almaz

19-20

Na osnovu mišljenja Ministarstva kulture Republike Crne Gore br. 03-780/2 časopis je oslobođen plaćanja poreza na promet

Podgorica, 2002.

Osniva~ i izdava~
UDRU@ENJE "ALMANAH" PODGORICA

Predsjednik
HUSEIN BA[I]

Urednik
[ERBO RASTODER

Redakcija:
HUSEIN BA[I], ZUVDIJA HOD@I], ATVIJA KEROVI],
MILIKA PAVLOVI], [ERBO RASTODER,
ASIM DIZDAREVI], SENAD GA^EVI], ESAD KO^AN

Sekretar redakcije
ATVIJA KEROVI]

Lektori:
SULJO MUSTAFI]
SKENDER KENO PERO^EVI]

Cijena broja 10 €

Korice:
Kupola Husein-pa{ine d`amije u Pljevljima
Detalj minijature na margini Kur'ana u pljevaljskoj d`amiji

Likovni prilozi u ovom broju:
Aldemar Ibrahimovi}

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU
KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE MUSLIMANA - BOŠNJAKA

19-20

ISSN 0354-5342
Podgorica, 2002.

SADRŽAJ

BAŠTINA

Milika Pavlović, Prever sa Miljacke 7
Alija Džogović, Dijalektalne i zavičajne govorne specifičnosti u epu "Ženidba Smailagić Mehe " Avda Međedovića **17**
Dušica Minjović, Realizacija tematsko- sižejne osnove u epu i epskoj pjesmi na primjeru "Ženidba Smailagić Mehe " Avda Međedovića i epske pjesme "Ženidba Smailović Meha" 85
Lada Buturović, Književno- stilistička analiza epske usmene pjesme Gazi Husrev - beg vodi svatove u Stambol 97
Semiha Kačar, U svijetu mašina, O poratnom zapošljavanju žena u industriji Sandžaka 105
Uzeir Bećović, Narodno pozorište u Pljevljima 115
Hamdija Drnda, Iz pljevaljske prošlosti, Zec "Toske " i "degenek" 125
Ibrahim Reković, Anegdote iz plavsko-gusinjskog kraja 129
Bajro Agović, Arhivska građa u posjedu Islamske zajednice u Crnoj Gori 133

ISTORIJA

Mustafa Memić, Politička diferencijacija i stvaranje prvih partizanskih jedinica među Muslimanima u Crnoj Gori 1943. godine 139

PORTRETI

Aldemar Ibrahimović 183

AKTUELNOSTI

Edward W.Said, O javnoj ulozi pisaca i intelektualaca 191
Siniša Bjeković, Kolektivna prava i perspektiva položaja manjina 199
Šerbo Rastoder, Obrazovanje i manjine – problemi perspektive 211
Srđa Pavlović, Povratak u budućnost 223

KNJIŽEVNOST

Kemal Musić, Kondžolos 229
Redžep Kijametović, Prazna tepsija 235
Hamza A. Mustafa, Pjesme **241**
Zaim Spahić, Pjesme 245
Nedžad Muratović, Pjesme 247

IZ STARIH RUKOPISA

Valtazar Bogišić, Slavenizirani Cigani u Crnoj Gori 249

DOKUMENTI

Zoran Stanojević, Živko Andrijašević, Izvještaj "Išljedne komisije za izviđaj raznih zloupotreba u novooslobođenim krajevima" iz 1913. godine 261

PRIKAZI

Olga Zirojević, Uticaj islama u srednjoj Evropi 301
František Šistek, Balkanski muslimani u postkomunističkim društvima 307
Enes Duraković, Sugestivnost estetski autentičnog rukopisa, Husein Bašić, Kad su gorjele božije kuće, Poticaji i odgovori, Drugo dopunjeno izdanje, Almanah, Podgorica, 2002 313
Dušica Minjović, Suvremeni zapisi bošnjačkih epskih narodnih pesama, Sa Londže zelene, Bošnjačke junačke narodne pjesme iz Sandžaka, zabilježio dr Ljubiša Rajković, Rožaje, 2001 317
Dušica Minjović, Lirski izraz bošnjačkog usmenog stvaralaštva, Bošnjačka usmena lirika, Priredio Munib Maglajić, Sarajevo, 2000 325
Šerbo Rastoder, Muharem, Asim, Haris Dizdarević, Pamćenje i sjećanja, Muslimasnko/bošnjačka bratstva u bjelopoljskom kraju, I-II, Almanah, Podgorica 2002 333
Sait S. Šabotić, Višeslojna monografija, Bajro Agović, Džamije u Crnoj Gori, Almanah, Podgorica, 2001 337
Sait S Šabotić, Dragocjeni izdavački poduhvat, Olga Zirojević, Konvertiti – kako su se zvali, Almanah, Podgorica, 2001 343
Šerbo Rastoder, Tutinski zbornik br. 2, 2001 347
Kemal Musić, Zapostavljen ali ne zaboravljen, Ilijas Dobardžić, Lirika, Centar za djelatnosti kulture, Bijelo Polje, Bijelo Polje, 2001 351
Faruk Dizdarević, Vječnost (ne)prolaznih slika, Uzeir Bećović, Kulturna panorama Pljevalja 353
Suljo Mustafić, Dino Burdžević, Konstablerwache, Dereta, Beograd, 2001 355
Đorđe Janjić, Na obalama djetinjstva, Omer Turković, Vodeni cvijet, Udruženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar, 2001 359
Suljo Mustafić, Jasmina Mekić –Međedović, Plamen zaborava, Libertas, Bijelo Polje 1996; Zaboravljena, Pegaz, Bijelo Polje, 2001 361
Kemal Musić, Dva pjesnička iskaza, Dina Murić, Amaralis, Rožaje, 2001; Alma Murić, Biser ogrlice, Podgorica, 1999 363
Rasim Ćelahmetović, Hadovićevo čarobno ogledalo Safet Hadrović-Vrbički, Lovci na školjke 365
Rasim Ćelahmetović, Lučkom protiv ognja Safet Hadrović-Vrbički, Patke na legalu 369
Najnovija izdanja "Almanaha" 371

Milika Pavlovi}

PREVER SA MILJACKE

U ve~ernjem Dnevniku 3. maja 2002. godine Televizija Crne Gore javlja: “Sino} je u Sarajevu umro pjesnik Izet Sarajli}”.

Ne vjerujem. Pjesnik *umro*?! Umro *pjesnik*!?

Dodu{e, kako se po navici vjeruje, najistinitija je vijest o ~ovjeku vijest o smrti. *Apsolutna istina*?

Sumnjam.

Dr‘im za svoju du‘nost da ne vjerujem ni u jednu apsolutnost. Ni ta o Kiku nije *apsolutna*. Ta informacija glasi, recimo: opaka bolest satrla Sarajli}evo fizi~ko zdravlje. Di{e, ali ne mo‘e ni da ~ita ni da pi{e. Nije ni svjestan da di{e, a ni pi{e. Za njegove prijatelje takva bi vijest bila te{ka, bolna, tragi~na, ali mogu}e istinita. Sli~na sudbina zadesila je slikara Jakca. Podvala je, me|utim, da je *umro*, da je duh ovoga pjesnika te majske ve~eri prestao pulsirati. Dah njegovog duha, toplinu srca neumornog humaniste, plamen osje}ajnosti i ljubavi za ljude grija}e sva plemenita misle}a bi}a ~itala~kih nara{taja ovog i novog vremena. Zlo}udnima ionako nema pomo}i u zlo}i.

Mogu}e je da se vi{e ne}emo sresti na ulici, u kafani, u Sarajevu, u Ohridu ili Mostaru. A podjednako smo, posljednjih zlih godina i posljednjih ne ba{ veselih dana, pri‘eljkivali takav susret. Agresija na Bosnu i njen polom pokidali su i telefonske i druge ljudske veze na slovenskom dijelu ovog ukletog poluostrva.

Javio bih mu se, re~e u jednome intervjuu na{im crnogorskim glasilima, ali ne znam gdje je. Ni intervjuisti nijesu mu znali kazati gdje sam. ^ovjek bez adrese. Zagubljen, valjda, u mnogomilionskom crnogorskom mno{tvu. Uostalom, nije taj op{tinski odbornik da bi se njegov glas ~uo i da bi se u svako doba znalo gdje se nalazi. Nije ~ak ni akademik, ni ~lan Matice, ni ~lan Udru‘enja. Vrag zna gdje je.

Ne vjerujem u vijest da je Sarajli} *umro*.

Kad je Sarajevo gorjelo u plamenu on je pristao, zajedno sa Sidranom, Ve{ovi}em, Grebom i jo{ nekolicinom najpostojanijih, da bude ugljen u toj loma~i, a ne varnica koja je strkla ustranu i potom se u svijetu predstavljala kao buktinja. Sarajli}ev je ‘ivot roman bez la‘i. Druga~ije se ne mo‘e, na drugi na~in se i ne da ~itati. Potro{a~ka lako}a {und ukusa nema {ta tra‘iti na stranicama Sarajli}evog poetskog jevan|elja. Svaka povr{nost i banalnost tu }e razbiti nos.

Ne vjerujem da je Izet Sarajli} umro.

Nelogi~no je. Nije ni prirodno re}i: umro Sarajli}. Ne samo zbog toga {to bi na tako tu‘nu vijest o prijatelju glasovito zakukao i zalelekao Be}kovi}, no s toga {to je smrt besmrtnika puka ironija. Zavr{na ta~ka. Kapljica crne boje u potpisu na autoportretu nasmije{enog mu~enika.

Sarajevo bez Sarajli}a bilo bi za glavu kra}e. A ovom gradu nijesu uspjeli sma}i glavu ni najsavr{eniji majstori smrti. Iz toga Grada, iz svoga prezimena, pjesnik nije odbjegao u egzil, iako je toliko prijateljskih domova {irom svijeta bilo za njega {irom otvoreno. Ostao je u crnom devetom danteovskom prstenu zajedno sa svojim narodom, sa svojom Bosnom. Ostao da zajedno ponese ili da ga sa svima zajedno odnese razbojni~ko bezumlje. Prihvatio se nemilog posla nevoljnog gradinara - da okopava i nasuzi humke i aleje grobova svojih milih i dragih. Da te nove zbirke ‘alosne lirike unje‘i buketima i utopli jecajima ljubavi, bola i ponosa. Uz to i da sa~uva svoju poslovi~nu ljubav za ljude, mimo svih gro~ina i patnji koje su mu nanijeli. Time pomalo podsje}a na potonjeg kineskog cara iz filmske storije. A vezano{}u iz Sarajeva i Bosnu nadma{uje i onog helenskog boga kojeg je zemlja napajala snagom. Ovom “rusofilu”, koji rano pjeva{e da ga, nakon smrti, potra‘e pola na Piskarevskom kladbi{}u, pola na sarajevskom groblju, Ruska akademija nije dodijelila *[olohovljevu nagradu*. To je odli~je okitilo Radovana za njegovo bosansko djelo. Ovaj “dje~ji pjesnik” je i *Ratkovi}evu nagradu* bornim kolima odnio na Pale. I da je imao okolpno vozilo, Kiko ni u njemu ne bi dospio ‘iv u onda{nje Bijelo Polje.

Ne vjerujem u tako prizemnu i prostu vijest “umro Sarajli}”.

Taj, koji nije imao, niti pri‘eljkivao, insignije vlasti, uspje{no je vladao mnogim srcima i osje}anjima ~italaca njegove poezije. U Svetom Gradu Sarajevu uzgajio je bogatu poetsku ba{tu, zanosniju od one kineskoga cara. Rasko{ni behari, talasi opojne ljubavi i prijateljstva dopira}e i ubudu}e kao i dosad - od Sarajli}evog Trebevi}a do Me‘elajtisovog Baltika, od Encesbergerove Rajne do Retamarove Kube, do crnih afri~kih bisera i do kristala staljinskoga leda u Mendelj{tamovoj kolimskoj sudbini.

Ne vjerujem u potonju vijest o Kiku.

Pjesnik sa Miljacke, sarajevski @ak Prever, pominja}e se i postojati dok se pominje i postoji Sarajevo. Ovaj grad ga je, iz milo{te kao mezim~e, neobi~no odlikovao, tako {to je od svoga imena napravio odlivak za pjesnikovo prezime. Na taj su na~in podjednako nagra|eni i grad i pjesnik. Sebi su stvorili i izborili *puno ime i prezime*. S toga je vijest da je Izet Sarajli} umro puka ironija i besmislica. Besmilenija nego kad bi se javilo da Eskimi kupuju led za potrebe svog doma}instva.

Ne znam zvu~i li pateti~no, ali je nesumnjivo istinito i prijatno primijetiti da je Sarajli} prvi, mo‘da i jedini, zaslu‘an pjesnik kojem u njegovom “rodnom gradu” ne moraju podizati spomenik. ^itav jedan *grad* je, eto, pjesnikov monument. Tu ni apostoli mr‘nje ni{ta ne mogu potkopati. Kao lenta preko poprsja tog monumenta ‘ubori Miljacka, sli~no ‘uboru Sene u Preverovom stihu. Ali {um Miljacke ~ini se lirskijim, gradskijim, elokventnijim, ~ujnijim, ~ak i vidljivijim. Iskri~av poput filigranske kovine. Iako {ira i du‘a od Miljacke, Sena u Pariz dolazi sa sela, primijetio je Prever.

Ne vjerujem u vijest “umro Izet Sarajli}”.

Veliki kujund‘ija kao da se i sam, u karakteristi~nom gegu ba{~ar{ijskim plo~nikom, podrugljivo smijulji na novinsku patku da je on umro. Smrt je odnijela samo njegov prah i slegla ga u utrobu Lava, sarajevskog groblja. On je iz praha i uskrsnuo, kao Feniks.

Mostograditelj i mostobo‘ac
sluh za melodiju svijeta
~ovjek atmosfere
“izvanliterarni” Sarajli}

Prvo poznanstvo, prvi susret sa Izetom Sarajli}em dogodili su se ranih sedamdesetih na Sarajevskim danima poezije. Upu}en sam iz Crne Gore sa mandatom predstavnika Udru‘enja, u kojem sam tada bio ~lan. Dakle, knji‘evni delegat za kojega su, po{teno je re}i, u upravi Udru‘enja tada imali izvjesnu solidarnost i zrnce kura‘i da me u takvu misiju po{alju. Ka‘em to s toga {to sam tada, kao novinar u redakciji *Pobjede*, bio pod kaznom i zabranom javnog nastupa u {tampi bilo kojega ‘anra i jezika pod nebom “velike Jugoslavije”.

Na put sam krenuo tri dana ranije, novim automobilom “zastava 101”. Ovo vozilo u Crnoj Gori je dobilo nadimak “Lje{njanin”, u duhu jedne od poznatih crnogorskih “{ala s batinom”.

Otkud novi automobil ka‘njeniku koji tavori o tankom obroku, ‘ivi na “minimalcu”, izdr‘ava peto~lanu porodicu?! Milun, mla|i brat, uzeo je od mene starog “fi}u”, skupio novca koliko se tra‘ilo za participaciju i prisilio me da kupim “Lje{njanina”. To je “porijeklo” ovog mog kapitala. Tada su se vozila mogla kupovati na kredit i otpla}ivati u mjese~nim ratama.

Tako, novi auto i za volanom ka‘njenik, omanda}en kao knji‘evni poslanik, “s perom” na ramenu ko Don Kihotovo koplje, tri dana i dvije no}i zunzaraju carskim drumovima od Cijevne do Miljacke. Za toliko vremena i San~o na magaretu stigao bi do Ba{~ar{ije.

Tada u Titogradu na ulu~nim rasko{}ima jo{ nije bilo semafora. Nije ih bilo ni u jednome crnogorskom gradu. Ni automobila nije bilo koliko ih je danas. Industrija u Berkovi}ima nije bila proradila.

Kao kakav strateg, prethodno sam izabrao mar{rutu: Titograd - Cetinje - Kotor - Dubrovnik - Mostar - Sarajevo. Ni na Debelom brijegu ni kod Metkovi}a nijesu motrile carinske stra‘e. Bez viza i deviza moglo se svratiti na jagnjetinu i na poga~u u Konavoske dvore. Moglo se zastati u Po~itelju na crnu kafu i posjedjeti na kamenu gdje je srpski nobelovac literarno meditirao. U Mostaru se moglo, do duboko u no}, tumarati Kujund‘ilukom, oblizivati se poslije “begove ~orbe” i osje}ati zahvalnost crnogorskom slikaru Kuja~i}u za njegov doprinos rekonstrukciji i revitalizaciji toga gradskog fragmenta. A moglo se i preko Hajrudinovog Mosta, sa stankama, gegole, pre{etati na desnu obalu Neretve. I {to je najprijatnije, ni u jednoj a{~inici niko te ne zapita koje si vjere, jesi li Crnogorac ili Bo{njak, Hrvat ili Srbin ili kakav drugi belaj. Krempite, {ampite, mrku kahvu, ra‘nji} ili }evap na skorupu, bujrum - nutkaju.

A taj dugovjeki Most i danas, kad preko njega vi{e ne vrvi pje{a~ki potok, razgovijetno u mom sje}anju govori o pje{acima. Opanci, |onovi, nanule, bosi tabani, na‘uljili su i izlizali kamene mostovne stepenike, te izgledaju }elavi kao neki dana{nji na{i "moderni" politi~ari. Kamen do klizavosti ogla|en, kao mermerno koljeno Mikelan|elovog “Mojsija” u rimskoj crkvi *Sveti Petar u lancima*. Ne bi to bolje ispolirali ni me{tri u spu{koj mermerani, prije {trajka. Ivi~ni zidovi Mosta, namera~eni da se tu odsjedne i predahne. Da se odatle proseiri na sve strane, a da ne zna{ koja strana od koje je divotnija - ona nizvodno ili ona uzvodno Neretvom, ona prema Vele‘u ili druga naspram nje. Sjeti{ se, neizostavno i neodoljivo se sjeti{, Alekse, Hamze, Vladimira... Za svaku ljepoticu koja u‘urbano pored tebe mine, stidljivo zaklonjena lica, a na tvoj selam ne odselami, pro{apu}e{ u sebi: Emina...

Sa ovoga Mosta, jo{ mu‘evno nedozreli dje~aci, pred mno{tvom o~iju, ska~u u Neretvu da iz njenih talasa iznesu moma~ku odva‘nost i zrelost. Sko~i dje~ak - izroni mom~ina, mu{kar~ina. U Mostaru se, pri~aju, to cijeni jednako ili vi{e od maturskoga ispita. A kad poplava pupoljaka i behara zanese grad, ~ini se kao da se dvije obale razdragane grudvaju o prvome snijegu.

Za sam Most pri~a se da je u jednoj njegovoj temeljnoj kuli ugra|ena plo~a na kojoj su uklesani stihovi nekog pjesnika koji je arhitekti Hajrudinu, vjerovatno, bio omiljen. Ni~ega sli~nog nije se, na primjer, domislio in‘enjer Ajfel kad je Pariz okitio gvozdenom ~etvoronogom grdosijom. Na Ajfelov toranj ljudi se uspinju liftom, kao planinari ‘i~arom na stijenu. Mo‘ete zamisliti kako bi se bosi proveli po Ajfelovoj kuli. A kamen Hajrudinovog mostovnog ivi~njaka kao da je odozgo po tjemenu opaljen i ope~en od vrelih, mladih, mu{kih i ‘enskih dupencadi koje tu o ak{amu u jatima posjedaju. “Glede se”, “mera~e”, i pomalo se {engaju.

Za{to ovako potanko, na tenane, sporo i otegnuto pri~am ovu pri~u, kad mi valja hitati u Sarajevo. I tamo su ovakvi ili ljep{i mirisi Bosne. ^eka me i susret sa Izetom Sarajli}em.

Ne znam, po{tovani ~itaoci, koliko }u vas uvjeriti u razloge ovoga duljijanja, ali }u vam istinito kazati ~ime opravdavam reminiscencije koje vam se mogu u~initi odaljavanje od matice, od teme ovoga zapisa. Evo mojih “opravdanja”.

Jedno je - ali ne najva‘nije - “istorijsko”, mentalitetsko. Doskora je bilo poznato da Bosanci ni u ~emu nijesu pre{iti i pre‘e}i ljudi, niti ba{ mekoglavi. Crnogorac, pak, zna biti zane{en i potragljiv, spor u mnogim poslovima, osim u pokoljima u plja~kama. Mo‘da su se ove dvije vrline - bosanska i crnogorska - kao dvije bliske i voljene ro|ake neo~ekivano srele u mojoj ko‘i. Izgrlile se i izljubile, uzele se za ruke, vodaju se po hladovini, goste jedna drugu dugom pri~om, uz fild‘an kafe i lulu duvana pride. Ipak, ovo svoje “istorijsko” i “mentalitetsko” opravdanje smatram suvi{e spolja{njim, pomalo pejza‘nim, vjerovatno posljedicom vedrog mostarskog dana. Nije bez uticaja mostarsko meteorolo{ko i vegetacijsko zavodni{tvo, u ~emu se bezmjerno razme}e ovaj balkanski Damask.

Glavno moje “opravdanje” je ona tantanana veza koja postoji izme|u Mosta i poezije, i stihova u njegovome zglobu, na koje se Most pouzdano oslanjao du`e od ~etiri stolje}a. Neodoljivo se name}e pore|enje, paralela, srodnost vi{ega reda, izme|u mostobo`aca i pjesnika, izme|u mostogradnje i poezije. I, unutar toga, potencira se ponorna razlika izme|u

umnosti - koja graditeljski okuplja i podi`e, na jednoj strani, i bezumlja koje ubija, razgoni i ru{i, na drugoj strani.

Ko je jedanput stao na tepeluk staroga Mosta, ko je malo "iskosa" osmotrio njegovu otmenost i eleganciju, tu savr{enu jednostavnost, i danas - kada je Most strijeljan i oboren - ~im zatvori o~i vidi: na istome mjestu uzdi`e se i stoji On, lijep kao mermerni anti~ki bog. U svijesti, i kad se ne nalazite u Mostaru, treperi i gori Ideja Mosta, po svim njegovim konturama, poput oreola oko glave svetitelja. Tu Ideju nijesu mogli usmrtiti nedavni ru{iteljski plotuni. Ubijaju}i Most, istaknutog staro{}u cjelokupne arhitekture, ljudske umnosti i stvarala~kih nadahnu}a, topnici su istoriji dali najne~ovje~niji prilog u kur{umima.

Pjesnik Sarajli} je uzor stvaraoca op~injenog idejom "mostogradnje". Mostobo`ac. Podizao je mostove prijateljstva me|u pjesnicima, misionarima saradnje me|u narodima, kulturama i civlizacijama iz kojih dolaze Bosni i Sarajevu u goste. Nije se time razmetao. Motiv njegove li~ne afirmacije stajao je u drugom planu. Nesebi~no ga je prepu{tao mla|im pjesni~kim talentima.

Po{tovani ~itaoci, ne znam jesam li istaknutim razlozima pred vama opravdao op{irnost svoje pri~e. Jedno znam, morao sam je ovom prilikom izgovoriti. Tako|e mislim da kazivanje o bogatom, stvarala~ki plodnom i moralno stamenom 'ivotu pjesnika Izeta Sarajli}a, i ne mo'e biti "ukratko", kroki-pri~a. ^ak ni onda ako se ona odnosi na neki segment ina~e {irokog humanisti~kog polja u kojem su se njegov pjesni~ki duh i jedinstveni senzibilitet ostvarivali. U tim "segmentima" nema neva'nih detalja koji bi se, bez osje}anja gubitka, mogli izostaviti.

U Sarajevo, u centar grada, stigoh po sun~anom toplom danu, oko trinaest ~asova. Ispred mene, na raskr{}u, naglo se zaustavi auto sa crvenim registarskim tablicama. Naletjeh na njega, iako sam svom snagom pritisnuo papu~icu ko~nice. Pu~e kao mala pu{ka. Zastade saobra}aj. Ote'e se ona duga kolona vozila iza mene. Krkljanac. Banu saobra}ajna milicija.

- [ta vam bi, ~ovje~e, da tu naglo zastanete - prili~no sam uzbu|en.

- [ta bi vama da naletite - za~u|eno me gleda ~ovjek za volanom "crvenih tablica". Njegova hladnokrvnost me zbuni i gotovo uvrijedi, ali on pokaza prstom na semafor, povisoko obje{en na zategnutoj `ici. Crveno svjetlo je jo{ gorjelo.

Semafor! Ah, Crna Gora, nema semafora. Ni u glavnome gradu Republike. Pre|e{ u kom{iluk sa semarofima, i zvekne{ glavom u zadnjicu prvoga ispred sebe. Gotova {teta. Gotova i krupna. Visoku cijenu po-

pravke ne mogu da platim. Od svojih u Crnoj Gori ne pomi{ljam da telegramom tra‘im novac. Ne}e povjerovati da sam u tome udesu nepovrije|en. Moj porodi~ni patrijarhalni narod pohita}e da me tra‘i u nekoj sarajevskoj bolnici. Groteska.

- [to si toliko zami{ljen, Crnogorac - prilazi Izet Sarajli} u kafani i sjeda za sto do mene. U tom prvom na{em kontaktu “u`ivo” uzdr`ah se da mu ispri~am {ta mi se desilo na “semaforu”. On dalje nije zapitkivao. Imali smo dovoljno drugih tema. Ipak je on, da to nijesam ni slutio, primje}ivao odsutnost i moju zami{ljenost. Vjerovatno mu se nije ~inila “literarnom”, u vezi sa pjesni~kom manifestacijom na kojoj gostujem. Vi{e puta je nastojao da me “uklju~i”, da me vrati “u atmosferu” Susreta.

Za bogatom sofrom na zajedni~kome ru~ku, a doma}in je gradona~elnik Sarajeva, preko puta mene za stolom sjedi }utljiv, ozbiljan stariji ~ovjek. Izuzetno krupne, lijepe o~i, blag prijatan pogled. Obrijane glave. @ablji podo~njaci. Ne pije alkoholne napitke. Niskog je rasta, ali atletskih formi rva~a. Okru‘en je pa‘njom dvojice mla|ih ljudi koji su mu sa strana. Lijevo od njega i desno od mene djevojka, prevodilac. Vjerovatno studentkinja. Prvi put slu{am zvuke i melodiju turskog jezika.

Sasvim u dnu duga~kog niza stolova, prepunih pi}a i jestiva, Sarajli} izvodi svoj {ou. Zapo~inje pjesme, poneku melodiju na mno{tvu raznih jezika. Osje}a se doma}inom, ne gradona~elnikom. On tako “nazdravlja” prijateljima i tako ih poziva da nastave pjevati, svako na svome jeziku. Sarajli} `eli da se u njegovome gradu ~uju i razlije`u melodije na svim jezicima planete.

- Pita gospodin Daglard‘a odakle ste - ka‘e mi studentkinja prevodilac.

Po{to mu prevede odakle sam, ~ovjek obrijane glave i rva~kog izgleda ustade ispru‘iv{i ruke prema meni. Digoh se, napola odsutan, i pozdravismo se. On ~vrsto zadr‘a moju ruku govore}i ne{to na turskom.

- Ka‘e gospodin Daglard‘a vi ste prvi Crnogorac kojega je u‘ivo sreo. On je, veli prevoditeljka, penzionisani oficir turske armije. Ka‘e da dobro poznaje istoriju i pro{lost Crne Gore.

- Ka‘ite gospodinu Daglard‘i da je i on prvi Tur~in koji }e, poslije susreta sa Crnogorcem, odnijeti glavu na ramenima u Carigrad - rekoh, misle}i da moju neodmjerenu {alu, studentkinja ne}e prevesti. Tek {to je to prevela, “rva~” se zasmija, odsko~i sa sjedi{ta, pri|e i zgrabi me u naru~je. Zavrtje me kao palicu ili kudjelju. U tom trenutku, daleko dolje za sofrom, Sarajli} sko~i na sto i sav ‘amor i graju nadvika:

- Pogledajte, pogledajte onamo! Eno ponovo sukob Turci Crnogorci.- Dvoranom se zaori smijeh i aplauzi, za koje ne znam jesu li bili upu}eni Kiku ili Daglard‘i. Sarajli} kao da je vrebao neki takav detalj da bi me vratio u zlog sve~anosti.

- Vidim te stalno zabrinutog o ne~em - ponovo pita poslije ru~ka. Vi{e se nijesmo persirali. Ispri~ah {ta mi se dogodilo.

- Ujutro u osam do|i u redakciju “Masle{e” na kafu - gotovo zapovijedi, i ode.

Dozvao je “na kafu” jo{ trojicu mla|ih saradnika. Od njih se sje}am pjesnika Josipa Ostija. Od blagajnice zatra`i ~etiri putna naloga za njih ~etvoricu.

- Popunite naloge, podignite akontaciju i novac donesite ovdje.- Tako su i u~inili, ne pitaju}i kada ni kuda to treba da putuju. Predaju}i mi svu sumu, kroz duvanski dim svoje cigarete razjasni dileme o “slu`benom putu” i akontaciji:

- Idi ti i “kupi” auto. Vi zadr`ite naloge dok nam ovaj crnogorski glavosje~a vrati dug kad ode ku}i.-

To je Kiko Sarajli} “iz drugog plana”, izvan poezije, izvanliterarni, ako je njega mogu}e u bilo kojem trenutku, iz bilo kojeg rakursa, zate}i izvan poezije i literature.

Bila su mu, eto, dovoljna dva dana poznanstva i dva-tri kratka razgovora pa da svoje povjerenje investira u drugog i time osvoji povjerenje drugih, da sa drugima podijeli solidarnost u neprilici. Kod njega u tome nije bilo demago{kog, samoreklamerskog podteksta. Jednostavno, nije dopu{tao da u magnetnom polju njegove li~nosti i{ta ostaje indiferentno, neprimije}eno ili kasno opa‘eno, a nipo{to pre}utano. Iako je ba{ tada, u vrijeme sabiranja pomenute “akontacije”, bio suspendovan sa uredni~kih poslova u “Masle{i”, i politi~ki ka‘njen kao ideolo{ki nepo}udan, njegov autoritet u radnom kolektivu time nije bio okrnjen. Bilo je o~igledno da su se ljudi oko njega nagla{eno brinuli da svojim pona{anjem to i poka‘u Kiku.

Na po~etku opsade Sarajeva, 1992. godine, neki mu{ki glas iz nekog sarajevskog podruma, gdje se sklonila redakcija “Na{ih dana”, razgovara sa mnom u Titogradu. (Re~e da su broj mojeg telefona saznali preko Pariza?!) Obe}ava da }e me, “poslije pobjede i oslobo|enja”, pozvati u goste. Jo{ toga poziva nema, ali ne mogu re}i da su Sarajlije iznevjerili obe}anje. Vi{e bih se radovao i da su zaboravili, a da je Bosna kona~no pobijedila i kona~no oslobo|ena. Na nesre}u, jo{ nije. Dakle, moji sarajevski doma}ini nijesu zaboravili. Treba do~ekati “pobjedu i oslobo|enje”,

valja ih izboriti, jer “sloboda nije vo}e/ {to zrelo pada/ u {e{ir...” pjevao je Veljko Petrovi}, nujno i s gor~inom. A tek potom o gostovanju. Ako me i pozovu, ne mogu se osje}ati ugo{}enim toliko koliko bih bio po~a{}en kad bih na ulici susreo i Kika. Ne uspijevam sebi predstaviti kako izgleda intelektualno, pjesni~ko Sarajevo poslije Sarajli}a. ^ini mi se da se i ljudi i ulice, i kafane i ustanove, i sva mjesta prijatnih okupljanja na kojima Sarajli} nije izostajao, zabrinuto ~ude {to ga ve} nekoliko ve~eri nema, {to ve} nekoliko dana kasni.

Bar, 14. maj 2002. godine

Alija D‘ogovi}

DIJALEKTALNE I ZAVIČAJNE GOVORNE SPECIFIČNOSTI U EPU ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHE AVDA MEĐEDOVIĆA

I

Prema dosada{njim dijalektolo{kim kartama, govori Sand‘aka jednim dijelom pripadaju tipu sjeveroisto~nohercegova~kih govora i drugim dijelom tipu zetsko-sjeni~kih govora, prvenstveno po svojim fonolo{kim, fonetskim i morfolo{kim specifi~nostima. Me|utim, i po ovim osobinama i lokalnim (arealnim) karakteristikama, te po leksi~kom fondu i njegovom autenti~nom doma}em i orijentalnom koloritu - njihovoj gramati~koj i semanti~koj simbiozi, govornoj (usmenoj) i literarnoj (poetskoj) funkciji, ovi se govori mogu smatrati zasebnim, jer pokazuju i punu dijalekatsku izdiferenciranost od susjednih lokalnih govora (onih na teritorijama Crne Gore i Srbije izvan Sand‘aka).

Govorne izoglose Sand‘aka poklapaju se, uglavnom, sa politi~koteritorijalnim granicama ove oblasti (up. kartu Sand‘aka) i, u izvjesnom smislu, predstavljaju (i afirmi{u) ne samo dijalekatsku ve} i lingvisti~ku posebnost. Granice sand‘a~kih govora poklapaju se i sa etni~kim arealima i etni~kom situacijom iz dalje i bli‘e pro{losti.

Dijalektolo{ke analize pokazuju da i isto~niji govori, pored svojih staro{tokavskih, po dosada{njoj dijalekatskoj karti zetsko-sjeni~kih osobina, u velikoj mjeri sadr‘e i osobine bosanskohercegova~kih govora. Prvo, {to je zapadna i jugozapadna varijanta sand‘a~kih govora, koja pripada sjeveroisto~nohercegova~kom dijalekatskom tipu, bila uticajnija; drugo, poslije 1878. godine, ali i kasnije - poslije svakog rata ili politi~kih promjena, stanovni{tvo iz isto~nih bosanskohercegova~kih oblasti selilo se dublje prema Sand‘aku, ovdje se naseljavalo ili du‘e zadr‘avalo na putu prema Orijentu. Ovo stanovni{tvo uticalo je svojim jezi~kim sistemom na sand‘a~ke govore (ne samo u oblasti fonolo{kofonetskih procesa ve} i u oblasti sintakse, leksike i prozodije).

Prema starijoj i jo{ va‘e}oj dijalektolo{koj karti {tokavskog narje~ja, sand‘a~ki govori u {irem smislu ulaze u okvire sljede}ih dijalekata: sjeveroisto~nohercegova~kog (oblast zapadno od linije Sjenica - Brodarevo - Bijelo Polje) i zetsko-sjeni~kih (isto~no i ju‘no od ozna~ene linije). Ipak, govori Sand‘aka, po svojim glasovnim osobinama i istorijskom razvitku, su kompaktni. Oni ~ine jedinstven i cjelovit jezi~ki sistem - u mjeri zastupljenosti bo{nja~kog stanovni{tva u ukupnoj populaciji ove oblasti. Me|utim, po nekim specifi~nostima sand‘a~ki jezi~ki korpus ~ini nekoliko lokalnih govora ili posebnih dijalekatskih areala, kao: prvo, zapadni i jugozapadni sand‘a~ki govorni tip (Pljevlja, Brodarevo, Prijepolje, Priboj, Nova Varo{); drugo, centralni sand‘a~ki govorni tip (Bijelo Polje, Berane - odnosno Gornji i Donji Bihor); tre}e, jugoisto~ni govorni tip (Plav, Gusinje); ~etvrto, sjeveroisto~ni govorni tip (Sjenica, Novi Pazar); peto, isto~ni govorni tip (Ro‘aje, Tutin, Poibarje do Ribari}a).

Ova podjela sand‘a~kih govora na govorne tipove (lokalnog karaktera) mo‘e se smatrati uslovnom s obzirom da se njihove osobine vi{estruko isprepli}u i, u nau~nom smislu, mo‘e biti rizi~no ako bi se me|u njima povla~ile neke “tvrde” granice. Ovdje se, uglavnom, mo‘e govoriti o dijalekatskim izoglosama i lokalnim specifi~nostima. Za odre|ivanje pravaca kojima se pru‘aju izoglose lokalnih sand‘a~kih govora potrebna su sistematska istra‘ivanja u ovoj oblasti lingvisti~kih disciplina, redefinisanje nekih ranijih dijalektolo{kih stavova i uskla|ivanje sa novim i objektivnim nau~nim rezultatima.

II

Veliki ep @enidba Smajilagi} Mehe sand‘a~kog Homera Avda Me|edovi}a*, te balada o plemenitoj Hasanaginici, najljep{a su djela ju‘noslovenske usmene narodne knji‘evnosti. Nije ~udo {to su ove dvije poetske tvorevine, jedinstvenih i osobitih umjetni~kih i knji‘evno-estetskih vrijednosti, imale istu sudbinu u kontekstu dru{tvenih, politi~kih i kulturnoistorijskih doga|anja na prostorima jezika kojem pripadaju. O prodoru saznanja o ju‘noslovenskoj usmenoj narodnoj knji‘evnosti u svijet zahvaljujemo samo vrhunskoj ljepoti pjesme o Hasanaginici. Neposredno prije {tampanja 1774. godine, ovu pjesmu zabilje‘io je marljivi italijanski opat Alberto Fortis. Njenoj ljepoti do neizmjernih granica divio se slavni Gete a zatim i cijela knji‘evno-nau~na i pjesni~ka Evropa. Na veliku ~ast naroda koji ju je stvorio, ona je postala kultna pjesma

* Avdo Me|edovi}, @enidba Smailagi} Mehe, “Svjetlost”, Sarajevo, 1987, 21-338.

bo{nja~ke narodne kulture, plemenitosti i humanizma, i ukazala na kreativnost stvaralaca na ovim balkanskim prostorima i nepresu{nim tokovima epskog (i lirskog) pjevanja od Homera do danas. Ta~no poslije 160 godina sand‘a~ki epski bard rasko{nog pjeva~kog dara, sa sedamdesetak epskih pjesama i epom @enidba Smailagi} Mehe pobudio je zna~ajnog istra‘iva~a i sakuplja~a narodnih pjesama Milmana Parrya, asistenta na Katedri klasi~nih jezika i knji‘evnosti Harvardskog univerziteta, koji je, s namjerom da doka‘e "usmeni karakter Homerovih spjevova"**, od Avda Me|edovi}a na Obrovu i u Bijelom Polju zapisivao pjesme tokom ljeta 1933. godine, kao i od juna 1934. do septembra 1935. Albert Lord, Milmanov nastavlja~ i prire|iva~ prvog izdanja epa @enidba Smailagi} Mehe, boravio je u Bijelom Polju tokom ljeta 1950. godine i od Avda, ve} ostarjelog i oboljelog, sa osobitim interesovanjem i ‘arom zapisivao pjesme. Tako je, po drugi put, kulturnom i knji‘evnom Evropom zasvijetlio duh i genij naroda koji je pjesmu izabrao kao sredstvo i poruku svog uklju~ivanja u tokove ‘ivota i kulture na ovom nemirnom prostoru, a svakako i u svjetske kulturne i knji‘evne procese.

S obzirom da govori Sand‘aka ~ine dijalekatsku i lingvisti~ku posebnost, u odnosu na susjedne govore (crnogorske i srpske), to jezik narodnog pjeva~a Avda Me|edovi}a u epu @enidba Smailagi} Mehe cijelim svojim poetsko-jezi~kim korpusom ima sve odlike ovoga dijalekatskog sistema. U naju‘em smislu, ovaj narodni ep po fonolo{kim, fonetskim, morfolo{kim, leksi~kim, sintaksi~ko-stilskim i semanti~kim specifi~nostima pripada sand‘a~kim govorima ili, jo{ konkretnije re~eno, poddijalektu u koji se uklapa govor Bijelog Polja i {ire okoline. Jezik narodnog pjeva~a Avda Me|edovi}a i jezi~ka materija njegovog epa potpuno su adekvatni jezi~koj situaciji u ovom poddijalektu. Pored ostalog, ovaj jezik karakteri{u specifi~ne fonolo{ke aree, arhai~na fonetska i leksi~ka obojenost, izuzetno frekventan korpus orijentalne (turske, arapske i persijske) leksike prilago|ene lingvisti~kim procesima ovoga dijalekta, kao i funkcija jezika u poetskoj strukturi epa.

III

Fonolo{ki sistem govora narodnog pjeva~a Avda Me|edovi}a i jezika njegovog epa @enidbe Smailagi} Mehe u potpunom je skladu sa govorom bjelopoljskog poddijalekta. Njega ~ini 30 stabilnih fonema, po

** Enes Kujund‘i}, "@enidba Smailagi} Mehe" Avda Me|edovi}a u epskom sazvje‘|u, "Svjetlost" Sarajevo, 1987, 7.

svim glasovnim karakteristikama identi~nim sa fonemama u standardnoj fonetici.

Svi lingvisti~ki procesi u jezi~kom materijalu ovoga epa rezultiraju iz istorijske dijahronije i sinhronije bosanskoga//bo{nja~koga jezika i evolucije njegove gramatike.

Govor Bo{njaka Sand‘aka ima svoju veliku i raznovrsnu usmenu i pisanu (umjetni~ku) knji‘evnost. Sand‘a~ke narodne umotvorine i sand‘a~ka alhamijado knji‘evnost potvrda su autenti~nog kulturnog identiteta Bo{njaka. U~eni Bo{njaci govorili su turski, arapski i persijski i stvarali na ovim jezicima. Pisali su latinicom i za bosanski jezik preure|enim }irilskim i arapskim pismom. Originalna sand‘a~ka alhamijado knji‘evnost stvarana je na bosanskom//bo{nja~kom jeziku a pisana arabicom. Bo{njaci Sand‘aka su imali svoj knji‘evni preporod krajem 19. i po~etkom 20. vijeka. Novija i moderna sand‘a~ka bo{nja~ka knji‘evnost razvijala se naporedo i u kontekstu ostalih evropskih literatura. Sand‘a~ko bo{nja~ko knji‘evno stvarala{tvo obilje‘eno je i evolucijom njegovoga jezika i njegove poetike.

Jezi~ko bogatstvo sand‘a~kih bo{nja~kih narodnih umotvorina, a u ovom diskursu i govorne specifi~nosti u epu @enidba Smailagi} Mehe Avda Me|edovi}a, osnovni su resursi bo{nja~ke tradicije i kulture. Sand‘a~ko epsko pjevanje, kao i njegova usmena retorika, egzistirali su i paralelno sa pisanom knji‘evnom komponentom ~ime se potvr|uje teza o nastavljanju i kontinuitetu “usmenog karaktera Homerovih spjevova”.

IV

Govorne specifi~nosti o epu @enidba Smailagi} Mehe

1. Jedna od osnovnih dijalekatskih specifi~nosti epa @enidba Smailagi} Mehe jesu *refleksi starog glasa jat* (³). Ovi refleksi su tipi~no sand‘a~ki, karakteristi~ni samo za govor Bo{njaka (muslimana) u ovoj oblasti, gdje (na~elno) svako dugo jat (³) ima dvoslo‘ni ijekavski refleks. Izuzetak ~ini govor Gusinja i susjednih sela, gdje dugo jat (³) ima ikavski refleks a kratko jat (³) refleks *je*. Karakteristi~no je da se ova ikavska izoglosa pru‘a pravcem Gusinje - Podgorica (govor starina~kog muslimanskog stanovni{tva) - Ulcinj. U poetskom tekstu epa @enidba Smailagi} Mehe zastupljeni su jatovski refleksi karakteristi~ni za bjelopoljsku poddijalekatsku areu (Bijelo Polje i okolina). Ovakvi jatovski refleksi u epu su, uglavnom, dominantni, me|utim brojne su i nedosljednosti i *“izmije{anost” jatovskih refleksa*. Sli~na situacija je danas i u narodnim govorima ovih krajeva, {to je rezultat mije{anja stanovni{tva iz raznih i razli~itih

govornih sredina i stepena obrazovanja, zatim {kolskih programa (podgori~kih i beogradskih), literature, svakovrsnih medija, individualnih i kolektivnih kontakata sand‘a~ke i vansand‘a~ke populacije.

Izlo‘i}emo samo neke (na~elne i karakteristi~ne) rezultate jatovskih refleksa iz jezi~kog korpusa i poetskog materijala Avdovog epa @enidba Smailagi} Mehe:

a) *Dugo jat* (³) ima refleks *ije*. U ovom epu ovaj refleks je dominantno zastupljen, ali se javljaju i nedosljednosti kao rezultat epskog metra (jedanaesterca) ili uticaja narodnih govora bjelopoljske sredine u kojoj su konstituante jata (³) nestabilne i “izmije{ane” ~ak i u govoru jedne osobe. Avdo je bio pjeva~ iz naroda, njegov epski govor je odraz narodne jezi~ke tradicije i jezi~ke situacije krajem 19. i po~etkom 20. vijeka, odnosno lingvisti~ke dijahronije i prodora uticaja drugih dijalekata.

Iz epa @enidba Smailagi} Mehe navodimo samo neke primjere, tipi~ne za njegovu epsku poetiku, kao i za govor Bo{njaka bjelopoljskog poddijalekta:

U silah mu *dvije* mljetke male, // *Obadvije* bez kremenja pale, // *Cipcijele* u zlato skovane (227-229); \ ovde krupne, zlatna *odijela* (128); Ad‘emka mu do *lijevog* kuka (233); *Cijel* metar di‘e barjaktare (2049); Kad je ~ula *lijepa* |evojka (3249); [to ga ni|e u *svijetu* nije (3262); Sa o~iju niz *bijelo* lice, // Ba{ ko biser niz *bijelo* platno (3662-3663); Dobra li si i *lijepa* li si (3594); Ej, Fatima, rodih te *lijepu* (3622); Bez daje se za obraz *svijetli* (4139); Moj Mehmede, moj *bijel svijetu* (4229); I odjaha ata *bijeloga* (6393), i sl.

b) *Kratko jat* (³) ima refleks *e*, koji je u ovoj epskoj materiji dominantan, a tako je i u narodnim govorima Sand‘aka. Na primjer: Sad vidimo *pesmu* da brojimo, // I s tom *pesmom* da se veselimo. // Ta je *pesma* od starog zemana (26-28); Pole}ela kao *belogorka* (4224), itd.

c) Vrlo ~esto, u funkciji metra i melodi~nosti stihova, ponekad i iz analo{kih razloga ili mije{anja ovih refleksa na granicama i kontaktima ekavskih i ijekavskih govora, u ovoj dijalekatskoj arei dugo jat (³) umjesto *ije* ima refleks *e*, {to potvr|uju i primjeri iz epa: Ni *odela* kakih im je drago (82); A ni mlade *bele* i crvene (24); Stare |ovde ne *delu* mejdane (905); Lice *belo* pa je potavnjelo (1188); *Zvezdo* zlatna, Had‘i}u Mehmede (3355); Za noj dvije i dva dana *bela* (2907); Lica *bela* a zlatne ~elenke (136); A pod *levo* turijo pazuho (4491); Da se zmajsko *gnezdo* isplodilo (4494); Ja *zgre{io*. Ti u~ini, sine! (4809), itd.

d) U ovom kontekstu, ponekada, tako|e u funkciji versifikacije, umjesto o~ekivanog refleksa kratkog jata (³) u pravcu *e*, javlja se jekavs-

ki refleks *je*: To je *djelo* za te opravljeno (1508); Natrag *bje‘i* otkud si do{ao (3588); Na krvava *djela* i mejdane (6249); I njegova ostra *posjeklica* (6157); Ondar Mehmed Vuku *besjedio* (3337); i sl.

e) Me|utim, u poetskoj materiji epa javljaju se i *sekundarne nedosljednosti u domenu refleksa jata* (³): ...; Osmom za te *vijernica* bila (3644); I za mene vijernica bila (4156); A najbolje *vijernici* ljubi (2194), i sl. Morfolo{ki lik *vijernica* rezultat je *produ‘enog jata* (je/ije) uslovljen epskim metrom (deseterac), ritmom i intonacijom stiha. U istom kontekstu je i *skra}ivanje jata*, kao u primjerima: Da se *njesi* {togod pobolijo (1221); Bosna *cjela* ‘eli baba moga (4167); Jo{ si *djete* ljeta malehnije (719); *Podjelili*, i mene su zvali (1783), i sl. Ipak, ovakvi primjeri nisu ~esta pojava. U Avdovom epu vi{e su rezultat metri~ke tradicije i kanon, mada su sli~ni primjeri zasvjedo~eni i u narodnim govorima Sand‘aka.

f) U epu @enidba Smailagi} Mehe postoji i jedan *ikavizam* (u glagolskoj leksemi *sidet*), koji svakako nije specifi~nost pjeva~kog govora niti sand‘a~kih govora (izuzev gusinjske aree - gradsko naselje Gusinje i nekolika sela u okolini). Pojava ovog ikavizma mo‘e se shvatiti kao pjeva~eva namjera da {to vjernije predstavi govor likova ovoga epa ili kao utjecaj epskog pjevanja i pjesama nastalih u ikavskim sredinama a koje je sand‘a~ki guslar i pjeva~ Avdo Me|edovi} svakako poznavao i pjevao uz gusle. Ovaj ikavizam stoji u kontekstu dijaloga, kao specifi~nost govora i poetskog iskaza li~nosti a ne govora pjeva~a i njegovog zavi~aja. Diskutabilni ikavizam stoji u stihu: *Sidet* mogu i gospodovati (938).

U ovom kontekstu, dva puta je upotrijebljena ikavska toponimska struktura u stihovima: U *Osiku* Delibegovi}u (6723); Kupi *Osik* i Krajinu redom (6741). Ikavsku formu u imenu ovoga grada Avdo Me|edovi} je mogao ~uti od drugih pjeva~a ili preuzeti iz nekog epskog prototipa pjesme o ‘enidbi Mehe Smailagi}a. Svakako je Avdovom epu prethodio neki prototip iz kojeg je zapamtio izvorno ime ovoga grada. U govoru pjeva~evog zavi~aja uobi~ajena je forma *Osijek*.

g) U Me|edovi}evom epu zasvjedo~ena je i *jatovska alternacija* (vokalska alternacija *e - i*): *Osem* pa{a i *osim* delija (123). U narodnim govorima Sand‘aka egzistira samo leksi~ki lik *osim*.

h) U kontekstu refleksa jata (³) evidentirana je ijekavska forma *Lijevno*, umjesto o~ekivanog *Livno*: Pa je {ilje na *Lijevno* gornje (6606). Ovaj fonetsko-morfolo{ki lik mo‘e biti analo{kog karaktera - nastao u ijekavskoj sredini pjeva~evog zavi~aja. Ipak, on je bio dobar poznavalac bo{nja~ke epike (i dobar pamti{a). Prvenstveno je dobro znao pjesme koje se u njegovom zavi~aju nazivaju *kraji{nice*. Zato bi toponimski

ijekavski lik *Lijevno* mogao biti zapam}en iz neke epske pjesme ili prototipa epa @enidba Smailagi} Mehe.

i) U vezi sa refleksom jata (³) su i leksi~ke strukture sa rezultatom *jotovanja dj u pravcu* |, koje je karakteristi~no i za neke aree sand‘a~kih narodnih govora. U Me|edovi}evom epu ovakvi primjeri su vrlo brojni, ~ime se Avdo afirmi{e kao pjeva~ sa izvornim narodnim jezikom - kao njegov poznavalac i epski interpretator. Ova vrsta *jekavskog jotovanja*, karakteristi~na i za bjelopoljski poddijalekat, evidentna je i u stihovima epa. Na primjer: Ka bujali duvak na |*evojku* (372); A u ba{~e me|u |*evojkama* (398); *e* je do{o svud je pobedijo (560); Evo *o*|*e*, zlatna krila na{a (1003); Pa }e{ *vi*|*et* {to je dobro, sine (1517); Ili |*egod*, sine, zasramiti (1846); Da vas *kogo*| *ne*|*e* ne prekori (1848); Taka mu se dopade |*evojka* (3243); Koja mu‘a il’ |*evera* dvori (387); A tu ‘elju *vi*|*oh* sa o~ima (2454); [to ga *ni*|*e* u svijetu nije (3262); A |*e~icu* u naru~e nosat (3920); *eno* bje{e te vezir suda{e (4672); Ako |*ego*| zapane vezira (4619); I *vi*|*ela* {ta smo u~ineli (5639); U Me}i joj ime *na*|*enuli* (864); Pokraj sebe |*e* je nau~ijo (1117); *Ni*|*e* dana predanit ne}emo (2552); Samo malo *ne*|*e* vrhovima (2913); Kad ja *vi*|*oh* careve delije (3038); Ko i |*eca* {to su u medresu (4846); *Ne*|*e* bezi, *ne*|*e* udovice (3038); Za cel mesec i *ne*|*elju* dana (6353); E had‘ija, na{im |*edovima* (7555); Da se sapi oturi |*evojku* (3985); A za njima pera *za*|*evena* (8483); Pored toga *tu*|*e* i *po*|*e*|*e* (4976), itd.

U narodnim govorima pjeva~eva zavi~aja zastupljene su i ove forme, dobijene jekavskim jotovanjem. Me|utim, fonetski jekavski likovi *na*|*enuli*, *ne*|*elju*, *za*|*evena* netipi~ni su za govor muslimanskog stanovni{tva. Kod Me|edovi}a su svakako do{li pod utjecajem susjednih crnogorskih pravoslavaca.

U ovom kontekstu su i jekavski likovi u primjerima: \e ostado’ bez *nig*|*e* nikoga (3930); Tvoj |*ed* nam je i otac sudijo (7554), i sl. Fonetski lik |*ed* tako|e je manje tipi~an za govor muslimanskog stanovni{tva, ali se ipak mo‘e ~uti u nacionalno mje{ovitim sredinama. U fonetsko-morfolo{koj strukturi *nig*|*e* nije izvr{eno upro{}avanje suglasni~ke grupe *-g*|-, {to tako|e nije karakteristika govora muslimanskog stanovni{tva, ve} kod pravoslavnog i to u govoru prosje~no {kolovanih osoba.

j) Karakteristika sand‘a~kih govora je i jotovanje *tj*(>)*}*. Ovaj tip jotovanja zastupljen je i u jezi~koj materiji epa @enidba Smailagi} Mehe. Na primjer: Sada }e hi Osman *do}erati* (4074); I *u}era* u podrum ko~ije (4218); *Pole}ela* kao belogorka (4224); Ze}ka *}erko*, a sjeko du{mane (1737); Momak konja *o}era* dorata (3780), itd.

k) U epu @enidba Smailagi} Mehe zastupljeno je i jotovanje tipa *lj* q (obilje‘eno }irili~nim q): Mlogo *ljeta* i puno godina (12293).

U sand‘a~kim govorima alterniraju oblici *leta//ljeta*, kao i oblici sli~ni ovima. Ova fonetska osobina uglavnom je arealskog karaktera.

1) U kontekstu *jatovskih kontinuanata i refleksa* zastupljenih u narodnim govorima Sand‘aka i u Avdovom epu su i sljede}e op{te fonetske osobine:

- likovi sa *neutralizovanim jatom* (³), na primjer, bregovi, gre{ka, presuda, trebati, vremena, i sl.;

- likovi sa *tzv. istorijskim i samoniklim ekavizmom* (u ijekavici): gore, repa, rezati, itd.;

- likovi sa *fonetsko-morfolo{kim rezultatom i - i, i - a, i - e:*

u *komparativnom nastavku - iji*: noviji, stariji, radiji, itd.;

u *imperfektu*: pletijah, pletija{e, tresijah, tresija{e, itd.;

u *posebnim rije~ima*: nije, dodijati, i sl.;

- likovi sa *tzv. produ‘enim jatom* (u oblicima genitiva): djêl§, nèdâlj§, nèdjálj§, vjêr§, itd.;

Likovi sa *tzv. su‘enim jatom*: dodìjati, nìje, novìji, starìji, dȉo, cȉo, smȉo, umȉo, ‘Åvìò (u dijalektu), i sl.

- likovi sa rezultatom *disimilacije dva susjedna sloga sa refleksom jata*: biljeg (b³l³g), i sl.

2. U Avdovom epu nije izvr{ena *palatalizacija* u liku *vojski* (dativ singulara): A kaki su *vojski* komandari (8047). U lokalnom dijalektu, odnosno u sand‘a~kim govorima, alterniraju likovi *vojski//vojsci.*

Umjesto alternativnog lika *}urkovi*, kako bi se o~ekivalo u dijalektu, pjeva~ je upotrijebio kra}i i palatalizovani lik *}urci*: Zlatni *}urci* turat na ~ivije (111). U stihu je upotrijebljen oblik nominativa plurala u funkciji akuzativa.

Palatalizovani likovi *bezi* (begovi), *vuci, vojsci* zastupljeni su u stihovima Avdova epa: Vojska vojski, *bezi* begovima (8456); Teraj konja, *vuci* kabanicu (5529); Vojska k *vojsci*, gospoda gospodi (8284).

Palatalizacija nije izvr{ena u imeni~koj leksemi *kavgi*, u stihu: Nadamo se mlogo veljoj *kavgi* (6497). U narodnim govorima Sand‘aka alterniraju oba lika: *kavgi//kavzi.*

Nestabilnost palatalizovanih i nepalatalizovanih likova, odnosno njihova alternantna upotreba, karakteristika su sand‘a~kih govora, a u ovom kontekstu i jezi~kog materijala Avdova epa.

3. *Zvu~ni konsonanti* u finalnoj poziciji ~esto se obezvu~avaju. Na primjer: Nit *mo{* znati koji bolji be{e (125). Lik *mo{* rezultat je gubljenja finalne sekvence *-e{* u strukturi *mo‘-e{*, a zatim obezvu~avanja finalnog

‘. U narodnim govorima alternira i lik *mo‘*, ali u specifi~noj govornoj situaciji i dikcijskoj emocionalnoj afirmaciji.

Obezvu~avanje je zasvjedo~eno i u poziciji kada se zvu~ni konsonant nalazi na kraju prethodne rije~i a iza nje stoji rije~ koja po~inje bezvu~nim konsonantom. Na primjer: *Nis k*uskune ru{pe ukovate (1920).

U poetskom govoru epa @enidba Smailagi} Mehe vrlo je ~esta *sonirazacija* bezvu~nog konsonanta *s* kada je u funkciji predloga u pade‘noj sintagmi u kojoj njen drugi ~lan po~inje zvu~nim suglasnikom. Jedna~enjem po zvu~nosti dobijen je rezultat *z*. Na primjer: Ko l’ *z* |evojkom druge o‘enijo (96); Ni zengije *z* dvije noge stezat (898); Ondar *z* brata nek ode na brata (946); I sa oca, i *z* brata njegova (1036); Zlatna kapa *z* dvanaes ~elenaka (1523); Pa *z* dorata ~alak podigao (3825), itd.

Konsonant *s* u funkciji predloga jedna~i se i *po mjestu tvorbe*: I sa *{* njime Tatar Al Otmana (948); *[* njih obadva na Mehmeda mlada (1037); [ta je *{* njime, Bog bijo sa *{* njime (1214); I *{* ~ivije moja posjeklica (1492); Gosposki mi *{* njime pono{aji (1749); I s { njime stotina atlija (8973). Ovo jedna~enje sprovedeno je u sintagmama ~iji drugi ~lan po~inje prednjonep~anim suglasnikom. Pored ostalog, u ovakvim jezi~kim konstrukcijama karakteristi~no je i udvajanje predlo{ke lekseme *sa//s (sa//s + {)*. Na primjer: I *s {* njime stotina atlija (8973); I *sa {* njime trista Glamo~ana (8878).

Ovakva fonolo{ko-fonetska situacija karakteristi~na je i za narodne govore Sand‘aka. Me|edovi} je, sa poetskim jezikom, dosljedno ostajao u okvirima svoga dijalekta i zavi~aja.

4. Za poetski govor Avda Me|edovi}a, kao i za sand‘a~ke govore, karakteristi~na je *konsonantska grupa {}* kao rezultat glasovnih procesa u jezi~koj dijahroniji. U epu je ova konsonantska dijalektalna specifi~nost zasvjedo~ena u ovim i sli~nim primjerima: Kad se *{}ene{* alajbegstva primat (1510); *Ra{}eravo* Njemce na buljuke (1739); Kog bi *{}ijo*, te{ke njemu muke (2034); Niti vi{e *{}eri* ni sinova (3341); Ali bolja majka ili *{}erka* (4959); Niti {}e{e zaspati hanume (5017); Kada ja *{}enem* kupiti svatove (6314), itd.

Vrlo ~esto umjesto konsonantske grupe *{}* stoji suglasni~ka grupa *h{*, kao u primjerima: Bog da zna{e, izgubit ga *h}a{e* (5578); [to bi mene, mojo sine, *h}ele* (5997), i sl.

Konsonantske grupe *h}*, odnosno *{}*, dobijene su fonolo{ko-fonetskim procesima: *htj*(>)*h}*, odnosno *htj*(>)*h}*(>)*{}*, pa u narodnim govorima, i u epu Avda Me|edovi}a, egzistiraju paralelni (alternativni) likovi: htjeti, htjele, h}eti, h}ele, {}eti, {}eti, {}ele, h}a{e, {}a{e, ho}a{e, i sl.

Ove fonolo{ko-fonetske osobine zastupljene su u svim lokalnim sand‘a~kim govorima, osobito u govoru bo{nja~kog stanovni{tva.

5. *Spirant h* dosljedno se ~uva u svim pozicijama u poetskom govoru epa @enidba Smailagi} Mehe i u onoj mjeri u kojoj se ovaj konsonant realizuje i u dijalektu pjeva~eva zavi~aja. Fonolo{ka priroda ovoga spiranta stabilna je u inicijalnom, medijalnom i finalnom polo‘aju bez obzira na susjedne glasove i morfolo{ke faktore i procese. Na primjer: *Bilah te{pih*, ka da sunce sjaji (185); Dokle pola od *sahata* pro|e (322); Cifri} *Hasan* sede na koljeno, // Pa sinovca *Mehimeda* pita: // Moj *Mehmede*, moj obrazu svetli (327-328); I oru‘e jedno u silahu (152); No od *suha* ispletena zlata (211), Kad je *sahat* pred zoricu bilo (6173); *Allah! Allah!* pomozi mi jaki! (10104); *Halil* knjizi pe~at prelomijo (11312); Susrijo je na *Muha~* |evojku (17727); Te pred vama na *huzur izidoh* (12237), itd.

Sekundarno *h* evidentirano je u primjeru: Pa zagrli *jedihnika* sina (6039).

6. Jedna od specifi~nosti govora pjeva~evog zavi~aja, zastupljena u jeziku epa, jeste *intervokalno j* u finalnoj sekvenci glagolskog radnog pridjeva. Ova fonema je, kao karakteristika dijalekta, u ovoj poziciji vrlo frekventna. U tekstu epa ona je transkribovana i obilje‘ena standardnom grafemom *j*, me|utim u govornoj komunikaciji stanovnika bjelopoljskog poddijalekta ova fonema u finalnoj silabemi djelimi~no je reducirana. Zastupljena je u brojnim primjerima u ovom epu, od kojih izla‘emo samo neke: Ko l’ z |evojkom druga *o‘enijo*, // Ko je boljeg konja *podhranijo*, // Ko odjela bolja *nabavijo* (96-100); Ko l’ njema~kog roba *zarobijo* (95); Sve *posijo* ajan do ajana (59); Ko je vi{e *dobijo* mejdana (90); Vezir ondar svate *ispratijo* (11791); Tako nas je, care, *za{titijo* (12150); I u vapor svije *uturijo* (12173), itd.

Ova fonema u intervokalnoj poziciji evidentirana je i u drugim kategorijama rije~i, kao na primjer: *Mijo* sinak had‘ije Smajila (50). Karakteristi~na je, dakle, za me|uvokalsku poziciju *i-o*.

Likovi sa redukovanom fonemom *j* imaju ovakvu fonolo{ku strukturu: nabavi¬o, dobi¬o, o‘eni¬o, isprat¬o, za{tit¬o, utur¬o, m¬o, itd.

U Avdovom epu ovakvi likovi uglavnom su raspore|eni na kraju stihova - po zakonima epske versifikacije ovoga narodnog pjeva~a i njegova jezika, u skladu sa guslarskim recitativom i epskom melodijom.

7. U poetskom korpusu epa @enidba Smailagi} Mehe, kao i u dijalektu pjeva~a, vokalska sekvenca *-ao* u finalnoj poziciji glagolskog radnog pridjeva sa‘ima se u *-o*. Na primjer: A on mene: 'Dobro *do{o*, Meho’ (549); Ja sam sinu *reko* Mehimedu (1276); Kad je Mehmed *do{o* kod babajka

(164); Trista {eset *imo* valiluka (33); No je emer *do{o* od sultana (991); Dobro *teko*, a dobro *i{~eko* (1742), itd.

Ova fonetska osobina karakteristi~na je za govor muslimanskog stanovni{tva Me|edovi}evog zavi~aja, me|utim u govoru pravoslavnog crnogorskog stanovni{tva sekvenca *-ao* sa‘ima se u *-a*. Na primjer: do{a, ima, reka, i sl.

Sa‘imanje sekvence *-ao* u *-a* u Avdovom epu zasvjedo~eno je i u veznik u poredbene funkcije *kao* (kao(>)ka). Na primjer: Da pijemo *ka* dva brata mila (623); Nikad nije *ka* i {to je bilo (1550); Ljubim o~i *ka* i sinu mome (1809); A visoki *ka* planinska jela (2121); Obadvije *ka* i belogorke (2475); A ta vojska *ka* d‘inovita (8049), itd.

Ipak, u Avdovom epu sa‘imanje finalne sekvence *-ao* nije u potpunosti izvr{eno, kao na primjer u stihovima: Bi *rekao* gorahu planine (7662); Bi *rekao* izbi carska vojska (7970); Bi *rekao* da je ferman do{o (8021), i sl.

U Me|edovi}evom epu zastupljeno je i sa‘imanje sekvence *-ao* u *-o* u poredbenom vezniku *kao* (kao(>)ko): Ba{ *ko* guja oko suha trna (2126).

Sa‘imanje sekvence *-ao* u *-a*, odnosno u *-o*, u ovom poredbenom veznik u skoro podjednako je zastupljeno u lokalnom bjelopoljskom poddijalektu, ali i u ostalim sand‘a~kim govorima.

U ovom epu jednom je evidentiran poredbeni vezni~ki lik *ki*, gdje je sekvenca *-ao* rezultirala u sekvencu *-i*. Na primjer: Ba{ *ki* ono krilo lastavice (203). Ova osobina nije karakteristi~na za bjelopoljski poddijalekat ve} za plavsko-gusinjsku govornu zonu. U Avdov ep ovaj vezni~ki lik mogao je do}i analo{kim putem, utjecajem plavsko-gusinjskog poddijalekta ili neke epske strukture koju je Avdo slu{ao od nekog pjeva~a iz Plava ili Gusinja i mo‘da je i sam pjevao.

U epu je, tako|e, zastupljeno i sa‘imanje sekvence *-uo* u sekvencu *-o*. Na primjer: [eh joj aje *metno* iz musafa (860); I u njega *metno* jani~are (3444); Momak *skino* divan-kabanicu (3980). Ovakvo sa‘imanje vrlo je rijetko u govoru stanovni{tva Avdovog zavi~aja.

Tako|e je iz Me|edovi}evog epa evidentirano i sa‘imanje sekvence *-eo* u *-o*: *Oduzo* ga vezir preda sebe (3566); Ka i {to je *uzo* iz ko~ije (3987).

Ova sa‘imanja nisu rezultat versifikacije (epskog metra) ve} dijalekatskih fonetskih procesa.

8. U poetskom jeziku ovoga epa, kao i u bjelopoljskom poddijalektu, suglasni~ka grupa *-st* je upro{}ena. U ovoj suglasni~koj grupi, kao i u nekim drugim suglasni~kim grupama, finalni konsonant *-t* se gubi. Na primjer: Ali ti je *‘alos*, Mehimede (351); Kojano je *mlados* izgubila (1505); Pa za njome *propas* carevina (670); [to ne vi{i{ *mlados* od staroga (6169); Va{a *li~nos*, hrnji~ki serdare (6950), i sl.

Tako|e i neki brojevi imaju upro{}en fonolo{ko-fonetski lik. Konsonant *-t* gubi se u finalnoj poziciji ovih likova. Na primjer: Nije {ala *trides* buljukba{a (721); I na njojzi *dvanes* ~elenaka (873); Alajbeg sam za *dvades* godina (955); ^*etres* aga, dvadeset begova (1158); Aga ~*etres* i *dvades* begova (1414); Zlatna kapa z *dvanes* ~elenaka (1523); Eve *dvades* i sedam godina (1725); Jal' nedelju, jal' *petnaes*, hanko (5905); I njezino ~*etrdes* komora (5930); Za *{es* dana i sedam no}iju (8981); I *dvanaes* tursko buljukba{a (1416); Pa povika *dvanaes* delija (6667), itd.

Konsonant *t* gubi se i u leksemi *odatle*, gdje je izmjenom *d* u *t* u prefiksalnoj morfemi *od-* dobijen prilo{ki lik *otale:* Ajd *otale* turska nagr{tinjo (7271).

Konsonant *t* gubi se i u infinitivnom nastavku *-t(i):* Bez krvi je Meho *odves* ne}e (5293); Bega tvoga *doves* u Budimu (6012); Ad'o Haso, *sis* }u do podruma (486), i sl. Leksi~ki glagolski lik *sis* dobijen je fonetskim izmjenama od *si}i* i dalje preko morfolo{ke strukture *sisti*, odnosno *sist*. Tako je i u bjelopoljskom poddijalektu.

Konsonant *t* gubi se i u finalnoj suglasni~koj grupi *-{t*: Ko *ve{* nije, pa bi hi vidijo (172), i sl.

Ova upro{}avanja uglavnom se odnose na gubljenje finalnog konsonanta *-t*, ali su ovdje izvr{ene i druge fonolo{ko-fonetske izmjene u unutra{njoj strukturi razmatranih leksema s tendencijom upro{}avanja, ~esto i u zavisnosti od epskog metra stihova.

9. U ovom epu evidentirano je i gubljenje spiranta *h* u po~etnoj poziciji lekseme: Nema 'ara bez *rastovog* panja (6974); *Ajd* otale turska nagr{tinjo (7271); Vezir *o}e* s vama upravljati (5661). Kod muslimanskog stanovni{tva netipi~no je gubljenje foneme *h*. Ova osobina karakteristi~na je za crnogorsko pravoslavno stanovni{tvo. U Avdovom epu mo'e se smatrati utjecajem lokalnog govora susjeda Crnogoraca.

10. Umjesto suglasni~ke grupe *nb* stoji suglasni~ka grupa *mb* u primjeru: Da opravi mahzar u *Stambolu* (1385).

11. Suglasni~ka grupa *dstv* je upro{}ena: Kada ruci, i *gospostvo* njeno (5142).

12. Umjesto *n* stoji *nj* u primjeru: Komandara pa{u *janji~ara* (5657).

13. U epu je upotrijebljen lik *star~eve* umjesto uobi~ajenijeg lika *starce*: Na *star~eve* mavi i zelene (143).

U narodnim govorima u upotrebi su alternativni oblici: starci, staraca, starcima, starce i star~evi, star~eva, star~evima, star~eve.

14. Jednom je evidentiran glagolski lik *mrla*, umjesto *umirala*, u strukturi mogu}nog na~ina, u stihu: Ja bih *mrla* pa opet 'ivela (3664).

U narodnim govorima egzistira i oblik sa devokalizovanim *r*: *mrela*.

U ovom kontekstu, iza sonanta *r* u drugim oblicima ove glagolske lekseme stoji jatovski refleks *-ije-*. Na primjer: Te{ko li je jednom *umrijeti* (3641); Kad bi mogla *mrijet* pa ‘iveti (3642).

Ova osobina karakteristi~na je i za narodne govore Sand‘aka.

15. U epu je upotrijebljen pridjevski lik *begski* umjesto *begovski:* E, kaki su *begski* barjaktari (7775).

Suglasni~ka grupa *gs* (zvu~ni i bezvu~ni konsonant) u ovoj leksemi stabilna je i u narodnim govorima. Ova suglasni~ka grupa, sa neizvr{enim jedna~enjem po zvu~nosti, stabilna je i u drugim sli~nim leksemama u Avdovom epu. Na primjer: ^estito ti sinu *alajbegstvo* (7810).

16. U stihovima epa Avdo je upotrijebio narodne likove imena svetili{ta i urbonima Meka: Babo mi je na *Me}u* hodijo (2427); Sablju su ti na *Me}u* spremili (857); U *Me}i* joj ime na|enuli (864); Ja sam *Me}u* tavah u~inijo (934); Opremi se *Me}i* i Medini (913).

Umjesto arapske konsonantske foneme *k* upotrijebljena je fonema *}* (kao u primjeru *kitab/}itab*).

17. Evidentirani su paralelni morfolo{ki likovi (alternacije) pridjevske posesivne strukture ~ija je baza teonim *Bog*: Bog da ~uva i svi *bo‘i* sveci (2221); Za *bo‘ijom* i tvojom pomo}om (6958); *Bo‘a* pomo} kada bide s nama (7439); *Bo‘a* vera koja varat ne}e (618); I nâd Boga i *bo‘je* pomo}i (4164); I u njima Kurhan, knjiga *bo‘ja* (5680), itd.

Tako je i u narodnim govorima pjeva~eva zavi~aja.

18. U epu je nekolika puta upotrijebljen lik *gospoja* umjesto *gospo|a*. Na primjer: I *gospoja* Vuka{inovica (x 2; 2157, 2512). Ovaj tvorbeni lik karakteristi~an je za govore pravoslavnog stanovni{tva Polimlja. U jezi~koj materiji epa svakako je Avdova posu|enica.

19. Evidentrane su sljede}e derivativne forme pridjeva *cio*: *Cijel* metar di‘e bajraktare (2049); Bosna *cjela* ‘eli baba moga (4167); Za *cel* mesec i ne|elju dana (6353); Ja sam *cijel* vijek do‘ivio (6452); A begovske vojske *cipcijele* (7634); *Cijelijem* nama krila sjajna (8254); *Celoj* Bosni i njegovu babu (8440); Svadbova{e *cijel* mesec dana (12296), itd.

Ovi primjeri pokazuju izmije{anost jatovskih refleksa, kao i razli~ite rezultate u vezi sa fonolo{ko-fonetskom situacijom foneme *l* u finalnoj poziciji silabema. Ovakva derivativnost zastupljena je i u narodnim govorima Sand‘aka.

20. Suglasni~ka grupa *pt* upro{}ena je u sljede}im primjerima: Te sitnice *tice* zapeva{e (2519); No sve s mora *ti~ja* peru{ina (2500). Tako je i u narodnim govorima Avdova {ireg zavi~aja.

21. Evidentirani su primjeri sa suglasni~kim grupama *d‘k* i *gsk*: I od dvades bega *kanid‘kije* (ktetik od Kanid‘a, gen.; 122); Na bedra him *ed‘egske* ~ak{ire (156).

Pjeva~ Avdo Me|edovi} nije na{ao fonetsku mogu}nost upro{}avanja ovih suglasni~kih grupa niti fonetsko-semanti~ke motive za jedna~enje po zvu~nosti u njihovim konsonantskim okvirima.

22. Umjesto suglasni~ke grupe *ps* stoji suglasni~ka grupa *vs*. Na primjer: Pa po sofri demirli *tevsiju* (4988); Na ruke him ~etiri *tevsije* (5150). Ovi likovi su u narodnim govorima vrlo usamljeni. Uobi~ajeniji su oblici sa konsonantskom grupom *ps* (tepsija, tepsije).

23. Upotrijebljen je glagolski lik *narijeca* (3. lice prezenta) sa zna~enjem *govori*: [ta li pri~a kako l’ *narijeca* (3164). Ovaj morfolo{ki lik nije tipi~an za govor muslimanskog stanovni{tva ve} vi{e za govor pravoslavnih Avdovih susjeda. Po tvorbenoj strukturi sli~an mu je lik *nari~e* ali sa sasvim druga~ijim semanti~kim sadr‘ajima.

24. Evidentirana je sonantska sekvenca *jr* u derivativnim pade‘nim strukturama imenice *bajraktar*. Na primjer: Cijel metar di‘e *bajraktare* (2049); I za njime silan *bajraktare* (7881); I njegova silnog *bajraktara* (7886); Za njim ide dvanes *bajraktara* (8313); A za njime Selim-*bajraktare* (8910), itd.

Za govor pravoslavnog stanovni{tva u Sand‘aku karakteristi~an je morfolo{ki lik *barjaktar* i njegove pade‘ne komponente sa sonantskom sekvencom *rj*.

25. Upro{}ena je suglasni~ka grupa *dn* u primjerima: Ako |ego| *zapane* vezira (4619); Da na mene napad ne *napane* (4426), i sl. Tako je i u sand‘a~kim narodnim govorima.

26. Umjesto suglasni~ke grupe *hv* upotrijebljeni su fonetski likovi sa suglasnikom *f*, {to je karakteristika i narodnih govora Sand‘aka. Na primjer: Po~e{e se *falit* Kraji{nici (89); Svak pone{to i pone{to *falit* (117); A rakijske teze *dofatili* (77); Petar }e me dobro *prifatiti* (647); Bo‘e mili na svemu ti *fala* (2130); Vuk *dofati* dva siva sokola (2285); Da bi ~avlom oblak *dofatile* (3152); Od njih bi ga *fatala* groznica (3464); Iz ruku mu ~ibuk *prifati{e* (6402); A srmali ~ibuk *dofatijo* (6364), i sl.

27. Umjesto izvornog naziva svete islamske knjige *Kur’an* Avdo je u epu upotrijebio morfolo{ki lik *Kurhan* u stihovima: I u nijma *Kurhan*, knjiga bo‘ja (5680); Iz *Kurhana* dove pred vezira (3414). U narodnim govorima Sand‘aka uobi~ajeni su morfolo{ki likovi *Kuran* i *Koran*, {to je fonetska dekompozicija izvornog lika *Kur’an*. U Avdovom tekstu fonema *h* je sekundarnog karaktera. Avdo je poluglasni~ku vrijednost u poziciji

obilje‘enoj apostrofom u leksemi *Kur’an* “razumio” kao glotalni okluziv, formiran u su‘enju glotisa. U Avdovom fonolo{kom sistemu, i u bjelopoljskom poddijalektu, rezultat je sekundarne artikulacije. Fonema *h* u poziciji lekseme *Kurhan* ima posteriornu fonolo{ku vrijednost (povu~ena je u zadnju grlenu poziciju).

28. Fonema *}* vrlo ~esto se zamjenjuje fonemom *j* u jezi~kom materijalu epa. Na primjer: Za *noj* dvije i dva dana bela (3007); [to *nej* tamo oti} kod vezira (3648); U *pomoj* nam po|i s junacima (6990), i sl.

Fonemom *j* zamjenjuje se i fonema *d* kada je u finalnoj poziciji: Kad *goj* ja{e, ja pe{ice hoda (1617); U~inijo {to *goj* naumijo (6158); Kud *goj* ho}e on podi‘e vojske (514); Ko *goj* tebe u svatove do|e (7139).

Ova osobina karakteristi~na je i za narodne govore Sand‘aka. U ovim govorima fonema *d* je ~esto zamijenjena fonemom | u leksi~kom liku *god*: kad *go*|, {to *go*|, kud *go*|, gde//gdje *go*|, i sl.

29. Zbirna imenica *oru‘je* u epu se javlja u morfolo{koj strukturi *oru‘e*: Neko konjski takum i *oru‘e* (101); Bez *oru‘a* i bez bedevija (7622), itd.

Me|utim, alterniraju i oblici *oru‘je*: Ili ‘dela il’ silah *oru‘je* (104).

30. Upro{}ena je suglasni~ka grupa *dsk* u primjeru *gospodska* gdje je dobijen lik *gosposka:* Uto sti‘e *gosposka* ve~era (2468); U to doba *gosposka* ve~era (4984); Tu *gosposku* ve~er ve~er ve~era{e (4991).

Ovakvo suglasni~ko upro{}avanje karakteristi~no je i za narodne govore u Sand‘aku (Up. i t. 21).

31. U epu su upotrijebljeni karakteristi~ni morfolo{ki likovi *~estidbina* i *‘enidbina,* svakako analogno prema deverbativnim imeni~kim strukturama koje se tvore formantom *-bina*. Ovaj morfolo{ki lik upotrijebljen je u jezi~koj materiji epa vi{e puta: Smajil-agi *~estidbine* daju (6297); Na mene su dvije *~estidbine* (6299); Sad Feti-beg *~estidbinu* daje (7861); *^estidbinu* Had‘i} Smajil-agi (7862); *^estidbinu* dade Smajil-agi (7900); i had‘iji dali *~estidbinu* (8126); Pa{a dade begu *~estidbinu* (7744); I ~estito sinu *‘enidbinu* (7811), itd.

U narodnim govorima Sand‘aka uobi~ajen je lik *‘enidba* (nom.) i *‘enidbu* (akuz.). Strukture *~estitba, ~estidbina* su sasvim rijetke.

Morfolo{ke strukture ovih likova mogle su biti dobijene po tvorbenom modelu deverbativa *kosidba, ‘enidba, ‘enidbina.*

32. Umjesto suglasni~ke grupe *zd* stoji suglasni~ka grupa *‘d*. Na primjer: Iz *no‘dri* mu biju dumanovi (1973). Upotrijebljen je genitivni pluralni lik *no‘dri* umjesto *nozdri//nozdrva.* U bjelopoljskom poddijalektu u govornoj komunikaciji su sve tri strukture.

33. Umjesto u dijalektu uobi~ajenih struktura *grlce, grlca* upotrijebljeni su epski likovi *groce, groca*, sa neizvr{enom fonolo{ko-fonetskom izmjenom foneme *l* u vokalsku fonemu *o* na kraju silabeme. Na primjer: Niz |e~ermu puca od *groca* (1602); Od *groca* do svilenog pasa (1603); A {to mu je puce od *groca* (606). Ove jezi~ke strukture upotrijebljene su u stihovima epa u kojima se daje op{iran i detaljan epski opis junaka mlado‘enje Mehmeda - Me{na (Meha Smajilagi}a). Opis i jezi~ko epsko “ki}enje” tipi~ni su za bo{nja~ku epiku uop{te (v. str. 60-63).

34. U epu je upotrijebljena karakteristi~na iterativna forma glagola, u stihovima: *Sjajkaju* se ka s neba sve}ice (8042); *Sjajuka* se ba{ ka otresina // Kad otpada sa zmaja s oblaka (8641, 8642). Ove deminutivno-iterativne glagolske lekseme u funkciji epske deskripcije pokazuju da je Avdo imao prefinjen smisao prema jeziku i njegovoj semiotici. Avdov jezik je slikovit i metafori~an, realizuje se u lirskim i epskim prelivima i transformacijama, oboga}en deminucijama i drugim tvorbenim modelima. Semiotika i potpunost poetske slike ~ine njegov jezik sredstvom najvi{e umjetni~ke vrijednosti, {to pokazuje i ovaj primjer: Kosa crna, a kapa mu zlatna, // Bi rekao, opasala guja (8636, 8637); Ka bujali duvak na |evojku (372), i sl.

U ovom kontekstu je i imeni~ka leksema *sjaka* (sa zna~enjem *sjaj, sjajka*), upotrijebljena kao stilski elemenat. Na primjer: Koliko se *sjaka* udarila (8238); *Sjaka* stoji ka od jarkog sunca (8242). Ove lekseme upotrijebljene su u funkciji opisa *toka i ~elenki.*

Avdo je bio kreativac u oblasti jezika i mnoge leksi~ke derivacije rezultat su njegovog odnosa prema jeziku i primjeni jezika u epici i retorici. On je bio i epski pjeva~ i stvaralac jezika. Stvarao je svoju originalnu epsko-jezi~ku normu.

35. U epu su umjesto glagolske strukture *u~inili* upotrijebljeni likovi *u~ineli, u~injeli*: I vi|ela {ta smo *u~ineli* (5639); Od delija garet *u~injeli* (5641).

Upotrijebljeni su i sljede}i glagolski likovi: Za topove {u}ur *u~ine{e* (6239); I taki je uspjeh *u~inijo* (6280); I na dvoru i}ram *~iniju}i* (6422).

Fonetsko-morfolo{ka izmije{anost ovih glagolskih oblika zasvjedo~ena je i u narodnim sand‘a~kim govorima, pa su i u Avdovom epu logi~na i autenti~na primjena dijalekatskih specifi~nosti.

36. Evidentiran je morfolo{ki lik *koljeno*: Cifri} Hasan sede na *koljeno* 9327); Zlatni pa{a, carevo *koljeno* (6272). U bjelopoljskom poddijalektu podjednako alternira i lik *koleno.*

37. Imeni~ki lik *klju~anica* umjesto *klju~aonica* evidentiran je u stihu: Ti si, pa{a, *klju~anica* na{a (6275). Ova leksi~ka struktura upotrijeb-

ljena je kao metafora, u obra}anju Smajil-age Hasan-pa{i Tiru. Njen morfolo{ki lik svakako je u zavisnosti od jedanaestera~kog metra.

38. Upotrijebljen je imeni~ki lik *garet* u stihu: Od delija *garet* u~injeli (5641). U narodnim govorima Sand‘aka egzistira samo lik *gajret*. Nije jasno odsustvo sonantske foneme *j*, me|utim mo‘e biti individualna osobina pjeva~eva govora ili rezultat tempa epskog recitativa.

39. U stihu: Barem, barem koru *hljeba* suha (7274), upotrijebljen je morfolo{ki lik *hljeba*. U bjelopoljskom poddijalektu uobi~ajeniji je lik *hleba*, uglavnom u govoru muslimanskog stanovni{tva, dok je u govoru pravoslavnog stanovni{tva uobi~ajenija struktura *hljeba*. Ova fonetsko-morfolo{ka distinkcija ipak nije dosljedna, pa ova dva lika alterniraju u sand‘a~kim govorima.

40. U stihu: U Orlovce sedam *bra}enaca* (1766), umjesto *bratanaca* stoji morfolo{ka struktura *bra}enaca* (dobijena od baze *bra}-* i tvorbenog formanta *-enaca*). U narodnim govorima uobi~ajena je leksi~ka struktura *bratanaca* (dobijena od baze *brat-* i tvorbenog formanata *-anaca*). Diskutabilna leksema u Avdovom stihu za bazu ima zbirnu imenicu, dok drugi alternant ima za bazu zajedni~ku imenicu.

41. Avdo Me|edovi} je u epu upotrijebio leksi~ke strukture *Njemce* i *Njemska*: Ra{}eravo *Njemce* na buljuke (1739); *Njemska* zemlja i Mad‘arska { njome (6788). Morfolo{ki lik *Njemska* upotrijebljen je u zna~enju *Nema~ka* (zemlja, dr‘ava). Lik *Njemska* nije potvr|en u narodnim govorima Sand‘aka i kod Avda mo‘e biti rezultat analogije (kao Francuska, Engleska, Hrvatska). Likovi sa po~etnim fonemama *nj//n* alterniraju u sand‘a~kim govornim arealima: *Njemce//Nemce* (i *Nijemce*), *Njema~ka//Nema~ka*.

42. Motivi odsustva foneme *j* u prezimenu koje je dio naslovne sintagme, nisu jasni. Prezime *Smailagi}* u ovoj sintagmi mo‘e biti rezultat prire|iva~eve transkripcije (Enes Kujund‘i}). Isklju~uje se mogu}nost da su lik prezimena *Smailagi}* bez foneme *j* transkribovali Milman Parry ili Albert Lord. Ovakav morfolo{ki lik prezimena u epu je usamljen. U jezi~koj materiji ovoga velikoga djela vrlo je frekventna upotreba prezimena glavnoga junaka. Zastupljeni su samo likovi sa medijalnom fonemom *j: Smajilagi}*. Tako|e je vrlo zastupljeno ime Mehova oca i to samo u strukturi sa *j: Smajil-aga*. U narodnim govorima Sand‘aka u ovim antroponimskim likovima medijalna fonema *j* se dosljedno ~uva. Ukoliko se ova fonema djelimi~no reducira (j(>)¬), onda je to individualna karakteristika govora pojedinaca.

43. U epu je umjesto objekatske strukture *vojsku* upotrijebljen pluralni objekatski lik *vojske*: Kud goj ho}e on podi‘e *vojske* (514). Upotre-

ba ovog objekatskog pluralnog lika umjesto singularnog, u funkciji je hiperbole kao stilogenog sredstva epskog pjevanja.

44. U epu su dominantno upotrijebljene derivativne forme glagola *si}i*. Morfolo{ki lik *sa}i* i njegove derivacije nisu evidentirane. Me|utim, u narodnim govorima Sand‘aka alterniraju obe morfolo{ke komponente: *sa}i* i *si}i*.

Iz Me|edovi}evog epa ekscerpirani su sljede}i primjeri: Ko goj ho}e ulje} il’ *izi}i* (3817); Sad *izidi* na grad, na kapiju (6212); Da *sidemo*, bra}o, do Budima (6655); Nit joj smijem na o~i *izisti* (7262); Tri puta sam u budim *silazijo* (7459); Aga *si|e* sa gore Kozara (7887); Begler polju na ravninu *si|e* (7796); Dok svatovi do Budima *si|u* (7028); Da te knjiga Banjoj Luci *si|e* (6564); Momak aga Omer-aga *si|e* (7949); Ko najprvi na Kozar *izi|e* (8397), itd.

45. Umjesto *z* stoji ‘ u prezentskim likovima glagola *kazivati*: *Ka‘uje{* mi - ima{ prijatelja (3584); Okre}u se pera i *ka‘uju* (2066). U narodnim govorima Sand‘aka ovi likovi alterniraju sa standardnim *kazuje{, kazuju*, mada u manjoj mjeri i kod starijih ne{kolovanih osoba.

46. Evidentirana je imeni~ka struktura *boga{tinje* (analogno *gospo{tinje*) u stihu: *Boga{tinje* pa ni *gospo{tinje* (3264). Ovaj morfolo{ki lik dobijen je upro{}avanjem suglasni~ke grupe *t{t* u *{t* (bogat-{tinje), odnosno *d{t*(>)*t{t*(>)*{t* u drugoj leksemi. Formant *-{tinje* je i u narodnim govorima produkovan.

47. Upotrijebljeni su netipi~ni morfolo{ki likovi imeni~ke lekseme *komandir*. Na primjer: A kaki su vojski *komandari* (8047); Od cijele vojske *komandare* (8537); Kad evo ti carskog *komandara* (7869); Dobar him je silan *komandare* (7880), itd.

Ove lekseme u kontekstu sand‘a~kog glosarija spadaju u kategoriju tzv. “tu|ica”. Avdo je njihove derivativne strukture mogao graditi po analogiji (kao *bajraktare*). Ovi morfolo{ki likovi zasvjedo~eni su i u govoru starijih osoba, a u epici i retorici prioritetniji su u odnosu na “inovacije” *komandir, komandiri* - po kazivanju nekih informatora u Sand‘aku, lekseme nepoetske semiotike.

48. Genitiv *Mehe* u naslovu epa, nije karakteristika govora pjeva~evog zavi~aja. U istom diskursu je i redosljed rije~i u naslovnoj sintagmi *@enidba Smailagi} Mehe*. Trebalo bi o~ekivati dijalektalni konkurentni i semanti~ki tok: *@enidba Meha Smajilagi}*. Dakle, genitiv *Meha* umjesto *Mehe* i fonemu *j* u medijalnoj strukturi patronima *Smajilagi}*.

Oficijelni naslov ovoga epa mo‘e biti rezultat individualnog mi{ljenja i slobodne formulacije nekog od zapisiva~a ili prire|iva~a.

49. Nominatov, genitiv i akuzativ nekih imenica mu{kog roda imaju ovakve (kra}e) oblike: Na zube him |*emi* od ~elika (2934); Mi smo kadri *svate* do~ekati (5109); Bra}o *bezi*, od Karabogdana (6936); Nisu *svati* {to se svadba gradi (6496); [to mo'{ vi{e pokupi}e{ *svata* (6603); *Svata*, bra}o, {to vi{e morete (6688); Na njih dvanes *topa* Mustaj-bega (7026); Eto tvoje pestotina *kmeta* (2128); I od dvades *bega* kanid'kije (122); Na najgornje *boje* u odaju (4944; boje = bojeve, spratove).

Me|utim, frekventniji su oblici sa tvorbenim formantima *-ovi//-evi*. Spremajte se kao u *svatove* (6689); Na hendeku dvanaes *ko{eva* (7025); *Kmetovi* }e hizmet u~ineti (7130); Uz bedre mu *{eritovi* zlatni (2082); Sve *}etovi* dragi *kamenovi* (154); Kud go| *{vovi*, sve gajtani zlatni (8561; {vovi = {avovi), itd.

Kra}e, odnosno du'e forme ovih i sli~nih imenica u zavisnosti su od metra stihova. U sand'a~kim narodnim govorima, u govornoj komunikaciji, alterniraju obe forme. Me|utim, du'e forme su frekventnije.

50. Umjesto o~ekivanog dijalekatskog lika genitiva *u{î*, u epu je upotrijebljen standardni genitiv *u{iju*: Svrh *u{iju* taman do unka{a (8577); Od *u{iju* niz oba obraza (8578).

Upotrijebljeni oblici su uslovljeni i principima metra (jedanaesterac). U narodnim govorima Sand'aka alterniraju oba lika: u{i//u{iju.

51. Umjesto genitiva plurala *o~iju* upotrijebljen je lik *o~î*: Sva gospodska ispod *o~i* lica (130); Pole}ele s *o~i* trepavice (201); Sa *o~i* mu treptu trepavice (8650).

U sand'a~kim narodnim govorima alterniraju oba lika: o~i//o~iju. U ovim govorima lik *o~î* ima dugi silazni akcenat na ultimi.

52. Upotrijebljena je sintagma *dvije o~e* u stihu epa: Kad otvori *dvije o~e* klete (3240). Ova sintagmatska struktura podre|ena je jedanaestera~kom metru, mada je pjeva~ mogao upotrijebiti i druga~ije kongruentne likove - tipi~nije za narodne govore Sand'aka, kao na primjer dva oka, dvoje o~i, i sl.

53. U epu je upotrijebljen instrumental socijativ (s predlogom s//sa) umjesto instrumentala bez predloga: A tu 'elju vi|oh *sa o~ima* (2454); Nijesam je *s o~ima* vidijo (7455).

I u narodnim govorima egzistiraju ovakve pade'ne konstrukcije, koje su ~esto i dominantne u funkciji instrumentala ove vrste (instrumental koji zna~i sredstvo vr{enja radnje).

54. Upotrijebljeni su likovi instrumentala *no}om* i *danom* umjesto *no}u* i *danju*: One z dvora *no}om* pokupijo (5743); Svakog *no}om* surgun u~inijo (5749); Koji radi i *danom* i *no}om* (6278).

55. Instrumental singulara bez predloga upotrijebljen je umjesto instrumentala singulara s predlogom: Te{ko tome ko se ‘*enom* tu~e (23). Svakako, ovakva pade‘na situacija rezultat je metri~kog kanona.

56. Upotrijebljen je instrumentalni lik *srcom* umjesto *srcem*: I namah ga *srcom* sevdisala (3252).

Ovi likovi alterniraju i u narodnim govorima Avdova zavi~aja.

57. U funkciji genitiva singulara upotrijebljena je sintagma *od srce* (umjesto *od srca* ili *od sr̄c§*. Me|utim, pjeva~u bi bilo vrlo te{ko da ovakvu polifonijsku genitivnu sintagmu “uklju~i” u guslarski (epski) recitativ. Posebno prozodijsku intonaciju (dugi silazni akcenat i kvantitet).

58. Evidentirani su instrumentalni likovi *krvljom, drvljom, pomo}om*: Dvorac }u mu *krvljom* obojiti (4291); Pola s vodom, pola *drvljom* crnom (5273); Za bo‘ijom i tvojom *pomo}om* (6958).

Ovi likovi karakteristi~ni su i za narodne govore Sand‘aka.

59. Upotrijebljeni su genitivni likovi *sablja, koko{ki* umjesto uobi~ajenijih genitiva *sablji, koko{aka.* Na primjer: Od o{trije *sablja* u du{mana (2335); Od *koko{ki* mesa pr‘enoga (2374).

U narodnim govorima ovi se oblici javljaju kao alternanti.

60. Evidentiran je instrumental *tene}etom: Tene}etom* ‘utom pokriveni (1095). U bjelopoljskom poddijalektu, ali i u drugim govornim arealima, nominativ je *tene}a*, instrumental *tene}om*. Kod Avda bi se o~ekivala ovakva deklinacija: gen. *tene}eta*, dat. *tene}etu,* instr. *tene}etom* (kao u stihu). Dakle, po modelu promjene imenica sr. roda ~ija je osnova produ‘ena sugl. *t*. U ovom kontekstu, kod Avda bi se tako|e mogao o~ekivati nom. *tene}e* (sr. rod). U narodnim govorima ova struktura je rijetkost, ali je dominantna struktura *tene}a* (‘. rod).

61. Upotrijebljen je lik *~oban* umjesto *~obanin* u stihu: Ja nijesam *~oban* kod ovaca (7361).

U narodnim govorima uobi~ajenija je morfolo{ka struktura *~obanin*.

62. Umjesto standardnog, i u dijalektu frekventnijeg, lika *bokal* upotrijebljen je neuobi~ajen i destruktivan lik *bukal*: Ta je *bukal* od dva litra vina (8775). Fonema *u* (u liku *bukal*) najvjerovatnije je rezultat transkripcije nedistinktive fonolo{ke realizacije vokala *o/u* i njihove zatvorene artikulacije u Avdovom individualnom govoru, odnosno u melodijskom toku pjevanja kada vokalske foneme imaju funkciju alon‘mana razli~itih fonolo{kih boja.

63. Jednom je upotrijebljen imeni~ki (neepski) lik *mama*, u stihu: Obu *mama* ~izme i kal~ine (1677). U sljede}em stihu upotrijebljen je lik *majka*: Pa ga *majka* babu ispratila (1678).

Hipokoristi~na forma *mama* upotrijebljena je u neepskoj konotaciji. Avdo je ovaj hipokoristik upotrijebio slikaju}i mladog junaka Mehmeda - Meha. Slikao je njegovu mladost, ljepotu, gospodsko i juna~ko ruho - s posebnim pijetetom i ushi}enjem prema ovoj centralnoj li~nosti u epu. Epsko-lirska deskripcija ovoga junaka, kao i njegove zaru~nice lijepe Fatime - Fate, najljep{i su opisi u bo{nja~kom narodnom usmenom korpusu.

64. Avdo Me|edovi} u svom epu vrlo ~esto upotrebljava imeni~ki lik *babo*, pored alternativnog lika *otac*. Imenica *babo* upotrijebljena je u derivativnim strukturama: Pa ga majka *bqbu* ispratila (1678); Bosna cjela ‘eli *bqba* moga (4167); Celoj Bosni i njegovu *bqbu* (8440); Vuka{ine, dobro mi je *bqbo* (2415); Ja sam jedan u mojega *bqba* (5820).

Upotrijebljena je i morfolo{ka struktura *babajka*: Kad je Mehmed do{o kod *babajka* (1679). Lik *}a}u* upotrijebljen je jednom, u stihu 7380.

Jednom je leksi~ki lik *baba* upotrijebljen kao sastavni dio antroponimskog kompozita (prezimena i imena), u sljede}im stihovima: Kad eve ti dva bega s Cetinja, // Zenkovi}a, *Babahmetovi}a,* // *Babahmeta* ja{e na dorata (8476-8478).

Upotrijebljena je i leksema *amid‘a*: Bogu fala, i *amid‘a* Haso (2416).

Svi izlo‘eni likovi stabili su u sand‘a~kim narodnim govorima i sand‘a~kom glosariju.

65. Upotrijebljen je deminutvni lik *gal~e* sa zna~enjem *jagnje*: Ba{ ko crno *gal~e* neodrto (2201).

Ovaj deminutivno-hipokoristi~ki lik zasvjedo~en je i u narodnim govorima. ^esto u funkciji metafore ili metonimije.

66. Umjesto *bedro, dva bedra* upotrijebljena je genitivna sintagma dijalekatskog karaktera: O{tre sablje preko *bedre dvije* (112).

Ovakva morfolo{ko-sintagmatska struktura uslovljena je metri~kim i melodijskim principima versifikacije.

@enski rod sintagme *dvije bedre // bedre dvije* nije zasvjedo~en u narodnim govorima Sand‘aka.

67. Evidentirana je leksema orijentalnog porijekla *muhta~* u stihu: *Muhta~* ni{ta bezi ne bijahu (81). U sand‘a~kim narodnim govorima u upotrebi je leksi~ki lik *mufta~*. Leksema *muhta~* u epu mo‘e biti rezultat zatamnjene artikulacije i nesigurne transkripcije, odnosno individualna osobina pjeva~evog govora.

68. Evidentiran je karakteristi~an leksi~ki tvorbeni lik *sindrak*, sa zna‘enjem *sinak*: Do Hasana *sindrak* Mehmed-aga (49); Cifri} Hasan dofati

sindraka, // Sina mila had‘ije Smajila (1090-1091); No te *sindrak* ku{a na odaju (5583), itd.

Leksi~ki lik *sindrak* je u funkciji hipokoristika. Kao u sintagmi: moj *sinak*. U dijalektu ovaj lik je usamljen. On mo‘e biti rezultat Avdovih jezi~kih (tvorbenih) kreacija.

69. Me|edovi} upotrebljava i nazive nekih onda{njih nov~anih jedinica: Il’ *dinari* ili *karantani* (7401). U apelativu *karantani* svakako je prepoznatljiva makrotoponimska struktura *Karantanija.*

Upotrijebljen je i morfolo{ki lik *venednik*: Sve od ‘ice i *venednik* zlata (8558). Najvjerovatnije, *venednik* bi mogao biti neka mjera ili posuda.

Lekseme *karantani* i *venednik* nisu zasvjedo~ene u narodnim govorima Sand‘aka.

70. U poetskom materijalu svoga epa Me|edovi} je manifestovao i svoje {ire vanjezi~ko i jezi~ko znanje i sposobnosti prestrukturiranja i primjene nekih specifi~nih leksi~kih likova koji ozna~avaju nazive odje}e, oru‘ja, raznih predmeta, geografskih i drugih pojmova. Na primjer: Ni oru‘ja ni *sablji gadarki* (83); Svim na prsi *tok oluklije* (141); I na ple}i *mleta~ke dolame* (142); Na bedra him *e‘degske ~ak{ire* (156); Pa poslije *pletena |e~erma* (209); Od bijele *mljeta~ke kadife* (220); Od pletena *venedi~kog zlata* (226); U silah mu *dvije mljetke male* (227); Niti take ima *od‘akzade* (254); *Ad‘emka* mu do lijevog kuka (233); Pa se zove *had‘iad‘emunka* (868); ^ija l’ bolja *luntra dubrova~ka* (1173); ^ija na kuk bolja *poseklica* (1174); Na le|a him *paftu* zapu~ila (1618); Misirski mu *diz|in* natako{e (1938); Pa pored njih *okovica zlatna* (1942); Na vrh puljke *dani~kinja* sjaji (1946); Sa ~ela mu sjaji *dani~kinja* (1949); I na njojzi *alemkamen* dragi (1950); Ho}e li ti *kalpak-kapa* pripsat (1522); Da mu bugarkabanicu baci (2166); *Mljeta~kom* je *dibom* pokrivena (2765); Pa *primorskom puljkom* pokovane (2777); Na dolamu *e‘deg-~ak{ire* (846); A ta *svila* iz *[ami-[erifa* (845); Dobre li mu *hajir-dove* daje{ (4044); *Mad‘arije* il’ dukati ‘uti (5998); I njegova *ostra posjeklica* (6157); *Kavadar* sam had‘i Smajil-age (7404); Tvoje lice ka i *dani~kinja* (8348); Razne vrste od *merd‘an-kamena* (8686); Na kukove *o{tre palampu{e* 98741); *Topid‘ijske toprakale* grade (9516); U *donlu~ke* ~ohe zamotane (9792); Ako ima{ tri *hur~a* dukata (11515); Tre}i danak *ni topi ni pu{ke* (11820); Sad za Bagdat *~ohadare* tra‘’te (12001); Bosnu ravnu *i egri Budima* (12214), itd.

Me|edovi}eva op{ta i jezi~ka kultura bila je samotvorna, {to pokazuju i izlo‘eni primjeri. Ona je uglavnom zavi~ajna (dijalekatska i izvorna), ali se njene komponente prostiru do najudaljenijih jezi~kih i poet-

skih resursa, materijalnih i duhovnih tekovina njegovog vremena. U ovom kontekstu Avdo je tipi~an predstavnik svoje epohe i sand‘a~ke bo{nja~ke tradicije.

71. U oblasti sintakse karakteristi~no je i u epu Avda Me|edovi}a i u narodnim govorima Sand‘aka *gubljenje morfolo{ke opozicije izme|u pade‘a pravca i pade‘a mjesta* (akuzativ - lokativ). U semanti~koj funkciji upotrebljava se, skoro dominantno, jedna morfolo{ka struktura - akuzativ ili njegova pade‘na sintagma. Na primjer: Jednaki him *na srce* silahi (151); Moje srce pu~e *u lubinu* (304); Ni gotovi' *u d‘epove* para (84); *U sokake* ili *u kafane* (358); Najstarijeg *na svijet* vladara (1305); [to su *u [am* bile na~injene (1620); Bistre luntre *u desnice ruke* (2116); Kne‘e Vu~e, ko je *na dorata* (2214); Za~ekuje na more vapore (2093); A vamo se di~i{ *u mehanu* (5547); Na softama ~antre *o ramena* (5679); Da vidimo {ta s' *u Budim* radi (6561); *U najgornje boje u odaju* (4944); Jedna sprema begu *u Br~kovo* (6703), itd.

Ponekad je upotrijebljen *oblik lokativa u funkciji akuzativa:* Cifri} Hasan sko~i *na nogama* (323); Ga}e odma' turi *na bedrima* (7299); Jednu sebe turi *na ple}ima* (7303); Jednu sprema *u gradu Grada{cu* (6694); Da opravi mahsuz *u Stambolu* (1385); A sad oni po{li *u Bagdatu* (12068), i sl.

Akuzativ je vrlo ~esto upotrijebljen u standardnom obliku i semanti~koj funkciji: @ive hi je *u Dunav* ba~ijo (5739); On je Fatu *u Budim* vrnuo (7423); Ko za njime izbi *na Kozaru* (8406); Ko najprvi *na Kozar* izide (8397); Kad opravi *u Budim* vezira (11320); Ja }u tebe *u Stambol* spremiti (11458); Mahzar, sine, *knjigu molbenicu* (1386), i sl.

Ponekad je u funkciji *lokativa* upotrijebljen i njegov standardni oblik (gramati~ka struktura lokativa u semanti~koj funkciji za obilje‘avanje mjesta): *Na softama* ~antre o ramena (5679); *U Osiku* Delibegovi}u (6723); *U Me}i* joj ime na|enuli (864); *U Budimu* Fatu Zajimovu (7410), i sl.

72. *Genitiv* se morfolo{ki i semanti~ki javlja uglavnom u standardnim strukturama i funkciji. Evidentirane su, me|utim, i neke specifi~nosti, kao na primjer ovakve *genitivne (toponimske) sintagme:* I *s Maglaja* [ahi}-barjaktara (6881); *Z Banje Luke* Fetibegovi}u (7833); Mutatine *z Budima* vezire (11454), i sl.

Vrlo ~esto je genitivno zna~enje iskazano sintagmom s predlogom *od*: Jedno, sine, *Petra od Bogdana* (6185); Il' *od Petra do Karabogdana* (5121); Jedno Petar *od Karabogdana* (6305); Bra}o, bezi, *od Karabogdana* (6936); Sve momaka *od Bosne ponosne* (6360); Navali{e age *od Udbine* (8914); *Od ^ekrka* Alem Kaduni}u (8939); *Od Otoke*, grada carevoga (8944); Da nam Bog da vetra *od Dunava* (10562); Kad pogleda *od Ora{ca*

Tale (10579); Poznade ga *od Ora{ca* Tale (10758); Za cijele *od Bosne* Bo{njaka (10795); Beg Ljubovi} *od Hercegovine* (10899); neka ka‘e vezir *od Budima* (11244);]emal-be‘e *od Hercegovine* (6890); O ajane *od Vrljike ravne* (6542); I za njega curu *od Zajima* (7864); Koji se~u *od junaka* glave (6983), itd.

Ovakve strukture genitiva, upotrijebljene u epu, pokazuju Avdovo pjeva~ko iskustvo i usmenu epsku naobrazbu.

Predlo{ke sekvence *s/z* upotrijebljene su umjesto *iz*, {to je karakteristika epske stilske ustaljenosti.

Ovakve genitivne sintagme nisu karakteristi~ne za narodne govore Sand‘aka.

U epu je umjesto genitiva *dana* upotrijebljen alternativni lik *danova*: Vozijo nas za mlogo *danova* (12174).

A umjesto standardnog genitivnog lika *dvorova* upotrijebljen je lik *dvora*: Ni boljije *dvora* visokije (3267).

Genitiv je upotrijebljen i uz neke brojeve. Na primjer: I tvoje sve *trista Ora{ana* (7433).

Od toponimskog lika *Biha}* upotrijebljeni su sljede}i oblici genitiva: Sa dno *Bih}a* dva Popre‘enovi}a (6771); A *sa Bih}a* krvave delije (6774).

U narodnim govorima Sand‘aka potvr|en je genitiv *Biha}a.*

73. Dativ, kao genitiv, ima sve morfolo{ke i semanti~ke osobine standardne paradigme.

Od toponima *Biha}* u epu je upotrijebljena ova dativska struktura: Da hi *Bih}u* {ilje krvavome (6768).

74. U kontekstu standardnih likova vokativa, vrlo ~esto je upotrijebljen tzv. *epski vokativ*. Ovaj stilogeni stereotip u funkciji je epske dikcije i naracije. Na primjer: Prva rije~: “*Bo`e*, nam pomozi” ì; Amin, *Bo`e*, ti nama pomozi (10261); *Pobratime*, {to god mo`e{ br`e (9730); *Li~ki be`e*, na{e ogledalo (8707); *Sabljo moja*, ho’ li biti puta (7263); E, *moj Tale*, moj lijepi brate (10720); *Pobratime*, Petar \*enerale* (11738); *Bo`e mili*, pjevaju Bo{njaci (9314); *Bra}o moja*, mojega mi dina (11018); *Mili Bo`e*, {ta s’ u Budim gradi (11434); *Mili Bo`e*, na svemu ti fala (10580); *Vi, Krajino*, carska krila zlatna (9620); *Gazi aga*, ako za nas pita{ (9649); *Vita jelo*, pouzdigni grane (12306); *Zelen bore*, pomogni nam *Bo`e* (12308), itd.

Kao stilogeni elemenat upotrijebljen je morfolo{ki lik nominativa u funkciji vokativa: *Beg Mustaj-beg*, molimo te tvrdo (9643); *Beg Mustaj-beg*, ogledalo carsko (9880), i sl.

Oblik vokativa vrlo ~esto je upotrijebljen u funkciji nominativa, {to je ina~e i op{ta karakteristika epskog pjesni{tva. Na primjer: *]emal-be‘e*

od grada Mostara (8407); \ e za njega i sam *care* znade (8411); Kad evo ti *Hrnjica-serdare* (8536); Jo{ ga vi{e *be‘e* povisijo (8719); Izbi otud *Tuzla-kapetane* (8081); Izbi za njim *Br~e Ibrahime* (8099); Ondar re~e li~ki *Mustaj-be‘e* (7933), i sl.

75. Upotrijebljena je u Me|edovi}evom epu stilogena poetska sintagma s dvo~lanim subjektom: *Gospa ljuba* kneza Vuka{ina (2362). Ovakva gramati~ka konstrukcija rezultat je metri~ke norme, ali se sli~ne dvo~lane strukture mogu ~uti i u govornoj komunikaciji nekih mje{tana pjeva~eva zavi~aja, ponekad i u diskursu blagog humora.

76. Pjeva~ je upotrijebio leksemu *nâd* u stihu: No se broji u Boga *nâd* jaki (5264). Ovaj leksi~ki lik, svakako sa dugim silaznim akcentom, dobijen je od osnove glagolske lekseme *nadati (se).* Zasvjedo~ena je i u narodnim govorima Sand‘aka, kao na primjer: u *nâd* Boga.

77. U stihu: Murtatine, mol’ se *Boga svoga* (4812), upotrijebljena je genitivna sintagma umjesto dativa *Bogu svome.*

Ovakva pade‘na transpozicija nije dovoljno jasna, mada je ona vrlo ~esto manir Avdove jezi~ke kreacije. Zanemaruju}i glagolsku rekciju, on ~esto prioritet daje pjeva~kom melosu i analo‘manu.

78. Avdo vrlo ~esto upotrebljava sintaksi~ku konstrukciju *prijedloga s brojem uz imenicu*, grade}i stereotipnu genitivnu sintagmu zasvjedo~enu u epskom pjesni{tvu. Na primjer: Sejiriti *do dva kapetana* (8053); I za njima *do dva bajraktara* (8043); I za njima *do dvije hiljade* (8054).

U ovom kontekstu su i ovakve genitivne sintagme: Kad evo ti *dva bega* careva (8029); Selam da{e a *od konja* pa{e (8114); Posjeda{e jedan *kod drugoga* (8213). U dijalektu alterniraju konstrukcije *jedan pored drugog* i *jedan kod drugog.*

Avdova poetska sintaksa dominantno ima dijalekatske karakteristike.

79. U ovom epu upotrijebljene su imeni~ke rije~i sa tvorbenim formantima *-luk, -lija, -li*: I na to su *{emluk* u~ineli (3600); *Kuburlije* u dva *kuburluka* (9121); U Budimu *kavgali* Fatimu (6806), i sl.

Ovi formanti zastupljeni su i u sand‘a~koj narodnoj leksici.

80. Leksi~ki lik *dizgin,* karakteristi~an i za dijalekatsku leksiku, u epu je upotrijebljen kao *diz|in,* u stihu: Mome doru *diz|in* popu{tati (497). Izmjena suglasni~ke grupe *zg* u *z|* u ovoj leksemi mo‘e biti Avdova individualna govorna i fonolo{ka kreacija. Avdo je ne samo u epu ve} i u govornoj praksi obilno upotrebljavao orijentalizme, vrlo ~esto u njihovoj izvornoj orijentalnoj artikulaciji. S obzirom da je devet godina proveo u

turskoj vojsci (podoficirsku {kolu zavr{io u Solunu), on je orijentalni vokabular i njegove fonolo{ke karakteristike usvajao sa osobenim smislom za jezik i njegovu izvornost.

81. Epski stilogeni lik *putaca,* umjesto dijalekatskog alternanta *puca*, evidentiran je u stihu: Zla}enije dvanaes *putaca* (1604).

Nominativ ove lekseme je i u dijalektu i u epu *puce*. Na primjer: Svako *puce* po pô litre zlata (1605).

Me|edovi} je posjedovao istan~ano osje}anje za semiotiku rije~i i sintagmatskih struktura, {to potvr|uje primjerom: Svako puce *po pô* litre zlata, gdje je umjesto *od pô litre* upotrijebio koli~insku prilo{ku odrednicu *po pô litre* sa preciznijim semanti~kim sadr‘ajem. Homonimski likovi *po pô* u ovom poetskom diskursu nisu tautolo{ki. Izme|u ova dva leksi~ka lika postoji jasna fonolo{ka i semanti~ka distinkcija.

82. Umjesto imeni~kog lika *vihor* Me|edovi} je upotrijebio *vihar*: Dorat mahnut ka i *vihar* gorom (499). U dijalektu je *vihor*, a tako je i u nekim drugim poetskim narodnim tvorevinama (na primjer: *Vihor* ru‘u niz polje nosa{e). U ovom kontekstu je i genitiv *vihra* koji je u epu upotrijebljen vi{e puta. Na primjer: *Vihra* nema, a jeknu Kozara (7820). U sand‘a~kim narodnim govorima zasvjedo~ena je samo struktura *vihora*. Avdo je strogo po{tovao versifikacijske principe i melodijske uslove recitativa, pa je u ovom zvukovnom diskursu znao da leksemu ili sintagmu morfolo{ki transformi{e u melodijsku strukturu, posebnu u onu vokalskih boja i ekspresivnih tonova.

83. U Avdovom epu evidentiran je i genitiv ~*elenaka* u primjeru: Ni zlatnije carski’ ~*elenaka* (87).

U narodnim govorima Sand‘aka alternira i lik ~*elenki*.

84. Evidentiran je i genitiv plurala *grada* umjesto *gradova*: U bosansko sedamdeset *grada* (253). Ovaj morfolo{ki arhai~niji lik pjeva~ je upotrijebio po{tuju}i jedanaestera~ki versifikacijski princip.

85. Upotrijebljena je *subjekatska sintagma* kongruentne strukture: *Hrnje dvije* za Mehmeda sina (8779). Nominativ singulara ovog antroponima svakako je *Hrnja* (i Hrnjica). Iz sljede}ih stihova vidi se da se ova sintagma odnosi na narodne junake *Halila i Muja*: A *Halil* him kolo za~inijo. // Sad pred *Muja* ~a{u donije{e; ^a{a nije no je bukal sjajan, // Ta je bukal od dva litra vina. // Sve naizred sko~i na nogama. // S *Hrnjice se dvije* rukova{e (8772-8777).

Struktura *Hrnje dvije* (i *Hrnja*) upu}uje na njeno morfolo{ko porijeklo iz bosanskih dijalekatskih sistema, {to se mo‘e podvesti pod imenitelj utjecaja nekog epskog prototeksta o borbama Bo{njaka kod Budima i

‘enidbi junaka Meha Smajilagi}a ili tzv. pjesama kraji{nica koje su u Sand‘aku bile vrlo popularne.

U ovom lingvisti~ko-antroponimskom kontekstu, Avdo je upotrijebio i lik *Hrnjina* u strukturi genitivne sintagme. Na primjer: Od nagojka *Hrnjina Halila* (8704). U ovoj sintagmi o~ekivao bi se morfolo{ki lik *Hrnjine*. Avdova distribucija formanata, vokalskih i konsonantskih fonema i dijalekatske leksike mo‘e se razumjeti kao rezultat njegove *slobodne* jezi~ke kreacije - jezi~ke polivalentnosti i dometa u funkciji epske poetike.

Me|edovi} upotrebljava i strukturu prezimena *Hrnji~i}*: Tale zovnu *Hrnji~i}* Halila (9997). Muja oslovljava sa *Hrnjo, Hrnjica*: Silan *Hrnjo* pade od |ogata (8760); Pa potr~a do *Hrnjice* Muja (9898).

U kraji{nicama Halil se ~esto oslovljava kao *Gojeni Halil*. Kod Avda uz ime ovoga kladu{kog junaka ima atributska leksema *goje{ni//nagojak*: I za njime *goje{na* Halila (8539); Kakav be{e *nagojak* Halile (8698); Od *nagojka* Hrnjina Halila (8704). Ovim se obja{njava i etimologija antroponima *Gojeni* (u funkciji nadimka motivisanog fizi~kom osobinom junaka). Semiotika apelativa je jasna, {to se vidi i iz ovih stihova: Kakav be{e *nagojak* Halile, // Kakvoga je lica ljubeznoga, // A kakoga oka milosnoga! // Kad gleda{e, ka da milova{e, // Kad se smije, ka da biser sije (8698-8702).

Me|edovi} u epu Halila oslovljava i hipokoristikom: Muja k sebe, *Halka* prema sebe (8770).

U Me|edovi}evoj poetskoj slici i jezi~kom diskursu *Mujo* je *Hrnjo*, {to treba da zna~i *juna~ina, sila*. On je *Kladu{ki* ili od *Kladu{e*. Njegove fizi~ke i juna~ke osobine Avdo slika sa‘etim i ekspresivnim stilemama ~ime posti‘e najvi{i epski efekat: Koja j’ ovo sila? Znate li ga? // Da l’ j’ istina, majka ga rodila, // Al’ j’ od Boga pala utvorica? // Sve na pa{e kose nastrho{e // Od silnoga *Muja Kladu{koga* (8585-8589).

On je osje}ao ljepotu, semiotiku i poetsku funkciju jezika.

86. Kada opisuje sablju, Avdo upotrebljava narodne termine: O kuk visi *ostra gadarkinja*; // Duga~ka je *od dva rastegljaja* (8564, 8565). Morfolo{ka struktura *rastegljaj* zasvjedo~ena je u dijalektu kao mjera za du‘inu.

87. U stihu: Sve atlije, *pe{ca* nikakoga (7835), Avdo je upotrijebio leksi~ki lik *pe{ca* kao alternaciju liku *pe{aka*. U stihu upotrijebljeni leksi~ki lik ima specifi~nu semanti~ku vrijednost, motivisanu vojnom silom. U ovom diskursu prepoznatljiva je semanti~ka distinkcija izme|u ova dva alternanta.

88. Upotrijebljen je nedijalekatski termin *matere* umjesto *majke*: Sa Hrnjama trista Kladu{~ana, // Od zlog oca, od gore *matere* (8736, 8737). Avdo je ovu leksemu upotrijebio u stihu gnomske semiotike. U epu su zasvjedo~ene i mnoge druge gnomske strukture, {to afirmi{e njegovu {iroku epsku i retori~ku kreativnost.

89. U epu su upotrijebljeni karakteristi~ni imeni~ki likovi *mad'arije, mehterija: Mad'arije* il' dukati 'uti (5998); Pisnu zila, kucnu *mehterija* (7688).

Ovakve morfolo{ke strukture zasvjedo~ene su i u narodnim govorima Sand'aka.

90. Me|edovi} je upotrijebio toponimsku leksemu *Br~kovo* (ime grada u sjevernoj Bosni) umjesto *Br~ko*: Jednu sprema begu u *Br~kovo* (6703); Zagrli{e bega iz *Br~kova* (8162). Ova dva lika (nom. i gen.) upu}uju na dijatezu oblika i ostalih pade'a u kontekstu paradigme ove lekseme. U narodnim govorima Sand'aka (kod ve}eg broja informatora) evidentirane su paradigmatske strukture: Br~ko, kod Br~kog, prema Br~kom.

Njegova varijanta *Br~kovo* mo'e se smatrati individualnim tra'enjem onih morfolo{kih struktura koje su bli'e njegovom jezi~kom i pjeva~kom sluhu, ali se ne isklju~uje ni utjecaj nesand'a~kog epskog pjevanja.

U ovom kontekstu, kao dijalekatska specifi~nost, potvr|ena je ~injenica da Avdo dominantno upotrebljava narodne tvorbene strukture u sistemu deklinacije (i konjugacije), da bi, dosljedno dobrom narodnom pjeva~u - poput Homera, stvorio *svoj pjesni~ki jezik* i svoju epsku normu, da bi postigao poetsku slikovitost i dosljedno ostao u okvirima epske versifikacije (metrika, epska dikcija, epski ritam). Avdo gradi i primjenjuje tvorbene leksi~ke likove u situaciji kada mu takve i sli~ne stilogene strukture nedostaju u korpusu njegove epske gramatike. Na primjer: Zapeva{e u kolo Bo{njaci, // A *pa{anske* biju mehterije (...) // *Vri{tu* ati, *pi{tu* bedevije. // ^*adorovi* ba{ ko *{eherovi* (8012-8016).

91. Ponekad je njegova sintagma, odnosno stilema, nejasna, kao na primjer u stihu: *Pola s vodom, pola drvljom crnom* (5273). S obzirom da je poetski objekat *mutna rijeka Klima kod Budima,* metafori~nost i slikovitost ovoga stiha postaju jasne stilogene epske valence. Sadr'aj i semiotika ovoga epskog diskursa poja{njavaju se u kontekstu {ireg pri~anja junaka Tala: Kad *veliko polje* pod Budimom, // *Krvljom, hanko, polje obojimo,* // *Sve od krvi konjske i juna~ke,* // I kad Klimu vodu zamutimo, // Kad *proto~i* Klima *skraj* Budima // Pola s vodom, pola drvljom *crnom* (5268-5272). U citiranim stihovima i stilema *polje* sadr'i dvije distinktivne semanti~ke nijanse. Prepoznatljivi stereotip u nekim stihovima

ovoga epskog diskursa nije u opoziciji sa originalno{}u poetske slike i sadr‘aja. Konvencionalnost junakovog pripovijedanja o boju transponirana je u novi prostorni ambijent i ekspresivne poetske slike i metafore.

92. Sistem *zamjenica* i injihovih derivativnih struktura u Avdovom epu dosljedno su dijalekatskog karaktera u svim vidovima gramati~nosti - u okvirima fonetike, morfologije i semiotike.

Kao jedna od specifi~nosti ovoga epa, i dijalekta pjeva~a Avda Me|edovi}a, u inicijalnoj poziciji enklitike za dativ li~ne zamjenice za tre}e lice mno‘ine razvilo se *sekundarno h*. Dobijen je morfolo{ki lik *him*, {to pokazuju i sljede}i primjeri: Jednake *him* na ~elo zerdave (245); Jednaki *him* na srce silahi (151); S pu{aka *him* jednaki }etovi (153); Bal~aci *him* od ‘e‘ena zlata (163); A krne *him* u srebro skovane (164); Na zube *him* |emi od ~elika (2934); Na bedre *him* crvene ~ak{ire (2936), itd.

Dijalekatska karakteristika poetskog govora epa @enidba Smailagi} Mehe jeste oblik enklitike za akuzativ li~ne zamjenice za tre}e lice mno‘ine. Dobijen je morfolo{ki lik sa izmijenjenim redom fonema: Kako znate da *hi* ustimate (2727); Odnese *hi* |e je soba mu{ka (2747); Dobro *hi* je i}ram u~inijo (2783); I dobro *hi* u {iljete sturi{e (2858); Dvori{e *hi* svu no} spavaju}i (2514), i sl.

93. U tekstu epa Avda Me|edovi}a specifi~nost su i likovi prisvojne zamjenice, koji su tako|e i morfolo{ka karakteristika sand‘a~kih govora: A drugi je *njihnoga* dizdara (64); Da se *njihan* od‘ak ne zaturi (1425); *Njihnom* babu knezu zavika{e (2696); I Osmana *njihnog* bajraktara (2841); I za *njihnu* c’jelu otad‘binu (2844); Tek od *njehni’* velikije jada (3192); Ni takije *njihnije* atova (3266); A najbolji *njihan* stare{ina (5466); I *njihne* si vojske nagrdijo (7040); I na njima i na konje *njihne* (2692); \e smo *njejno* ropstvo sprije~ili (5640); i *Njejnu* majku Alibegovicu (5891), itd.

94. Karakteristika poetskog teksta u epu Avda Me|edovi}a jesu i zamjeni~ki oblici za genitiv, dativ i lokativ sa medijalnom sekvencom -*zi*-, koja je zastupljena i u svim poddijalektima Sand‘aka. Na primjer: Od veliki’ *njezinije* jada (3189); Od *njezina* lica bijeloga (3196); I u *njojzi* zinet u~inijo (3867); Pa s’ u *njojzi* baildisa du{a (4256); Tvoj Mehmed je *njojzi* besedijo (5624), itd.

95. Oblici genitiva li~nih zamjenica za prvo i drugo lice jednine upotrijebljeni su u Me|edovi}evom epu u funkciji dativa, {to je i karakteristika narodnih govora Sand‘aka. Na primjer: \e sam za to tebe *k mene* zvao (311); A on *mene*, 'Dobro do{o, Meho!' (548); Sre}a dobra i *mene* i *tebe* (1399); Na dobro se k *tebe* dolazilo (2323); Na veselje *mene* i Smajilu (738); Ko goj *tebe* u svatove do|e (3139); Ko je *tebe* srce porobijo (3211);

Mene grdnu da gubite glavu (7202); Malo k *mene*, Hasan-aga, pri|i (298); Ko je *tebe* zulum u~inijo (3210), i sl.

96. Upotrijebljen je oblik akuzativa u funkciji lokativa: Da *na mene* hatar ne ostane (312); Te *na tebe* mandat Al Otmana (698), i sl.

97. Umjesto zamjeni~kih likova *ovaj, taj,* u Avdovom epu vrlo ~esto su zastupljene strukture *ova, ta.* Tako je i u narodnim govorima {ireg pjeva~evog zavi~aja. U epu imamo ove i sli~ne primjere: Da *ta* hasret s o~ima vidimo (703); Za *ta* svetli obraz sina moga (6959).

Pokazne zamjenice za kakvo}u umjesto morfolo{kih likova *takva, onakva* i njihovih standardnih paradigmatskih struktura imaju dijalekatske likove *taka, onaka* ili njihove morfolo{ke derivate. Na primjer: *Taka* mu se dopala devojka (3243); *Taka* mu je sre}a donijela (3244); Ti si *taki, taki* niko nema (1730); Nit }e majka takoga roditi (1732); Ni *takije* njihnije atova (3266); Mlada bila bez *kaka* poroda (3529); Taka mlados da je poni{tena (3659); Ve} je *take* u vas Budim nema (3801); Umrije}u, *takog* ni ~ut ne}u (3941); *Taka* me je dosrela sudbina (4143); No od Boga poslanj{tina *naka* (4340); A *takije* ni ~uo nijesi (5976); I *kake* }u knjige rasturati (6057); Dok je takih, Bosna oti} ne}e (6350); [to je *take* nije postojalo (6643); Da za Tala *naku* knjigu {aram (7152), itd.

99. Drugo lice mno‘ine li~ne zamjenice u epu ima enkliti~ki oblik za dativ *vi* umjesto *vam*: Ono *vi* je bilo u avliji 92789); Svijeto *vi* obraz ostanuo (5943); Du{mani *vi* pod nogama bili (5945); Vojska *vi* je carska pri rukama (6651); Vqda *vi* je od petnaes dana (6664); Mehmed ne {}e ni “Fala *vi*” re}i (4899), itd.

Ova morfolo{ka osobina karakteristi~na je za sve sand‘a~ke narodne govore.

100. U epu su upotrijebljeni zamjeni~ki likovi sa sekundarnim sonantom *j*, kao na primjer: *Njejnu* majku Alibegovicu (5891); [ta je samo *njejno* u Budimu (5957), i sl.

Tako je i u bjelopoljskom poddijalektu i okolini.

101. Me|edovi} ~esto upotrebljava zamjeni~ki posesivni lik *njegova* umjesto *svojega*, {to je i dijalekatska osobina sand‘a~kih govora. U epu imamo:]emal-be‘e od grada Mostara, // Na *njegova* visoka ri|ana (8407, 8408), itd.

Me|edovi} je, tako|e, upotrijebio arhai~niji lik pridjevske koli~inske zamjenice za op{te lice *vas* umjesto *sav*: Ve} je take u *vas* Budim nema (3801); *Vas* u suhu ogrezao zlato (7913). Morfolo{ka metateza ovog i sli~nih oblika zastupljena je i u narodnim govorima (vaskolik, -a, -o).

102. U epu su vrlo zastupljeni oblici genitiva pridjeva i pridjevskih

zamjenica sa formantom *-ije*, kao na primjer: U riznice para *gotovije* (171); Od *mla|ije* od tebe momaka (1489); Koliko je *mednije* satova (2376); Od veliki' *njezinije* jada (3189); Ni *takije njihnije* atova (3266); Ni *boljije* dvora *visokije* (3267); Da je vi{e *tije* izunnama (4912); Curo mlada, s vrh *tvoije* jada (5608); A *takije* ni ~uo nijesi (5976); Od *o{trije* sablja u du{mana (2335); [*njegovije* pedeset delija (6262); *Svije* trides tvoje buljukba{a (6344); A nas *svije zla}enije* krila (6386), itd.

U ovom kontekstu, Me|edovi} je jednom upotrijebio zamjeni~ki lik *tvoje* umjesto genitivnog lika *tvojih*. Obzirom na jedanaestera~ki metar, on nije mogao upotrijebiti dijalekatsku strukturu *tvoije*. Na primjer: Svije trides *tvoje* buljukba{a (6344).

Genitivni formant *-ije* kod pridjeva i pridjevskih zamjenica potvr|en je i u narodnim govorima Sand'aka. Na primjer: *mehkije* kru{aka, *truhlije* jabuka, *na{ije* ku}a, *svoije* briga, *starije* ljudi, i sl.

103. U epu su zastupljeni i oblici dativa, instrumentala i lokativa pridjeva i pridjevskih zamjenica sa formantom *-ijem*, karakteristi~nim za narodne govore sand'a~kih poddijalekata: Pole}eli ka s *tvoijem* babom (1067); Ja s *onijem* drugom putuju}i (3054); *Tijem* poljem ba{~e nasa|ene (4404); Svi *morskijem* mi{om postavljeni (5009); Bez mu{eme sa *suhijem* zlatom (5347); Pa s *moijem* letet {urevima (6016); Sa *ovijem* na{im svatima (6104); Ni s *tijem* ti dobro vratit, sine (6122); Za *svakijem* hiljadu gazija (7981); Sa *mojijem zlatnijem* krilima (7514), itd.

Morfolo{ka sekvenca *-ijem* u paradigmatskoj funkciji vrlo je zastupljena i u dijalektima Sand'aka.

104. U stihu: Na *mladije* okom namiguje (4521), upotrijebljen je genitivni lik *mladije* u funkciji akuzativa, {to je rezultat principa versifikacije (jedanaesterca).

105. Pjeva~ je u epu upotrijebio pridjevske likove *bosansko, tursko, carsko* u funkciji genitiva plurala *bosanskih, turskih, carskih*: U *bosansko* sedamdeset grada (253); I dvanaes *tursko* buljukba{a (1415); Na dvanaes *carsko* kapetana (6629), itd. Ova morfolo{ka destrukcija mo'e biti individualna osobina Avdova epskog govora, kao {to je i u primjeru: Pa *vinovske* ~a{e poturili (75), i sl.

106. Umjesto posesivnog pridjevskog lika *unski* upotrijebljen je lik *una~ki* u stihu: Bra}o moja, *una~ki* begovi (6634). Ova pridjevska morfolo{ka struktura mo'e biti analo{kog karaktera. Avdo ju je mogao ~uti od pjeva~a iz drugih krajeva. Ona je u stihu, pored ostalog, uslovljena i principima jedanaesterca. U govorima Sand'aka njena zastupljenost je minimalna.

107. Za sand‘a~ke govore karakteristi~an je *komparativ* sa formantom *-{i* kod nekih pridjeva kod kojih u standardnoj gramatici ina~e nije uobi~ajen. U ovom epu su potvr|eni sljede}i primjeri sa ovim formantom: Malo *stra{a* be{e no Fatima (4007); Malo, malo *slab{i* od dorata (2039); Kupi vojsku i vi{i i *zli{u* (9731); *Crn{e* mu je srce od gavrana (20).

108. Kao stilogeni elemenat u epu su ~esti primjeri tzv. *opisne komparacije,* kao u stihovima: ^oha mrka a *pre‘uto* zlato (157); Na Orlujce, selo *pre{iroko* (6995); U kanid‘ko polje *pre{iroko* (8020), i sl.

Ovaj tip komparacije pridjeva vrlo je zastupljen u narodnim govorima Sand‘aka.

109. U epu je jednom upotrijebljen morfolo{ki lik prisvojnog pridjeva *mu‘ova* umjesto *mu‘eva,* u stihu: Il’ *mu‘ova* oca ili majku (1237). U sand‘a~kim narodnim govorima ove pridjevske strukture alterniraju, uglavnom u komunikaciji manje obrazovanih osoba.

110. Za govor muslimanskog stanovni{tva Sand‘aka netipi~an je morfolo{ki lik pridjeva *velje,* kao derivat od standardnog pridjevskog lika *veliki.* Ipak, u ovom epu potvr|ena je i ova pridjevska struktura, u stihovima: Od hasreta i *velje* radosti (1084); Nadamo se mlogo *veljoj* kavgi (6497). Ove morfolo{ke pridjevske strukture tipi~ne su za govor pravoslavnog stanovni{tva Bijelog Polja, Berana i okoline.

111. Evidentirani su komparativi pridjeva *stari, silni* umjesto standardnih struktura *stariji, silniji,* u sljede}im stihovima epa: On je *stari* od svakog vezira (6518); Oni *silni* od nas svakojega (8249). Ovakav tip komparacije nekih pridjeva karakteristi~an je za narodne govore Sand‘aka. Gubljenjem intervokalnog *j* izvr{eno je sa‘imanje vokalskih fonema *i.* Rezultat ovoga fonetskog procesa je duljenje finalnog vokala. U narodnim govorima na ovoj ultimi je i dugi silazni akcenat: *starî, silnî.*

112. U epu je upotrijebljen pridjevski lik *biv{eg* u genitivnoj sintagmi sljede}eg stiha: Od na{ega *biv{eg* alajbega (7002). Ovaj *gerundiv* pridjevskog zna~enja upotrijebljen je uz imenicu kao atribut. U istoj se funkciji upotrebljava i u narodnim govorima.

113. Upotrijebljena je lokalna dijalekatska leksema *mavi* (orijentalnog porijekla) u funkciji pridjeva, u sljede}em stihu: *Maveli* ga }urkom prigrnu{e (7816); Na star~eve *mavi* i zelene (143). Leksema *mavi* (i njen derivativni morfolo{ki lik *maveli*) u pridjevskoj funkciji nema mociju roda niti posebne oblike za jedninu i mno‘inu.

114. U epu @enidba Smailagi} Mehe upotrijebljene su sve kategorije brojeva i brojnih rije~i sa odgovaraju}im gramati~kim funkcijama. Njihovi fonetski i morfolo{ki likovi vrlo ~esto su nestandardne strukture,

karakteristi~ne za narodne govore Sand‘aka. Najfrekventnije su upotrijebljeni osnovni i redni brojevi, kao i razne brojne rije~i atributske i prilo{ke vrijednosti.

Sljede}i primjeri pokazuju strukturu i funkciju brojeva i brojnih rije~i: *Tristo {eset* imo valiluka (33); Age carske *dvades i ~etiri* (42); Pored njega *pedeset* delija (44); Taman *~etres i sedam* godina (248); U bosansko *sedamdeset* grada (253); U podrumu *dvije* hizme~ije (818); I *~etiri* goru vi|elice (819); U *dvadeset i ~etiri* sata (822); Timaru ga po *~etiri* puta (823); I na njojzi *dvanes* ~elenaka (873); I vodijo *trides* buljukba{a (888); I *dvanaes* carsko buljukba{a (1159); Aga *~etres* i *dvades* begova (1414); Bez da vidim *dvije o~i* tvoje (3236); Za noj *dvije* i *dva* dana bela (3907); \e je *z dvije* svoje ruke primi (3989); *Dvajes i {es* prebrojio vrata (4445); Osman *z dvije* ga|a merd‘ankinje (5282); Uzeli su *~etir* muderisa (5678); *^etirista* softi iz medresa (5679); Izrad mene, *stotinu hiljada* (5916); U Budim je *hiljadu* dvorova (5918); *[es drugije* na *{es* bajraktara (6138); *Jedan* dobar ostavi Halilu (6133); *^etres* bo{~i, *~etres* bo{~aluka (6128); Svije’ *trides* tvoje buljukba{a (6344); I sa *dvanes* topa velikije (6508); i odnije{‘ *dvanes* karti {arni’ (6669); Na *dva* bega *z dvije* Janje carske (6672); *Dvije* Janje, *dvije* Bijeljine (6673); Ja vas molim, *dva* careva zata (6676); Vodite li, *dvije* ba{e carske (7939); Duga~ka je od *dva* rastegljaja (8565); *S jedne* strane turi [uvajliju (9427); *Z druge* strane ra{iri se Tale (9428); Dva *ujedno,* po *dvades* zajedno (9760); Po *~etrdes jednijem* fitiljem (9761); Cipcijele {to su *prvijenci* (9765); I kod njega *dvesta* Kladu{~ana (10849); Po *dvojice* jal *trojice* nema (12177); Ne gradu hi *jedan* i *po jedan* (10996); *Stotina* nas ~eka pa{alija (12166); Sad zalazi *dvadeset i prva* (956); Z *druge* strane pu{ka *dvogrlica* (2990); *Dvogrlica ~etvorozrnica* (2991); *S jedne* strane topuz od pirin~a (2989); Sad se puni *petnaesta* godina (5754); *Tre}i* konak |e su zano}ili (9498); \e *~etvrti* konak zano}i{e (9501); Na *~etvoro* razdvojio bradu (5543); I tvoje sve *trista* Ora{~ana (7433), itd.

U ovoj {irokoj panorami ekscerpiranih stihova prezentirane su razli~ite strukture brojeva i brojnih rije~i, njihove funkcije i semiotika u epskoj poetici Avda Me|edovi}a, te njihov stepen kongruentnosti u kontekstu drugih kategorija rije~i.

115. Evidentiran je *superlativ rednog broja prvi, prva* u stihovima: Ja *najprvi,* pa ti iza mene (627); Ko *najprvi* na Kozar izi|e (8397); *Najprva* su dva dizdara carska (6291), i sl.

116. U epu je vi{e puta upotrijebljena brojna leksema kompozitne strukture *obadva, obadvije,* {to je i karakteristika narodnih govora Sand‘aka: Pa s’ *obadva jedanak* skido{e (4416); S nas *obadva* nek bude na

sina (978); *Obadva* hi pamet zanijela (4954); *Obadvije* ka i belogorke (2475); *Obadvije* na |idu vilice (7776); Sine mili, o~i *obadvije* (4497); *Obadvije* bez kremenja pale (228), i sl.

117. Upotrijebljeni su poimeni~ni tvorbeni likovi u ~ijoj je osnovi broj jedan: Ja *jedihnik* tvojoj *jedinici* (5908); Pa zagrli *jedihnika* svoga (6039); *Jedihnika* me|u nama svima (6440, itd.

118. U kontekstu morfolo{kih struktura brojeva Avdo je upotrijebio polukompozit karakteristi~an i za narodne govore Sand‘aka: Da j’ na mene *sedam-osam* glava (11602).

119. U korpusu glagolskih leksema potvr|ena je najve}a tvorbena razu|enost i morfemska fleksija, {to je jedna od osnovnih dijalekatskih karakteristika Avdova epa @enidba Smailagi} Mehe. Dijalekatske jezi~ke specifi~nosti zastupljene su u sistemu glagolskih oblika, u njihovim tvorbenim strukturama i sintaksi~ko-semanti~kim funkcijama, u frekventnoj upotrebi i stabilnosti nekih glagolskih vremena (prezenta, aorista, perfekta) i glagolskih na~ina (infinitiva, imperativa), a osobito u morfolo{kim strukturama pomo}nih glagola i njihovim funkcijama.

120. *Prezent* je najstabilniji glagolski oblik. U epu je upotrijebljen u indikativnoj i relativnoj funkciji. Na primjer: Kad se sama na pamet ne *vu~e* (24); Niti ru~ku *mislu* ni ve~eri (169); *Zna* Bog, ad‘o, i Krajina *znade* (378); Svi nas *dr‘u* ka i o~i svoje (2247); Da te za se *turim* na dorata (3683); Da hi *}uhnem*, ona }e panuti (7375); Iz no‘dri him plamenovi *li‘u* (2139); Na ~elu him re{mu *pripaljuju* (2140); Sve ispred nji’ *biju* dumanovi (2141); Bi rekao, *grme* venedici (2142); Al’ se malo *stra{i* od Osmana (3110); *Za~ekuje* na more vapore (2093); Sve |e *no}i* a sjutra kad *samni* (12175); Va{a ku}a bez toga ne *more* (2413); Sve {to o}e da *more* ~ineti (3437); Svata, bra}o, {to vi{e *morete* (6689); Di‘’te vojske {to vi{e *morete* (6697); To ti niko opisat ne *more* (4337); Nit *mo’{* znati koji bolji be{e (125); [to *mo’{* vi{e pokupi}e{ svata (6603); Pa da *more{* malo pri~ekati (4798); Da *vi’{*, babo, prijatelja tvoga (6072); Da *vi’{*, babo, ~uda nevi|ena (2697); [to ne *vi{i{* mlados od staroga (6169); Da hi Bih}u *{ilje* krvavome (6768); Te *po{ilje*, jednu knjigu gradi (6797); Tu on *{ilje*, onda drugu *gradi* (6627); Tu *po{ilje*, a ~etvrtu *{ara* (6563); Pa je *{ilje* na Lijevno gornje (6606); Kud god *ide* do Ora{ca *side* (7243).

Izlo‘eni prezentski likovi pokazuju visok stepen dijalekatskih specifi~nosti u oblasti glagolske leksike i morfolo{kih struktura. Me|utim, u sand‘a~kim govorima *alterniraju* prezentski likovi nekih glagola, kao na primjer: more//mo‘e, morete//mo‘ete, mo’{//more{//mo‘e{, vi’{(re|e)//vidi{, vi{i{//visi{, {ilje//{alje, side//si|e//sa|e, i sl.

Posebna dijalekatska specifi~nost u Me|edovi}evom epu predstavljaju morfolo{ke prezentske strukture za tre}e lice plurala kod glagola *VI i VII vrste* gdje umjesto nastava~kog formanta *-e* naj~e{}e stoji formant *-u*, {to pokazuju sljede}i primjeri: Niti ru~ku *mislu* ni ve~eri (169); Stare |ovde ne *delu* mejdane (905); Sve se *falu* u mehanu ljudi (601); Mandat *gradu* had‘ijinu sinu (1034); Tebe daju da ti je *pofalu* (4874); [to ga *vodu* na silu delije (5521); A da carske adalete *vidu* (5694); Koji *nosu* careve ~elenke (5675); Kad se *kupu* kod mene glavari (6425); Bi rekao, *visu* mrke guje (7720); Sve hi *stra{u* s Hrnjicom serdarom (8614); Da ne *pu{tu* tepe kod }uprije (9529); Jer ako ga *ufatu* Bogdanci (9530); Oba ova {to nam zemlju *tra‘u* (11655); Svi nas *dr‘u* ka i o~i svoje (2247); Kade, Mujo, va{e sablje *zve~u* (6987); Sa o~i mu *treptu* trepavice (8650); A pred njima svi du{mani *je~u* (6988), itd.

121. U narodnim govorima Sand‘aka glagolski oblici *perfekat, aorist* i *imperfekat* su vrlo stabilni. Frekventnost ovih preterita evidentna je i u tekstu ovoga epa. *Pluskvamperfekat* je zastupljen u vrlo malom broju primjera.

Ekscerpirani primjeri pokazuju gramati~nost i dijalekatsku specifi~nost ovih preterita, njihovu morfolo{ku fleksiju, funkciju u stihoremama Avdova spjeva i stilogene semanti~ke valencije njegove epske poetike.

a) *Perfekat:*

Bosna mu *je* klju~anica *bila* (34); Pa napored *seli* bajraktari (53); Sve *posijo* ajan do ajana (54); A sve *sijo* akran do akrana (55); Ko *je* vi{e *dobijo* mejdana (90); Ko l’ njema~kog roba *zarobijo*, // Ko l’ z |evojkom druga *o‘enijo*, // Ko *je* boljeg konja *podhranijo*, // Ko *je* boljeg sina *podnjivijo*, // Ko je bolje {}erku *odgojio*, Ko od’jela bolje *nabavijo* (95-100); *Bile* zile, *pi{}ele* borije (9607); I veseli *po{li* iz Budima (12271); I namah ga srcom *sevdisala* (3252), itd.

U epu je vrlo ~esto upotrijebljen oblik *krnjeg perfekta* (poseban oblik perf. bez pomo}nog glagola), {to pokazuju izlo‘eni primjeri. Ovaj krnji perfekat, naj~e{}e upotrijebljen u relativu, u epu ima narativnu i ekspresivnu funkciju.

b) *Aorist:*

Bez *ostadoh* kao ‘enska glava (615); *Grahnu{e* mu o~i sokolove (369); Na obraz mu *rascaf{e}e* ru‘e (370); *Donije{e* okovicu zlatnu (1937); Vuk *prita~a* |ugum u od‘ake (2295); A tu ‘elju *vi|oh* sa o~ima (2454); Kad je *vi|oh* careve delije (3038); Momak konja *o}era* dorata (3780); U avliju *stigo{e* delije (4933); Od viteza konja *odsjedo{e* (5378); Momka oba uz

dvor *pole}e{e* (5380); *Sjajnu* bajrak, *sjajnu{e* ~elenke (7693); Aga *si|e* sa gore Kozara (7887); A sitne mu ho‘|edije *da{e* (7855); Me|u sobom otur *u~inje{e* (7854); Pa Fatimu *ba~i* na dorata (3705), itd.

c) *Imperfekat:*

Age svoje i}ram *~enijahu* (43); Sve naizgred *pojahu* glavare (69); Kako kojem ~a{u *dodavahu* (70); Ruke svoje pod ku{ak *turahu* (71); Te *haja{e* jedan za drugoga (1082); Sve *{uta{e*, ni{ta ne govori (1145); Mehmed majci vako *beseda{e* (5064); Najprije mu *oblapa{e* majka (1596); *Sjaija{e* ba{ ko mese~ina (1607); Tek *znava{e* |e se *ponosa{e* (1969); Bi rekao ka da *letijahu* (2132); Kako do dva konja *treptijahu* (2131); Preko sebe pene *preturahu* (2134); Bog da *zna{e*, izgubit ga *h}a{e* (5578); Sve *slu{a{e*, a sablju *dr‘a{e* (5828); Da *smija{e*, smijat se *ho}a{e* (7471), itd.

Me|edovi} posjeduje razvijeno jezi~ko osje}anje i smisao za najtananije semanti~ke valence dijalekatskih glagolskih leksema u funkciji preterita i drugih glagolskih oblika, {to se vidi iz citiranih primjera: a) perfekta: konja *podhranijo, bìle* zile (= tukle, jako svirale), *sevdisala*; b) aorista: *rascaf}e{e* ru‘e, *Sjajnu* bajrak, *sjajnu{e* ~elenke (7693); imperfekta: *sjaija{e, treptijahu, haja{e*, i sl.

Perfekat *ba~ijo* i aorist *ba~i*, koje je Me|edovi} upotrijebio u epu, nisu tipi~ni za govor muslimanskog stanovni{tva Polimlja. Ove glagolske lekseme karakteristi~ne su za govor pravoslavaca ove geografske regije. U svoj epski glosarij Avdo ih je svakako unio pod utjecajem svojih bjelopoljskih susjeda pravoslavne konfesije. U epu su ovi primjeri zastupljeni u stihovima: @ive hi je u Dunav *ba~ijo* (5739); Pa Fatimu *ba~i* na dorata (3705).

Oblik perfekta *seli* dat je u ekavskoj konotaciji po principu da je kratko jat (³) u ovom dijalektu rezultiralo u *e*. U liku *podhranijo* nije izvr{eno jedna~enje suglasnika po zvu~nosti, {to mo‘e biti i rezultat ushitrene transkripcije. U dijalekatskim strukturama *pi{}ele, o}era, pole}e{e, Pole}ele* s o~i trepavice (201) zastupljene su neke od osnovnih karakteristika sand‘a~kih govora.

U kontekstu preterita on je u epu upotrijebio likove *ostarale, ostaro* umjesto *ostarile, ostario*: Jer su meni kosti *ostarale* (962); On *ostaro*, a ja jako stigo (910). Lik *ostaro* dobijen je progresivnom asimilacijom, koja je tako|e jedna od osnovnih specifi~nosti jezika Avdova epa i sand‘a~kih govora.

U nekim arealima sand‘a~kih govora alterniraju likovi *ostari(j)o// ostaro, ostarile//ostarale*. U ovom kontekstu, u Avdovom epu zastupljene

su sljede}e strukture: Je li dobro *ostarijo*, sine (4499); I njegovoj *ostariloj* majci (8441).

d) *Pluskvamperfekat:*

Ovaj slo‘eni glagolski oblik zastupljen je u malom broju primjera u epu, a takva je situacija i u narodnim govorima Sand‘aka. Po svom sintaksi~kom karakteru, ovaj preterit je uvijek u relativu, kako u tekstu epa tako i u narodnoj govornoj komunikaciji. Njegova morfolo{ka struktura i sintaksi~ka funkcija imaju dijalekatska obilje‘ja i specifi~nosti. Iz epa je ekscerpiran ovaj primjer: *Po{o bijo* budimskom veziru (7416).

122. *Futur I* zastupljen je u Me|edovi}evom epu uglavnom u relativnoj funkciji, s obzirom na narativni tok epske radnje i modalne semanti~ke komponente govornih lica. Njegove morfolo{ke karakteristike su dominantno dijalekatske. Na primjer: *Ja }u znati* {ta *}u* sad *raditi* (6056); I kako *}u* knjige *rasturati* (6057); I kako *}u podizat* Krajinu (6058); Da ga vidim {ta *}’* od njega *radit* (6066); *Ho}ete li ‘alit* poginuti (6315); Kako *}e* se *dizati* Krajina (6376); Kako *}e* se knjige *rasturati* (6377); Kad *ja {}enem kupiti* svatove (6314); Bez ako *}e{* da te vratim majci (5824); I kako *}u* Bosnu *spomagati* (12213); Ti *}e{* mene dobra *povrnuti* (12241), itd.

123. *Futur II* i u narodnim govorima Sand‘aka i u epu Avda Me|edovi}a zastupljen je u manjoj mjeri i dominantno u relativnoj konotaciji, u sintaksi~koj funkciji modusa (na~ina) ili vremenskog zna~enja: Kad *budemo u~inili* ~are (6019); Kada *bude{* beg-alajbeg *bijo* (836); No {to *bide* od Boga *su|eno* (u pasivu; 3704), itd.

124. *Imperativ* je u epu Avda Me|edovi}a vrlo zastupljen glagolski oblik, a takva je situacija i u sand‘a~kim narodnim govorima, {to pokazuje njegovu usmenu i literarnu stabilnost. I u epu i u narodnim govorima javlja se u svojoj osnovnoj sintaksi~koj modelnoj funkciji, ali i u slu‘bi relativnih komponenata - narativnoj, gnomskoj, kvalifikativnoj. U dijalektu posebna specifi~nost je narativna sintaksi~ka funkcija ovoga na~ina.

Iz ovog epa ekscerpirani su sljede}i karakteristi~ni primjeri: Mandat *podaj* kome vi je drago (1352); Mijo zete, ne *mijenjaj* lice (5987); @enu *udri* pa ne}e lajati (22); *Nemo’te* me odbit od usluge (2355); Prva rije~: “Bo`e, nam *pomozi*!” ì; *Nek* Bo{njaci u Budim *ujure* (11415); *Teraj* konja, *vuci* kabanicu (5529); *Nemoj* mlogo pri~at besposlicu (5530); Sad *izidi* na grad, na kapiju (6212); Te *opali* dva topa velika (6213); Sedef hastal *turi* pred bekrije ( ); Ga}e odma’ *turi* na bedrima (7299); A ko{ulju *podaj* vernoj ljubi (7300); Jednu *podaj* ostareloj majci (7302); Jednu sebe *turi* na

ple}ima (7303); Ja maramu *turi* oko glave (7306); Jagluk *sakrij* od vijerne ljube (7309); *Sa`en* krave, *sa`eni* volove (7132); *Udaji* je, ne *krij* ni od koga (4171), itd.

Analize pokazuju da je u epu zastupljena i forma imperativa bez finalnog formanta *-j* u prvom licu singulara. Na primjer: Ku}u *pokri* pa ne}e kapati (21); Me{te po{e te *zavi* ~elenke (7307), i sl.

Evidentiran je i karakteristi~an prefiksalni lik imperativa (sa dvostrukim prefiksom): Vita jelo, *pouzdigni* grane (12306).

Upotreba prefiksalnih glagola u tekstu epa je vrlo ~esta. Prefiksima se od imperfektivnih glagola tvore prefektivni. U epu se njima posti‘e ekspresivnost radnje i emocionalnost poetske semiotike stihova.

125. *Mogu}ni na~in (potencijal)* zastupljen je u Me|edovi}evom epu u znatnoj poetskoj mjeri. Njegova stabilnost potvr|ena je i u narodnim govorima Sand‘aka. Sem u osnovnoj modalnoj funkciji, javlja se i u drugim sintaksi~kim konstituantama, prvenstveno narativnoj i kvalifikativnoj.

Iz ovog epa ekscerpirani su ovi primjeri: Da to kogod vidi izdaleka, // *Bi rekao,* u njegove zube // Crno gal~e nosi neodrto (2102-2104); *Bi rekao,* ka da letijahu (2132); *Rekao bi*, ovce se ra|ahu (2138); *Bi rekao*, grme venedici (2142); Tu *bih* ranu lako *prebolijo* (10721); Nit *bi* na{e svate *do~ekao* (11129); Ne *bi* tome ~are *u~ineli* (2380); *Bi rekao* i *bi se zakleo* (2168); *Uzela bih* tebe, Mehmed-aga (5803); *Bi l’* m’ *uzela*, da mi bide{ ljuba (5796), i sl.

126. *Infinitiv* je vrlo stabilan glagolski oblik i u narodnim govorima Sand‘aka i u epu Avda Me|edovi}a. Zastupljen je u visokoj mjeri u svim dijalekatskim morfolo{kim strukturama:

a) forme sa finalnim formantom *-ti*: Bijele se *palahati* brate, // A *sjajati* na ~elo zerdavi, // Povrh ~ela *{atrati* ~elenke (111-117); Sve ga ti{kaj, nemo’ ga *terati* (1991); Nemoj mlogo tamo *za~amati* (2000); Ne mogu te, sine, *i{~ekati* (2001), i sl.

b) forme sa finalnim formantom *-}i*: Sjutra kad }e{ preko podne *pro}i* (1995); Jedna sila {to }e sada *do}i* (4065); Niko nikad da ne more *pro}i* (9432); Ko god ho}e ulje} il’ *izi}i* (3817), i sl.

c) forma bez finalnog vokala *-i* (“okrnjene” dijalekatske forme): Bosnu *gazit*, a *harat* palanke (629); [to ga vi{e *rodit* majka na}e (673); *Sidet* mogu i gospodovati (938); On }e s mene alajbegstvo *primit* (998); Ni sam pito, nit ga mogu *pitat* (1205); Da vidimo ho}e li nam *kazat* (1211); Krivo *zborit* ni kleti se krivo (1355); Bez krvi je Meho *odves* ne}e (5293); Da hi jedem, *pojes* hi ne mogu (403); Ado Huso, *sis’* }u do podruma (486); [to

nej tamo *oti}* kod vezira (3648); Niko pljacu prije *pro}* ne more (3746); Ko god ho}e *ulje}* il' izi}i (3817); Kamen crni, nikad *pobe}* ne}e (4293); Ja }u *oti}* u konak veziru (4271), itd. Infinitivni likovi *odves*, *pojes* i sl. dobijeni su gubljenjem foneme *t* u konsonantskoj grupi *st* u finalnoj poziciji "okrnjene" strukture. Lik *sis'* dobijen je poslije niza fonetskih promjena u svojoj strukturi (si}i(>)sisti(>)sist(>)sis).

Analize pokazuju da su tzv. "okrnjene" infinitivne strukture dominantnije u odnosu na ostale ("pune") likove. Tako je i u narodnim govorima pjeva~evog {ireg zavi~aja, kod stanovnika obe konfesije (muslimana i pravoslavaca).

127. U narodnim govorima Sand'aka i u poetskom tekstu epa *glagolski prilog sada{nji* pokazuje punu stabilnost. Iz epa su ekscerpirani sljede}i karakteristi~ni primjeri: Sve *brinu}i* da ne stopi glavu (4928); I na dvoru i}ram *~iniju}i* (6422); E sinovi {emluk *gledaju}i* (6421); U dalekom putu *putuju}i* (2063); Ili ne|e u rat *vojuju}i* (2064); Dvori{e hi svu no} *spavaju}i* (2514); Ne 'enim se *potkriju}i* baba (5820).

Istovremenost radnje glagolskog priloga sada{njeg *spavaju}i* sa radnjom glagola u predikatu *dvori{te* u stihu br. 2514 nije semanti~ki kongruentna. Obja{njenje ovog stiha moglo bi biti ovako: Vuka{in i Vuka{inovica su dvorili Meha i Osmana dok su njih dvojica spavali u Budimu. Dvosmislenosti i nepreciznosti semanti~kih sadr'aja vrlo su rijetke u poetskoj materiji Avdova epa. Ukoliko se mjestimi~no eksponiraju, onda su rezultat versifikacijskih kanona ili pjeva~kog epskog recitativa.

Iz Me|edovi}evog epa evidentirana je karakteristi~na struktura priloga sada{njeg sa ozna~avanjem stalnog stanja, dakle u funkciji pridjeva: Ni u ~etu, ni *stoje}u vojsku* (607). Pridjevi ovoga tipa zasvjedo~eni su i u narodnim govorima Sand'aka, kao na primjer: *idu}i* petak, *nose}a* 'ena, *tr~e}i* korak, *lete}i* tanjir, *lete}i* mravi, *dr'e}i* starac, i sl. Popridevljavanje glag. priloga sada{njeg u narodnim govorima je vrlo produktivno.

128. *Glagolski prilog pro{li* nije evidentiran u epskom tekstu ovog spjeva. Rijedak je i u narodnim govorima Sand'aka, ali je zasvjedo~en u proznim tekstovima pisaca ove oblasti.

Me|utim, evidentiran je lik *biv{eg* sa osobinama pravog pridjeva: Od na{eg *biv{eg* alajbega (7002). Ovaj gerundiv ima istu funkciju i u narodnim govorima.

129. *Radni glagolski pridjev* zastupljen je u epu Avda Me|edovi}a u visokoj mjeri, naj~e{}e u kontekstu slo'enih glagolskih oblika i struktu-

ra. Javlja se u svojoj osnovnoj (indikativnoj) funkciji i u svim semanti~kim transpozicijama relativa.

U finalnoj silabemi ovoga glagolskog oblika, u poziciji izme|u vokalskih fonema *i-o*, transkribovan je sinant *j* pri ~emu je dobijena sekvenca *-ijo*. U narodnim govorima Sand‘aka fonema *j* u ovom polo‘aju je redukovana (-i¬ o), a tako je svakako i u govoru Avda Me|edovi}a. Prire|iva~epa, me|utim, opredijelio se za varijantu “pune” foneme *j*. Na primjer: Mili sine, ka si se *rodijo* (808); Kada bude{ beg-alajbeg *bijo* (836); Jo{ nijesi, sine, ni *odsijo* (575); Babo ti se tri puta *‘enijo* (690); Car ga z dvije ruke *zagrlijo* (921); Osobito {to sam *ostarijo* (969); Pa se jesam { njima *zavadijo* (600); Kad je Cifri} Hasan *iskitijo* (1452), itd.

U finalnoj silabemi *-ao* izvr{ena je regresivna asimilacija (sa‘imanje u pravcu vokala *-o*): On *ostaro*, a ja jako *stigo* (910); Ni *svadbovo*, ni snahe *darovo* (1781), i sl. Me|utim, sa‘imanje nije dosljedno izvr{eno. Na primjer: I dobro se sultan *smilovao* (1340); Vazda ga je, sine, *milovao* (1341); Natrag bje‘i od kud si *do{ao* (3588), i sl. U epu i narodnim govorima alterniraju likovi sa izvr{enim i neizvr{enim sa‘imanjem sekvence *-ao* u finalnoj poziciji radnog glagolskog pridjeva.

Glagolski radni pridjev u epu je ~esto upotrijebljen kao oblik *krnjeg perfekta* sa svim njegovim semanti~kim komponentama: On *ostaro*, a ja jako *stigo* (910); Kamenje mu ~izme *okusalo* (9144); Talu hanka ruci *pole}ela* (9278); Sivi soko *prelo‘ijo* ruke (5395), i sl.

130. *Trpni glagolski pridjev* zastupljen je u epu Avda Me|edovi}a u manjoj mjeri. Upotrijebljen je u konstrukcijama slo‘enih glagolskih oblika pasivne semiotike. Sem ozna~avanja osnovnog trpnog stanja, javlja se i u sintaksi~kim funkcijama relativa.

Iz epa su evidentirani ovi primjeri: Na strane *rasturene* grane (848); Od njezine kose *ras~e{ljane* (3197); Drugo, cura osta *ispro{ena* (11038); I *ven~ana* pa i *povedena* (11039); Ovi stari {to su *po‘enjeni* (11269); Na ad‘emke krne *polomljene* (10223); Plaza mu se sablja *okovata* (2163); Za tebe je *ven~ata* Fatima (5245); *Priznato* pa i *odabrato* (895), i sl.

Oblici trpnog glagolskog pridjeva u ovom epu, kao i u narodnim govorima, javljaju se sa sljede}im morfolo{kim oznakama za mu{ki rod singulara (u zavisnosti od glagolskih vrsta): -en/-ø, -n/-ø, -t/-ø.

Evidentiran je karakteristi~an morfolo{ki lik pasiva u stihu: Kad je, *kletan*, ra{irijo krila (3028).

Ovaj glagolski oblik upotrijebljen je i u funkciji pravog pridjeva (kao atribut, apozitiv, imenski dio predikata).

131. *Pomo}ni glagoli*

Oblici pomo}nih glagola u Me|edovi}evom epu imaju sve karakteristike kakve imaju u narodnim govorima Sand‘aka. Ove specifi~nosti su uglavnom morfolo{kog karaktera. I u epu i u narodnim govorima evidentne su alternantne morfolo{ke strukture i sintaksi~ke funkcije, {to pokazuju ekscerpirani primjeri:

a) Pomo}ni glagol *jesam*:

Nijesu mi ruke za mejdana (928); *Nije*, care, za me vojevanje (927); Ja ga dosad vi|ela *nijesam* (2188); Ja *nijesam* vjeran na vezire (2458); Ti *nijesi* prije silazijo (5418); Ja *nijesam* careva delija (5626); A takije ni ~uo *nijesi* (5976); *Nijesam* te darom darivao (4640); Jer *nijesmo* po{li na prosidbu (5982); Ti *nijesi* do{o na prosidbu (5988); Ti *nijesi* {}ijo imovinu (6114); Svadba *nije*, no velika kavga (6578); *Nijesam* ti krpao sejmene (7125); *Nisu* svati {to se svadba gradi (6496); A na smok se ni u~ila *nisu* (7275); *Ni’e* {to se slu~aj dogodijo (4149), itd.

U morfolo{kom liku *ni’e* mo‘e biti netranskribovano redukovano *j* ¬. U narodnim govorima je ovako: ni¬ e.

U epu pomo}ni glagol *jesam* javlja se u strukturi slo‘enih glagolskih oblika i dominantno u odri~noj funkciji.

b) Pomo}ni glagol *biti*:

Jedan kadno ku{luk ru~ak *bide* (382); Kad ja *bidnem* njemu povodnica (639); Da ne *bide{* stopljen od vezira (4190); Ho’ l’ me uzet da mi *bide{* ljuba (4148); Da m’, Osmane, *bide{* od pomo}i (4422); Da ti *bidem* svatski stare{ina (4573); Da ne *bide* tesno svatovima (5110); Da te dadne da mi *bide{* ljuba (5825); A *bide* ‘iv Zajim Ali-bego (6007); Sad kad *bide* u nad Boga jaka (6116); Da nam, be‘e, *bide{* u pomo}i (6817); Ako *bide* sre}e od Allaha (7229); Ako *bide* u ‘ivotu babo (1484); Da mu |ever *bide* uz |evojku (6967); Ako redom *bude* umrijeti (6120), itd.

c) Pomo}ni glagol *htjeti*:

O}e l’ pripast (?) sinak na babajka (777); No ja ne znam *ho’* l’ ti znati, mlada (3305); Sve {to *o}e* da more ~ineti (3437); *Ho’* l’ me uzet da mi bide{ ljuba (4148); Vezir *o}e* s vama upravljati (5661); Da ga vidim {ta *}’* od njega radit (6066); Sabljo moja, *ho* li biti pusta (7263); Ako rekne: “*Ho}u* kod vezira” (3479); Kad se *{}ene{* alajbegstva primat (1510); Ko god *{}ene* k mene u sadate (3467); Ako *{}ene* sa nekakom davom (3470); Da mi {togod *{}ene* zatrakovat (4280); Ko god *{}ene* ulje} il’ izi}i (5710); Ko god *{}ene* ulje} kod vezira (5724); Pitajte ga, {ta *}e* i kako *}e* (5725); Kada ja *{}enem* kupiti svatove (6314); *Ne t’* li ~uti na dvorove Tala (7177); Kada *{}enu* i na karar na|u (11987); Mehmed ne *{}e* ni “Fala vi” re}i

(4899); Niti *{}e{e* zaspati hanume (5018); [to ti *{}ede* ljuba i |e~ica (7272); Opet *{}a{e* poljubit vezira (4516); Zborit *{}a{e,* teke ne moga{e (4778); Bog da zna{e, izgubit ga *h}a{e* (5578); Ja se *hotah* posva|ati { njima (5533); *Hota{e* ga vodit u dvorove (9279); [to bi mene, mojo sine, *h}ele* (5997); Kog bi *{}ijo,* te{ke njemu muke (2034), itd.

U izlo‘enom korpusu primjera prepoznatljivi su dijalekatski oblici prezenta, aorista, imperfekta, radnog glagolskog pridjeva, njihove morfolo{ke strukture i sintaksi~ke funkcije. Likovi bez spiranta *h* u po~etnoj poziciji nekih oblika ovog pomo}nog glagola netipi~ni su za govor muslimanskog stanovni{tva Sand‘aka. U epu su rezultat utjecaja govora susjeda pravoslavaca.

Dijalekatska morfolo{ka fleksija vrlo je izra‘ena kod sva tri pomo}na glagola.

132. *Prilozi* (adverbi) su zastupljeni u ve}em broju u epu @enidba Smailagi} Mehe. Oni pokazuju osobitu morfolo{ku raznovrsnost i sintaksi~ku adverbijalnu funkcionalnost, {to je i jedna od osnovnih govornih specifi~nosti sand‘a~kih dijalekata.

Morfolo{ka struktura priloga i prilo{kih izraza upotrijebljenih u tekstu epa pokazuje visok stepen stabilnosti i produktivnosti ove gramati~ke kategorije rije~i, {to se vidi iz izlo‘enih primjera: *Otalen se ne bi pomerijo* (1705); *Otlen* hu}um, gotovi d‘elati (4678); Ajd *otale* turska nagr{tinjo (7271); “Sikter *otlen* izdajice carska” (3218); Sve mi ka‘i otkale je Fata (7213); *Dokle* s konjem do|e pred kapiju (7251); *Dokle* momci umor povrnu{e (2326); *Doklen* si ti, sva je sre}a na{a (6961); *Ondar* z brata nek ode na brata (946); Emer sultan *tadar* u~inijo (1367); *Tadar* sre}a be{e u turaka (1081); Ja sam *tadar,* bezbahtnica, bila (3505); *Ondar* Mehmed pa se za~udijo (4687); *Ondar* oba sjeli na viteza (4925); *Ondar* momci niz dvor sale}e{e (5357); *Ondar* sko~i had‘i Smajil-aga (6037); *Ondar,* na{a krila pozla}ena (6989); Ti bi *ondar* kupijo Kanid‘u (7147); *Kudar* konjske ~avle udaraju (4305); Ni se broji *o|ek* ljubit Fatu (5263); *Nakom* da mi nosi kaputinu (7342); Nikom *tuna* ne ostade krivo (6359); Po~em *tuna* prijateljstvo na|e (5425); Svate skuplja’ i *ovdale* prati (7134); Sve *naizred* pojahu glavare (68); Svak *pone{to* i *pone{to* falit (117); *Sre}ito* mu i *veselo* bilo (8530); Kad se sama *na pamet* ne vu~e (24); *Pro pono}a* dva sahata ravna (2518); Sve do no}i a *sjutra* kad samni (12175); Nemoj *mlogo* tamo za~amati (2000); Ljube nesta, *mlogo* mome begu bilo (5229), i sl.

Prilo{ki likovi tipa *otale, otalen, otlen, doklen, ondar, tadar, kudar, o|ek, tunak, ovdale,* i sl. zastupljeni su u ve}oj mjeri i u narodnim govorima. Sem oblika sa finalnom sekvencom *-n, -m, -r, -k,-le* u ovim govorima

u upotrebi su i likovi sa sekvencama *-kan//-kane*, *-na//-nake*: ovdekan//ovdenake, ondekan//ondekane, gorekan//gorekane, dolekan//dolekane, ovdena//ovdenake//o|ena//o|enake, tuna//tunake, i sl. Me|utim, svi prilo{ki likovi i prilo{ki izrazi koji su predmet lingvisti~ke diskusije, u Me|edovi}evom epu i u narodnim govorima Sand‘aka alterniraju sa standardnim strukturama u kontekstu sintaksi~kih prilo{kih funkcija. U epu i narodnim govorima prilozi i prilo{ki izrazi su razli~itog porijekla: prilozi zajedni~kog porijekla sa deikti~kim (upu}iva~kim) rije~ima (ovde, onde, ovamo, tako, toliko, tada, onda), adverbijalizovani imeni~ki oblici (danju, no}u, ljeti), brojni prilozi (prvo, drugo, dvaput), prilozi slo‘eni s predlozima (odavde, odatle, dotle, za{to, po{to), prilo{ki izrazi idiomske strukture (ruku pod ruku, rije~ po rije~, lice u lice, od jutra do sjutra), prilozi od pridjeva (lijepo, brzo, pravo, jako, veselo), prilozi od deverbativnih pridjeva (pla{ljivo, stra{ljivo), prilozi-re~ce (vrlo, veoma, mahom), prilo{ki izrazi bezli~ne predikatske strukture (@ao mi je, - Te{ko mu je. - Stid ga je), supstantivni adverbijali (prilog + genitiv: nekoliko drugova, mnogo ljudi, malo novca), brojne konstrukcije (sa dva svoja brata, sa nekolika svoja druga), prilozi glagolskog porijekla (sede}i, stoje}i, le‘e}i, }ute}i, ‘mure}i), prilozi sa finalnim formantom *-ke* (}utke, sede}ke, ‘mure}ke, natra{ke, naopa~ke), prilozi sa finalnom sekvencom *-ce, -ice* (netremice, hotimice, pe{ice), stari deverbativni prilozi participskog porijekla (gredom, pasom, kradom, kri{om, grede, sede, glede, stoje, ‘mure, le‘e), prilozi instrumentalne strukture ({irom, silom, delom), i sl.

U strukturi priloga upotrijebljenih u epu @enidba Smailagi} Mehe, svakako i njihovih alternanata u narodnim govorima, izvr{ene su brojne uzastopne fonolo{ko-fonetske i morfolo{ke izmjene dijalekatskog karaktera (upro{}avanje suglasnika, jedna~enje po zvu~nosti i mjestu tvorbe, metateze fonema i silabema, fleksija morfolo{kih sekvenci u finalnoj poziciji, i sl.)

Prilo{ka konstrukcija *pone{to i pone{to* u stihu br. 117 upotrijebljena je kao stilogeno sredstvo za deskriptivno poja~avanje sadr‘aja i atmosfere u epizodi pri susretu Kraji{nika. Prilo{ke sintagme *na pamet* i *pro pono}a* upotrijebljene su u dijalekatskoj morfolo{ko-sintaksi~koj konotaciji. Prilo{ki lik *sjutra* tipi~an je za govor pravoslavnog stanovni{tva pjeva~evog zavi~aja, dok je za govor muslimanskog stanovni{tva tipi~nija struktura *sutra*.

U epu je upotrijebljen karakteristi~an prilo{ki kompozit *naizred* u stihovima: Sve *naizred* pojahu glavare (68); Sve *naizred* sko~i na nogama (8776). Ovaj prilo{ki kompozit zasvjedo~en je i u govoru bjelopoljskog poddijalekta.

Umjesto *uporedo*, u epu stoji prilo{ka struktura *uporedu*: Sed' ovamo sa mlom *uporedu* (4849). Ovo bi se moglo smatrati uskla|ivanjem vokalskih fonema sa intonacijom zvukova sa gusala.

U epu je upotrijebljen prilo{ki komparativ sa dijalekatskim nastavkom *-{e*: A *blag{e* je ko }e ostanuti (10287). U dijalektu su zasvjedo~ene strukture *blag{i, -{a, -{e* (u funkciji pridjeva i priloga).

Kao dijalekatska osobina Me|edovi}evog zavi~ajnog govora je prilo{ki lik *lasno* umjesto *lako* u stihu: *Lasno* li je caru carovati (8108). U ovom prilo{kom diskursu, u epu nije evidentiran morfolo{ki lik *lahko*, koji je zasvjedo~en u starijoj literaturi vjerskog karaktera, kao i u literaturi nekih savremenih pisaca Sand'aka. Prilo{ka leksema *lahko* neznatno je zastupljena i u narodnim govorima ove oblasti, uglavnom kao fakultativni alternat derivatima *lako//lasno*.

Dijalekatski morfolo{ki specifikum je prilo{ka leksema *mlogo*, vrlo zastupljena i u ovom epu. Nazalna suglasni~ka grupa *mn* je upro{}ena, a njen rezultat je suglasni~ka grupa *ml*. U epu je ova leksema naj~e{}e u funkciji priloga za koli~inu (v. naprijed, t. 132), ali se javlja i u konstrukciji prilog + genitiv: *Mlogo ljeta* i puno godina (12293). Evidentirana je i u konstrukciji sa pridjevom: Nadamo se *mlogo veljoj* kavgi (6496). U sistemu dijalekatske deklinacije javlja se i u slu'bi pridjeva: Trka bila *od mlogije konja* (12297), \e tu *mlogi gosti* ne ulaze (2748).

Evidentirani su kompozitni prilo{ki likovi *uto, namah, naba{ka: Uto* sti'e gosposka ve~era (2468); I *namah* ga srcom sevdisala (3252); Pet *naba{ka* nosa{e Fatima (5152). U ovom kontekstu je i polukompozit *pone{to-pone{to*: Podkriju}i *pone{to-pone{to* (11715). Tako|e i prilo{ki dijalekatski specifikum: [to mi *potlje* ho}e carevina (5062).

Zastupljenost priloga i prilo{kih izraza u velikom broju u Avdovom epu potvr|uje njihovu morfolo{ko-semanti~ku fleksibilnost i produktivnost.

133. *Prijedlozi* su u epu @enidba Smailagi} Mehe vrlo zastupljene kategorije rije~i. Po svojoj morfolo{koj strukturi vrlo su raznovrsni i uglavnom imaju dijalekatske karakteristike. U okviru epske sintakse Avdova epa ovi prijedlozi ozna~avaju razli~ite pade'ne odnose i vr{e druge sintaksi~ko-stilogene funkcije u diskursima epske versifikacije. Naj~e{}e su u funkciji ozna~avanja prostornog i vremenskog odnosa, uzroka, komparacija, cilja i pravca, namjene, zajednice i drugih sintaksi~kih relacija. Tako|e su vrlo zastupljeni u prefiksalnoj poziciji mnogih leksema pokazuju}i visok stepen morfolo{ke produktivnosti i dijalekatske konotativnosti. Sistem prijedloga u Avdovom epu ~ine pravi prijedlozi, i oni

nastali od imenica, pridjeva, priloga i drugih rije~i koje su izgubile svoje stvarno zna~enje i postale rije~i za ozna~avanje kakvog odnosa u okvirima epske poetike i dijalekatske sintakse.

Iz epa su ekscerpirani sljede}i primjeri sa predlozima i prijedlo{kim konstrukcijama dijalekatskog karaktera: Pa mu ture *pro* ~ela svezala (191); Pritisli su *pro* prsi vezira (4458); Ka *pro* neba danica zvijezda (5361); Kad nakrca vojska *pro* Kozara (8136); *Pro* Kozara *izme*|*u* homara (8239); *Pro* pono}a dva sahata ravna (2518); Ja }u oti} *u* konak veziru (4271); *Na* njegove dovedo{e dvore (12287); *Naprama* se na noge sko~i{e (8446); Muja *k* sebe, Halka *prema* sebe (8770); Lako kavaz *poredo* avlije (7250); To gazija *od* Glamo~a Ramo (8877); *S* Mokrog Dola *iz* Udbinskog polja (8922); On ~estidbu dade *na* had‘iju (8893); *Od* Otoke, grada carevoga (8944); Kako pola *od* sahata pro|e (10292); *Preko* Une *od* Un|urovine (10235); Da *svrh* sebe zamijeni glavu (10333); Dok su do{li *do* ~ekme-}uprije (10394); Kad su do{li *nasred* (od) ~ekmed‘a (10404); *Oko* topa i *oko* tobd‘ija (10504); I desnice *do u* rame ruke (10532); *Od* ljutije rana *po* tijelu (10540); Trka bila *od* mlogije konja (12297); *[* njegovijem licem gosposkijem (263); Ondar *z* brata nek ode *na* brata (946); I ti jedek bio *pod* |evojku (2660); Malo ste‘e *z* dvije uzengije (3027); Fata njemu *oko* srca ruke (3706); Pa joj bedre turi *u* ter}ije (3708); Ka i {to je uzo *is* ko~ije (3987); Pa *u* dvorac o~i obe~ijo (3889); Da on sudi *na* pestotin kmeta (7586); Bo‘’a pomo} *pred* vama najprva (10373); S Mehmedom je *kod* majke turili (11891); Il’ *od* Petra *od* Karabogdana (5121); *Na* obraz mu rascaf}e{e ru‘e (370); Da ta’ hasret *s* o~ima vidimo (703); itd.

Izlo‘eni primjeri pokazuju morfolo{ke strukture prijedloga i njihove pade‘ne funkcije. Neki prijedlozi nijesu upotrijebljeni u svojoj pravoj sintaksi~koj funkciji, {to je karakteristika i dijalekta Avdova zavi~aja. Posebno je ova osobina izra‘ena kod prijedloga koji su upotrijebljeni uz oblike akuzativa i lokativa, ali i drugih pade‘a. Dijalekatski lik *pro* upotrijebljen je umjesto standardnog *preko*. Prijedlog *od* u sintagmama *od Otoke, do Karabogdana*, upotrijebljen je u stereotpnom epskom genitivnom diskursu. Prijedlo{ke strukture *z*, *{*, *is* rezultat su fonetskih promjena u sandhiju.

U dijalektu Avdovog zavi~aja kategorija prijedloga morfolo{ki je vrlo produktivna. Njihova sintaksi~ka distribucija i semiotika u kontekstu pade‘nih sintagmi apsolvirana je u epskoj lingvistici Avdova epa.

134. *Veznici* su u epu @enidba Smailagi} Mehe vrlo zastupljena kategorija rije~i. Osnovna funkcija im je sintaksi~ko i semanti~ko vezivanje poetskih sintagmi, rije~i i re~eni~nih djelova u kontekstu stihova, kao i

povezivanje stihova u kontekstu {ireg epskog teksta. Vrlo ~esto su upotrijebljeni i u polisindetskoj funkciji. Njihova distinktivna funkcija i semiotika u okvirima poetskog teksta imaju dijalekatske karakteristike. Ilustrativno, iz epa su ekscerpirani samo ovi primjeri: *Ili* pa{a *pa ili* bimba{a, // *Ili* ajan *il'* carski kapetan, // *Ili* aga *ili* begler carski, // *Ili* carska buljukba{a glavna (7670-7674); *I* na pa{u zlatna kapa carska, // *I* na njojzi pera janji~arska, // *Pa* pred pa{om dvanaes be{lija (7696-7698); *Pa* dvanaes hiljad' janji~ara, // *Pa* beg li~ki na goluba svoga, // *Pa* dvanaes hiljada Li~ana, // *Pa* Pa{i}a sa Saraj'va vojska, // *Pa* za njome Fetibegovi}a (9367-9371); *Pa* poslije cazinski ba{lari, // *Pa* od Bosne age *i* begovi, // *Pa* hercegska tri bega velika, // *Pa* dva bega sa vrela Cetinja (9377-9380); *Nek* opremi svojega ri|ana, // *Nek* u ~evre ponese dukate, // *Neka* Talu ode na Ora{cu (7159-7161), itd.

135. *Uzvici* u epu ~ine specifi~nu jezi~ku kategoriju. Njihovi morfolo{ki likovi su raznovrsni. To su vokalske foneme, silabeme i pune rije~i u funkciji izra'avanja emocija, divljenja, ~u|enja, iznena|enja, sa'aljenja, protivljenja i drugih osje}anja. Svojom eksklamativnom intonacijom oni usmjeravaju funkciju poetskog iskaza u pravcu ekspresivnog ili mirnog sadr'aja. Mnogi su *onomatopoetskog* porijekla, mnogi su *ekspresivne interjekcije* (morfeme kojima se izra'avaju osje}anja), mnogi su *vokativi* i *nominativne* (uzvi~ne) *re~enice* u eksklamativnoj funkciji, mnogi su porijeklom *povici* (sekundarni uzvici), a ~esto su porijeklom *akuzativi, predikativne odredbe, prilozi, imperativi, kletve i zakletve.* Promijeniv{i prvobitno primarno zna~enje u poetskim i govornim (dijalekatskim) iskazima ove jezi~ke strukture postale su *konvencionalni uzvici. Eksklamativna intonacija* je osnovna semanti~ka vrijednost uzvika i uzvi~nih iskaza u Avdovom epu. Upotrijebljeni uzvici pokazuju sve dijalekatske specifi~nosti - morfolo{ke, interjekcijske, eksklamativno-ekspresivne, onomatopoetske i dr. iz {irokog konteksta njihove politonije.

Iz epa su ekscerpirani neki primjeri dijalektalne specifi~nosti: *He* kakav je da ti je vi|eti (2038); "*Aj,* hanumo, ne bid' ad`amija" (4191); *E* ta' silni Zajim Ali-be`e (4209); "*E,* Me{ine, ad`amija li si" (4428); *Eh,* Osmane, ne mogu ti kazat (4608); "*Blago{,* do{o Mehmed iz Budima" (6240); Svi reko{e: "*Blago{ do vijeka*" (11061); "*Blago{* nama za sokola siva" (11075); Turci vi~u: "*Allah*" i "*Allah!*" (10474); A kauri njihovo "*Marija*" (10475); "*Blago mene,* krila zlatna carska!" (6349); "*Kakav Mehmed,* psi mu drli majku" (7444); "*Zdrav' u zdravlju,* oba kneza moja!" (7500); "*Hajte,* moji svi redom sejmeni" (7610); "*Naj,* Mehmede, desna

ruko na{a!" (4567); "*Jallah!*" rekli, poljem poleteli (10393); *Bilah te{pih*, grije mese~ina (7892); *Eh,* tog lica i toga sokola (181); "*Amin*, pa{o, i ti svijetlijo!" (8347); "*Blago* na{em caru Al Otmanu!" (8618); "*Blago{* majci pa da ni{ta nema!" (8712); *Belaj, belaj,* i ostade Belaj (9291); "*E*, dalje mi nemoj ka`evati!" (9468); Neko vi~e: "*Leleh mene*, majko!" (10541); "*Mili Bo`e*, na svemu ti fala!" (10580); "*Bogu {u}ur*", pa Hasana ljubi (10808); "*A da*, brate, Cifri} Hasan-aga!" (10829); *Ha*, on bli`e, a junaci vi{e! (11057); "*Aman*, meni ne pohar~i glavu!" (11527); "*Bog ti vera*, Budimac vezire!" (11568); "*Sretna,* sine, za te vijernica, // Mlogo ljeta i puno godina!" (12292, 12293); Zelen bore, *pomogni nam Bo`e* (12308); *Amin, Bo`e*, ho}e akobogda (12309); *Vaj do Boga*, moja gazalijo (12201).

U ovom diskursu izlo‘eni su uzvici i uzvi~ni iskazi u likovima i strukturama kako su transkribovani u tekstu epa, sa interpunkcijskim znacima u u‘em kontekstu, {to upu}uje na zaklju~ak da su upotrijebljeni u monolo{koj ili dijalo{koj konotaciji. Ove ekslamativno-ekspresivne strukture, kao i neke prave uzvi~ne lekseme, u stihovima i {irem tekstu epa mogu imati i druga zna~enja i funkcije (partikule, imperativi, modalne rije~i i izrazi, i sl.). U epu je izrazito nagla{ena vi{ekomponentna funkcionalnost ovih i sli~nih iskaza. Ove strukture zastupljene su i u narodnim govorima. Njihove morfolo{ke strukture, intonacije, funkcionalna fleksija i transliteracije su vrlo produktivni unutra{nji lingvisti~ki procesi. Uzvik *he* dobijen je metatezom lika *eh*, a uzvikom *ha* (akcenat obilje‘io Enes Kujund‘i}) upu}uje se na trenutak izvr{enja glagolske radnje. Uzvikom *naj* izra‘ava se nu|enje, a uzvikom *blago{* manifestuje se divljenje.

Neke lekseme orijentalnog porijekla, konvencionalni iskazi i retori~ne strukture upotrijebljeni su u funkciji uzvika i *uzvi~nih frazema.*

U narodnim govorima Sand‘aka vrlo je zastupljena *uzvi~na frazeologija,* koja u usmenoj tradiciji egszistira kao zasebna retori~na vrsta.

U epu je Me|edovi} upotrijebio i poneku *psovku* (u funkciji *povika* i vrlo vulgarne sadr‘ine). Ove lekseme i izrazi imaju karakteristike posebne vrste uzvika. U funkciji uzvi~nih iskaza upotrijebljeni su *blagoslovi, gnomske sekvence, kletve, zakletve,* strukture *pozdrava* i *zdravica,* takozvane *rije~i kovanice, skupovi suglasnika* ili *vokala.* Potvr|ena je njihova dijalekatska izvornost i morfolo{ko-zna~enjska produktivnost.

136. *Rije~ce (partikule)* tako|e su vrlo zastupljena kategorija rije~i u epu @enidba Smailagi} Mehe. U strukturi stihova i {irem sadr`aju epskog teksta ove rije~i imaju neki smisao u kontekstu logi~ke afirmacije sadr‘aja epskog diskursa. Po svoj sintaksi~koj funkciji one su: *poja~ane (asevera-*

tivne) rije~ce (jo{, ve}, bar//barem, opet, ta, ipak, pak, ~ak, sve, samo, i, ni), *gradacione ili deminulacione* (veoma, vrlo, mahom, ve}inom, podosta, tek, nekako, tako, skoro, gotovo, suvi{e), *odri~ne* (ne, ni, niti), *upitne* (zar, za{to, li), *potvrdne* (da, jes, ja), *disjunktivne (koncesivne*: ma, bilo, god, *ma* ko, *ma* {ta, ko *god*, {to *god, ma* gdje, gdje *god*, ko *bilo*, gdje *bilo*, kakav *god*, koji *god*, ~iji *god), distributivne* (po, gdje, po gdje-gdje, po gdjekad, po gdje ko, po gdje {ta, po neko, po ne{to), poredbene (kao, od *kako*, onako *kako*), i dr.

Ove strukture partikula zastupljene su u velikoj mjeri ne samo u Avdovom epu ve} i u narodnim govorima Sand‘aka. Izlo‘eni primjeri javljaju se i u drugim morfolo{kim kombinacijama i skupovima rije~i osmi{ljavaju}i rije~i punog zna~enja uz koje su upotrijebljene. Ponekad su i pune rije~i u funkciji partikula. One su u sadr‘aju epskog teksta izgubile svoje prvo kategorijalno zna~enje i preuzele slu‘bu neke od vrsta partikula ili izraza sli~ne funkcionalnosti.

Po svome porijeklu partikule mogu biti od zamjenica, veznika, glagolskih likova, priloga, i dr. Neke lekseme orijentalnog porijekla javljaju se u funkciji partikula. One su tako|e izgubile svoje prvobitno zna~enje koje su imale u jeziku iz kojeg poti~u.

Partikule konvencionalne gramati~nosti (prave partikule) zastupljene su i u narodnim govorima i u epskom tekstu Avdova epa.

Sljede}i primjeri pokazuju distribuciju i funkcionalnost partikula u epskom tekstu Me|edovi}evog epa: Radi gosta, *barem* mesec dana (4593); *Barem, barem* koru hljeba suha (7274); *Ba{* ko ‘ena pitu u tevsiju (264); *Ama* drugo ~are ne ima{e (7220); *Taman* seli, *tek* se odmorili (7867); *Amin*, pa{o, i ti svijetlijo (8347); *Taman* }eif behu namestili (8394); *Ev’* je danas drugi dan do podne (9006); To je vojske *hemen* polovina (9381); Vidite *li* |e smo zapanuli (10136); *Zar* s’ u ‘ivot’, careva gazijo (10651); *Ene* ozdol dvajes-trijes ljudi (10750); *Zar* je kurvi} ostavijo Fatu (10854); ^etuje se, *tèke* drugi ljudi (595); Vojuje se, *tèke* drugi ljudi (596); *Be* da vidi{ kurvinoga sina (4844); U Otoku, *tèke* u Ribniku (7077); *Ama* drugo ~are ne ima{e (7220); *Eve* danas tri meseca ravna (7265); *Tw* te dvije sile nadvladamo (7232); *Taman* rekli, pa se odmorili (8134); Vide}e{ hi *akobogda*, sine (805); *Ba{* ki ono krilo lastavice (203); “Moj alajbeg, *mubare}* ti }aba!” (923), itd.

137. S obzirom na epsku retoriku velikog broja li~nosti u epu @enidba Smailagi} Mehe, njihove epske monologe i dijaloge, njihovo izno{enje li~nih stavova i namjera, intencija i gledi{ta u komunikaciji sa sabesjednicima, u ovom spjevu su zastupljene *rije~i i izrazi u modalnoj funkciji*.

Ove modalne strukture sintaksi~ki nisu ~lanovi re~enice u epu (u stihoremama) ve} su sintaksi~ki izdvojene govornim pauzama i govornom intonacijom. U svojem semanti~kom polju *modalnost* mogu imati razne vrste rije~i. To mogu biti *brojevi* (prvo, drugo, tre}e), *prilozi* (mo‘da, me|utim, zatim, na‘alost, uglavnom, svakako), *glagoli* (vjerujem, mislim, zna{, ako ho}ete, re}i }ete), *grupe rije~i* (*sintagme, idiomi:* tako re}i, htjeo ne htjeo//htio ne htio, bog zna kako, osim toga, mo‘e biti, ka‘u mi, kako se ~uje), i sl.

Ove *modalne rije~i i modalni izrazi* u ovom epu, analogno i u narodnim govorima, imaju funkcije uvodnih rije~i, funkciju pretpostavke i mogu}nosti da se izvr{i neka radnja, funkciju obra}anja sabesjedniku, funkciju ekspresivnosti iskaza, poja{njavanje li~nih stavova i mi{ljenja, preciziranje izre~enih djelova govora, razja{njenje i poja~avanje mi{ljenja i stavova, upu}ivanje na mi{ljenje drugih, i sl. U ovom kontekstu su i uzre~ice, koje pojedinci apsolviraju u toku govorenja i saop{tavanja svojih stavova. Ove *uzre~ice* u usmenoj govornoj komunikaciji, ali i u Avdovom epu, ako su narodnog lingvisti~ko-retori~nog folklora i tradicije. U narodnim govorima Sand‘aka ova kategorija *modalnih idioma* vrlo je zastupljena, a zasvjedo~eni su i u epu Avda Me|edovi}a (kojekude, {tono vele, biva, sestro mila, brate moj, i sl.).

Iz epa @enidba Smailagi} Mehe ekscerpirani su neki primjeri modalnosti rije~i i izraza: *Prvo,* ad‘o, kad sabah klanjate (1232); *Drugo,* kad goj ru~ak pojedete (1238); *Tre}e,* ad‘o, kada ak{am pro|e (1240); *Moj Me{ine, moj obrazu* svetli (1277); *Ne znam,* pa{o, lijepog mi dina (1203); Mijo sinak had‘ije Smajila (50); Ja to na se kabuliti ne}u (2639); “Fala vama, dobro do{li turci (2988); *Zna{,* hanumo Alibegovice (4151); Ja tako mi dina lijepoga (11134); Bih volijo istaknuti Muja (10057); Mora mla|i slu{at starijega (11793), itd.

138. U kontekstu morfologije, za ovaj ep karakteristi~an je veliki broj poluslo‘enica i slo‘enica razli~itih tvorbenih struktura i semanti~kih sadr‘aja. Naj~e{}e su to konstrukcije u kojima je prva rije~ neki antroponimski lik a druga rije~ neka titula ili neka leksema semanti~ki relevantna za poluslo‘eni~ki i slo‘eni~ki sadr‘aj. Veliki broj ovih polukompozita i kompozita je porijeklom iz doma}eg jezi~kog sistema, ali su vrlo zastupljene i morfolo{ke strukture orijentalnog porijekla, kao i morfolo{ke kombinacije doma}ih i orijentalnih rije~i. Ovi leksi~ki tvorbeni modeli, upotrijebljeni u epu, imaju dijalekatske karakteristike i vrlo su produktivni u narodnim govorima i u usmenim tvorevinama Sand‘aka.

Iz Me|edovi}evog epa ekscerpirani su karakteristi~ni primjeri i modeli:

a) *Posluslo‘enice:*

U to doba *kara-ak{am* do|e (4973); Do Hasana sindrak *Mehmed-aga* (49); Ka had‘iji *Smajil-alajbega* (255); Kad pogleda *Hasan-pa{a* Tiro (266); Pa se zove *had‘i-ad‘emunka* (868); Sunce na{e, s va{om *hajir-dovom* (940); Nego svila iz *[ami-[erifa* (798); Na ~estite *al-otmanske* ruke (1336); I na njojzi *alem-kamen* dragi (1950); Ja sam Fata Zajim *Ali-bega* (3257); Izbi begler sa *Kozar-planine* (7883); Ondar re~e li~ki *Mustaj-be‘e* (7933); *Alajbajrak* nosi u rukama (8146); Vidite li *kalpak-kapu* carsku (8599); Ono ti je *Hrnjica-serdare* (8605); Izbi otud *Tuzla-kapetane* (8081); Ve} }u o|e u *kahve-od‘aku* (9284); S druge strane *{ehul-il-islama* (1614); Te ga sada *Vezir-polje* vi~u (3575); *Vali-pa{a* dobar bez karara (12112); Kraj dizdara Cifri} *Hasan-aga* (48); A ta svila iz *[ami-[erifa* (845); Gazi turskog *Smajil-alajbega* (557); Ni{ani him *alem-kamenovi* (1633); I ~uvaju od *indu{manina* (3378); Dobre li mu *hajir-dove* daje{ (4044); [to to radi{ *ismihan-kaduno* (4107); Pa sad, sine, *Tara-kapetane* (6867); To je Gavri} bijo *Ali-be‘e* (8968); Iz ~ardaka sa *kahve-od‘aka* (1712); Podkriju}i *pone{topone{to* (11715); Tuna ima *~ekmed‘e-}uprija* (8224).

b) *Slo‘enice:*

I {ta ima carski’ *buljukba{a* (334); Bi se mogo *preobla~it*, ad‘o (414); Na njihnoj je ku}i *alajbegstvo* (561); Kad pole}e *Alajbegovica* (4002); Pole}ela kao *belogorka* (4224); Mehmed triput knjigu *preu~avo* (4657); Ovo su ti njemu *jatakba{e* (4675); Na *najgornje* boje u odaju (4949); Izbi jedan *deliba{a* carski (5440); Zenkovi}a, *Babahmetovi}a* (8477); Jedno Petar od *Karabogdana* (6305); Sve *naizgred* sko~i na nogama (8776); I u njima *jen{ikade* mlade (5910); Da je vi{e tije’ *izunnama* (4912); Moj ga babo Zajim *preu~ijo* (5667); *Obadvije* ka i *belogorke* (2475); Ljuba sle}e ka i *belogorka* (2278); Eto tvoje *pestotina* kmeta (7128); Ve} gotovo |eca *preduspela* (7595); Ja sam tadar, *bezbratnica*, bila (3505); *Od‘akzade* u gradu Budimu (3514); Nekud dalje *poredo* Dunava (10613); Pet *naba{ka* nosa{e Fatima (5152); Kad *proto~i* Klima *skraj* Budima (5272); Ne ‘enim se *potkriju}i* baba (5822); *Alibe‘e*, svega Klisa glavo (6799); Vita jelo, *pouzidgni* grane (13306); Cipcijele zlatom *prene{ene* (1621); Cipcijela od zlata *skovana* (1644); Evo druga: “Ho}e, akobogda” (2); Kad pogleda preko divanhane (4435); *Obadvije* na |idu vilice (4776); *Izunnamu* da ponesem babu (4831); Pored toga tu|e i *po|e|e* (8181); U Kanid‘ko polje *pre{iroko* (8153); *Babahmeta* ja{e na dorata (8478); Kakav be{e *nagojak* Halila (8698); itd.

Ova {iroka panorama primjera pokazuje Me|edovi}evu jezi~ku umje{nost i razvijenost smisla za izbor i gra|enje leksi~kih likova koji su mu potrebni da ka‘e pravi epski sadr‘aj, epsku sliku i epski melos, zadovoljavaju}i jedanaestera~ke versifikacijske principe. Avdo upotrebljava prave kompozitne likove, i raznovrsne prefiksalne konstrukcije ~ime uspijeva da semiotiku izraza usmjeri u pravcu originalne epske poetike i stilogenosti.

139. Kao posebna specifi~nost Me|edovi}egov poetskog jezika i njegovoga stila su brojni oblici i strukture *afareze*. U epu su ove strukture vrlo zastupljene, a svakako i u narodnim govorima, kao melodijska i retori~ka konstituanta dijalektalnih fonolo{ko-fonetskih procesa. Ova *vokalska redukcija* u epskom tekstu ima i narativnu intonaciju u sinhroniji uzvi{enog poetskog govora i pjeva~kog recitativa.

Fonetski likovi specifi~ne vokalske redukcije u Avdovom epu zastupljeni su u mnogim primjerima: *Vako* dete od onakog baba (672); Had‘ija mu *vako* beseda{e (1806); Kapu skide, *vako* re~e Vu~e (2330); Mehmed *vaku* re~e lakrdiju (4799); Hanka *vako* pa se nasmijala (5044); [ta je *vamo* bilo sa Fatimom (5101); A *vamo* se di~i{ u mehanu (5547); *Vako* Tale sablji beseda{e (7262); I kad *no* smo i{li pred sultana (1817); Da vi pri~am {ta je *amo* bilo (6927).

Sinkopa kao poseban tip vokalske redukcije tako|e je vrlo zastupljena u Avdovom epu, kao na primjer: *Kolko* drugi od sedam godina (790); Rados *velka* pala na had‘iju (2332); I od‘ake *tolke* pogasijo (6095); Da je *velkog* dopanuo hala (7347); Da *vi’{*, babo, prijatelja tvoga (6072); [to *mo’{* vi{e pokupi}e{ svata (6603), itd.

Dok je za aferezu karakteristi~na redukcija vokala *o*, u inicijalnoj poziciji, dotle je za sinkopu karakteristi~na redukcija vokala *i*, re|e *e*, u medijalnom polo‘aju.

U govorima Sand‘aka, u svakodnevnoj komunikaciji, alterniraju oblici efereze i sinkope sa standardnim likovima.

140. Jedna od posebnih odlika sand‘a~kih govora, a u ovom kontekstu i posebna dijalekatska, leksi~ka, stilska, semanti~ka i poetsko-melodijska specifi~nost epa @enidba Smailagi} Mehe, jeste visoka zastupljenost *orijentalizma* (rije~i turskog, arapskog i persijskog porijekla). Ovaj leksi~ki fond u narodnim govorima, a time i u poetskoj strukturi Avdova epa, prilagodio se i stekao op{telingvisti~ki status narodnog govora. On se vi{e ni gramati~ki ni stilski ne izdvaja iz dijalekatskog korpusa, a u jezi~kom osje}anju stanovni{tva ne shvata se kao strana ili pozajmljena leksika. Ona je u epu upotrijebljena u razli~itim gramati~kim i stilsko-

estetskim funkcijama. Svakako, upotreba ove leksike u epu Avda Me|edovi}a, njena zastupljenost i stabilnost, njeni semanti~ki sadr‘aji i vrijednosti, njena transliteracija i funkcija u epskoj versifikaciji, mo‘e biti posebna tema o ovom velikom djelu sand‘a~ke usmene narodne knji‘evnosti.

S obzirom na visoku zastupljenost orijentalizma u ovom epu, nije bilo potrebno navoditi primjere, jer su oni u tekstu prepoznatljivi lingvistima i drugim prou~avaocima jezi~kih i estetskih vrijednosti ovoga djela.

141. U ovom {irem pregledu dijalekatskih govornih specifi~nosti u epu @enidba Smailagi} Mehe izlo‘ene su najkarakteristi~nije osobine, mada bi se u jo{ {iroj i detaljnoj analizi mogle prezentirati i mnoge druge fonetske, morfolo{ke i sintaksi~ke pojedinosti.

Avdov epski govor je dosljedno sand‘a~ka varijanta bosanskog// bo{nja~kog jezika, a u u‘em smislu pripada bjelopoljskom poddijalektu, {to pokazuju i neke strukture lokalnog karaktera.

Me|edovi} vrlo ~esto upotrebljava glagolsku leksemu *turiti*, u zna~enju *staviti, metnuti,* {to je sand‘a~ki govorni specifikum: I na njega *turiti* takume (488); Mandat Meho pred njega *turijo* (5058); Na{i turci *turili* muhure (2440); I moj emer pod noge *turijo* (4328); Jedan *turi* za Hrnju serdara (6131); Konja moga *turit* kod njegova (649); S jedne strane *turi* [uvajliju (9427); Jednu na vrat *turi* D‘eneralju (11639), itd.

U zavr{nim stihovima epa Avdo je upotrijebio imeni~ki lik *navi~aju* umjesto *zavi~aju*: U Budimu, *navi~aju* svome (12262). Ova leksema je, svakako, specifi~nost Avdova individualnog govora, prvenstveno poetskog, a mo‘e biti i pozajmica iz neke epske pjesme.

Umjesto prijedloga *u* upotrijebljen je prijedlog *na* (v. t. 133): *Na* njegove dovedo{e dvore (12287). Ovakva upotreba prijedloga *na* je njegova ustaljena epska funkcija u diskursu akuzativne sintagme, ali i karakteristika sand‘a~ke govorne komunikacije i retorike.

Leksi~ki lik prijedlo{ke genitivne funkcije *bez* upotrijebljen je umjesto veznika *ve}* u primjeru: *Bez* ostadoh kao ‘enska strana (615). U dijalektu je zasvjedo~ena i ovakva upotreba ove lekseme.

U okvirima svoje “gramati~nosti” on upotrebljava razlikovne (distinktivne) fonetsko-morfolo{ke strukture, kao {to je, na primjer, poredbena kupola sa izvr{enom regresivnom i progresivnom asimilacijom: ^adorovi ba{ *ko* {eherovi (8016); A bajraci *ka* nebom oblaci (8017).

Jednom je Me|edovi} upotrijebio poredbenu rije~cu *ki* umjesto *kao*, u primjeru: Ba{ *ki* ono krilo lastavice (203). Ova fonetska specifi~nost

nije tipi~na za bjelopoljski poddijalekat. Me|utim, u plavsko-gusinjskom poddijalektu ovakav lik je evidentan u funkciji prijedloga za ozna~avanje pravca. Na primjer: *ki* Plavu, *ki* Gusinju, *ki* Dijelu (Dio = ime planinskog prijevoja kod ^akora, vi{e Plava).

Avdo vrlo ~esto upotrebljava dijalekatski lik *sal*, umjesto *samo*, u funkciji isklju~nog veznika: *Sal* te mogu za glavare pitat (10797); *Sal* gologlav na bosoj kobili (9054); *Sal* na sebe svilna ~ama{ira (10159); Bog da ~uva *sal* jednog Me{ina (258); *Sal* jednoga me|u oba starda (284), itd.

Za govor bjelopoljskog poddijalekta netipi~an je glagolski lik *mik' s'* (imperativ) u stihu: "*Mik' s'* otale, pjana jaband`ijo!" (3072). Ovaj glagolski lik zasvjedo~en je u plavsko-gusinjskom poddijalektu. U Me|edovi}evom zavi~aju potvr|eni su likovi *mi~i se*, *makni se*.

U epu je jednom upotrijebljena leksema *s'jedo~anstva*, u stihu: Nikakoga *s'jedo~anstva* nema (11328). Prire|iva~ nije bio u dilemi da li ovdje stoji fonema *£*, tipi~na za govor pravoslavnog stanovni{tva Polimlja, kao u primjerima: £eme, £edi, £ekira, £edo~anstvo, i sl. Za govor muslimanskog stanovni{tva Sand'aka tipi~na je struktura *svedo~anstva* (v. t. 1 b).

Pridjevski likovi *bijel*, *debel* zastupljeni su u nekim lokalnim govorima Sand'aka, gdje alterniraju sa likovima *beo*, *debeo*. On ih je upotrijebio u stihovima: "Moj Muhamede, moj *bijel* svijetu (4229); Duvar *debel* od dva rastegljaja (3830). U epu su ovi likovi (sa neizvr{enom transpozicijom *l* u *o*) u funkciji jedanaesterca i epskog melosa.

Nejasan je leksi~ki lik *vet* u stihu: *Vet* je blago {to je srcu drago (5352). Ovaj leksem je svakako u funkciji veznika *ve}* (suprotne funkcionalnosti). Struktura *vet* mo'e biti individualna varijanta Avdova poetskog govora.

Uzvik *hȁ* (ponekad i u funkciji aseverativne rije~ce, za poja~avanje zna~enja rije~i uz koje ova morfolo{ka sekvenca stoji) upotrijebljen je u stihu: *Hȁ* je u din ruku udarijo (6094). Zasvjedo~en je i u sand'a~kim narodnim govorima, kao na primjer: *hȁ* juna~e, *hȁ* sokole.

Prezentski lik *koletaju* (i alternativ *kolaju*) zasvjedo~eni su u sand'a~kim poddijalektima, u zna~enju u kojem je ovu glagolsku leksemu upotrijebio i Avdo u svojem epu: \e od Klime svati *koletaju* (9555). Glagolske lekseme *bȉle*, *pi{}ȉle* tako|e su sand'a~ki dijalekatski specifikum. On ih je upotrijebio u stihu: *Bȉle* zile, *pi{}ele* borije (9607). Leksi~ki lik *bȉle* upotrijebljen je u funkciji metonimije.

Glagolski lik *plaza* lokalnog je dijalekatskog karaktera. Upotrijebljen je u stihu: Kako mu se *plaza* oko |oga (8566). Subjekat je *ostra gada-*

rkinja (sablja), koja se poredi sa zmijom, pa je i leksema *plaza* upotrijebljena u funkciji metonimije.

Glagolski likovi *tkata* i *~eki}ovata,* u funkciji pasiva, tako|e su dio dijalekatske morfolo{ke fleksibilnosti. Avdo ih je upotrijebio u diskursu: Pa poslije pletena |*e~erma*, // Nit je *tkata* ni *~eki}ovata* (209, 210).

Dijalekatsku konotaciju ima i infinitivni lik *ste'at* u stihu: Noge svoje *ste'at* uzengije (1319). U istom dijalekatskom kontekstu je i glagolski lik *{u}urimo*: I dan i no} Bogu *{u}urimo* (697).

Posesivna pridjevska struktura *}abenskoga* rezultat je dijalekatske *morfolo{ke logike* i govorne prakse. Avdo je ovu strukturu, dosljedno dijalekatskoj tvorbi, upotrijebio u stihu: I dva, sine, {eha *}abenskoga* (871).

U stihu: Mudro *kader* nisam govoriti (972), umjesto lika sa formantom *-ar* u ultimi stoji struktura sa formantom *-er*, {to nije tipi~no za bjelopoljski poddijalekat ve} za plavsko-gusinjsku fonolo{ku areu, gdje se jo{ ~uva poluglasni~ka varijanta *ae.* U ovoj arei zasvjedo~en je rezultat: nijesam *kader.* i sl. Ipak, jo{ nije potvr|en uticaj plavsko-gusinjskog poddijalekta na Avdov poetski govor.

Me|edovi} je jednom upotrijebio glagolski lik *dere* u zna~enju *vi~e*: Pa se Tale *dere* sa kula{a (9229). U ovakvoj metonimskoj konotaciji ova leksema se upotrebljava i u lokalnim sand'a~kim govorima.

Umjesto infinitiva *kazivati* Avdo je upotrijebio dijalekatsku strukturu *ka'evati*: "E, dalje mi nemoj *ka'evati*!" (9468).

Leksema *~ampare* karakteristi~na je za bjelopoljski poddijalekat. Javlja se i kao antroponim (prezime, u selu Korita, kod pravoslavaca) i kao mikrotoponim (zaselak u selu Korita, gdje 'ive mje{tani ^ampari). Prezime se javlja u strukturi ^*ampar*, a ime zaseoka ^*ampari.* Apelativ *~ampar* ozna~ava vrstu opanaka. Derivat ovoga apelativa u dijalektu se upotrebljava u sintagmi *igla ~amparu{a.* U ovom dijalektu ^*ampar* i ^*amparu{a* su likovi etnika, dok je lik *~amparski* u funkciji ktetika. Leksemu *~ampare* Avdo je upotrijebio u stihu: Ni *~ampare* dizat na havaje (899).

Dijalekatsku morfemu likovnost ima i pridjevska struktura *kurije~ke,* u stihu: A sa glave kose *kurije~ke* (137). Tako|e, dijalekatski pridjevski lik *grko* Avdo je upotrijebio u stihu: Uza sohbet i uz *grko* pi}e (1161). U dijalektu ovaj lik je dominantniji u odnosu na alternant *gorko.*

Destruktivni zamjeni~ki lik *mojo* upotrijebljen je u funkciji jedanaesterca. Na primjer: [to bi mene, *mojo* sine, h}ele (5997).

Avdo Me|edovi} je upotrijebio pluralne likove *zmaje, ko{e, tope, le{i,* umjesto morfolo{ke alternante *zmajevi, ko{evi, topovi, le{evi*: ^ini mi se

zmaje gledaju}i 92236); I zelene *ko{e* opleto{e (9512); Na *ko{eve tope* nasloni{e (9513); No su Klimu *le{i* zapli{ili (10466). U ovom kontekstu je i lik }urci: Zlatni *}urci* turat na ~ivije (111). Ovi primjeri pokazuju da se Avdo afirmi{e kao pjeva~ ~iji je epski govor u sferi dijalekatskih morfolo{kih alternacija i principa epske versifikacije.

Dijalekatsku konotaciju imaju zamjeni~ki lik *~i* i pridjevski lik *Alinu*, u primjerima: ^*i* si sinak, kako ti je ime (3296); I serd‘adu hazreti *Alinu* (12135). Ovi likovi su rezultat gubljenja intervokalnog sonanta *j* i sa‘imanja vokalskog fonema *i*, vrlo dinami~nih glasovnih procesa u govorima Sand‘aka.

Specifi~nost lokalnih govora nekih areala u Sand‘aku jeste i rije~ca *tèke*, koju i Me|edovi} upotrebljava u svojem epu. Na primjer: A nosa{e, be{e, *tèke* na{e (10570), i sl.

Fakultativnost vokala u pridjevskim i zamjeni~kim likovima, te u likovima rednih brojeva i broja jedan, u epu je u funkciji versifikacije. Na primjer: Il’ za sebe il’ *drugoga koga* (21); Sa ovijem *na{ima* svatima (6104); Kod *svakoga*, Tale, bajraktara (10820); Bezi carski jedan kraj *drugoga* (56); Bez sal Boga i mene *jednoga* (462); Nije {ala - lice baba *moga* (537); Zna{ li baba *tvoga*, alajbega (885); Ni amid‘a, *drugoga nikoga* (1132); Babo nema u vijeku *svome* (1131); Mili sine, i tebe jednoga (1274); Da *drugome* dadnem alajbegstvo (1360); Smajil vika *svoga* jedihnika (1984); Gledaju}i *tvojega* krila{a (3748); I odjaha ata *bijeloga* (6393); *Toga* begstva nesta *nijednoga* (8427); Dobra sina od *dobroga* baba (12282); Sa dno ravnog polja *kanid‘koga* (7646); Vidijo sam bega *li~anskoga* (10811), itd.

Kao fakultativni (pokretni) vokali javljaju se *-a*, *-e*, dok se u narodnim govorima javlja i vokal *-u*. U narodnim govorima alterniraju likovi bez i sa fakultativnim vokalima.

Polukompozit *bugar-kabanicu* ima epsku stilogenu funkciju u epu @enidba Smailagi} Mehe: Da mu *bugar-kabanicu* baci (2166). Kao stereotip javlja se i u drugim sand‘a~kim i vansand‘a~kim epskim pjesmama. U istom semanti~kom diskursu je i polukompozit *kalpak-kapa* u stihu: Ho}e li ti *kalpak-kapa* pripsat (1522).

Avdo Me|edovi} je posjedovao izo{tren smisao za tvorbu rije~i i njihovu semiotiku, kao i izbor originalnih leksi~kih struktura za realizovanje epskih sadr‘aja. U ovom morfolo{ko-poetskom diskursu je polukompozit *}itab-knjiga*, vokativ etnonimskog porijekla *Br~e* i prezime *Tuzli}* toponimske etimolo{ke osnove, u primjerima: Moja, Tale, *}itab-knjiga* ka‘e (9476); Izbi za njim *Br~e* Ibrahime (8099); Za *Tuzli}a* {u}ur u~injeli

(8097). Vokativna sintagma *Br~e Ibrahime*, po epskoj gramati~koj tradici, upotrijebljen je u funkciji nominativa.

U tvorbenom, lokalno-dijalekatskom, diskursu je i leksi~ka struktura (pe‘orativne semiotike) *batrtija* (nomina instrumenti): I tvoije, hod‘a, *batrtija* (9482).

Me|edovi} je jednom upotrijebio i fonetski glagolski lik *uljegli*, koji nije tipi~an za bjelopoljski poddijalekat, uglavnom kod muslimanskog stanovni{tva. Ova fonetska struktura potvr|ena je u plavsko-gusinjskom poddijalektu i u Polimlju kod pravoslavaca crnogorske nacionalnosti. Transpozicija *l* u *lj* (*l'*) karakteristi~na je za govore stanovni{tva u kontekstu sa albanskim jezi~kim sistemom. Me|utim, u bjelopoljskom poddijalektu tipi~nija je struktura *ulegli*. Kod Me|edovi}a, u epu je: Kad *uljegli* jadni Budimljani (12128); *Uljego{e* dvije bliznakinje (2474).

Imeni~ki lik *deboj*, koji je Avdo upotrijebio, u stihu Janji~ari *deboj* otvorili (7645), svakako je destruktivni kompozitni imeni~ki lik dobijen od "pune" strukture *dvoboj* (nomina actionis). Lik *deboj* nije potvr|en u bjelopoljskom poddijalektu, niti u ostalim sand`a~kim govornim tipovima. Kod Avda Me|edovi}a, u epu, mo`e biti "pozajmica" ili njegova individualna (fakultativna) jezi~ka tvorevina. Avdo je posjedovao i prirodni dar i slobodu jezi~ke kreacije.

Kompozitna struktura *kojano*, u stihu *Kojano* je mlados izgubila (1505), po modelu afereze i srastanja djelova *koja no* u jednu leksiku i akcenatsku cjelinu. Ovaj lik u narodnim govorima potvr|en je u glavnom u epskoj naraciji, a manje je zastupljen u svakodnevnoj govornoj komunikaciji.

Imeni~ka leksema *poslanj{tina*, u stihu No od Boga *poslanj{tina* naka (4340), ima sve karakteristike lokalne dijalekatske morfologije i semiotike. U istom dijalekatskom diskursu je i instrumentalni zamjeni~ki lik *mlom*, umjesto standardnog alternanta *mnom*, u stihu: "Sad ovamo *sa mlom* uporedu!" (4849). Ovaj lik je dobijen upro{}avanjem nazalne grupe suglasnika *mn* koja je rezultirala u suglasni~ku grupu *ml*, u okvirima lokalnih dijalekatskih fonolo{ko-fonetskih procesa (up. i t. 132). Tako|e dijalekatsku konotaciju ima i genitivna sintagma *mednije satova* (p~elinje sa}e za med, u ko{nicama//trnkama), koju je Avdo upotrijebio u stihu: Koliko je *mednije satova* (2376).

Morfolo{ko-semanti~ke strukture o kojima se u ovim odeljcima diskutuje, pokazuju njegovu materijalnu, usmenu (epsku) i jezi~ku kulturu kao i kvalitet i kvantitet njegove dijalekatske lingvostilistike.

Dijalekatska leksi~ka specifi~nost je i imperativni lik *vadaj*, upotrijebljen u stihu Konje *vadaj* a ~ekaj nevolju (4421), sa zna~enjem *vodaj*. U narodnim govorima alterniraju likovi *vodaj//va|aj* (sli~no je i u leksemama *voda//vada*, sa izvr{enom supstitucijom vokala *o/a*). Ipak, lik *vadaj* u dijalektu dominantno je upotrijebljen u poetskim tekstovima (lirskim i epskim) a rje|e u govornoj komunikaciji.

U epu je jednom upotrijebljena pleonasti~na struktura, u stihu: [ta je *{ njime*, Bog bijo *sa { njime!* (1212). Pleonazmi su vrlo rijetke strukture u Avdovom epu, ali i kada ih pjeva~ upotrijebi, one imaju stilogenu funkciju u epskom sadr‘aju i modelima epskog jedanaesterca. U ovom kontekstu, on je u epu upotrijebio neke ponovljene leksi~ke strukture, kao na primjer: “*Fala*, kne‘e, *i puno ti fala*!” (2322); “*Fala vama, dobro do{li, turci*!” (2789). Semanti~ki, ovi izrazi nisu pleonasti~ni. Oni su u funkciji dijalo{ke dijalekatske komunikacije i razgovorne stilogene ekspresivne semiotike.

Lik pridjevske zamjenice za koli~inu *svoj* (dativ singulara, ‘. r.) upotrijebljen je umjesto pridjevske strukture *cijeloj*, u stihu: A tvoj Halil - *svoj* Krajini krila (6963). Tako je i u konvencionalnom epskom diskursu, kao i u narativnoj dijalekatskoj komunikaciji.

Dijalekatsku konvencionalnu funkciju i semiotiku ima pridjevski lik *svijeto* i amorfni izraz (blagoslov) u stihu: *Svijeto* vi obraz ostanuo (5943). Utvr|eni i amorfni oblici narodnih izraza na{li su u Avdovom epu stilogenu primjenu i afirmaciju.

Dosljedno su upotrijebljene dijalekatske fonetske strukture *smije{, smije, sije* (infinitiv: smjeti, smijati, sijati) u stihovima: Il’ ne *smije{*, il’ mi ne vjeruje{ (3119); Kad se *smije*, ka da biser *sije* (8702). Zadnji stih zasvedo~en je i u sand‘a~koj narodnoj lirskoj poeziji, {to pokazuje i Me|edovi}evu {iru upu}enost i u druge poetske oblike usmenog stvarala{tva.

U stihovima: *Jal’* od neba, *jali* od Dunava (9943); *Jal’* je Klima *premlogo* ilava (9944), upotrijebljeni su disjunktivni (rastavni) veznici umjesto standardnih struktura *ili, ili-ili*. Likovi *jal’//jali* karakteristi~ni su za sand‘a~ke lirske tvorevine, ali se javljaju i u govornoj komunikaciji (u manjoj mjeri i kod doseljenika iz nekih krajeva Bosne). Me|edovi} je ove i sli~ne strukture kreativno inkorporirao u poetiku svoga epa, u funkciji stilogenih valencija i estetsko-jezi~kih oplemenjivanja sadr‘aja i semiotike velike pjesme @enidba Smailai} Mehe.

U stihu *Ali* bolja majka *ili* {}erka (4959), Me|edovi} je veznik suprotnog smisla *ali* upotrijebio u funkciji rastavnog veznika *ili*. Ovakve i

sli~ne funkcije veznika zasvjedo~ene su i u narodnim govorima Sand‘aka. Iako imaju zajedni~ku disjunktivnu funkciju, ovi veznici su morfolo{ki distrinktivni, ~ime je postignuta tonska polivalentnost, vokalsko-konsonantska skladnost i slikovitost.

Prilog za vrijeme *kade* upotrijebio je umjesto standardnog lika *kada*, u stihu: *Kade* ‘ene |ecu uspavljuju (8611): Ova dva prilo{ka lika alterniraju u sand‘a~kim govorima, a u nekim arealima struktura *kade* je zastupljena.

U nekolike lekseme u epu transkribovane su udvojene foneme. Na primjer: *Billah* te{pih, ka da granu sunce (1595); Da je vi{e tije’ *izunnama* (4912); Turci vi~u: “*Allah*!” i “Alija!” (10474). Ovo udvajanje fonema karakteristi~no je samo za rije~i orijentalnog porijekla. Nije jasno kako ih je Me|edovi} izgovarao prilikom pjevanja ili govorenja stihova - nekom du`om i posebnom intonacijom. Me|utim, ova fonetska specifi~nost mo`e biti rezultat prire|iva~eve transkripcije snimka pjevanja sa gramofonskih plo~a.

O Avdovom odnosu prema jeziku i pjesni~koj sposobnosti da stvara *distinktivne lekseme*, koristi se narodnim jezi~kim resursima i semanti~kom varijantno{}u, stvara slikovite sintagme i *stihoreme*, pokazuju ovi primjeri ekscerpirani iz epa: Bo‘e mili, *silovite* vojske (8014); A ta vojska ba{ ka *d‘inovita* 98049); A pod njime konji *viloviti* (8050), i sl. Stihovi, koji su u funkciji specifi~ne hiperbole, sadr‘e tako|e tri morfolo{ki specifi~na pridjevska lika (tvorba sufiksom -ovit) epske semiotike i tradicionalne dijalekatske lingvisti~ke produktivnosti i stabilnosti. Ovakve tvorbene pridjevske forme vrlo su zastupljene i u govorima Sand‘aka i u epu Avda Me|edovi}a.

142. U proznom tekstu, koji je razgovor Avda Me|edovi}a sa Milmanom Parry(em) i Nikolom Vujanovi}em 31. jula 1935. godine, Avdo je rekao: “Tako, *glupos bijo*, i ne *poslo* me otac, tako, ni u mejtef ni u *~kolu, ni nig|e*”.

U ovom autenti~nom razgovornom tekstu evidentne su i lekseme: *op{tinja, tuna, otruho, svijes, goj* (=god), Iz *Senice, ka* (=kao), *gusla~a, noj* (=no}), *nej* (=ne}e{), ti *nej* to zainat *mene, kupahu* bud‘et op{tinski, *do{ao pri - preda* me, *pevo, rekao, pjesmarica, pesma,* pa odnekud *be{e dobavio,* i sl.

I ovaj prozni tekst (razgovor Avda Me|edovi}a) potvr|uje primjere ekscerpirane iz epa @enidba Smailagi} Mehe, kao i autenti~nost pjeva~evog dijalekatskog sistema, te jezi~ko-stilskih osobina ovoga epa

(v. tekst Biografska bilje{ka o Avdi Me|edovi}u, str. 339-344, @enidba Smailagi} Mehe, "Svjetlost", Sarajevo, 1987).

Avdova originalnost u ovom epu izra'ena je u svim lingvisti~kim disciplinama (fonetici, morfologiji, sintaksi, leksici, lingvisti~ko-poetskoj stilistici, sociolingvistici, i sl.).

Za Avda Me|edovi}a se mo'e re}i da je ne samo dobar pjeva~ pjesama ve} i da je kreator narodnog jezika, kao {to je i svaki njegov zavi~ajac. Avdo je pjeva~ koji stvara specifi~nu "narodnu gramati~ku normu" u svim lingvisti~kim komponentama, a posebno u stilistici, transformi{u}i zna~enjske sadr'aje u nove i semanti~ki distinktivne leksi~ko-sintaksi~ke strukture. Njegova "primijenjena gramatika" je gramatika jezika njegovog {ireg zavi~aja, u potpunosti kodifikovana u epu @enidba Smailagi} Mehe. Ona je kompletna i kao dijalektolo{ka disciplina i kao poetika.

143. Na osnovu mnogih leksema, karakteristi~nih za sand'a~ke govore, njihovu fonolo{ku i morfolo{ku strukturu, kao i na osnovu intonacije stihova, mo'e se rekonstruisati i *akcenat* narodnog pjeva~a Avda Me|edovi}a. Ovaj akcenatski sistem, tipi~no sand'a~ki, poznaje oba silazna akcenta, dugi uzlazni akcenat i predakcenatski kvantitet, a rje|e i kratki uzlazni akcenat i postakcenatsku du'inu. Silazni akcenat sem na prvom slogu, stoje i na ostalim slogovima u rije~ima (na ultimi i penultimi).

144. U zaklju~ku lingvisti~ke analize epa @enidba Smailagi} Mehe isti~emo da "tek predstoji veliki posao oko izu~avanja"*** knji`evnoestetskih, jezi~kih, istorijskih i drugih komponenata i vrijednosti ovoga epa, kao i li~nosti Avda Me|edovi}a i mnogih znanih i neznanih sand`a~kih pjeva~a i stvaralaca usmenih knji`evnih tvorevina od Avda do danas.

V

145. Avdo je u epu upotrijebio veliki broj *imena mjesta* relevantnih za veliku epsku radnju u istorijskoj dijahroniji i sinhroniji i doga|aje koji su predmet ove epopeje homerovske kompozicije i poetike. To su prete'no imena mjesta u Bosni i Hercegovini, Ma|arskoj, Lici i Vojvodini. Morfolo{ki oblici ovih *toponimskih struktura* vrlo su razu|eni u tvorbenom smislu, a njihove morfeme pored osnovnih gramati~kih imaju i dijalekatske osobine, koje se uglavnom eksponiraju u okvirima Avdove *geografske lingvistike* (toponomastike) i njihove socijaolingvisti~ke funkcije u sadr'ajima i poetici epa.

*** Enes Kujund'i}, isto.

Ove toponimske forme izlo‘ene su u onom mofrolo{kom liku u kojem ih je Avdo upotrijebio: Sve glavnije od {eher *Kanid‘e* (41); Na svaki grad u cjeloj *Krajini*, // I u *Bosni* i u *Hercegovini*, // Mijo sine, i *Un|urovini* (733-735); Takum gra|en u *Afganistanu* (791); A ta svila iz *[ami-[erifa* (845); U *Me}i* joj ime na|enuli (364); \e j’ u *Ad‘em* za tebe gra|ena (866); Opremi se *Me}i* i *Medini* (913); Pu{ta bradu i ode na *]abu* (915); Valja tebi do *Budima* sisti (995); I njega je u *Bagdat* spremijo (3510); To se zove *^emed‘e-}uprija* (2906); Fati{e se polja *Muha~koga* (2911); Te ga sada *Vezir-polje* vi~u (3575); [to je selo u polje *Budimsko* (3569); Da zacrni u *Karabogdanu* (3582); On je mene srio na *Muha~u* (4062); Pa je sprema u *Vrljiku* gornju (6540); U *Travniku* Pa{i} Ibrahimu (6482); Da ta knjiga *Banjoj Luci* side (6564); Od bijela *Jajca* kamenoga (6587); Da krenete, dvije *Janje* carske (6687); Jednu sprema u *Tuzlu* krvavu (6692); Alajbe‘e, svega *Klisa* glavo (6799); U *Klis* vojska i okolo *Klisa* (6813); Jednu sprema u gradu *Grada~cu* (6694); Jednu sprema begu u *Br~kovo* (6703); Moj gazija, be‘e sa *Br~kova* (6705); Kupi *Osik* i *Krajinu* redom (6741); A sa *Bih}a* krvave delije (6774); U *Bogdanu* Petru D‘eneralu (6811); Celoj *Bosni* cvijet i okita (6834); Pa je sprema u *Visoko* ravno (6852); Sve *Visoko* i *Zenicu* ravnu (6880); U *Mostaru*, ~elebi pazaru (6888); Pa je sprema u {eher *Mostaru* (6887); I s *Maglaja* [ehi}-bajraktara (6881); Bra}o bezi od *Karabogdana* 96936); To je tvoja vojska sa *Kladu{e* (6985); Me|u Liku i me|u *Vrljiku* (6994); Na *Orlujce*, selo pre{iroko (6995); Te je spremi u *Udbinu* ravnu (7044); S *Mekog Dola* iz *Udbinjskog polja* (7058); U *Otoku* tèke u *Ribniku* (7077); Pa je selu *Orahovu* spremi (7081); Pa je spremi na *Stijenu @utu* (7089); Pa je {eher *Sarajevu* sprema (6826); Li~kog Tala od *Ora{ca* grada (7151); Kud god ide do *Ora{ca* side (7243); Pod *Kara{ko* brdo, pod bogaze (7755); Vihra nema, a jeknu *Kozara* (7758); Izbi begler sa *Kozar-planine* (7883); Od *Lengera* sve do *Silitora* (7943); Dvije *Janje*, dvije *Bijeljine* (8031); [njima Tuzla i *Donja* i *Gornja* (8085); Kad evo ti bega sa *Br~kova* (8140); \e s *Kozara* skrca u *Kanid‘ko* (8152); Jer je *Bih}e* najkrajnja *Krajina* (8253); Od *Doboja* i *Dervente Donje* (8358); U *Mad‘arskoj* i zemlji *]esarskoj* (8722); To gazija od *Glamo~a* Ramo (8877); Sa pitoma *Bih}a* i *Krajine* (8233); Pa{e dvije, *Biha}* i *Krajina* (8253); Zukan-aga sa *Stijene @ute* (8929); Od *^ekrka* Alem Kaduni}u (8938); Od *Otoke*, grada carevoga (8944); Od Lijevna i njegova vojska (9374); Pa Pa{i}a sa *Saraj’va* vojska (9370); Na *Bre{ljenu* zano}ila vojska (9487); Pa no i car u *Stambolu* biti (10109); No je knjigu poslo u *Bogdanu* (11780); *Karavla{ku* i *Karabogdansku* (11782); Sad za *Bagdat* ~ohadare tra‘’te (12001); Od cijelog {eher *Sarajeva* (8101); U nekako selo *Vuka{i}e* (2153);

U *Orlovce* sedam bra}enaca (1766); ^ak do sela *Vujadinovi}a* (2528); Svu *Un|ursku* i *Hercegovinu* (6939); Na visoko brdo *Seme{i}a* (7022); Ustavljat se ne}u u *]esarsku* (503); No }u pro}i u *Kara Bogdansku* (505), i sl.

Avdo je u epu upotrijebio i nekolika *hidronima*: Kod studene *Klime* sprem Budima (2898); Po no}i hi baca u *Dunavo* (3475); Dvije knjige na vrelo *Cetinje* (6919); Preko *Une* od Un|urovine (7977); Od *Dunava* do uvora *Klime* (10986).

Ove toponimske i hidronimske strukture pokazuju da Avdova *epska geografija* obuhvata regije aktuelnih politi~kih i istorijskih zbivanja na prostorima Bosne i Hercegovine i Ma|arske (od Udbine i Kladu{e do Budima i Kanji‘e). O vremenu kada su se ovi doga|aji zbivali, a u tom kontekstu i radnja epa, pisao je Enes Kujund‘i} (v. “@enidba Smailagi} Mehe” Avda Me|edovi}a u epskom sazvije‘|u, str. 7-18, @enidba Smailagi} Mehe, “Svjetlost”, Sarajevo, 1987).

Sa morfolo{kog aspekta ovi toponimi su monolekseme, rje|e sintagmatske strukture. Jedan dio ovih toponima, posebno njihove pade‘ne derivacije imaju formante nestandardnog tipa. Avdo ih daje u onoj formi u kakvoj ih nalazimo u njegovom zavi~ajnom poddijalektu, fonetski i morfolo{ki razlikovne od standardnih. ^esto su neke toponimske strukture izmijenjene, u zavisnosti od metra stiha (jedanaesterca). Sa aspekta epske poetike ove morfemske derivacije imaju dikcijsku i stilogenu funkciju.

Makrotoponim *Biha}* ima u epu ovakav genitiv i dativ: Sa dno *Bih}a* dva Popr‘enovi}a (6771); Da hi *Bih}u* {ilje krvavome (6768). U bjelopoljskom poddijalektu o~ekivalo bi se: *Biha}a, Biha}u*.

Oronim *Kozara* u epu se javlja u oblicima ‘enskog i mu{kog roda: Vihra nema, a jeknu *Kozara* (7909, 7966, 7868, 7758, 8027, 8077, 8135); *Kozara* se razje~a planina (8147); *Kozara* se prolomi planina (8230); *Kozara* se otvori planina (8298, 8350, 8474, 8534); Sad je *Kozar* jeknula planina (7691); \e s’ *Kozara* skrca u Kanid‘ko (8152). Ovaj se oronim javlja i kao polukompozit: Izbi begler sa *Kozar-planine* (7883).

U epu su upotrijebljena i imena islamskih svetih mjesta, kao na primjer u stihovima: Babo mi je na *Me}u* hodijo (2427); Sablju su ti na *Me}u* spremili (857); Opremi se *Me}i* i *Medini* (913); Pu{ta bradu i ode na *]abu* (915); \e j’ u *Ad‘em* za tebe gra|ena (866).

Ime rijeke *Cetine* u epu je upotrijebljeno u morfolo{koj strukturi *Cetinje*: Dvije knjige na vrelo *Cetinje* (6919); Na dva carska bega sa *Cetinja* (6920). Svakako, Avdo je ovaj hidronim ovako i izgovarao, motivisan fonolo{kom i morfolo{kom sli~no{}u sa gradom *Cetinje* (u epu v. str.

199). U ovom kontekstu, Avdo je upotrijebio likove morfolo{ki druga~ije od standardnih, kao na primjer: *Grada{cu* (6694), *Br~kovo* (6703), *Osiku* (6723), *Mojstaru* (umjesto Mostaru, 6887).

Nazivi dr‘ava (zemalja) *Njema~ka* i *Ma|arska* u epu imaju ove morfolo{ke likove: *Njemska* zemlja i *Mad‘arska* { njome (6788). Za naziv *Austrije* upotrijebljeno je uobi~ajeno narodno ime: Ustavljat se ne}u u *]esarsku* (503). A za *Moldaviju* naziv *Karabogdanska//Kara Bogdanska*: Karavla{ku i *Karabogdansku* (11782); No }u pro}i u *Kara Bogdansku* (505).

U stihu Od *Lengera* sve do *Silitora* (7942) nisu identifikovana ova dva toponima. U Avdovom epskom jeziku one mogu biti konvencionalne idiomske strukture narativno-gnomske semiotike.

U Avdovom epu vrlo je zastupljena i kategorija *etnika*, koji imaju stilogenu epsku i lingvisti~ku funkciju. Njihovi tvorbeni likovi su, uglavnom, specifi~nost bjelopoljskog poddijalekta. U kontekstu pade‘ne paradigme, ovi etnici pokazuju morfolo{ku reljefnost i fleksiju, koja ~esto izlazi iz okvira standardne morfologije, {to pokazuju sljede}i primjeri: *Cetin~ana* kao vatre ‘ive (8493); I sa { njima trista *Glamo~ana* (8878); Da sakupi{ tvoje *Vrlji~ane* (6554); Da pokupi{ sve *Banjalu~ane* (6574); I *Jaj~ane* plamene junake (6591); Na tur~ina *Ljevak* Omer-agu (660); Preko Une za *Un|urovine* (6628; za one u oblasti rijeke Une); A jo{ gori *Budimac* vezire (6875); Nek bajraktar di‘e *Maglaj~ane* (6882); Kupi, Mujo, svoje *Kladu{~ane* (6980); Tvoje ono trista *Kladu{~ana* (6981); *Udbinjci* su krvavi junaci (7049); *Udbinjane* i *Mekodoljane* (7073); Da pokupi{ *Donjoudbinjane* (7072); Onog agu Omera *Ljevaka* (7940); Sa Ora{ca *Li~anina* Tala (9034; javlja se i u funkciji nadimka i prezimena); Za njim ide trista *Ora{ana* (9146); E, zaboga, be‘e *Li~anine* (9195); Bo‘e mili, pevaju *Bo{njaci* (9314); Pa dvanaes hiljada *Li~ana* (9369); Jer ako ga ufatu *Bogdanci* (9530); Za cijele od Bosne *Bo{njake* (10795); I kod njega dvesta *Kladu{~ana* (10849); Od glavara i od *Bogdanaca* (10867); Na{em caru sa *Budimljama* (11245); Bog ti vera *Budimac* vezire (11567); Te *Budimce* likom opasao (11935); Pa klju~ari zovu *Budimlije* (12095); Izbi za njim *Br~e* Ibrahime (8099; lik srednjeg roda, od *Br~ak*); *Bih}ani* su krvavi junaci (6792); Da pokupi{ momke *Sarajlije* (6832); [ta je dvorac *Budimca* vezira (4666); Kad uljegli jadni *Budimljani* (12128); Od *Mad‘ara* u ruke sultana (2006); I *Jaj~ana* hiljadu junaka (7876); Ra{}eravo *Njemce* na buljuke (1738); \e si majka svakoga *Bo{njaka* (1770), itd.

Etnik *Ljevak* u epu ozna~ava onoga koji je iz Livna: Ono nam je *Ljevak* Omer-aga (7936); Pa poslije *Ljevak* Omer-aga, // Od Lijevna i njegova vojska (9374//9374). Etnik *Ljevak* javlja se i u funkciji prezime-

na, ali i u funkciji nadimka. U ovoj funkciji u~estvuju i druge strukture etnika, kao na primjer: Na gaziju *Grdu* Osmanagu, // I njegov *Grdi}* Huseina (6996//6997); Ono nam je *Grda* Osman-aga (8811). U istom diskursu su i derivativne strukture od *Grda:* Ono nam je *Nagrd* Huseine (8813); Tu oostane *Grdan* i *Nagrdan* (8820). Ovi derivativni likovi porijeklom od etnika, imaju pe‘orativno zna~enje. U funkciji nadimaka javljaju se i kompozitne strukture, ~iji je prvi dio toponim sa zna~enjem etnika: Izbi otud *Tuzla-kapetane* (8081; *Tuzlak* kapetan); Kad evo ti *Tare-kapetana* (8352); Selam dade *Tara-kapetane* (8382), i sl. Etnik *Br~e* (8099) ima funkciju nadimka hipokoristi~nog zna~enja.

Transpozicija etnika u funkciji prezimena ili nadimka zastupljena je u epu Avda Me|edovi}a, ali je ona i dijalekatska karakteristika pjeva~evog zavi~aja. Javlja se i u drugim epskim i retori~nim oblicima kao i svakodnevnoj govornoj komunikaciji.

Lingvisti~ko-onomasti~ku specifi~nost predstavljaju i *ktetici* koje je Avdo upotrebljavao u stihovima epa. Oni tako|e pokazuju tvorbenu (morfolo{ku) raznovrsnost, stilogenu funkciju, kao i osobine dijalekta Avdova zavi~aja. Na primjer: Bra}o moja, *una~ki* begovi (6634); Da pokupi{ *udbinjsku* ordiju (7048); Sa dno ravnog polja *kanid‘koga* (7646); Do pod brijeg brda *kanid‘koga* (7647); Kada poljem izbi *kanid‘kijem* (7845); \e se svati *kraji{ni~ki* kre}u (9539); Vidijo sam bega *li~anskoga* (10811); Hrnja Mujo i *ora{ki* Tale (11433); Pa je sprema *kliskom* alajbegu (6798); Da poja{e{ *{amsku* bedeviju (6831); Do dvorova *ora{koga* Tala (7244); Pogledala *kanid‘ka* gospoda (6967); I pita{e *li~kog* Mustaj-bega (7973); *Mljeta~kom* je dibom pokrivena (2765); Fati{e se polja *Muha~koga* (2911); Onu posla Ramu *glamo~kome* (7107), itd.

Ktetik *muha~koga* (2911) u funkciji je naziva mjesta (toponima), sa zna~enjem vlastite imenice. Ktetik *una~ki* u sand‘a~kim govorima ima alternant *unski*. Fakultativni vokali (a, e) u finalnoj poziciji nekih ktetika u funkciji su jedanaestera~ke versifikacije, epske intonacije i fonolo{ke stilske polivalentnosti.

Antroponimi (imena, prezimena, nadimci, pa i hipokoristici) brojno su zastupljeni u epu Avda Me|edovi}a. Najbrojnije su morfolo{ke strukture iz bo{nja~kog antroponimskog korpusa, zatim rumunskog i ma|arskog, ali i drugih antroponimskih sistema. Dominantno su zastupljena mu{ka imena, a u manjoj mjeri zastupljena su ‘enska. Sistem mu{kih imena uglavnom se odnosi na epske li~nosti - popularne i poznate junake, pa{e i druge onda{nje carske dostojanstvenike. Mnoge li~nosti su iz istorijske dijahronije transponovane u jedinstvenu veliku kompoziciju i radnju epa

formirane oko epizode Muhameda Smajilagi}a iz Kanji‘e i osloba|anja lijepe Fatime, “velike bitke izme|u Bosanaca - na jednoj strani i izdajni~kog budimskog vezira u savezu sa generalom, na drugoj” (moldavski general Petar iz Karabogdana)****, te Muhamedove vite{ke ‘enidbe Fatimom (k}erkom Zaim Ali-bega iz Budima; v. 3257 i 12270-12311).

Morfolo{ka struktura antroponima u Avdovom epu uglavnom je karakteristi~na za dijalekat njegovog zavi~aja, me|utim ima likova koji su manje tipi~ni za bjelopoljski poddijalekat. Ove antroponimske strukture tipi~nije su za zapadnobosanske govore i one na sjeveru Bosne, kao i za nebo{nja~ke antroponimske sisteme. Svakako, Avdo ih je preuzimao iz drugih epskih pjesama i verzija ovoga epa od drugih pjeva~a i guslara.

U ovom odjeljku izlo‘ena je, uglavnom, kompletna morfolo{ko-sintaksi~ka i emanti~ka panorama epskog antroponimskog personala Avdova epa. Svi morfolo{ki likovi dati su u izazvornoj epskoj strukturi i funkciji u kontekstu stihova i njihovih sadr‘aja, te u kontekstu epske kongruencije i jedanaestera~ke dikcije:

Za sjajnoga *Sulejmana* carstvo (31); Uvrh lond‘e *Haan-pa{a Tiro* (43); Kraj dizdara *Cifri} Hasan-aga* (48); Do Hasana sindrak Mehmed-aga (49); Mijo sinak had‘ije *Smajila* (50); Deli Hasan i deli *Husein* (65); Bog da ~uva sal jednog *Me{ina* (258); Kad je ~uo *Smajilagi} Meho* (366); Ad‘o *Haso*, sramota je ‘iva (374); *Vego Mehmed*, a drugoga nema (394); U Bogdanu *Petru D‘eneralu* (507); Te na tebe mandat *Al Otmana* (698); Nego ime *Mehedije* carskog (749); Pa ovako re~e *Mehimedu* (1135); Ja sam sinko, reko *Mehimedu* (1276); Moj *Me{ine*, moj obrazu svetli (1277); S’jetovanje od tebe, *Osmane* (1757); Opremi se *Osman-bajraktare* (1811); Pred dvorove kneza *Vuka{ina* (2154); [to ga *Vu~e* kao za njih {titi (2307); Ondar *Mehmed Vuku* besjedijo (2337); *Meha* ljubi po bijelom licu (2522); Pa *Vujadin* re~e sinovima (2713); A *Vujadin stari* sa dvorova (2738); *Mehmed starom* re~e *Vujadinu* (2815); Ja sam, *Fato*, *Had‘i}u Mehmede* (3324); A *Osman* je *Mehu* besjedijo (4427); Od Kanid‘e gazi Hasan Tiro (4545); Il’ od *Petra* od Karabogdana (5121); On *Omera* vi~e bajraktara (6175); U Travniku *Pa{i} Ibrahimu* (6482); Na gaziju *Fetibegovi}a* (6565); *Feti-be‘e*, na{e ogledalo (6567); Na tur~ina *Fati} Omer-agu*, // Od bijela Jajca kamenoga (6586, 6587); Na tur~ina *Ljevak Omera-agu*, // Od Lijevna i od donjeg Duvna (6607, 6608); Na dva bega z dvije Janje carske, // Na *Fildu{a* i *Fildi{a* { njime (6672, 6674); Na tur~ina *Brka Ibrahima* (6695); A tur~inu *[ahi} Ali-begu* (6704); U Osiku *Delibegovi}u* (6724); Dva *Kozli}a*, tri *Huremovi}a* (6770); Na *Tari}a Omer-kapetana* (6853);

**** Enes Kujund‘i}, isto, str. 13-14.

Alajbe‘e, svega Klisa glavo (6799; ime zamijenjeno titulom); I s Maglaja *[ahi}-bajraktara* (6881); Na tur~ina bega *]emalovi}a*, // *]emal-be‘e* od Hercegovine (6890); Javi}e{ se *Ahmet Ljubovi}u* (6910); Neka krene bega *D‘eveti}a* (6912); *Hasan-pa{a* od Kanid‘e *Tiro* (6893); Na gaziju *Babahmetovi}a* (6921); I tur~ina bega *Zenkovi}a* (6922); A tvoj *Halil* - svoj Krajini krila (6963); Kupi, *Mujo*, tvoje Kladu{ane (6980); Na gaziju *Gradu Osmanagu* (6996); I njegova *Grdi} Huseina* (6997); Gazi aga, *Grda Osmanaga* (6998); Z du{manom *Petrom D‘eneralom* (7010); Na njih dvanes topa *Mustaj-bega* (7026); U Udbinu starom *]ejivanu* (7045); Na tur~ina *Alagi} Aliju* (7082); Pa je sprema *Boji~i} Aliji* (7085); Na tur~ina *Begzadi} Rizvana* (7082); Pa je *Orli}* sprema *Mustaf-agi* (7092); Pa je {ilje *Alem Kaduni}u* (7096); Opravi je *Alju Vlahinji}u* (7098); Te je sprema *[arac Mahmut-agi* (7102); *Kuni}u* je *Hasan-agi* sprema (7104); Onu posla *Ramu* glamo~kome (7107); *Li~kog Tala* od Ora{ca grada (7151); I opremi kavaz *Huseina* (7158); Neka mudro do *Talage* pri|e (7164); No tu jednu *Budalini Tali* (7206); Mahnitome *Tali* opravljate (7203); Te hi podaj *Talu* ora{kome (7209); I tur~ina hod‘u *[uvajliju* (7217); I njegova *Belaj-bajraktara* (7218); Izbi otud *Tuzla-kapetane* (8081); Za *Tuzli}a* {u}ur u~injeli (8097); Kad evo ti *Tare-kapetana* (8352); Beg *Ljubovi}* s Nevesinja ravna (8418); *Mehmed-aga* od Konjica grada (8398); *]emal-be‘e* od grada Mostara (8407); Beg *D‘eveti}* od grada Trebinja (8449); S *D‘eveti}om* i sa *Ljubovi}om* (8451); *Babahmeta* ja{e na dorata (8478); Za *Zenkovi}* na visokog |oga (8479); Pa kad za njim izbi *Hrnji~i}u* (8621); Od nagojka *Hrnjina Halila* (8704); *Muja* k sbe, *Halka* prema sebe (8070); Sa *Hrnjama* trista Kladu{~ana (8736); Silan *Hrnjo* pade od |ogata (8760); *Hrnje* dvije na had‘ine dvore (8764); *Hrnje* dvije za Mehmeda sina (8779); Ono nam je *Nagrd Huseine* (8813); Tu ostane *Grdan* i *Nagrdan* (8820); Namjesti{e kraj *Hrnjina Halka* (8861); To gazija od *Glamo~a Ramo* (8877); Na |ogatu *Had‘i-kapetane* (8921); A za njime *Selim-bajraktare* (8910); Za *Zukanom* stotina atlija (8930); Od ^ekrka *Alem Kaduni}u* (8938); Smajil zovnu oba kneza svoja, // *Marijana* i *Mali{u* { njime (7482, 7483); Ono *Zovi}* be{e *[aban-aga* (8949); To je *Gavri}* bijo *Ali-be‘e* (8968); *Huso Vili}* i *Aljo Ibri~i}* (8978); *Tankovi}u*, *Arnautovi}u* (8979); Tale zovnu *Hrnji~i} Halila* (9997); I mojega *[a}ir-bajraktara* (10296); S *Hrnjom Mujom* i njegovom vojskom (11144); A *[a}ir* }e *Belaj* na kobilu (11152); Jednu na vrat turi *D‘eneralju* (11639); Da *D‘eneralj* podigne dr‘avu (11781); I doveo Petra *D‘eneralja* (11865); Iz Budima *Jahja-efendija* (12054).

U izlo‘enom odjeljku razmatrana su mu{ka imena, prezimena i nadimci. To su uglavnom antroponimi islamske konotacije, porijekla i

etimolo{ke semiotike. Evidentirano je i nekoliko mu{kih imena hri{}anske konotacije, koja uglavnom imaju epsku komponentu i u usmenoj tradiciji izvan Avdova epa.

@enska imena islamske odre|enosti su manje zastupljena. To su tradicionalna imena visokopozitivne semanti~ke sadr‘ine. Li~nosti koje nose ova imena su uzvi{enog karaktera i plemenite atributivnosti, dakle osobine koje imaju ‘enski likovi u cjelokupnom islamskom pjesni{tvu.

Evidentirani su sljede}i ‘enski antroponimi:

Ja sam *Fata* Zaim Ali-bega (13257); Ja sam, *Fato,* Had‘i}u Mehmede (3324); Ondar *Hanka* tekmil u~injela (3911); Da j’ istina da je to *Fatima* (3983); [to to radi{, *Ismihan-kaduno* (4107); Jer je *Hanka* ostanula mlada (12010); Il’ sa sestrom - mahnitom *Azizom* (7181).

Evidentirana su i oslovljavanja ‘ene po imenu mu‘a:

O hanumo *Alibegovice* (3964); Kad to ~ula *Zajimbegovica* (3971); Povedi ga *Smajilaginici* (9252); Na dvorove *Zajimbegovice* (11673).

Evidentirano je i zvanje ‘ene po mu‘u u diskursu hri{}anskih antroponima: I gospoja *Vuka{inovica* (2157); I gospoja *Vujadinovica* (2744).

U korpusu prezimena zastupljen je i ve}i broj onih koja u morfolo{koj finalnoj poziciji imaju formant *-i}*, {to je tvorbeni model dominantno zastupljen u antroponimskom sistemu Bo{njaka Sand‘aka. Jednom je evidentirano i prezime u ~ijoj osnovi je ‘ensko ime: Na tur~ina *Fati}* Omer-agu (6586). Uzgredno re~eno, prezime ovakve etimologije i strukture zasvjedo~eno je u okolini Andrijevice (selo Konjuhe), u Plavu, kao i kod nekih crnogorskih naseljenika u Pe}i i kod \akovice. Njihovi nosioci su crnogorske nacionalnosti. Preci su im 1912/1913. godine “prevedeni” u pravoslavnu vjeru (“za vrijeme pokr{tavanja Gornjeg Polimlja”). U Plavu je potvr|eno *prezime Fati}* i kod muslimana (u Ski}u). Me|utim, ne zna se da li postoji kakva dalja rodbinska veza ovih Fati}a sa Fati}ima u stihovima: Na tur~ina Fati} Omer-agu. Pjeva~ i guslar Avdo Me|edovi} ka‘e: “Aga zlatni, Fati} Omer-aga! // Ti si glava od cijelog Jajca”. Nije utvr|eno ni da li je Avdo imao u~e{}a u ovoj antroponimskoj koincidenciji.

U funkciji *prezimena-nadimka* upotrijebljeni su sljede}i likovi: I tur~ina hod‘u *[uvajliju* (7217); I njegova *Belaj*-bajraktara (7218); No tu jednu *Budalini* Tali (7206); Ondar re~e Hasan-pa{a *Tiro* (7122). U nekim stihovima ove strukture imaju funkciju *nadimka*. U ovom kontekstu su i strukture *Grda* (6998), *Nagrd* (8813), *Grdan* i *Nagrdan* (8820), *Tuzli}* (8097)/ /*Tuzla* (8081) i sl.

Istra‘iva~evu pa‘nju privla~e i sljede}i stihovi iz Avdova epa:

Kad evo ti dva bega careva, // Dva gazije z dvije Janje carske, // Dvije Janje, dvije Bijeljine, // E, *Fildu{a* i *Fildi{a* { njime (8029-8032).

Antroponimski likovi *Fildu{a* i *Fildi{a* nisu jasni. U narodu pjeva~eva zavi~aja mogli su se ranije ~uti u zna~enju nekoga ko je *oki}en* i *dotjeran* (u {aljivoj konotaciji). Tako|e je nejasno i gdje je druga Bijeljina. Apostrofirani stihovi u epu mogu biti metafori~no-alegorijske sadr‘ine i refleksije.

U epu je upotrijebljen veliki broj leksema konfesionalne semiotike, kao i veliki broj *teonima* tipa *Bog* i *Alah* (Allah) i njihove derivacije. Upotrebljavaju}i ovu konfesionalnu i teonimsku leksiku pjeva~ Avdo je slikao i vjersko-kulturnu motivisanost li~nosti epa, kao i njihovu idejno-nacionalnu (bo{nja~ku) motivisanost, ~ime je postignuta karakterizacija likova i njihova epska kompletnost.

Izlo‘eni antroponimi pokazuju morfolo{ku raznovrsnost i tvorbenu gramati~ku produktivnost. Najbrojnije su strukture sintagmatskog tipa (ime i prezime), zatim polukompozitne forme (ime, rje|e prezime, u kombinaciji sa nekim zvanjem plemi}ke ili konfesionalne semiotike), kao i monoleksemne strukture (ime, nadimak, patronim//prezime), i sl.

Imena su standardnog orijentalnog tipa, prilago|ena bo{nja~koj antroponimskoj tradiciji i dijalekatskoj gramati~nosti. U ovom diskursu karakteristi~an je dativ *Tali* (stihovi 7203, 7206, itd.) umjesto *Talu*, {to je tipi~nije za bjelopoljski poddijalekat. Jednom je Avdo upotrijebio i ovaj lik: Te hi podaj *Talu* ora{kome (7209). Me|utim, dativski lik *Muji* nije evidentiran, pa je nedijalekatski alternant *Tali* rezultat epske pjesni~ke analogije.

Prezimena su naj~e{}e patronimskog tipa, ali su brojna i prezimena na~injena prestrukturiranjem neke toponimske lekseme. I imena i prezimena naj~e{}e se javljaju u nominativnoj strukturi, ali i u drugim morfolo{kim likovima. Vrlo ~esto je upotrijebljen oblik vokativa u funkciji nominativa, {to je ustaljena epska stilska forma ne samo u Avdovom epu ve} i u drugim epskim pjesmama. Morfolo{ka transformacija antroponimskih likova u kontekstu pade‘ne paradigme je *spolja{njeg lingvisti~kog karaktera*, dok je *unutra{nja (semanti~ka) vrijednost* jasna i distinktivna u stilsko-jezi~kom diskursu (kao na primjer: odnos morfolo{kih likova vokativa i nominativa, akuzativa i lokativa, i dr.). U okviru finalnih formanata dijalekatske karakteristike pokazuju instrumentali *D‘eveti}om* (8451) i *Ljubovi}om* (8451) umjesto standardnih likova *D‘eveti}em*, *Ljubovi}em*.

Sintagmatska specifi~nost *Hrnje dvije* (8764, 8779) rezultat je kongruencije, a likovi *Hqlka* (8070) i *Hrnjo* (8760) u funkciji su epskih hipokoristika gradativne semiotike (silan Hrnjo).

Dijalekatsku specifi~nost predstavljaju likovi *D‘eneralj* (11781), *D‘eneralja* (11865), *D‘eneralju* (11639). Derivativne antroponimske strukture *Grdan* i *Nagrdan* (8820) imaju humoristi~ku komponentu u diskursu epske epizode. Antroponimskoj strukturi *Ljevak* (6607) u bjelopoljskom poddijalektu alternira lik *Lijevljanin*. U stihu A *Vujadin stari* sa dvorova (2738) pridjevski lik *stari* upotrijebljen je u atributskoj funkciji, {to je rezultat transkripcije. U narodnim pjesmama je *Stari Vujadin* gdje atributski lik ima funkciju antroponima. U okviru ove sintagme atribut *starom, stari* upotrijebljen je u inverziji (v. 2815, 2738), {to je op{ta karakteristika epske versifikacije i stilistike.

Kompozitna struktura *Alajbe‘e* (6799) upotrijebljena je u funkciji antroponima, a to Avdo ~esto ~ini u svojoj epskoj stilistici.

Antroponim *Brka* u sintagmi *Brka Ibrahima* (6695), svakako sa kratkim silaznim akcentom na prvoj silabemi, morfolo{ki i semanti~ki je derivat od *Br~ak*, ~ime se Avdo afirmi{e kao kreativac ne samo epskog pjesni{tva ve} i {irokih tvorbenih mogu}nosti jezika i njegove lingvisti~ke fleksije.

Dijalekatska specifi~nost u Avdovom epu potvr|ena je i korpusom upotrijebljenih antroponima, njihove morfologije i funkcionalne gramatike. U stilogenoj polisemiji jezi~kih resursa ova antroponimija ~ini poetiku epa @enidba Smailagi} Mehe.

Summary

DIALECTAL AND NATIVE COUNTRY SPECIFIC SPEECHES CHARACTERISTIC IN EPIC POEM “THE WEDDING OF SMAILAGIĆ MEHO” BY AVDO MEĐEDOVIĆ

National epic poem “The Wedding of Smailagi} Meho” in all it’s fonological, fonetical, morfological, lexical, syntax-style and semanticx specificesbelongto Sand`ak speeches, subdialect which fit into the speech of Bijelo Polje and it’s surroundings. The speech of the folk singer Avdo Me|edovi} and liguistic material of his epic poem is adequate to linguistic sitation in this subdialect.

Mr Du{ica Minjovi}

REALIZACIJE TEMATSKO-SIŽEJNE OSNOVE U EPU I EPSKOJ PESMI (NA PRIMERU EPA "ŽENIDBA SMAILAGIĆ MEHE" AVDA MEĐEDOVIĆA I EPSKE PESME "ŽENIDBA SMAILOVIĆ MEHA")*

Proces prerastanja epske pesme u ep slo‘ena je pojava koja se prevashodno ustanovljava sagledavanjem na~ina izlaganja gra|e. To je put od pesme ka epu. [1)] Ovaj proces u germanskoj nauci o knji‘evnosti naziva se "epizacija".[2)]

Klasi~na epska pesma, bez obzira na obim gra|e koju savla|uje i oblast iz koje je uzima, gotovo gr~evito bore}i se, te‘i da stigne do svoga kraja. Epska pesma se kre}e napred, nikako u stranu. Sa druge strane ep gra|u savla|uje i mnogo {irim i mnogo du‘im potezima. Kada se ka‘e du‘im prevashodno se misli na one poteze koji epsku radnju vuku napred u smislu sveobuhvatnosti teme, zbog ~ega ep u sebi mo‘e da sadr‘i i vi{e tema. Ono {to ep ~ini u {irinu pre svega su brojna iskora~enja, naj~e{}e u funkciji opisa ili istorije doga|anja, koja mogu, a i ne moraju biti usko vezana za tematsko-si‘ejnu osnovu epa, a da ipak zadovoljavaju estetske kriterijume.

Pi{u}i o Homeru i njegovoj ***Ilijadi*** Novak Kilibarda je razmatrao funkciju opisa u ovom epu i u narodnoj epskoj pesmi: "Homerovi epovi su organizivani u {irokom kompozicionom poretku, u kojem opisi nijesu direktno uvedeni u maticu date radnje i nemaju nagla{enu namjensku

---

* Pesma "@enidba Smailovi} Meha" objavljena je u: ***Sa lond`e zelene, bo{nja~ke juna~ke narodne pjesme iz Sand`aka, zabilje`io dr Ljubi{a Rajkovi} Ko`eljac,*** Ro`aje, 2001. god.

1) Alois Schmaus, ***Studije o krajinskoj epici,*** RAD JAZU, knj. 297, Zagreb, 1953, str. 219

2) Isto

slu`bu, kao {to je imaju opisi u na{im narodnim pjesmama. Homer ima vremena da u prostranstvu svojih epova po{tuje svoj osje}aju}i trenutak bez bojazni da }e suziti prostor za smje{taj glavnih pravaca. <...> Opisi u na{im juna~kim usmenim pjesmama nijesu dopuna, kao kod Homera, nego sredstvo, i to ponekad jedino za organizovanje ~vora u djelu, za utemeljenje idejnog podteksta djela i za psiholo{ki sistem likova u djelu."[3] Ta {irina opisa koja ~esto mo`e biti i digresivna bitno doprinosi vizuelizaciji ~ime se, {to je posebno slu~aj u muslimansko-bo{nja~koj epici kraji{kog tipa, dobija utisak realizma i uvo|enja kulturno-istorijskih pojedinosti.

Ep "@enidba Smailagi} Mehe" u 12 311 stihova spevao je Avdo Me|edovi}.[4] Epsku pesmu "@enidba Smailovi} Meha" spevao je Ha{ir]orovi} i ona broji 548 stihova.[5] Tematsko-si`ejnu osnovu o Mehovoj `enidbi, u znatnom delu krvavoj, oko 1820. godine razvijao je Salija Tucakovi} Kami{evi} iz sela Hrasna u Hercegovini. [ezdeset godina kasnije, u stihovanom obliku ovu temu je obradio Ahmed Isakov [emi}, 85-godi{nji krezubi starac iz Rotimija sa u{}a Bune u Neretvu, i saop{tio je opunomo}eniku Antropolo{kog dru{tva iz Be~a Rudolfu Krausu. [emi}eva verzija koja je brojala 2165 stihova {tampana je 1886. godine u Dubrovniku pod naslovom ***Smailagi} Meho. Pjesan novih muhamedovaca,*** a potom 1925. godine u Mostaru kao prva sveska ***Muslimanskih narodnih juna~kih pjesama.*** Ova mostarska verzija je delom, kako se pretpostavlja, poslu`ila Me|edovi}u za ono {to je on kasnije u~inio prilikom spevavanja epa, jer ju je, kako sam ka`e, ~uo iz pesmarice kada mu je Hifzo D`afi} ~itao, i to {est puta, mada treba ra~unati i na do tada postoje}i epski predlo`ak koji je u nekom smislu mogao uticati na Me|edovi}a. Ina~e, u Perijevoj zbirci se nalazi osam drugih verzija "@enidbe Smailagi} Mehe".

Ljubi{a Rajkovi} Ko`eljac je od Ha{ira ]orovi}a zabele`io 9 pesama.[6] Sam]orovi} isti~e da je ~etiri pesme ~uo (nau~io) od Avda

---

3) Novak Kilibarda, ***Usmena klji`evnost u slu`bi pisane,*** prir. D. Ajda~i}, Rijeka Crnojevi}a, 1998. god, str. 13

4) Repertoar Avda Me|edovi|a sadr`i 58 naslova, a najvi{e ih je zabele`io Perijev pomo}nik Nikola Vujinovi}. Me|u 58 nalazi se i naslov "@enidba had`i-Smajilagi} Mehe" koji u verziji iz 1935. godine broji 12311 stihova, dok je druga verzija znatno kra}a, sa ne{to oko 8500 stihova.

5) Ovu pesmu zabele`io je dr Ljubi{a Rajkovi} Ko`eljac i nalazi se u: ***Sa lond`e zelene, bo{nja~ke juna{de narodne pjesme, zabilje`io dr Ljubi{a Rajkovi} Ko`eljac,*** Ro`aje, 2001. god, str. 111-127

6) Isto, str. 498-499

Me|edovi}a, za jo{ ~etiri navodi druge izvore, dok za pesmu "@enidba Smailovi} Meha" ne navodi izvor. ^injenica da nam izvor od kog je]orovi} ba{ ovu pesmu ~uo ostaje nepoznat za~u|uje iz bar dva razloga. Prvi razlog je taj {to postoje tolike, ve} pobrojane, verzije sa tematsko-si`ejnom osnovom o krvavoj `enidbi i sa gotovo istovetnim naslovom, a drugi je podatak da je]orovi} li~no poznavao Avda Me|edovi}a od koga je lako mogao dobiti ideju za spevavanje pesme. Ipak, o sli~nostima i razlikama epa i epske pesme najvi{e se mo`e re}i ukoliko se ove dve tvorevine sa gotovo identi~nim naslovom u nekim ta~kama, onim najklju~nijim, uporede.[7)]

Na osnovu dosada{njih podela i razvrstavanja muslimansko-bo{nja~ke epike Me|edovi}ev ep "@enidba Smailagi} Mehe" mo`e se svrstati u **un|urski**[8)] tip jer se njegova radnja najvi{e odigrava na prostorima nekada{nje Un|urovine, u Kanji`i i Budimu. Na osnovu ve}ine osobina koje ispoljava, ovaj ep ovaj mo`emo svrstati u kraji{ki tip muslimansko-bo{nja~ke epike. Kao dominantna osobina ovakvog na~ina pevanja isti~e se lik `ene oko koje se vrte otmice i svatovi.[9)] Ulogu `ene kao bitnog elementa epike kraji{kog tipa u epu "@enidba Smailagi} Mehe" Avda Me|edovi}a potvr|uje uvo|enje lika Fatime. Kao va`ni elementi navedenog na~ina epskog pevanja isti~u se opisni elementi koji se realizuju na vi{e na~ina: preko pojedina~nih i grupnih, krupnih slika i u kontekstu brojnih predistorija kao digresivnih slika karakteristi~nih u muslimansko-bo{nja~koj epici kraji{kog tipa. Izve{taj kao naknadno uno{enje ranijih doga|anja tako|e je bitan elemenat, a u Me|edovi}evom epu se realizuje u trenutku kada Mehov saborac, ponajvi{e iz prvog boja, Mehovom ocu saop{tava prethodna doga|anja koja su ina~e ve} bila pred slu{aocima i ~itaocima, ili kada ratnici Talu od Ora{ca podnose izve{taj sa rati{ta. Srednji plan, kao tako|e bitan elemenat kraji{kog na~ina spevavanja u muslimansko-bo{nja~koj epici, u Me|edovi}evom ostvarenju u najve}oj meri obezbe|uju pisma-knjige koja se rasprostiru na jednom {irokom prostoru ~ime se na jedan na~in obezbe|uje dvostranost radnje gde se pisma-knjige javljaju u posredni~koj ulozi izme|u dve strane.

---

7) Avdo Me|edovi}, ***@enidba Smailagi} Mehe,*** prir. Enes Kujund`I}, Sarajevo, 1987. god.

8) ***Juna~ke pjesme (muhamedovske), knj III, uredio dr Luka Marjanovi},*** Zagreb, 1898. god; Matija Murko, ***Tragom srpsko-hrvatske narodne epike, I,*** Zagreb, 1951. god; Alois Schmaus, nav. del; \enana Buturovi}, ***Studija o Hermanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama, Sarajevo, 1976. god.***

9) Alois Schmaus, nav. del, str. 125

Pesma "@enidba Smailovi} Meha" Ha{ira]orovi}a tako|e se mo`e svrstati u **un|urski** tip muslimansko-bo{nja~ke epike, budu}i da se i njena radnja na prostorima Un|urovine, u Kanji`i i Budimu odvija. Jedan od centralnih likova u pesmi jeste `ena, Fatima, kao i u epu "@enidba Smailagi} Mehe", mada znatno manje razvijen. Ipak, ova osobina ]orovi}evoj pesmi dozvoljva da se svrsta u kraji{ki tip. Me|utim, na~in na koji radnju vodi, ]orovi} pesmu "@enidba Smailovi} Meha" vi{e pribli`ava hercegova~kom tipu muslimansko-bo{nja~ke epike koji je manje podlo`an razvojnim tendencijama u odnosu na kraji{ki. Ovoj tvrdnji u prilog ide i ~injenica da u]orovi}evoj pesmi nema grupnih i krupnih slika, naro~ito ne u kontekstu brojnih predistorija kao digresivnih slika. Za]orovi}ev na~in spevavanja, bar u konkretnom slu~aju, nije karakteristi~an ni izve{taj kao naknadno uno{enje ranijih doga|anja. Tako|e je izostao i srednji plan zbog ~ega i ne postoji dvostranost radnje.

Za ep "@enidba Smailagi} Mehe" Avda Me|edovi}a i pesmu "@enidba Smailovi} Meha" zajedni~ko je to da pripadaju **un|urskom** tipu muslimansko-bo{nja~ke epike. Dok Me|edovi}ev ep po svojim osobinama pripada ~isto kraji{kom tipu pevanja, pesma Ha{ira]orovi}a sadr`i elemente kraji{kog, ali vi{e dominiraju elementi hercegova~kog na~ina pevanja,[10] {to se o~ituje u prili~noj upro{}enosti i teme i na~ina vo|enja radnje, drugim re~ima tematsko-si`ejne osnove, kao i u slabljenju motivacije.

Tema kao knji`evno-teorijski pojam u sebi sa`ima gra|u ili predmet koji je umetni~ki obra|en kao i oblast iz koje je gra|a uzeta. Ustanovljavanje tema u muslimansko-bo{nja~koj epici od velikog je zna~aja, a najbolje {ematske prikaze tema sa podtemama, vezano za muslimansko-bo{nja~ku epiku, do sada su dali Alojz [maus i \enana Buturovi}.[11] Na osnovu podela navedenih autora ep "@enidba Smailagi} Mehe" Avda Me|edovi}a tematski se mo`e sagledati ~etvorostrano i njegova tema se mo`e formulisati na slede}i na~in: vite{ko izrastanje, otmica, `enidba sa preprekama i osveta. U epskoj narodnoj poeziji ju`noslovenskih naroda tema vite{kog izrastanja nije psiholo{ki tako iznijansirana kao u Me|edovi}evom epu. Deo teme koji se odnosi na otmicu mo`e se konkreti-

---

10) Na osnovu obima Matija Murko razlikuje kraji{ki i hercegova~ki tip pesama u muslimansko-bo{nja~koj epici. Vidi, u: "Bericht uber eine von Nord-Westtbosni en un der angerenzenden Gabiete von Kroatien und Dalmatien behufs Erforschung der Voksepik der bosnichen Mohammedaner", ***Sitzungsber, Ak. Wien, phil.-hist.*** Bd. 173, 3 Abh, Wien, 1913, str. 12

11) Alois Schmaus, nav. del; \enana Buturovi}, nav. del.

zovati kroz podtemu otmice muslimanske devojke i njeno osloba|anje iz ropstva. @enidba sa preprekama realizuje se kroz podtemu `enidbe posle borbe sa hri{}anskim i muslimanskim takmacem. Segment teme koji se odnosi na otmicu svoju umetni~ku realizaciju i konkretizaciju do`ivljava preko podteme osvete zbog pohare. Budu}i da se tema ti~e i oblasti iz koje se gra|a za njenu obradu uzima, mo`e se re}i da u slu~aju epa "@enidba Smailagi} Mehe" dominiraju tri oblasti: 1. istorijska, 2. sociolo{ka i 3. psiholo{ka. Prva oblast reflektuje se na slikovitost, vizuelizaciju i ekspresivnost celokupnog epa, druga i tre}a se naro~ito uvi|aju i ose}aju u socijalno-psiholo{koj motivaciji, kako likova pojedina~no tako i odnosa koji me|u njima vladaju.

Kada se sagleda pesma "@enidba Smailovi} Meha" Ha{ira]orovi}a vidi se da je ona sa stanovi{ta teme prili~no uskra}ena. Kao dominantna tematska oblast mo`e se ista}i `enidba sa preprekama. Vite{ko izrastanje i otmica dati su samo u naznakama, dok tematsku celinu o osveti pomenuta pesma ne sadr`i. Za razliku od Me|edovi}evog epa, ]orovi}eva pesma ne sadr`i invokaciju, pretpev. Ne mo`e se sa sigurno{}u re}i da li ona invokaciju i u svom izvornom obliku, kada ju je Ko`eljac zapisivao, nije sadr`ala, budu}i da su zapisiva~i skloni da pretpeve ne bele`e i ne objavljuju.

Kompoziciona celina skup{tine i u epu i u pesmi o kojima je re~ sadr'i sli~ne elemente. I u jednom i u drugom slu~aju prisutni na skup{tini dati su u jednoj globalnoj slici. Eglen koji se na skup{tini vodi sa~injavaju pri~e o juna{tvu, ljubavi, oru'ju, {to je posledica herojsko-romanti~nog odnosa prema 'ivotu. Ipak, treba ista}i da je Me|edovi} kompozicionu celinu skup{tine vi{e razvio, do sinaestezi~nosti, i to tako {to ~ak opisuje i fizi~ki izgled lica prisutnih na skup{tini:

"Glave krupne, a o~i im crne,
Sva gospodska ispod o~i lica,
Na svakom se {atri jagodica,
Ka u ba{~i |ur|evska ru`ica.
Oka mrka a ~ela {iroka,
Na glavi him carevi kalpaci,
A za kalpak careve ~elenke,
A sa glave kose kurija~ke."

Ovakvi opisi zasnovani na principu kontrasta nisu nepoznati stihovanom narodnom stvarala{tvu, ali u slu~aju Avda Me|edovi}a oni imaju

i funkciju neke vrste nagove{taja onoga {to }e se pred slu{aocima i ~itaocima na}i. Uop{te, postupak opisa koji Me|edovi} primenjuje zasniva se na specifi~noj obradi detalja koji se oslanja na proces poetske vizuelizacije i vodi do sinaestezi~nosti. Ni bogatstva opisa, ni sinaestezi~nosti, ni vizuelizacije u ovom delu skup{tine u]orovi}evoj pesmi nema.

Drugi deo skup{tinskih doga|anja i u epu i u pesmi nije samo proizvod pesni~ko-peva~ke opservacije, ve} je on koncipiran na osnovu delanja samih aktera. Iz stanja implicitnosti likovi prelaze u stanje eksplicitnosti. O njima vi{e ne govore sami pesnici- peva~i, ve} oni sami po~inju da govore za sebe, ~ime se i u jednom i u drugom slu~aju prelazi iz narativne u dijalo{ku formu. To se posebno odnosi na lik Smailagi} Meha gde do izra‘aja dolazi opis fizi~kog lika Mehovog.

Me|edovi} to ~ini na slede}i na~in:

“Ve|e su mu kao pijavice,
Pole}ele s o~i trepavice,
Pokrile mu dvije jagodice,
Ba{ ki ono krilo lastavice.”

]orovi} ne poklanja pa‘nju samom fizi~kom izgledu Meha koliko njegovom postupku:

“Samo Meho sjedi neveseo,
u krilo je glavu oborio,
niti pije niti razgovara,
bo`e mio, ~ehre izgubio.”

Upravo ovaj detalj, nedostatak opisa, koji je frekventan u]orovi}evom na~inu spevavanja, pesmu “@enidba Samilovi} Meha” po estetskim kriterijumima od Me|edovi}evog epa u mnogome udaljava.

Kada je ve} o opisima re~, mo`emo navesti nekoliko klju~nih primera u obliku paralela izme|u epa i pesme sa istovetnim naslovom, od dva autora.

Kao jedan od primera mo`e poslu`iti opis konja. Karakteristi~no za pojavu konja u epskoj narodnoj poeziji uop{te jeste da je on priro|eni elemenat junaka, njegov ponos doveden do nivoa blaga sa kojim deli sve – sre}u i nesre}u, bol i radost, dobro i zlo. Zbog mnogobrojnosti funkcija i zna~enja koje konj ima, narodni pesnici-peva~i mu daju prostor u pesmama, a sliku konja ~esto do~aravaju bogatim opisima.

Jedan od opisa konja u epu “@enidba Smailagi} Mehe” broji ~itavih 104 stiha (od 1870. do 1974. stiha). U ta 104 stiha Me|edovi} je na~inio opis konja od njegovog spolja{njeg izgleda koji se zasniva na tradicionalnim i ve} ustaljenim elementima do njegovih fizi~kih reakcija. Pri opisu konja Me|edovi} insistira na detalju i slici, ~ak mnogo razvijenije u odnosu na muslimansko-bo{nja~ku epsku tradiciju, za koju je karakteristi~na “kolori~nost i pitoresknost”.[12] Drugi bitan momenat, kada je o opisu konja re~, jeste i to da Me|edovi} opremanje konja o`ivotvoruje na jedan poseban na~in tako {to opisuje sve radnje koje ~ovek ~ini da bi konj izgledao tako kako izgleda i ~ak da bi se konj mogao pona{ati. Me|edovi} ustvari konstatuje neku vrstu obi~aja, gotovo rituala koji u odnosu izme|u ~oveka i konja vlada, jednu potpunu uzajamnu posve}enost ~ime konj dobija antropomorfne osobine i postaje sastavni ~inilac `ivota ~ovekovog.

U pesmi “@enidba Smailovi} Meha” Ha{ira]orovi}a konj ne nosi fizi~ka obele`ja zbog ~ega su mu i funkcije smanjenje. Ni u jednom trenutku se bliskost ~oveka i konja ne ose}a, ve} je konju vi{e data funkcija sredstva koje ~oveku u datoj situaciji i trenutku slu`i.]orovi} konju posve}uje svega ~etrnaestak stihova, i to ne njegovom opisu, ve} onome {to konj ~ini, a na osnovu tog i takvog delanja tek se eventualno mo`e naslutiti epski odblesak ve} ~vrsto utemeljenog kli{ea u epskoj narodnoj poeziji kada je o konjima re~.

Mo`e se re}i da Me|edovi} epski kli{e koristi u najboljem smislu tako {to ga jo{ vi{e oboga}uje i pro{iruje, amplificira, ~ime se uve}ava zna~aj pojave konja i on dobija egzistenciju. Status i funkcija konja u]orovi}evom spevavanju, konkretno u pesmi “@enidba Smailovi} Meha” svedeni su na neku vrstu amblema koji se pripaja ratniku bez posebne razvijenosti. ^ak se mo`e re}i da je u]orovi}evom slu~aju do{lo do ogoljavanja epskog kli{ea.

Slede}i primer u razmatranju opisa mo`e biti opis devoja~ke lepote – lepote `ene. U opisivanju `enske lepote Me|edovi} koristi sva raspolo`iva sredstva koja se kre}u od islamske umetnosti uop{te i uviru u muslimansko-bo{nja~ku narodnu poeziju, a ti~u se kolorita i pitoresknosti zasnovanih na {arenilu i blje{tavilu boja, ~esto i nagomilanosti predmeta koji su u funkciji kolorita. Me|utim, svim tim tradicionalnim obele`ijima Me|edovi} pridodaje i one erotske elemente koji prili~no od

---

12) Novak Kilibarda, “O muslimanskoj epici”, u: ***Almanah. ^asopis za prou~avanje, za{titu i prezentaciju kulturno-istorijske ba{tine Muslimana-Bo{njaka,*** br. 5-6, Podgorica, 1999. god, str. 9-30

ustaljenog odudaraju ~ime on `ensku lepotu na neki na~in i osavremenjuje, odnosno pribli`ava vremenu u kome je `iveo, a u kome se o `enskoj lepoti svakako druga~ije govorilo u odnosu na to kako je to ~injeno u narodnoj poeziji bilo hri{}anske, bilo muslimansko-bo{nja~ke tradicije.

Klasi~nog opisa `enske lepote u ]orovi}evoj pesmi nema. Istina, kada se sagleda si`ejna osnova pesme, za takve opise mesta i ne ostaje. Ipak, `enski lik koji se pojavljuje u obe tvorevine jeste lik Fatime. I u jednom i u drugom slu~aju devojka stupa na scenu kada je momak na|e zarobljenu. Me|edovi}eva Fatima iako zarobljena i "poru{ena", duge kose po~upane, ipak je "belogorska vila", sa licem, iako ko`e poderane, kao grudvom snega. Lik Fatime u]orovi}evoj pesmi sa vizuelnog stanovi{ta manje je razvijen. I ona je u crno zavijena, ali bez daljih poetskih razrada, o njoj saznajemo samo to da je lepotica.

U odnosu na]orovi}a Me|edovi} je pokazao ve}u ume{nost i u broju i u na~inu uvo|enja i vo|enja likova, u na~inu njihovog prikazivanja i sa stanovi{ta spoljnjeg lika, vizuelizacije i sa stanovi{ta unutra{njeg lika, motivacije. Kada je o `enskim likovima re~, konkretno o Fatimi, Me|edovi} je u odnosu na]orovi}a u prednosti i zbog toga {to za lik Fatime vezuje ~itavu socijalnu motivaciju, i donekle psiholo{ku, {to se naro~ito vidi u predistoriji Fatimine porodice i u na~inu na koji je njen otac nestao. Fatimin otac na neki na~in izrasta u simbol nacionalnog junaka, u Me|edovi}evom ostvarenju, dok se u]orovi}evoj pesmi pojava oca, a ne njegov lik, budu}i da nije izgra|en svodi na zlosre}nika koji je `rtva grubljeg nesre}nog slu~aja koji je proizvod ljudske obesti. Za Me|edovi}ev par Fatime i Meha vezuje se i motiv sudbine, odnosno ~injenica da je Fati majka Meha naso~ila jo{ kada je ona imala ~etiri godine, ~ime je znatno oboga}en i susret i odnos ova dva lika. U]orovi}evoj pesmi susret Meha i Fatime je vi{e plod slu~aja i taj susret u velikoj meri pomera te`i{te pesme. Dok Me|edovi}ev Meho od prvog do poslednjeg stiha te`i juna~kom izrastanju i dokazivanju,]orovi}ev Meho olako svoju juna~ku `e| odbacuje zarad ljubavi koju je iznenada i neo~ekivano sreo. U tom smislu sama pojava Fatime u Me|edovi}evom epu u funkciji je jo{ sna`nijeg i konkretnijeg izrastanja Mehovog lika, dok je pojava Fatime u]orovi}evoj pesmi bitno izmenila su{tinu Mehovog lika. Od mladi}a uzavrele juna~ke krvi Meho prerasta u naprasno zaljubljenog momka koji je juna{tvo o~as posla podredio ljubavnom zanosu. Tako se pomera te`i{te tematsko-si`ejne osnove]orovi}evog ostvarenja. Dok u Me|edovi}evoj verziji Smailagi} Meho nosi osobine i epitete junaka od po~etka do kraja, u]orovi}evoj verziji Meho iz junaka prerasta u zal-

jubljenika. Zbog toga Me|edovi}ev ep i jeste juna~ki. On u sebi nosi herojsku potku, dok se si`e i delovanje likova u ]orovi}evoj pesmi pre svega mogu svesti na odliku romanse, i u ovom, konkretnom slu~aju se lako mo`e potvrditi ona Vinaverova misao da muslimansko-bo{nja~koj epici nedostaje ton tragi~nosti zbog ~ega se ona ne mo`e ubrojati u krug epske poezije visokoga stila. Naravno, ova Vinaverova misao nikako se neselektivno ne sme primenjivati na muslimansko-bo{nja~ku epsku poeziju, pa ni na Me|edovi}ev ep.

Posebnu notu tragizma Me|edovi}evom epu daje ose}anje koje je imao. Ono je koliko li~no, toliko i kolektivno, bo{nja~ko, o pripadnosti i va‘nosti. To je herojski i eti~ki stav i kolektivna svest o veli~ini i ja~ini Otomanskog carstva koja je hiperboli~no iskazana navo|enjem trista {ezdeset valiluka (pokrajina) koje je Carstvo obuhvatalo:

“Za sjajnoga Sulejmana carstvo,
Uzvi{no se Carstvo Tursko zvalo,
Tristo {eset imo valiluka.
Bosna mu je klju~anica bila,
Klju~anica i zla}ani klju~i,
Od svakoga dobrog pouzdanja.”

Za vreme o kome peva Me|edovi} bira period vladavine Sulejmana Veli~anstvenog kada je Otomansko carstvo do‘ivelo svoj najve}i uspeh i sjaj. U Me|edovi}evom obra}anju, li~nom, do izra‘aja dolazi ose}anje bi}a kraji{kog Muslimana-Bo{njaka koje je vrlo bitno. Muslimansko-bo{nja~ki pesnici-peva~i i narod uop{te sebe su smatrali uzdanicom Otomanskog carstva, njenim najodanijim ‘ivljem, duboko svesni da su oni granica izme|u oaze apsolutne nadmo}i i dominacije – Turskog carstva i ostalog dela Evrope. Me|edovi} iskazuje ~vrstu uverenost Muslimana-Bo{njaka, kraji{nika, da vreme trajanja mo}i Carevine u velikoj meri zavisi od kraji{kog ~oveka. Treba imati u vidu da je Me|edovi} u turskoj vojsci slu‘io sedam godina, da je bio svedok sjaja Turskog carstva i da mu je njegova propast te{ko pala. Jedna kulturno-istorijska ~injenica uz primese li~nog iskustva pesnika-peva~a koji se ti~u pripadnosti Muslimana-Bo{njaka, sa jedne strane rasvetljava istorijsko vreme i period o kome Me|edovi} peva, a sa druge iskazuje jedan ‘alobni ton za vremenom koje je u nepovrat oti{lo, a to je u stvari jedno tragi~no ose}anje prolaznosti bljeska i sjaja koje je Otomansko carstvo imalo, a kome su Muslimani-Bo{njaci svojim bi}em pripadali.

^itav deo koji podrazumeva odnos prema pro{losti ni u naznakama u pesmi"@enidba Smailovi} Meha" Ha{ira]orovi}a nije dat. Dok se tragi~no ose}anje u Me|edovi}evom epu vezuje za ~itavu istorijsku sliku i proces ~ime ceo ep dobija na grandioznosti, istorijsko-socijalno-psiholo{kim razja{njenjima i tragi~nosti,]orovi}eva pesma ima oblik krokija utoliko {to sve elemente muslimansko-bo{nja~kog bi}a ne razja{njava, ve} ceo tok pesme, kona~no, svodi na jednu ljubavnu romansu, bez dubljeg poniranja u su{tinu jednog nacionalnog bi}a. Velika istorija ra|a velike ljude i njihova dela. Iz]orovi}evog pevanja ne mo'emo zaklju~iti ni o kom se istorijskom periodu radi, ni kakva se ose}anja unutar likova ra|aju i razvijaju. On je iz svojih likova potpuno istrgnuo istorijsko-socijalno-psiholo{ku motivaciju zbog ~ega oni ostaju bledi, bez dubljeg zna~enja.

Ima u]orovi}evom spevavanju i nekih pre svega 'ivotnih, a kona~no i literarnih nelogi~nosti. U trenutku kada Smailagi} Meho sre}e Fatimu, zarobljenu, Ma|ari, porobljiva~i, odjednom postaju stati~ni, do toga da ih slu{alac i ~italac pesme gube iz vida. Tu se razvija dijalog izme|u Meha i Fatime u kome Fatima moli Meha da je spase, a Ma|ari opet sve to slu{aju. Kona~no, Meho odlu~uje da tirane ubije, a oni, tirani, sve to jo{ uvek nemo posmatraju. Nije ni 'ivotu ni epskoj pesmi svojstveno da onome kome se odstrel sprema dozvoli da mirno slu{a i gleda kako se protiv njega kuje plan za smaknu}e. Stoga i slika boja u]orovi}evoj verziji izgleda bledo i prili~no nemotivisano, a sa stanovi{ta logike nepovezano i neopravdano.

Me|edovi}ev ep opeva tri boja. Koliko je prvi boj u funkciji izrastanja Mehovog lika, toliko su drugi i tre}i boj u funkciji prikaza juna~kih dela i stvaranja jedne potpune epske slike. U slikama drugog i tre}eg boja nalazi se galerija likova iz muslimansko-bo{nja~ke istorijske i epske pro{losti (bra}a Hrnjice, Hasan-pa{a Tiro, Mustaj-beg Li~ki, beg Ljubovi} i td). Jedan od najmarkantnijih je, a ina~e je on nosilac radnje u drugom delu epa, Tale od Ora{ca, Budalina Tale, koji u Me|edovi}evom sagledavanju dobija obele'ja koja mu ina~e nisu svojstvena u muslimansko-bo{nja~koj tradicionalnoj epici. U duhu tragizma u kome je pevao, Me|edovi} je i Talu od Ora{ca dao obrise ozbiljnosti i tuge, sna'no ga socijalno-psiholo{ki motivi{u}i. Drugi i tre}i boj u]orovi}evoj pesmi ne egzistiraju, ne postoje, a prvi je vi{e bleda slika nekog lokalnog sukoba, nego po epskim zakonomernostima utemeljena radnja. Od brojnosti likova u Me|edovi}evom epu kod]orovi}a je ostao neznatan broj. Spominje od Glamo~a Rama, Boji~i} Aliju, Ibru Hamajliju, a njihova imena se

sre}u i kod Me|edovi}a.]orovi} Tala od Ora{ca samo uzgredno pominje kao u~esnika i prisutnog na skup{tina zbog ~ega ovaj lik u pesmi nema nikakvog zna~aja jer se u daljem toku pesme ne pojavljuje. Ulogu Cifri} Hasan-age koji je bio posrednik izme|u sina i oca u epu kod]orovi}a preuzima Mustaj-beg Li~ki, ali u daleko nerazvijenijoj formi, na nivou senke u odnosu na Cifri} Hasan-agu.

U]orovi}evoj pesmi, za razliku od Me|edovi}evog epa, nema potpunih i razvijenih slika boja i boji{ta, osvajanja grada. Slika prosidbe, u odnosu na onu iz epa, deluje prili~no ovovremski, savremeno, prozai~no, bez lirsko-epske razvijenosti, tim pre {to sama prosidba, takva kakvom ju je ispevao Ha{ir]orovi} isklju~uje juna{tvo Mehovo. Pozivanje svatova-vojske i njihov polazak realizovani su u Me|edovi}evom epu kroz duge epske kataloge koji pored poja~avanja intenziteta same radnje doprinose i stvaranju slike jednog ~itavog etni~ko-geografskog prostora u koji su inkorporirane kulturno-istorijske ~injenice. Pozivanje svatova, koji su samo svatovi, a ne i vojska, u]orovi}evom ostvarenju dato je na samom kraju kao ne{to podrazumevaju}e zbog ~ega je ishodi{te pesme potpuno neuskla|eno sa njenim polazi{tem.]orovi}u kao da je nedostajalo i snage i ume{nosti da jednoj temi da vite{ko-epsko ishodi{te. Umesto toga, ceo tok pesme obojio je porodi~nim i sentimentalnim tonovima.

U tematsko-si‘ejnom smislu Me|edovi}ev ep i]orovi}eva pesma imaju zajedni~kih elemenata, s tom razlikom {to Me|edovi} radnju vrlo ve{to i dosledno vodi od po~etka do kraja, dok]orovi} brzo skre}e sa glavne tematske trase tako da pesmi daje potpuno druga~iji smer zbog ~ega se javljaju bitne razlike u ishodi{tima. I jedna i druga tvorevina barataju elementima ve} utemeljenim u usmenom nasle|u. Me|utim, Me|edovi}ev odnos se kre}e ka kreaciji, pro{irivanju, amplifikaciji i produbljivanju nasle|enog, dok]orovi} u odnosu na postoje}e stoji na ni‘em stupnju jer na povr{an i gotovo reduktivan na~in koristi epski predlo‘ak zbog ~ega njegovo ostvarenje menja i smisao, i ton, i zna~aj, i naro~ito u odnosu na Me|edovi}ev ep poseduje po formalnim i estetskim kriterijumima ni‘e vrednosti.

Lada Buturovi}, titulaire D. E. A.

KNJIŽEVNO-STILISTIČKA ANALIZA EPSKE USMENE PJESME GAZI HUSREV-BEG VODI SVATOVE U STAMBOL [1]

Ako pristupimo ovoj pjesmi iz knji‘evno-stilisti~kog aspekta do}i }emo do zaklju~ka kakav pru‘a i tekstolo{ki, knji‘evnohistorijski i kulturnoantropolo{ki pristup. Pjesma glorifikuje pro{le doga|aje i li~nosti ~ine}i ih kompatibilnim sa prirodom i njenim zakonima. Figure koje se pojavljuju u pjesmi poja~avaju skladni kosmi~ki univerzum svijeta Bosne i svijeta Stambola, s jedne strane, i pjeva~a koji ‘ivo predstavlja i do~arava te skladno oblikovane svjetove, s druge strane. Pjeva~ kao posrednik sada{njeg svijeta (sada{njeg trenutka izri~aja) posredstvom figure *narativne metalepse* predo~ava slu{ateljima svijet pro{losti i izgleda kao da izme|u sada{njeg trenutka i pro{log ne postoji prekid kontinuiteta; ~arolija pjeva~evih rije~i posredstvom figura kao {to su *hipotipoza, metafora* i *metonimija, hiperbola* i *paralelizmi* (antiteze, *anafore*, *epifore*, *palilogije*, *paronomaze*) spaja sada{nji i pro{li trenutak koji ~ine jednu geografsko-

1 Pod ovim naslovom pjesma je objavljena u poznatom Zborniku bo{nja~ke usmene epike Koste Hörmanna (knjiga I publikovana 1888. godine, II - 1889.). Izdanje je publikovano pod naslovom “Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini”. Posljednje izdanje “pripremljeno je i publikovano” 1996. godine u ediciji *Bo{nja~ka knji`evnost u 100 knjiga* (Preporod, Sarajevo). U ovom izdanju bo{nja~ka epika nazvana je vlastitim imenom (Narodne pjesme Bo{njaka u Bosni i Hercegovini; prire|iva~ i pisac predgovora je \enana Buturovi}). Pjesmom koja je predmet na{e analize po~inje prva knjiga Hörmannovog zbornika. Autograf pjesme nije sa~uvan. \enana Buturovi} smatra da ima mnogo indicija da se zaklju~i da je pjesma nastala tokom pripovijedanja o ovim doga|ajima u vi{im bo{nja~kim krugovima jo{ krajem 17. i po~etkom 18. vijeka. Pjesma ~uva `iva sje}anja na davno minule doga|aje. \. Buturovi} smatra pjesmu usmenom kreacijom visokog dometa, “uspje{nim iskazom pro{losti u sada{njosti”. (Vidi predgovor: *Hörmannov zbornik i njegovi dragulji* uz knjigu *Narodne pjesme Bo{njaka u Bosni i Hercegovini*, Sabrao Kosta Hörmann 1888-1889. Izbor i predgovor \enana Buturovi}. Sarajevo, 2001.)

vremensku cjelinu istorije Bosne, smje{taju}i je, istovremeno, u {iru cjelinu u prostor Osmanskog carstva, prikazanog ovdje metonimijskim odnosom Bosne, tj. Bo{njaka i Stambola, tj. Sultana. Bogatstvo figura ima za efekat poetsko zgu{njavanje izraza koji ~ine usmeni tekst slo‘enijim.

Pjesma po~inje antitezom koja ima povezuju}u mo} kroz ~itavu ovu poetsku pri~u –

Nigdje zore ni sabaha nema,
podranila [ahin-pa{inica.

Antiteza ima oslonac u stihovima koji slijede. Zaustavimo se na trenutak na njima kao cjelini, da bismo je osjetili:

Nigdje **zore** ni sabaha **nema**,
podranila [ahin-pa{inica.
Ona sjela uz demir-pend‘era
ka dvori je Hajdar-alajbe‘e.

Antiteza ima i funkciju da uvede slu{aoce u epsko, kosmi~ko i nadljudsko. Slu{atelji se pripremaju za nesvakida{nju situaciju koja povla~i za sobom burna osje}anja, plahovite reakcije, juna~ke podvige. To je po~etak uvo|enja u radnju i naznaka poklapanja prirodnog sa dru{tvenim. Stih: ***Podranila [ahin-pa{inica*** treba shvatiti kao stvarnu pjeva~evu misao, a glagolski oblik ***podranila***, poja~an veznikom ***a,*** podsti~e suprotnost i neobi~nost svijeta koji se odvija pred slu{aocima. Sve govori o suprotnosti prirodnih, tj. kosmi~kih i dru{tvenih obi~aja, a to korespondira sa po~etnim ~inom stvaranja. Tako se izlazi iz iskustvenog, a ulazi u mitsko vrijeme. Stihovi koji slijede ovu antitezu prelaze na dru{tveno, gdje burna osje}anja jezi~ki izra‘ena *hiperbolom* odgovaraju *antitezi* iz prvih stihova. Izuzetna tuga pa{inice postignuta je hiperbolama: *suze prolijeva, suze roni, {to ti roni{ suze od o~iju*; hiperbolama se ostvaruje *hipotipoza* i tako ~itavu sliku karakterizira *izotopija* tuge koja tra‘i svoj odgovor obja{njenjem te nadljudske situacije i juna~kog bola. Slijedi obja{njenje koje se‘e u pro{lost i ima za funkciju da pove‘e pro{lost sa sada{njo{}u i da mladog junaka i pa{inicu smjesti u {iri kontekst stvarnih i epskih zbivanja. A [ahin-pa{inica, kao supruga, u isto vrijeme je veza iskustvenog realnog vremena - koje pripada sinu koga treba uvesti u obi~aje (inicirati) i o‘eniti - i drugog, ve}eg, historijskog prostora-vremena, onog kome pripada suprug, koji je oti{ao davno, a sada je do{lo

vrijeme da se o njemu ne{to sazna. Na taj na~in bi sinovljev ulazak u dru{tvo odraslih ljudi bio o~itiji i korisniji jer proizlazi direktno iz pro{losti.

Antitezom:

> Nigdje **zore** ni sabaha **nema**,
> **podranila** [ahin-pa{inica.

- isti~e se neraskidiva uloga prirodnog i dru{tvenog, tj. prirode i ~ovjeka. U isto vrijeme veza prirodnog i dru{tvenog ne predstavlja vi{e linearni tok vremena, tj. vrijeme iskustvenih momenata, vrijeme kad nema promjena, nego je to kosmi~ko vrijeme, tj. vrijeme mita o "vje~itom povratku". (Mircea Eliade).

Istovremeno ovdje, u ovim segmentima epske pri~e, egzistira mit o postanku, koji igra osvje{}uju}u i inicijacijsku ulogu, jer se u ovim segmentima pri~e mladi pa{inicin sin uvodi u obaveze i du'nosti, koje su mu predodre|ene po stale{koj pripadnosti. Tu se te'i ka pronala'enju pokidane niti sa pro{lo{}u, a istovremeno se 'eli pokazati ko je taj {to je odgovoran ~inilac u zbivanjima u Bosni u sklopu Carstva. Ovo *obja{njenje* ustvari ima tu funkciju mita o postanku. Ono obja{njava sada{nje stanje i daje naznake za budu}nost: odgovara na pitanje {ta treba dalje da se ~ini.

Ova antiteza podrazumijeva poklapanje nepredvi|enih okolnosti, kako onih dru{tvenih, tako onuh prirodnih. Prirodni zakoni, poput smjene dana i no}i, tj. njihova borba za prevlast (prema mitskom vi|enju) koincidirali su sa dru{tvenim zakonima - tj. [ahin-pa{inicinom borbom u njoj samoj i njenoj radosti - {to ima sina za 'enidbu, a time i za ulazak u svijet odraslih. To bi po prirodnim zakonima odgovaralo pobjedi dobra - pobjedi dana - nad njenom nelagodom i boli jer ne zna ni{ta o nestalom suprugu i misli na najgore (ono {to donose sile tame i zla).

[ahin-pa{inica kao majka i supruga je sto'er iskustvenog i konkretnog prostora-vremena, ku}e i porodice, i samo pravilnom i iskrenom rije~ju, misli i ~istotom osje}anja, koje izviru iz njenog generacijama pro'etog sje}anja, ona ve'e sada{njost sa pro{lo{}u i bdije nad njihovim uspje{nim sjedinjenjem.

I na {irem nivou ova antiteza kojom po~inje pjesma odra'ava vje~itu borbu zlih i dobrih sila i anticipira zbivanja na planu Carstva, tj. govori o ~emu }e se u pjesmi pri~ati. Tako sa individualnog i porodi~nog radnja dose'e do dru{tvenog i vje~nog. Dakle, ~itava pjesma vra}a zbivanja kroz

asocijaciju na mit o vje~nom povratku i obja{njava sada{njost kroz pro{lost.

Dva stiha koja ~ine antitezu upravo svojom protivurje~no{}u dose‘u do mitske strukture: (stvaranje koje povla~i za sobom borbu) “...u samoj prirodi koliko je upravo nesposobnost da se kvalitativno razlu~i priroda od ~oveka...” ...”Difuznost prvobitnog mi{ljenja ispoljila se i u nejasnom razgrani~enju subjekta i objekta, materijalnog i idealnog (tj. predmeta i znaka, stvari i re~i, bi}a i njegovog imena), stvari i njenih atributa, pojedina~nog i mnogog, stati~nog i dinami~nog, prostornih i vremenskih odnosa...” *

Drugom *antitezom* –

al’ je sultan pa{u posjekao
al’ bacio pa{u u tamnicu
al’ ga sultan surgun u~inio –

pokazuje se dobro poznavanje dru{tvene situacije i prilika, ukazuje se na to {ta se sve mo‘e desiti kod sultana: time se anticipira doga|aj, ubla‘uje tuga i bol, olak{ava samovanje i kristali{e cilj u epskom univerzumu da se on, univerzum u~ini zatvorenim i shvatljivim.[2] Odgovor sada{njeg trenutka slijedi dolaskom tatarina kod pa{inice koga njen suprug-pa{a {alje s vije{}u da je isprosio za sina djevojku i s porukom da se u Sarajevu kupe svatovi i da do|u u Stambol. A svatovska povorka je po obi~aju i ratni~ka povorka. Idu najbolji junaci poput \erzelez Alije i bega-Ljubovi}a. Opisi bega-Ljubovi}a i \erzelez Alije ‘ivim slikama: hipotipozom, metaforama i metonimijama, paranomazom, samo daju sjaj svatovskoj povorci i o~ekuje se da }e ti junaci osvjetlati obraz zemlje tamo u tu|ini.

---

* E.M. Meletinski. Poetika mita. Nolit, Beograd, str. 167.

2 Mo‘emo naravno, na ovo gledati i slijedom analiza \enane Buturovi}. Tu je sa~uvano, kako u svojoj analizi isti~e \enana Buturovi}, sje}anje i na one historijske li~nosti koje se ina~e ne spominju ~esto u bo{nja~koj usmenoj epici, li~nosti iz najuglednijih bosansko-muslimanskih krugova (Gazi Husrev-beg, [ahin-pa{a, Hajdar Alajbeg). Uz carevog sestri}a, Gazi Husrev-bega, uglednog turskog dr‘avnika stoji [ahin-pa{a, kapid‘ijski }ehaja, janji~arski aga i namjesnik rodom sa Glasinca. (Vidi citirani Predgovor \enane Buturovi}).

U to doba zora zaplavila *(metafora)*
…
Dok svanulo i sunce granulo *(paralelizam)*
…
Tatar vri{ti, surud‘ija pi{ti *(paranomaza)*

Stilske figure u datim stihovima imaju efekat podsticanja doga|anja i tako izre~ene doprinose da ove stihove karakteri{e *izotopija* po~etaka. To zna~i kroz zapo~injanje novog povezivanje onog {to je bilo sa onim {to dolazi, {to je tako|er pro{lost u sada{njosti.

Stihovi:

Uve{}e{ ga u onu odaju
gdje sjedaju pa{e i veziri

parafrazom posti‘u ritam, a isto tako zna~aj samog ~ina junakovog uvo|enja u sobu.

Neka kupi kitu i svatove,
neka skupi tri hiljade svata,
neka po|e meni u svatove
nek povede bege u svatove
i tur~ina \erzelez Aliju;

Prethodnim stihovima koje karakteri{u *paralelizam* i *gradacija* ide se u samu bit zbivanja do kuliminacije koju iskazuju junaci \erzelez Alija i beg Ljubovi}.

Nek’ potjera na tovare blaga,
nek’ idaru ~ini beg svatove
neka za njih har~i mad‘arije

Hiperbolom i *anaforom* okarakterisani su junaci i njihovi postupci koji se mogu mjeriti sa nadstvarnim i nadljudskim.

mili {ura, be‘e Ljubovi}u,
…
Nemojte mi obraz zapaliti
{to imade u Bosni ponosnoj
…

Ritam u prethodnim stihovima, kao i mjesto epiteta uz imenicu, te ponavljanje – sve to u~vr{}uje kompaktnost svijeta koji se oslikava i podvla~i njegovu predvidljivost. *Metafora*: *Nemojte mi obraz zapaliti* je misaona izreka i poruka Tradicije da se ne iza|e iz Tradicije i kolektiva.

Hiperbatom :

Eno pa{e u Stambolu ‘iva–

osim {to je ostvaren epski deseterac nakon duge ti{ine posti‘e se i ton sretnog zavr{etka. Paranomaza *vrisnu – pisnu* poja~ava ritam igrom rije~i. Metaforama kao {to su *nemojte mi obraz zapaliti* i *kod cara se dobro pridvorio* epski pjeva~ pokazuje svoje poznavanje Tradicije i svoju sposobnost i talenat da ‘ivopisnim figurativnim jezikom prika‘e davno prohujalo vrijeme sa vrijednostima koje su jo{ uvijek aktuelne. Metaforom *lakrdija* u stihu: *pa Aliji veli lakrdiju* - ukazuje se na dvostranost tradicije, tj. na isprepletenost ozbiljnog i {aljivog govora u njoj, pri ~emu je taj {aljivi govor ~esto privid. To je vje~iti dualitet tradicije - njeno spajanje protivrje~nosti. *Lakrdija* je ovdje metafora koja inicirane uvodi u ozbiljnost situacije i u isto vrijeme daje im samopovjerenje, a neinicirane i nepromi{ljene zavarava i udaljuje prividnom plitko{}u. Ovdje je jo{ prisutna i polifonija tj. mije{aju se glasovi junaka, pjeva~a i Tradicije. Jo{ jedan primjer polifonije je stih *Pametan je be‘e-Ljubovi}u*. Ovom polifonijom se ozna~ava suglasje pjeva~evog mi{ljenja i mi{ljenja njegovih junaka, njihova ocjena ratni~kih i ukupnih kvaliteta bega Ljubovi}a. U to suglasje uklapa se kao tre}i i najja~i faktor ono javno mnijenje koje prezentira bo{nja~ka usmena tradicija. Pjesnik-usmeni prenosilac, samo je instanca u lancu prethodnika.

Jo{ jedan jezi~ki postupak primijenjen u usmenoj epici i usmenom pjesni{tvu u cjelini uti~e na u~vr{}ivanje doga|aja i on je, zapravo, poseban izra‘ajni stil koji doprinosi posebnosti poetike usmenog pjesni{tva, poetike ‘ive rije~i. To je *mimezis* tj. primjer narativnog ponavljanja u funkciji stavljanja doga|aja na imitativan na~in u prvi plan:

ve} je knjiga od pa{e na{ega
....
on }e svate do Stambola hranit

Ovdje je stilski efekat *gomilanja* ili *akumulacije* da bi se sve objasnilo onako kako situacija zahtijeva – doga|aj se prepri~ava onoliko puta koliko treba da bude iskazan, a i da bi ga kona~no svi glavni sudionici znali.

Dolazak svatova u Stambol prvo se posmatra iz daljine gdje postoji poku{aj opanjkavanja od strane izdajica, da bi kad se svatovi pribli‘e,]uprili} u pravi ~as sprije~io sultanov gnjev, istinitom i mudrom rije~ju, a glavni junak \erzelez Alija postao heroj ubiv{i izdajicu. To je sve predvidljivo *izotopijom* snage i mo}i svatova, njihovim sjajem; ~itava slika je ‘ivo predo~avanje mo}i i slave bosanskih junaka (hipotipoza) koji hrle neumitno svom centru s kojim ~ine jedno – sultanu, koji je dat *kao sunce ogrijano,* dakle jo{ jednom *metaforom* koja simboli~no izra‘ava sve ‘elje i stremljenja i realnost bosanskih junaka.

^itava epska pjesma je ‘ivo sje}anje na historijske li~nosti i doga|aje za koje se te li~nosti ve‘u u Tradiciji, ali koje pjeva~ i preuzima iz Tradicije u govornoj situaciji koja prestaje biti relativna jer je nadvladava pro{li doga|aj zbog kojeg i sama postoji, ~ije je i ona obja{njenje. Brojne figure izraza i sadr‘aja pospje{uju pam}enje i ~ine tradicijsku rije~ dostupnom svakome ko u nju vjeruje.[3] Kontinuitet memorije je va‘na ~injenica u usmenoj tradiciji koja se praktikuje u zajednici. Rekla bih da on sadr‘i sje}anje koje ljudi nose, sje}anje o svojoj historiji koje je poput obja{njenja njihove sada{nje situacije.

Tako je ova pjesma jedan od Hörmannovih dragulja, koji uz mrkle no}i istorije, blje{te u sje}anju onih koji je poznaju.[4]

---

3 Posebno je zanimljiva [ahin-pa{inica, supruga i majka. Ona oslikava “tradicionalnu pomirenost” “muslimanke iz vi{ih krugova koja `ivi gotovo ~itav `ivot u neizvjesnosti za sudbinu svoga supruga, koji je u slu`bi u Carigradu”. “Ona ne zna da li ga je sultan bacio u tamnicu, prognao ili posjekao. ^ekaju}i mu`a ratnika punih 20 godina poput Penelope, ona odgaja sina da bi i njega jednog dana ispratila na isti na~in. Pokorna Bogu i svome gospodaru, ona je spremna da ~eka do smrti i mirno prima svaki novi doga|aj. Istim detaljima odra`eno je i vrijeme neizvjesnih dana slu`bovanja Bosanaca u Osmanskoj carevini. Povezuju}i najuglednije li~nosti Bosne XVI i XVII vijeka, sa najuglednijim turskim dr`avnikom i vojskovo|om XVII vijeka, vezirom Mehmed-pa{om -]uprili}em, tvorac i suautor ove pjesme predstavili su Bosnu, svoju zemlju i dio Osmanske carevine kao zemlju svojevrsnih specifi~nosti.” (Vidi citirani Predgovor \. Buturovi}).

4 “Sans la mémoire, nous ne pourrions aller au-delà des objets présents. D’où deux défauts: si l’idée est perdue nous sommes dans l’ignorance. Si la mémoire ne va pas assez vite pour retrouver les idées emmagasinées pour servir l’esprit quand il en a besoin, il ne trouve pas à temps sa nouirrture. autant être parfaitement ignorant...” (Bez memorije mi ne bismo mogli i}i preko prisutnih objekata. Odatle izviru dvije pogre{ke: ako je ideja izgubljena mi smo u neznanju. Ako memorija ne ide toliko brzo da bi ponovo prona{la ideje koje su uskladi{tene da bi poslu`ile duhu kada ih on treba ona ne pronalazi na vrijeme svoju (du{evnu) hranu. Utoliko biti potpuna neznalica!). Jean-Ives et Marc Tadié, Le sens de la mémoire, Paris, Gallimard, 1999., str. 42.

Epske pjesme u svome figurativnom jeziku kriju mo‘da i neka daleka vjerovanja – sje}anja koja je tradicija pohranila i sa~uvala, upotrijebila kao lijepu i evokativnu sliku. Takva slika po~inje apostrofom:

Sultan-care, sunce ogrijano, gdje bi *sunce ogrijano* moglo da ~uva tra~ak dalekog odsjaja nekog zaboravljenog kralja-ratnika, ali i sunce koje simbolizira junaka za{titnika koji donosi blagostanje zemlji.

Tema pjesme - *vo|enje svatova do Istambula* asocira na inicijacijsku povorku koja prelazi iz jednog prostora u drugi, va‘niji i ve}i u kojem predstoje isku{enja u obliku borbi sa vi{im silama da bi se povorka o~uvala kao takva i ponovo prona{la svoje mjesto u prostoru i vremenu. Tu se isti~u razni protagonisti koji }e oja~ati svoj polo‘aj i poslu‘iti kao prirodni pokazatelj do cilja i natrag. Gazi Husrev-begovo vodstvo povorke je zna~ajan poduhvat koji je metafora ponovnog isticanja i osvajanja.

Dominanta pjesme je u njenoj hijerarhizaciji, a mit je kako je to ve} odavno re~eno, i sam hijerarhizovan, u samim protagonistima, od Gazi Husrev-bega, \erzelez Alije, bega Ljubovi}a. Metafori~ki uzeto oni su stepenice koje gradacijski povezuju prostor do Stambola i Sultana.

Semiha Ka~ar

U SVIJETU MAŠINA
(O poratnom zapošljavanju žena u industriji Sandžaka)

Sand`ak je vrelo i neiscrpno nadahnu}e za brojne istra`iva~e zbog dodira raznih uticaja i kultura, kontrasta i me|usobnog pro`imanja. To je prostor na kome se prepli}u tradicija i savremenost, podneblje koga treba, uz mnogo znanja i truda shvatiti i tuma~iti. Svaki njegov dio je jedna tanana, neispri~ana historija. U tom kontekstu posve}ivanje pa`nje polo`aju, ulozi i mjestu `ene u Sand`aku, predstavlja svakako nezaobilaznu temu, ne{to {to Sand`ak obja{njava i pribli`ava onima koji ga vole, onima koji se za njega ve`u, koji ga `ele shvatiti, i do`ivjeti mimo stereotipa i predrasuda koji ga, poput zle kobi, uporno prate. A cijeli prostor nesretnog Balkana je mo`da pri~a o traumama, mitovima i nedovr{enoj historiji, koju pri~a svako na svoj na~in. To je sukob sa nedovr{enim historijama, sa poku{ajem naknadnih polaganja ispita iz historije. Kao da je to mogu}e.

Raspad jugoslavenske dr`avne zajednice otvorio je polje {irokog preispitivanja na{e bliske pro{losti, mogu}nosti da se o njoj progovori, mimo politi~ko-idealisti~kih predstava, koje su pratile ~itave generacije. Tako je nastala mogu}nost da se historija svakodnevnog `ivota u~ini bli`om, pristupa~nijom, da se progovori jednostavnim jezikom o temama koje su `ivot zna~ile, a koje su bile potisnute, skrajnute pred bujicom ideologiziranih predstava i suhoparnih tema koje su u prvi plan stavljale ideologiju a ne obi~nog ~ovjeka, njegova unutra{nja promi{ljanja i nadanja. To zahtijeva svakako jedan interdisciplinarniji pristup. Do op{te slike pro{losti se dolazi veoma te{ko. Historiju treba osvjetljavati sa vi{e strana. Mi poznajemo zapravo tek neke njene segmente ili ostatke. Zato je treba stalno upotpunjavati i osvje`avati. Nema konzerviranih istina, niti adaktiranja.

Jedna od tih *„vje~itih“* tema je i promjena polo`aja `ene u Sand`aku nakon Drugog svjetskog rata, njeno uklju~ivanje u savremenije dru{tvene tokove - zapo{ljavanje u industriji u periodu svakolikog siroma{tva, neumitnih seoba, odliva velike snage put daleke Turske. To je vrijeme nacionalizacije, agrarne reforme, potraga za odmetnicima, vrijeme i breme poku{aja asimilacije i denacionalizacije. U tom reljefnom crno-bijelom mozaiku pojavljuju se detalji koji }e uticati na izmjenu sand`a~kog krvotoka. Otvaranje prvih fabrika u zane{enom komunisti~kom *„juri{u na nebo“* ponudi}e put za druga~iju ulogu i mjesto `ene u dru{tvu. Brzina promjena }e se desiti mimo dotada{njih historijskih iskustava razvijenijih evropskih zemalja. Komunisti su *„preskakali“* decenije, ne obaziru}i se mnogo na potrebno vrijeme i (ne)spremnost narodnih masa da ih doista prate. Prilike i sveop{te siroma{tvo uputi}e `ene put fabri~kih hala. Na tom putu nailazi}e na po~etno nepovjerenje i odbojnost konzervativne sredine, koja zna biti veoma stroga, patrijarhalnih razmi{ljanja koja su `enu vezivala isklju~ivo za ku}u i avliju. Brojna kazivanja otkrivaju svijet li~nih pre`ivljavanja, straha od osuda sredine, ali i rije{enosti da se ipak sve to prevazi|e. Odlazak u fabri~ke hale nije bio najavljeni smak svijeta, kako su protivnici tog puta neprestano nagovije{tavali. Nije to bila ovda{nja Pandorina kutija. To je bilo u biti ekonomsko, a ne moralno pitanje. Bi}e to ne samo unutra{nja borba, ve} i borba sa oko{talim shvatanjima. Ta *„revolucionarna“* promjena u `ivotu `ene ne}e biti laka, niti prosta. Izlaskom iz avlije upozna}e jedan svijet koji }e joj unijeti znatne promjene u `ivotu. Avliji se vi{e ne}e vra}ati, ili ne, bar u onoj mjeri, koliko joj je prije pripadala. Upozna}e, posta}e svjesna sebe na jedan drugi na~in.

Zapo{ljavanje sand`a~ke `ene u industriji, bez sumnje, bio je pragmati~an ~in u dugotrajnom procesu njene emancipacije. Ona je do tada bila ograni~ena strogim patrijarhalnim redom i tradicionalnim na~inom `ivota. To je bila obavezna norma i oblik pona{anja, koji se nije mogao i smio, bez posljedica, prekr{iti. Tek stvaranjem uslova da se uposli znatan dio `enske populacije, stvaraju se okolnosti da se to izvede sa {to manje trauma (uslova, {to }e *„prodrmati“* dotada{nju ~vrsto zatvorenu, porodi~nu zajednicu, koja pod uticajem novog vremena, po~inje da se otvara. Ona se, bez obzira na nova strujanja, dugo gr~evito branila da ne bude razbijena i prevazi|ena, prepu{tena neizvjesnosti.

Ova op{ta karakteristika mo`e se uzeti kao primjerena za sve sand`a~ke gradove, mada je poratno zapo{ljavanje, bar u po~etku, mahom zaobilazilo jo{ nerazvijeniju seosku sredinu. Ona je bila zaboravlje-

na. Zapravo, mislilo se da }e, sa otvaranjem fabri~kih hala, svi do}i u gradove. Proces koji je na Zapadu trajao stotinama godina, u Jugoslaviji je stao u par decenija. Vlast je sama nastojala da {to vi{e ljudi *„si|e“* u gradove. Posljedice su danas tu, vi{e nego o~igledne. Mi }emo se prevashodno, zadr`ati na novopazarskoj sredini, s obzirom da je ona najkarakteristi~nija. U njoj se sa kampanjom zapo{ljavanja `enske radne snage po~elo davne 1956. otvaranjem Tekstilnog kombinata *“Ra{ka”*. Prilikom pu{tanja u rad *„Ra{ke“*, upo{ljeno je 611 radnika, od ~ega je bilo `ena 439, ili 71, 8%, a ve} 1985. *„Ra{ka“* ima 3222 radnika, od ~ega `ena 2167 ili 67,2%. To je doba „uskog“ izbora: izme|u odlaska u Tursku i opstanka na rodnoj grudi. Opstanak je tra`io anga`iranje `ene u dru{tvu. Rad u fabrici mijenjao je njen status.[1] Ona postaje svjesna sebe i svojih prava na jedan novi na~in o kome se ranije nije razmi{ljalo, niti sanjalo.

Prije nego {to pre|emo na neke op{te karakteristike koje su pratile vrijeme industrijalizacije ovog podru~ja i zapo{ljavanje `ena, vidje}emo kako se to prelamalo u du{ama i uop{te u `ivotu `ena, koje su taj dio sopstvene, ali i emancipacije dru{tva u cjelini – morale da iznesu i bolno osjete. Ne samo `ena, ve} se i sva porodica na{la pred `ivotnom dilemom: raditi u fabrici i sticati pristojan dohodak za `ivot, ili vegetirati u oskudnim uslovima `ivljenja u zatvorenoj zajednici. Stvarnost je pritiskala dotada{nje norme `ivota i potrebe porodice da se kona~no otvori.

Nacionalizacija i poratna agrarna reforma su mnoge porodice osiroma{ile, bacile na margine progresivnih dru{tvenih stremljenja. To je bio te`ak lom u `ivotu ovda{njeg stanovni{tva, `ena pogotovo. Sumorne kolone muhad`ira odvele su iz ove *„zgure vjekova“* svakoliku snagu ovog naroda. Nema elite bez tradicije. Oni koji su ostajali, da bi opstali, borili su se gr~evitim, upornim zatvaranjem i opiranjem novinama, da o~uvaju svoju zasebnost. To stanje ra|a elemente samodestrukcije. Na svojevrsnu dru{tvenu izolaciju odgovaralo se novom samoizolacijom. To je ostavilo trajne posljedice, danas, neupu}enim, te{ko obja{njive i shvatljive, na na~in `ivota, radne navike, porodi~ne odnose, kao i u kontroverznim pogledima na svijet u cjelini. Onima koji donekle poznaju malo istra`enu pro{lost Sand`aka sve je vrlo jasno. Ili bar tako izgleda. Bo{njaci su se na{li u dvostrukoj izolaciji. Od dr`ave, i one koju su sami tvorili: u vidnom, generacijskom strahu od odro|avanja i trajnog gubljenja ident-

1 Vidi: Senko Ra{ljanin, *Uticaj industrijalizacije na promene vezane za polo`aj `ene u Novom Pazaru*, Novopazarski zbornik br. 13, Novi Pazar 1989, 165. On navodi jednu izreku, prisutnu me|u radnicama: *„Ra{ka nas je povla{ila, ali i prehranila“*.

iteta, pa ~ak i u stvarima u kojima on, bar na prvi pogled, nije bio vidno ugro`en. Ali, u strahu su velike o~i, a gre{ke se skupo pla}aju.

Savjetovali su iz republi~kog vrha pedesetih godina lokalne rukovodioce da se narod seli, jer se svuda nisu mogle otvarati {kole i fabrike.[2] *Razlozi su bili i dublji. Osnovna poratna, pre}utna podjela na „revolucionarne“ i „nerevolucionarne“ krajeve bila je pogubna.* „Nepodobnima“ *su po~eli „otvarati o~i“ za selidbu koju su im predlagali kao jedino rje{enje njihovih nagomilanih problema. Da bi bolje i jasnije vidjeli put kojim treba i}i odavde, po~eli su napadati obi~aje, skidati zar i fered`u, djeci zabranjivati odlazak u mekteb, na vjersku obuku, post Ramazana, a mu{karcima klanjanje u d`amijama.* Zakon o skidanju zara i fered`e *jo{ vi{e je pove}ao tenzije i doveo do masovnijeg iseljavanja bo{nja~kog `ivlja. To je bio strahovit lom u `ivotu `ene. Prije rata nisu radile, odjednom ona, psiholo{ki nepripremljena, skida zar i fered`u i ulazi u fabri~ku halu. @ene su traumati~no do`ivljavale promjene.*[3]

@eni je upo{ljavanje donijelo dodatna optere}enja, ali i izvjesnu materijalnu sigurnost. Te{ko je i sporo izmijeniti na~in `ivota i obi~aje. Brze promjene, s druge strane, uti~u na ljude, ~esto ih sputavaju, pla{e razli~itim reakcijama i nerazumijevanjem sredine. U ku}i je dobra samo ona `ena, ~iji se kvaliteti mjere uobi~ajeno dobrom kuhinjom, ~isto}om ku}e i avlije. [to ju`nije, ka`u, to je tu`nije. Stereotipi se te{ko prevazilaze. Predrasude tako|er. Ta prava, koja je ko zna kad i kako stekao, on i dalje brani i odr`ava. @ena koja ipak sebi dozvoli da postupi po svom izboru, a ne po nepisanom zakonu, okamenjenim pravilima mahale, ta je svoju sudbinu dovela u pitanje. Odnos sredine prema takvoj `eni je nerijetko sli~an odnosu prema* „vje{ticama“ *iz srednjeg vijeka. Izbor je njen, a najbolje je da su i porodica i sredina za to. Zapo{ljena `ena ~inom zapo{ljavanja je po~ela da se bori za novi i promijenjeni status u porodici i okolini, u {irem okru`enju, to jest u “~ar{iji”, kako se to zove u narodnom `argonu, i u dru{tvu u cjelini.

Svjedo~enja su brojna:

Kima evocira svoje uspomene: „*Kad smo trebali da po|emo u Pri{tinu na kurs, tad sam imala 15-16 godina. Tad je trebalo da se upi{emo za obuku... Moj otac je radio u fabriku tako da se poznavo sa Golubovi}em pa nisam imala problema oko zapo{ljavanja. Meni nisu ni ku}i branili. Mlogi roditelji su branili, jer je to taput bilo grehota i sramota. Nosile su se tumajlije. Skoro da nije imalo na{ih `ena koje su nosile haljinu. E onda, kad se ispunio upis, Golubovi} je odredio ko }e da ide. Odr`o se sastanak roditelja i tu je*

2 Op{ir. R. Crni{anin, *Tijesna ~ar{ija*, Beograd 1992.

3 Op{ir. S. Ka~ar, *Zarozavanje zara*, Podgorica 2000.

obe}ano roditeljima da }e deci bit dobro i da }e se pona{at dobro. I tako je i bilo. Autobusi su se parkirali kod Ciganskih du}ana, onde, |e je sad Muzej. Neko je plako, neko je pevo. Kad smo stigli u Pri{tinu, to be{e malo dalje od Pri{tine, ka do Lukara, tu je ta fabrika bila. Tako da smo odma iz internata tu u krug fabrike. Imali smo tri vaspita~ice: jedna je bila Lejla Zejnelagi}, druga Sida iz Varo{ Mahale i tre}a Milenija koja je nekad bila misica. Imali smo straha vi{e od njih no od oca i Golubovi}a. U blizini internata je bio bife i svaku no} se ~ula muzika odatle. Niko nije smeo kroz prozor pogledat od nje. Mi sve `enskadija, svaka je imala ponudu da ostane u Pri{tinu. Tu nije imalo sile da je koja smela u~inet od direktora Golubovi}a. Polagale smo na kraj' kursa i sve smo polo`ile. Direktor nas je sakupio u menzu i reko je: „Devojke, mogu}e je da vi imate, bar neka od vas, momka. Ne dolazi u obzir da jedna mo`e ostat ovde, jer ja odgovaram da vas vratim zdravo i veselo. A vi, ako imate volju da ostanete za nekog u Pri{tinu, vratite se iz Pazara, tek kad ja ispunim moju re~ koju sam dao roditeljima mo`ete to uradit.“

Zakitili smo autobuse, tog istog dana po{le. To nam je najve}a radost u `ivotu bila, bar za mene, jer {est meseci nismo nijedna dolazile. Roditelji jesu. Dolazili su obilazili a mi nismo sve dok nismo zavr{ile kurs. Re~eno nam je tog dana da se javimo sutradan kad se odmorimo u Kombinat. To je bila tek monta`a. Tek se montirale ma{ine. Onda oti{le na odmor 15 dana, pa posle kad se vratile ~istile pogon. ^istile: zidove, lustere, prozore, sve redom, svi. Ljudi ~istili malter, sme}e okolo. U me|uvremenu su primali nove radnike. Svaka od nas je dobila novog u~enika sa zadatkom da ga osposobi za rad. Kad se osposobe novi radnici onda oni dobiju ma{inu i osposobljavaju nove. Sve tako dok smo osposbili sve radnike. Prvu platu sam primila 6.500. To je bila velika para. To su bila najve}a primanja u fabriku Ra{ku. To su bila prva primanja. Mi smo bile majstorice, mi iz Pri{tine. Ja ponudila oca sa platom, to je bilo po{tovanje da se roditelju dadane. On mi je reko, ne, ne treba, no se ti fino obu~i da ima{ u {ta da ide{ kad radi{. Ranije je bilo bede, ja sam jedna rasla, slabo sam imala {ta da obu~em, no i ono {to bi imala nije se smelo bit otvoreno, niti kratko, ~ak su pojedine, koje su radile na ~i{}enje komada, i{le u tumajlije prvih dana jer nisu imale drugo. Onda je Golubovi} naredio da im se dadne materijala da skroju dvije suknje kako bi imale presvuku. A i bilo je sramota da dolaze u dimije jer su tu dolazili poslovni ljudi. Ja sam sebi od te prve plate kupila haljinu, cipelje, onda se nosile najlon ~arape sa {avom, te sam morala i njih da kupim. Kad smo se obukle, uf, to ne vidimo kroz Pazar, ~ini nam se mi smo najljep{e. To aman.

Kad sam se obukla od moje plate, ja nisam mislila da ima i|e vi{e iko siroma{an. To se taput nosahu cegeri, pleteni, plasti~ni, to na rame stavi, kaka ti ta{na, onda slabo je ko ta{nu imo. Stavi uniformu u ceger, borosane, i na poso. Samo ceger na rame i Bog te veselio. Kasnije sam dobila {ifonjer pa nisam morala da nosim uniformu. Imalo je tu bogatih devojaka koje nisu mufta~ile plate. Mi smo se lijepo slagale, to za nas nije bilo va`no je ko je ko i kakve je vere i nacije. Sve smo bile iste. Ja se se}am jedna Zaga, bila o{te}ena od jedne noge, ona je imala dvije bluze, lijepe. Te dvije njene bluze su i{le redom na svaku od nas 60 koliko nas je bilo. Jabuku, ako smo imale mi smo je dijelile. To se nije imalo. Prvi put sam se slikala u `ivotu kad sam bila na kurs u Pri{tinu. Slikala se ja i pratila ku}i mojima u pismo. U boji slika. Kad to adeta ko da si karmin na usta stavila, a nismo. Nismo smeli od vaspita~ice, a mo`da bih da smo smele. Majka dobila pismo i sliku, pa potr~ala kod amid`inice da se pofali. I amid`inica joj rekla „ma{ala {to se popravila“, a amid`a reko: „Kako ma{ala, jazuk ti bilo. Bolje da je mrtva no {to ti se name{}ila ka ispod duvaka. Gleda joj karmina ka nevesta.“ A ja nisam, svega mi, no u boji slika, i sad, {ta znam ja, to tako te slike u boji. Kad gotovo je pomahnito. A babo jok. Bio je mlogo savremen, uop{te nije pravio pitanje. Majka je plakala. Pi{u mi u pismo, a ja him odgovorim, a i vaspita~ica him potvrdila da nijedna nije turila karmin. Kakv karmin, osim pomade {to smo stavljale posle kupanja. Jedna pomada na {eset nas. Prvu pomadu sam kupila tek kasnije, po{to sam se zaposlila, posle tri meseca. I to nisam znala da je stavljam. Ni{ta to bijelo, razmazat ne mo{ da }e{ cr}, drvena kutica, nako beogradsko beljilo. To bijelo, pa kad turi{, ba{ ka' da si kredu stavio. I ja nisam smela ni da je stavljam. Bijelo, poznaje se, i ne smijem. Ih, a kom{iluk jo{. Evo stara sam, samo da odem na d`adu, oni }e re} ode ne|e a kamo li ondar. Ene, onda samo viri iza vrati, kako je po{la u {ta je po{la. Ako vidi ne{to lijepo kod nje, odma „ko zna ko joj je kupio“. Pri~ali su koja je oti{la u fabriku za moga sina ne}e. „Ene fabriku{a u moju ku}u ne}e“, „ka iz kupleraja“ tako su govorili. A dodu{e, su pojedine u~injele, pa se tako pri~alo...

Ako joj zaprijeti poslom, ona se pomiri sa sudbinom. Ovamo nema kud, sredina je izvikala, trpi i {uti. A na sve njih kad se vrate iz kancelarije druga~ije se gledalo. Samo bi {ap}ali: bila u kancelariju. Tako je u fabriku, a {to se ti~e rodbine, lo{e su gledali na nas {to radimo. Rodbina je bila gora no kom{iluk. Sve im se ~injelo, njihne }e bit had`inice. Uf, a njihne gore, sto puta. Udate, a prva krivina. Ja idi nadni~i oni ka`u da sva{ta radim. Jeksik {to mi nisu dvadesetoro kopiladi poturili. I danas.

Eh, rodbina najgora be{e. Posle ta ista rodbina je zapo{ljavala svoje }erke i sinove. Posle ka`u ne mari {to radu. I{li te jo{ moljili da ih primu.

U fabriku nam je bilo zabranjeno od strane direktora da postimo. Niko nije smeo ni `ene ni ljudi, ni niko. I tu je bilo pla~a i krivenja. Svega je bilo. Ujkan, majstor Tka~nice, on bi uzeo kesu bonbona pa po Pogonu juri da iftaruje. Ko god ne bi {}eo, na odgovornost. @ene bi se krile po kupatila, iza razboja da ih ne iftari. Na ~i{}enje komada su bile sve stare `ene, to bi plakale kad bi hi iftario, pa sve u tugu zadadni. Jedna Rada, ona bi nas sve krila i zovnula bi nas kad god bi Ujkan nai{o da nam ka`e da se krijemo. Moga baba sa pedeset godina su iftarevali. On bi uzeo bonbonu i ~im se Ujkan okreni, ispljuni, zamoli Boga da ih oprosti, zanijeti. Sila je bila. A imalo je mlogo {to su i{li na disciplinsku. Oni su bili uporni, nisu {}eli da se iftare. Nisu {}eli i gotovo. Rekli bi Bog }e nam dat drugu nafaku, a iftarit se ne}emo. I isteravali su zbog toga pa bi hi posle vra}a. Tad je bio na{ ~ovek direktor kad su isteravali. A kad je Golubovi} bio, branio je, ali nije toliko. Pravio se da ne vidi..."

Bela govori, na svoj na~in, o tom vremenu: *"Sama sam se zaposlila. Do{la sam kod sestre. Pola godine sam sedela kod nje i zaposlila se. Moj brat se naljutio pet godina nije zborio sa mnom i sa sestrom. Fabrika je bila progla{ena ko ne{to najgrdnije. E, posle pet godina moj brat se pomirio. Vidio je da se nisam iskvarila i da sam zadr`ala sve staro kako sam se podgajila".*

Nuna kazuje: *„Kurs je trajao {est meseci. Bilo je i {ale i suza. Suze najvi{e zbog odvajanja od roditelja, nepoznat grad, prvi put odvajanje, prvi put nova sredina. Kad smo zavr{ile {estomese~nu obuku, fabrika nije bila jo{ gotova. ^istile smo ciglu, farbale ventilatore, ~istile prozore, kre~ile, sve besplatno i dobrovoljno. Onda smo i{le na akcije gde su se pravili putevi. Bilo nam je mlogo te{ko da se uklopimo u te nove promene. Ko nije htio da se prihvati novina dobijao je momentalni otkaz. Bila je jaka disciplina. Kad smo po~ele da radimo, nismo smele imati ni karmin ni prstenje, niti nakit. Tad je bio direktor Golubovi}. Bio je strog, al je davo dobre plate i vi{kove. Pri~alo se, al ja ne znam, da je mlade i lijepe devojke stavlj'o na dobre funkcije i da su za uzvrat morale sa poslovnim prijateljima da odlaze u Sopo}anje, na poslovne ru~kove. O tome se samo {u{kalo, a nije se smelo javno pri~at. Rad u fabrici u to vrijeme je bilo ne{to najponiznije za `ensko. Ne{to k'o bauk. Te{ko za devojke zbog osude sredine. Nazivali su nas „fabriku{e". Momci nam nisu prilazili jedno vrijeme. Be`ali su od nas k'o od kuge. Nazivali su nas „fabriku{ama i „pokvarenim". Ali docnije su videli da nije to tako, pa su se naglo po~ele zapo{ljavat i neveste i `ene. Posle je te{ko bilo*

do} do posla. Svaka novina je te{ko prihva}ena. Poslje rata se nije imalo ni{ta, sve se za bonove kupovalo. Jedino trgovci su imali. Nije se imalo ni kreveta ni {poreta. Ve{ se prao u lubice, pario se u cije| od pepela u drvene posude, sli~no kaci, samo {to je bilo odozdolj probu{eno, da bi voda poparila ve{ do dna. Nije imalo pra{ka. Ve{ se poslje kroz cije| lupao perajkom kako bi se makla prljav{tina".[4]

Fatka kazuje: „*Zaposlila sam se 9. oktobra 1956. godine. Nije lako bilo. A ja po{la sa ~ar{afom pa mi je sekretar Fajko Suljevi} reko: „Fatka, turi jo{ jedno }ebe na glavu!" Pa me pozva{e u kancelariju kod Salka Ra{ljanina i reko mi je: „Fatima, pogledaj se na tvoje drugarice kako se nosu. [al~e, dugu suknju, niko ti ne brani to! Ti si do{la da spodigne{ decu, da ih odgaji{! Deca su ti sitna...! Posen sam duga~ku suknju srezala, {al~e, a sve sam se krila pored rijeke Ra{ke i odma bi u{la u kapiju da me ko ne vidi {to idem bez ~ar{afa i rehe. Ranije, kad sam tek oti{la u fabriku, bilo je „digla lesu na rogove"!]erka mi kupila jaknu, a mu `eva rodbina je rekla da mi ~oveku u grob ne}e ni nokti sti} da pomodru a ja }u se udat! Udala se nisam, eve me i danas! Ja nisam slu{ala {ta pri~aju, ja sam samo radila i gledala decu. Moja deca su za primer bila.*

Najprije sam radila na ~i{}enju komada, a pose na pakovanje potke u tka~nicu. Pos'o mi je bio te`ak, samo jopet, dobro je bilo. Kad sam prvu platu primila, imalo je i da se tro{i i da ostane.]erka, i ona mi je radila i nas dvije smo sastavljale od plate i kupile smo plac |e su mi deca danas napravila ku}u. Ondar, od one plate se moglo da se kupi i da ostane zalihe. A danas, vala, nema ni struja da se plati! Oni nama - mi odma njima. Nisam ~ula: crvena struja do sad! Vi~u, nekakva crvena struja! I televizor pla}amo, a nemamo {ta da gledamo, salj d`igerice da kidamo! Zaboravila sam ja na ~ar{af. Offf, otvori o~i! Bogami, je fabrika veljki narod podigla! I sad da daju, baksuzi, da radi - no sve pokrado{e! Sve je bilo dobro u fabriku, al kad je Ramazan krili smo se i u WC. Imalo je mahsuz, ko }e da gleda ko posti, odma' na saslu{anje i iftarite".[5]

\uza kazuje: „*Ja sam se prvo zaposljila k'o u~enica avgusta 1948. godine. Radila sam kratko u ugostiteljstvo. Poslje naredi Osmo Dervi{nurovi} te me prebaci{e u op{tinu. Tu sam radila godinu dana. Da bi ostala tu morala sam da u|em u partiju. Prvi zadatak mi je bio da ne postim i da ne verujem u Boga i da ne klanjam. Ja nisam {}ela na to da pristanem. Po kazni sam preba~ena u trgovinu. U prodavnicu sam radila tri i po godine. E posle sam se udala. Na mene i moje sestre sredina nije mlogo gledala sa*

4 *Isto*, 63-64.

5 *Isto*, 58-59.

nerazumijevanjem. Mi smo bile same sa majkom, bez i|e ikog i morale smo sebe izdr`avat a i po{teno smo se vladale. [to se ti~e posla nije bilo naporno. Bila sam mlada i po{tovali su me. Kad sam primila prvu platu bila sam presre}na. Nisam mogla da poverujem da sam i ja do~ekala da zaradim svojom snagom. Plata je iznosila 2896 dinara. Najprije sam je dala majci. Sutradan smo kupile }erpi~ za mutvak. Sve sam plate davala majki".

Revitaliziraju}i ove teme, iskazane iz ugla prvih `ena-radnica, ne `elimo biti sudije, niti isklju~ivi kriti~ari. Svako vrijeme ima svoje simbole i obja{njenja. @elimo zapravo shvatiti ovo vrijeme o kome govorimo, naravno sa ove kriti~ke distance, `ele}i da bolje shvatimo i objasnimo zbivanja iz nedaleke pro{losti. Zapo{ljena `ena, sredstvima koja zara|uje svojim radom iako u po~etku veoma te{ko, ipak je postepeno mijenjala svoj polo`aj u porodici, postaju}i aktivniji ~lan porodice. Zarada joj daje sigurnost, osloba|a straha od neizvjesne budu}nosti i materijalne nesigurnosti. Ona vi{e nije u prilici da samo tra`i, ve}i i da daje, da drugima poma`e, da izdr`ava porodicu.

Dru{tvo u kome smo nekada `ivjeli je razoreno, kao i brojne njegove vrijednosti. Bolji svijet nije nastao, a pre|a{nji je, sa svojim mjerilima i standardima, bez idealiziranja, definitivno poru{en. Danas se sukobljavaju brojni uticaji i razmi{ljanja. To nerijetko vodi u dezorijentaciju i izgradnju neujedna~enih kriterija. Svijet se su`ava i mjeri lokalnim okvirima, izvan {ireg prostora i konteksta. Gubi se kontakt sa savremenim dostignu}ima, ili se ona samo blijedo kopiraju, ili improviziraju. U tom mete`u i `ena nerijetko izgleda izgubljeno, prepu{tena strujama i{~ekivanja i sopstvenog traganja za svojim mjestom i ulogom u dru{tvu. Danas se ta svojevrsna *„izgubljenost"* manifestira na razli~ite na~ine, gdje se ona vi{e nalazi u ulozi *„`rtve"* i objekta izlo`enog, u tra`enju novog identiteta, protivrje~nim uticajima i stremljenjima, ili se njena prava brane i predstavljaju na povr{an, karikaturalan na~in. Budu}nost je, ka`u, uvijek maglovita. Magla je i onako sastavni dio na{e sudbine.

Uzeir Be}ovi}

NARODNO POZORIŠTE U PLJEVLJIMA

Prva organizovana amaterska pozori{na predstava u Pljevljima izvedena je 1899. godine. To je bio "[kolski nadzornik" po tekstu Koste Trifkovi}a. Premijera je izvedena u prisustvu znatnog broja zvanica, uglednih gra|ana i predstavnika vojne i civilne vlasti, trgovaca i zanatlija pljevaljske ~ar{ije. Odr`ani su i prigodni govori. Ovom programu prisustvovao je i Sulejman Haki-pa{a, mutesarif pljevaljski, koji je bio veoma cijenjen kod ukupnog pljevaljskog stanovni{tva. Ovog upravitelja, zbog dvadesetogodi{nje korektne vladavine pljevaljskim vilajetom, 1898. godine odlikovala je Kraljevina Srbija Takovskim krstom. On se ~esto interesovao i o radu Gimnazije, pa i za kulturne tokove u gradu.

Pozori{ni 'ivot u Pljevljima odvijao se u okviru Dramske sekcije formirane pri Srpskom pjeva~kom dru{tvu "Bratstvo" osnovanom 1889. koje je djelovalo sa izvjesnim prekidima sve do 1941. godine. Intenzivna aktivnost pozori{ne (diletantske) grupe po~inje od 1927. godine, kada Dru{tvo dobija svoju zgradu, u kojoj su se nalazile bioskopska, odnosno sala za pozori{te, bilijar sala, knji'nica i bife. Zgrada se nalazila preko puta dana{nje Gimnazije i zapaljena je 1941. godine, od strane Italijana sa cjelokupnom imovinom.

Pozori{ne predstave organizovalo je i Muslimansko kulturno-umjetni~ko dru{tvo "Gajret", od 1919., odnosno intenzivnije od 1921. godine. "Gajret" je imao svoju zgradu, u kojoj se nalazila prigodna sala, pa su postojali uslovi za rad dramske sekcije. U okviru "Gajreta" nalazile su se ~itaonica i biblioteka, pa je i to, zajedno sa uslovima koje je imao internat (konvikt) za u~enike medrese (srednje {kole) i idadije (vi{e gimnazije), uticalo na izra`eniji rad svih sekcija, me|u kojima i dramske. I ovo Dru{tvo je prestalo sa radom 1941. godine.

Od februara 1943. pri Kulturno-umjetni~koj grupi 37. divizije NOP-a djelovala je i dramska sekcija, sve do februara 1945. godine kada je

formirana Sreska kulturno-umjetni~ka grupa. Dramska sekcija nastavlja sa radom do formiranja Kulturno-umjetni~kog dru{tva "Volo|a" 6. oktobra 1945. godine. Od tada, do danas pri ovom Dru{tvu djeluje Amatersko pozori{te i Pozori{na dje~ja scena.

Narodno pozorište

Novembra 1949. godine Vlada Narodne Republike Crne Gore svojom odlukom formirala je Narodno pozori{te u Pljevljima. Istom odlukom formirana su pozori{ta u Nik{i}u, Kotoru i Podgorici, dok je u Cetinju i ranije djelovalo profesionalno pozori{te.

Vijest o formiranju profesionalnog pozori{ta u Pljevljima do~ekana je sa izuzetnim odobravanjem. Tada{nji predsjednik Gradskog narodnog odbora u Pljevljima, Vuko Draga{evi}, ina~e sam glumac-amater, u~inio je, zajedno sa odborom, sve {to je bilo u njegovoj mo}i da Pozori{te po~ne normalno da radi.

Na dono{enje odluke Vlade Crne Gore da se formira Narodno pozori{te, uticalo je i to {to je, 1949. godine, dovr{en Dom kulture u Pljevljima, jedan od najljep{ih i najfunkcionalnijih objekata te vrste u tom vremenu, ne samo u Crnoj Gori, nego i znatno {ire. Smatra se da njegova funkcionalnost, kakva je bila u prvom momentu, do danas nije prevazi|ena. Napravljen je u centru grada gdje se nalazila gradska pijaca koja je poru{ena zajedno sa dijelom stare Had'iarap mahale. Sa posebnim odu{evljenjem otvaranje pozori{ta do~ekali su glumci-amateri iz kulturno-umjetni~kih dru{tava koja su ranije djelovala u Pljevljima.

Za prvog upravnika Narodnog pozori{ta koji je ujedno bio i njegov prvi reditelj, postavljen je Petar Milosavljevi}, putuju}i glumac koji je, po{to je na Cetinju, u Crnogorskom narodnom pozori{tu, proveo jednu godinu, do{ao u Pljevlja sa suprugom Anom, glumicom.

Milosavljevi} je od postoje}eg kadra odabrao glumce za prvu pozori{nu sezonu 1949/1950. i sa njima zasnovao radni odnos, a to su, izme|u ostalih, bili: Bo'a [iljak, Zekija Prlja~a, Slava Leovac, Evica Pu{i}, Ksenija Baj~eti}, Hazbija Had'iali}, [efko ^au{evi}, Du{ko Radulovi}, Ru'dija Hod'i}, Hajrudin Me{i}, Bo'a Lakovi}, @ivana Pejanovi}, Ljubo Stojkanovi}, Hajrudin ^au{evi}, Dara Bulatovi}...

Ve} za narednu pozori{nu sezonu, sa strane su, pored bra~nog para Milosavljevi}, do{li da rade u Pozori{tu Rade Mari}, Slavka Poledica, Mila Rajkov i Du{an Lazi} sa suprugom Ru'icom.

Glumci sa strane, iako nijesu imali zavr{ene akademije, imali su iskustvo jer su du'e vremena radili u profesionalnim pozori{tima, naro~ito

putuju}im. I doma}i glumci su bili sa iskustvom, pa je Petar Milosavljevi} mogao uspje{no da radi.

Za kolektiv Pozori{ta prire|ivani su ~asovi iz raznih oblasti, radi njihovog daljeg usavr{avanja, pri ~emu je kori{}en, pored doma}eg i kadar sa strane. Tako se od prvog dana stvarao tim dobrih glumaca u gradu na Breznici.

Prva predstava koja je postavljena na sceni Narodnog pozori{ta u Pljevljima bila je "Obi~an ~ovek" od Branislava Nu{i}a, a re`irao ju je Petar Milosavljevi}. Sa probama se po~elo 1. decembra 1949. godine u zgradi Gradskog odbora (Stari srez), pa u Domu kulture, u sali za probe. Premijera je izvedena 25. maja 1950, u koncertnoj, odnosno pozori{noj dvorani, tj. Velikoj sali Doma kulture, kako se danas naziva. Preko 600 gostiju, uglednih zvanica iz susjednih i drugih mjesta i sa Cetinja, predstavnika republi~kih vlasti na ~elu sa tada{njim predsjednikom Vlade Crne Gore Bla`om Jovanovi}em, gromoglasnim aplauzom pozdravili su gluma~ku ekipu i sa posebnim odu{evljenjem, po~etak rada Narodnog pozori{ta. Najvi{e se radovala doma}a publika koju je odu{evio gluma~ki ansambl.

Toga majskog dana Pljevlja su bila u sve~anom raspolo'enju. Lokalna radio stanica koju je osnovao i kojom je rukovodio mladi kinooperater Kemal [e}erkadi}, obavje{tavala je gra|ane o premijernom predstavljanju profesionalnog pozori{ta. Nijaz Ko{tovi}, tada gimnazijalac, a kasnije ~lan kolektiva Narodnog pozori{ta, postavljao je plakate {irom grada i zajedno sa [e}erkadi}em nastojao da obavijest o ovom doga|aju stigne do svih.

Novootvoreni Dom kulture bio je u sve~anom ruhu. U veleljepnom holu Doma, prekrivenom tepisima, postavljeno je nekoliko stolova i fotelja. Tu se nalazila prostorija za garderobu i prodavnica slatki{a. Uz redarsku slu'bu i muziku, slika je bila potpuna i Dom je toga dana li~io na sli~ne prostore institucija kulture ve}ih gradova i sredina. Glumci su obavljali zavr{ne pripreme u {minkernicama, u sali za pripreme, a ugledni gosti do~ekivani su u Klubu ljubitelja umjetnosti. Tehni~ki dio ekipe nalazio se na svojim mjestima, a rukovodstvo Pozori{ta i Doma na ulazima novog zdanja.

Trg "13. jul" bio je ukra{en zastavama i parolama. Na platou ispred Doma kulture, Gradski orkestar, odnosno bleh-muzika Vatrogasnog doma, priredio je u ~ast sve~anog otvaranja Narodnog pozori{ta promenadni koncert. Po sje}anju Sulja Had`iatlagi}a, jednog od tada najmla|ih u

orkestru, te rukovodioca orkestra Muja Zukovi}a, za ovu priliku pripremali su se nekoliko mjeseci.

Gosti i posjetioci, isklju~ivo sa pozivnicama, ulazili su na glavna vrata u foaje, a iz foajea u koncertnu dvoranu i posebnim (desnim i lijevim) izlazom na balkon ove Dvorane. Gluma~ko i drugo pozori{no osoblje ulazilo je na svoj ulaz sa desne bo~ne strane Doma kulture i iz fiskulturne sale, koja se nalazi na drugom traktu Doma kulture. Pozornica je ra|ena po visokim standardima, tako da i danas predstavlja jednu od boljih u Republici, pa i {ire. Ona ima vi{e boksova i prostor za pripreme, tako da istovremeno mo‘e da primi preko 200 izvo|a~a. Svaki gost je do~ekan ponaosob, a redarska slu‘ba je goste pratila do njihovih mjesta. U holu, koji mo‘e da primi preko 600 posjetilaca, razmjenjuju se sje}anja na ranije predstave pljevaljskih amatera, evociraju uspomene i prave dogovori o gostovanju Pljevaljskog pozori{ta u susjednim gradovima i drugim mjestima. Iako je to bila te{ka godina, godina obnove i izgradnje zemlje, Pljevljaci i gosti bili su u sve~anom ruhu i raspolo‘enju. Mnogobrojni gosti potvrdili su svoje mi{ljenje i saznanje o Pljevljima kao kulturnom centru regiona.

Pozornica je povezana sa sportskom dvoranom, koja je slu‘ila i za rekreaciju osoblja Doma kulture, pa su se mnogi izvo|a~i programa u njoj pred nastup zagrijavali. Plesna sala koja se nalazila ispod sportske i mogla da primi preko 200 posjetilaca, u tom vremenu va‘ila je kao najbolja u Republici. Iznad sportske dvorane nalazila se bioskopska sala, koja je kasnije promijenila funkciju.

Biblioteka i ~itaonica sa svojim odjelima smje{tena je na drugom eta‘u prvog trakta i na sredi{njem traktu Doma kulture. U tom dijelu, prvo privremeno, a potom i stalno, smje{ten je Zavi~ajni muzej, koji ~eka bolja vremena za svoje bivakovanje. Iznad ~itaonice nalaze se kancelarije, koje se i danas uglavnom koriste za potrebe kulture, ali ne i sve. Pored sva ~etiri bo~na ulaza nalaze se prostorije za odre|ene namjene osoblja Doma kulture, zatim prostori za redarsku, ~uvarsku i druge slu‘be. Doma}in zgrade imao je i stan.

Jednom rije~ju, pozori{te je imalo uslove za rad kakve mnoga pozori{ta u Jugoslaviji nijesu imala. Na‘alost, danas toga vi{e nema. Ostala su sje}anja i uspomene, manje pisani tragovi, ali i prostori Doma, prepu{teni sudbini i vremenu. Od samog po~etka rada Dom kulture imao je centralno grijanje, {to je tako|e u tom vremenu bila rijetkost.

Nakon prvih izvedenih predstava, Milosavljevi} koji u me|uvremenu napu{ta du‘nost upravnika Pozori{ta, dovodi kao gosta Mirka Simi}a iz

Crnogorskog narodnog pozori{ta sa Cetinja, da postavi na scenu "Seosku u~iteljicu". Marko Ka'i}, profesor i istaknuti javni i kulturni radnik, obavlja poslove upravnika dok nije na to mjesto postavljen glumac Rade Mari}, koji je tako|e kratko obavljao ovu du'nost. U to vrijeme Marko Ka'i} otvara pri Pozori{tu Dramski studio ~ija je djelatnost trajala koliko i Pozori{ta. Dramski studio dao je zna~ajan doprinos stru~nom usavr{avanju pozori{nog ansambla. U Studiju su organizovani razgovori na razli~ite teme vezane za pozori{ni 'ivot i kulturu, u kojima su u~estvovali i gra|ani.

Nakon izuzetno povoljnog odjeka prikazanih predstava, ocijenjeno je da Narodno pozori{te treba kadrovski i materijalno oja~ati, ali i trajnije rije{iti pitanje njegovog upravnika. Ve} naredne pozori{ne sezone 1951/52. dolazi u Pljevlja istaknuti glumac i reditelj Mirko Simi}. Prije toga radio je na Cetinju, gdje je do{ao iz Pan~eva~kog pozori{ta u kome je radio kao reditelj. Po{to je sezonu 1950/51. proveo kao glavni reditelj i postavio na scenu "Seosku u~iteljicu", upoznao je grad, odu{evio se Domom kulture i uslovima koje je tada pru`ao za razvoj, ne samo pozori{ne umjetnosti, ve} i svih drugih vidova kulture i kulturnog `ivota. To je bilo presudno za Simi}ev ostanak u Narodnom pozori{tu. Mirko Simi} postavljen je za upravnika Pozori{ta krajem 1951. i na toj du`nosti ostao do njegovog ukidanja, 1959. godine.

Novi upravnik Simi} nije bio u potpunosti zadovoljan stanjem u samom Pozori{tu. Odlu~io je da Pozori{te moraju, u prvom redu, sa~injavati glumci. Postoje}a ekipa je bila neujedna~ena. Bilo je nekoliko dobrih glumaca-mje{tana i ~etiri-pet onih koji su do{li sa strane. Tada{nje vlasti u gradu dale su mu odrije{ene ruke da sredi stanje u Pozori{tu kako on misli da je najbolje, pa je on prvo otpustio sve glumce i istog momenta zasnovao radni odnos sa onima koji su imali kvalitete da mogu profesionalno obavljati posao.

Simi} je u Pozori{tu zatekao sljede}e glumce u radnom odnosu: Ljubo Stojkanovi}, [efko ^au{evi}, Du{ko Radulovi}, [u}ro Brkovi}, Hazbija Had'ali}, Hajrudin Me{i}, Zekija Prlja~a, Bo'idarka-Bo'a [iljak, Farko Pijalovi}, Bo'ica Bo'ovi}, Ksenija Baj~eti}-Grki}, Bo'ica \akovi}, a sa strane: Rade Mari}, Slavka Poledica, Mila Rajkov, Evica Pu{i}, Du{an Lazi} sa suprugom Ru'icom i Petar Milosavljevi} sa suprugom Anom.

Upravnik Simi} tada je izvr{io reorganizaciju: Ljubo Stojkanovi} postavljen je za garderobera, [u}ro Brkovi} za rekvizitera, a Hazbija Had'ali} za ispicijenta, ali i dalje su imali uloge u predstavama. Na spisku glumaca ostali su: [efko ^au{evi}, Du{ko Radulovi}, Hajrudin Me{i},

Du{an Lazi} i njegova supruga Ru‘ica, Evica Pu{i}, Slavka Poledica i Petar Milosavljevi} sa suprugom Anom.

Uz saglasnost osniva~a i gradskih vlasti, upravnik Simi} dovodi nove kadrove sa strane - njih ukupno devetnaest. Izme|u ostalih, u toj grupi su bili: Andrija Kotri, Predrag Stojkovi}, Desa Antonovi}, Aca Radovanovi} sa suprugom Milankom, Desa [trbac, Ida Deli}, Desa Martinovi}... Pored ve} pomenutih glumaca koje je ostavio da rade u Pozori{tu, Simi} anga‘uje i Kseniju Baj~eti}, Zekiju Prlja~u, Bo‘idarku-Bo‘u [iljak, Farka Pijalovi}a, Bo‘icu Lakovi}, a povremeno i druge radnike iz Pozori{ta koji su obavljali tehni~ke i druge poslove.

Zaokru‘uje se i postavka administrativnog aparata. Tako je za sekretara Pozori{ta postavljen Sejfo Bo{kovi}, za blagajnika i ekonoma Osmo]atovi}, za knjigovo|u Behija ^au{evi}, pomo}no osoblje Ema Ciguljin i Petru{a Odovi} itd. Prvi sekretar Pozori{ta bila je Bosa Vukovi}. Mo‘e se konstatovati da je ukupni aparat Pozori{ta formiran veoma brzo i kvalitetno. Tako su stvoreni uslovi za spremanje bilo koje predstave. No, novi poduhvati tra‘e i nove uslove, opremu i sli~no. Nije bilo dovoljno dekora, garderobe, reflektora i drugih rekvizita. Zbog toga Simi} dovodi iz Beograda akademskog slikara Fila Filipovi}a da kreira osnovni dekor, da napravi nekoliko salona, selja~kih soba, {umske i druge kulise, odnosno da stvori dekor kojim se moglo praviti vi{e scenografija. Istovremeno, Simi} dovodi iz Beograda i poznatog reditelja Miroslava-Minju Dedi}a koji re‘ira “Mandagolu” po Makijavelijvom tekstu.

Ure|ene su prostorije za pripremu glumaca, sala za probe, kroja~nice, stolarska radionica, {minkernice, prostorije za garderobu, nabavljeni su novi reflektori, dio instrumenata (klavir i dr.) i sve ostalo {to je bilo nu‘no za rad jednog, u tom vremenu, savremenog pozori{ta. Poja~ana je ~uvarska i redarska slu‘ba u Domu kulture. Osta}e mnogima u sje}anju urednost portira Rizaha Sofovi}a, njegovo uljudno i dostojanstveno dr‘anje, te redarska slu‘ba koju je naj~e{}e obavljala Ema Ciguljin.

U me|uvremenu Simi} postavlja na scenu Plautove “Menehme”. U toj sezoni izvedeno je jedanaest premijernih predstava. Vjerna pljevaljska publika tra`ila je od uprave Pozori{ta da se postave neke predstave i po njihovoj `elji. Tako su igrane predstave “Aj{a”, “Zaplakala stara majka D`aferbegova” i jo{ neke.

Repertoar Pozori{ta postaje bogatiji i kvalitetniji. Postavljaju se djela Plauta, Makijavelija, Gorkog, Ostrovskog, Dikensa, Nu{i}a, B. Stankovi}a, Stevana Sremca, Marina Dr‘i}a, Janka Veselinovi}a,]orovi}a, [anti}a, Rasima Filipovi}a, Molijera, H. Timajera, A. Rusena,

Goldonija i mnogih drugih. Publika iz no}i u no} puni salu. Pljevaljsko Narodno pozori{te sti~e dobar glas na {irem prostoru. Rado dolaze i novi glumci, kao {to su Milo{ i Dara Petrovi}, Dragan Milovanovi}, Bogdan Bilbilovi}, Du{an i Bo‘ana Stojanovi}, Aca Gavrilovi}...

Radi podmla|ivanja i {kolovanja kadra, ali i repertoara, formira se Dje~je pozori{te (tada Pionirsko), kao odjeljak Narodnog pozori{ta. Odziv djece bio je izvanredan. ^lanovima ansambla organizuje se u‘ina, daje mlijeko... ^im je po~elo sa radom, u tom pozori{tu nastupa i dje~ak Aljo{a Vu~kovi}. On je igrao i u velikim predstavama Narodnog pozori{ta, kada je bilo neophodno u~e{}e djece - glumaca. Rukovodstvo Narodnog pozori{ta i Doma kulture organizuju redovnije zabave za omladinu, a sa djecom, pored zabava, i razgovore na razli~ite teme.

Narodno pozori{te u Pljevljima priredilo je 90 premijera i odgiralo preko 500 predstava, tj. godi{nje se pripremalo deset-jedanaest premijera, {to predstavlja izuzetan uspjeh, vrijedan divljenja. Djelovanjem Narodnog pozori{ta oja~an je rad drugih kulturnih institucija u gradu kao {to je Muzi~ka {kola, koja djeluje od 1947. godine (direktor je bio Franjo Varcelini, porijeklom ^eh, potom Marko Rivijeri, raniji direktor Radio Crne Gore). Zahvaljuju}i profesorima Muzi~ke {kole Dragoslavu Pelcu i Damjanu Babi}u, kao i polaznicima {kole, stvoreni su uslovi da postavke na scenu predstava “Ko{tane", “ \ida” i drugih, budu muzi~ki bolje obra|ene. Ove predstave, naro~ito “Ko{tana” igrane su ~esto u Pljevljima i susjednim gradovima, uvijek uz “kartu vi{e”. U rad Narodnog pozori{ta izuzetno su se uklopili tambura{i, {to druga pozori{ta u tom vremenu nijesu imala. Pored uklju~ivanja muzi~kih sekcija i orkestara, Simi} je ~esto anga`ovao i hor. To je bio veoma dobar, poznat i priznat, horski mje{oviti sastav. Simi} je zadu`io Bogdana Bilbilovi}a da bira i obu~ava gimnazijalce za rad u folklornoj sekciji, s obzirom da je prije dolaska u Pljevlja radio u KUD “Kolo” u Beogradu. Bilbilovi} je bio vrstan igra~ i koreograf. Postavio je sedam koreografija, a Pozori{te je obezbijedilo kostime, pa je i u tom dijelu posla ispunjen zajedni~ki interes. Vuka{in Bulaji}, profesor pljevaljske gimnazije, pored ostalih poslova koje je obavljao, radio je na pronala`enju i anga`ovanju talentovanih glumaca za rad u Narodnom pozori{tu.

Zna~ajan doprinos uspje{nom radu pozori{ta dao je Marko Ka‘i} kao lektor, organizator, reditelj, jedno vrijeme i v.d. upravnika. Valja ista}i i doprinos kostimografa Branka]atovi}a, scenografa Iva Maga{a, Milenka Vukoji~i}a, Nijaza Ko{tovi}a, posebno Velizara Srbljanovi}a,

koga je pozori{te uputilo u Beograd na stru~no usavr{avanje iz oblasti scenografije i ve} nekoliko pomenutih scenografa.

U tehni~koj ekipi bili su: stolar-modelar D‘emaludin Muratovi} (po odlasku iz Pljevalja, radio je isti posao u sarajevskom Narodnom pozori{tu), zatim Ru‘do Hod‘i}, Sadik Ko{tovi}, Radim Selmanovi}, kroja~ica je bila Du{anka Ze~evi}, Manovovi}ka, majstor svjetla Pero Popovi}, a sufler Dara Bulatovi}.

Radi racionalnosti (bolje uposljenosti kadra i iskori{}enosti prostora), do{lo je do objedinjavanja bioskopa sa pozori{tem. To je uticalo da je bioskop, sve do zadnje nekolike godine, imao veoma dobar repertoar, {to ga je uvrstilo u prvu kategoriju jugoslovenskih bioskopa, pa je stekao i pravo da me|u prvima u zemlji prikazuje najnovija i najvrednija filmska ostvarenja. Potvrda tome je i ~injenica da nikad nije finansiran iz bud‘eta. Zna~ajnu ulogu za kvalitetan rad bioskopa imali su njegovi rukovodioci, posebno Nefa Katana, koja je bila i jedno vrijeme direktor Centra za kulturu, zatim Izet Had‘iatlagi} i drugi.

Narodno pozori{te je, takore}i svakodnevno, dobijalo pozive da gostuje po mjestima u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Srbiji. ^esto je gostovalo u Bijelom Polju, Beranama, @abljaku, Nik{i}u, Kola{inu, Plavu, Gusinju, Andrijevici, Fo~i, Gora‘du, Rogatici, Rudom, Vi{egradu, Novoj Varo{i, Priboju, Prijepolju... U ovim i drugim mjestima, publika je Narodno pozori{te iz Pljevalja do‘ivljavala kao svoje. Prije pljevaljskog, ni jedno drugo pozori{te nije moglo prirediti izvo|enje bilo koje predstave. Na premijere su dolazile delegacije sa raznih strana, a ansambl je stizao svuda, zimi i ljeti, putovao ~ime je stizao, kako je znao i umio, ali publiku i dogovor nije iznevjerio. Gostovanja su naj~e{}e ugovarali Du{ko Radulovi} i upravnik Pozori{ta Mirko Simi}.

Pljevaljsko Narodno pozori{te odigralo je zna~ajnu ulogu u tim te{kim godinama, dalo neizbrisiv trag kulturnom razvoju grada i okoline. Pored devedeset prire|enih premijera i preko 500 predstava, osposobilo je znatan broj kadrova koji su dali zna~ajan doprinos razvoju kulture, ne samo u Pljevljima.

Posljednja predstava koju je izvelo Pljevaljsko pozori{te bila je “Put oko sveta”, B. Nu{i}a. I tu ima neke simbolike. Septembra 1958. godine u~injena je te{ka gre{ka kada je na republi~kom nivou donesena odluka o zatvaranju, izuzev jednog, svih crnogorskih profesionalnih pozori{ta: u Pljevljima, Kotoru, Nik{i}u, pa ~ak i onog na Cetinju koje je imalo najdublju tradiciju i poseban zna~aj za crnogorsku kulturu, - jer je, navodno, njihovo postojanje optere}ivalo bud`et, a i profesionalni nivo je ocijen-

jen kao nizak. Ve} 1959. godine u Pljevljima nema pozori{ta. Revolt zbog te odluke i danas je prisutan i on se manifestuje na razne na~ine. U svim pomenutim gradovima u kojma su tom nesre}nom odlukom ukinuta pozori{ta, ve} su formirana, ili je formiranje u toku, nova profesionalna ili poluprofesionalna pozori{ta. U Pljevljima, na`alost, za sada jo{ uvijek nema izgleda da se ne{to tako desi.

Nedostatak rada Narodnog pozori{ta nadoknadilo je donekle Amatersko pozori{te KUD "Volo|a" i Dje~ja scena, sa 27 premijera i oko 80 prire|enih predstava, kao i gostovanje pozori{nih ku}a sa prostora biv{e Jugoslavije. Nema zna~ajnijeg pozori{ta koje nije gostovalo u Pljevljima. Najvi{e predstava je izvelo Crnogorsko narodno pozori{te - 46, zatim Dje~je pozori{te iz Podgorice - 35, U`i~ko - 24, Kragujeva~ko - 21, Jugoslovensko dramsko, Atelje "212" i Narodno pozori{te iz Beograda - 27, Pri{tinsko - 14, Narodno pozori{te i "Teatar 55" iz Sarajeva - 37, [aba~ko - 11, a do po deset predstava priredila su sljede}a pozori{ta: Tuzlansko, Dubrova~ko, Mostarsko, Ni{ko, Zagreba~ko, Dje~ja scena iz Beograda i Sarajeva, Leskova~ko, Somborsko, Banjalu~ko, Suboti~ko, Zeni~ko, Osje~ko, Skopsko, Viroviti~ko, Travni~ko, Vranjsko, Splitsko, Pan~eva~ko, Pra{ko (^SR), te vi{e amaterskih pozori{ta iz Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine... - ukupno: 326 predstava, od kojih 100 monodrama.

No, sve ovo ne mo'e nadomjestiti nestanak Narodnog pozori{ta o kojem Pljevljaci i danas sanjaju, o~ekuju}i ostvarenje toga sna.*

---

* Po knjizi - Uzeir Be}ovi}: Prvi vijek pozori{ta u Pljevljima, izdava~ - Crnogorsko narodno pozori{te Podgorica, Biblioteka "Zetski dom", 1999.

Hamdija Drnda

IZ PLJEVALJSKE PROŠLOSTI
Zec, “Toske” i “degenek”

Ova pri~a ne spada ba{ u legende, a vra}a nas u “vaktove” (vremena) od prije stotinudvadesetak, osamdesetak i {ezdesetak i ne{to godina.

U to doba a ne{to prije “Hurijeta” (prevrata) mladoturske revolucije, biv{i pitomci turskih vojnih akademija, mladi oficiri, okupljali su se u “dvorima” bogate i uticajne Saliha hanume, moderne a i za ono doba savremene evropske `ene. Tu, na zabavama i “~ajankama”, uz “kadril polku” (plesove), sa vi|enijim `enama Istambula, kovali su planove za za~etke budu}e mladoturske revolucije. Me|u njima se svojim odlikama, posebno isticao, Kemal, za koga se pri~a da je odnekuda sa “na{ih gora list”, po nekom, starom porijeklu. Budu}i da je stara “Porta” ozbiljno uzdrmana i naru{ena, on }e kasnije postati “Ataturk” (otac Turske), nove sekularisti~ko-laicisti~ke dr`ave u kojoj su zakoni iznad vjere. Brzo i efikasno provodio je reforme, te se uvr{tava me|u istaknute dr`avnike dvadesetog vijeka.

U pljevaljskoj “kasabi” (varo{i) tada a i ne{to ranije, pored turske vlasti (uprave), postojala je sa prekidima i Austro-ugarska vojna komanda sa ja~im garnizonima.

Turska je pored svjetovne (administrativno-upravne) imala i vojnu vlast, sa tako|e ja~im garnizonom.

Na ~elu svjetovne turske vlasti nalazio se domorodac Mehmed pa{a Bajrovi} iz vrlo ugledne vlastelinske i vojni~ke porodice.

Vojnom upravom rukovodio je Sulejman-Ismail-Haki-Ferik “birind`i” pa{a (prvi me|u prvima), kao sand`a~ki vojni guverner sa sjedi{tem u Pljevljima. Po porijeklu je “Toska” (Albanac), a “Toske” su bili vrlo vjerni podanici “padi{ahovi” u svim prilikama.

Vlast se me|usobno ispreplitavala ali je i “saglasjem” ipak bilo dobro uhodana, znale su se nadle`nosti “ko maltu muti, ko visak dr`i”,

kako narod ka`e. Kasaba je tada “disala punim plu}ima”. Na sve strane se radilo i gradilo, svako ko je htio raditi, imao je i mogao zaraditi. Politi~ke prilike su bile varljive i nesigurne. Mje{tani “kasablije”, nijesu se ba{ mnogo uzbu|ivali i na njih osvrtali. Svak je pone{to radio i zara|ivao. ^ak i badavad`ije (besposli~ari), pa i onaj “puki siromah” bio je sit, puna stomaka, a i njih je bilo podosta. ^ar{ija je odasvuda mirisala a i “zaudarala” na: vru}u jagnjetinu, ov~etinu i jaretinu sa ra`nja; somune, pitaljke i }evape; simite (somune sa jajima), sa kajmakom i bez, i sva druga orijentalna jela u kalajisanim sahanima; baklave, hurma{ice, tatlije i druge raznorazne orijentalne poslastice i “zerzevate”. Pila se: boza, salep, a po uzavrjelim mejhanama se to~ila pljevaljska {ljivovica u “~okanjima”. Pjevale se sjetne sevdalinke, “u ravan” zveckali srebrenjaci a bogme i “taliri” zlatni po tabljama kafanskih pjeva~ica, padalo u zanos ljubavni, a{ikovalo po ba{~ama i kapid`icima... ^ar{ija je brujala od povika: “Navali svjetino, kod mene jeftino, ko voli nek izvoli...” Umiralo se i ra|alo, skoro nezapa`eno, kao u nekom za~aranom krugu, ~inilo se, bez kraja i po~etka, trajalo je svih tih godina, izuzev onih ratnih, i malo poratnih.

^ar{ija je tako imala dovoljno vremena za uobi~ajene “ken~iluke” ({ale), prevare, podvale, ponekad i “neslane”, u ~emu Pljevljaci nijesu mnogo oskudijevali... U takvoj sredini, ponekad od toga nijesu bili “imuni” ni pljevaljski dostojanstvenici, kao {to su pa{a Bajrovi} i drugi.

Prvi (Bajrovi}), sklon a pomalo i “no{en” ambijentom sredine, bio je spreman da podlegne njenom uticaju, pa se ponekad, onako “kuloarski utapao” u njenu svakodnevicu.

Drugi, a “prvi me|u prvima” vrlo ozbiljan, elegantan, dostojanstvenih i prefinjenih manira, razborit, rje~it, ali ka`u i plemenite du{e, nije se mogao a vjerovatno ni htio, uklopiti u tu sredinu. Gotovo je uvijek bio prezauzet vrlo va`nim vojnim zadacima, koje je oslabljena “Porta” stalno nametala...

Eto, odatle po~inje i poti~e na{a pri~a, koju je “~ar{ija” na ovaj ili onaj na~in, do skora{njih dana, prepri~avala i prenosila. Pa{a Bajrovi} htjede da se k’o malo “na{ali” sa “prvim me|u prvima” i to ba{ na prvi dan Kurban Bajrama, kada se dijele “kurbani” prema starom `rtvenom i vjerskom obi~aju... Uputi “kurban” Ismail Haki pa{i, u obliku “pe~enog zeca” na kalaisanoj tepsiji, prekrivenoj bijelom zlatom izvezenom bo{~om, kako i prili~i pa{ama sa obje strane.

Ovaj “povjerljivi posao” obavi{e dvojica pouzdanih pa{inih slugu, sa uputstvima da “kurban”, po svaku cijenu predaju, bez ikakvih posljedica,

u prave ruke. Mo`da u po~etku seizi nijesu znali {ta nose pod bo{~om, ali ih zagolica miris ze~etine, pa neprimjetno otkri{e bo{~u, te namignuv{i jedan drugome, produ`i{e dalje ka pa{inoj rezidenciji... "Kurban" je prihva}en od "pa{inih seiza" (posilnih) ili od uku}ana, svejedno, a njih dvojica se br`e bolje, pomalo smu{eno i hitro povuko{e, bez tepsije i bo{~e.

Kada "birind`i" pa{a, li~no i personalno otkri bo{~u i vidje {ta je pod njom, prenerazi se i zamalo ga "kap ne pogodi". Naime "Toske" kao najve}u uvredu i sramotu smatraju i do`ivljavaju ze~etinu i zeca, a posebno {to je u obliku "kurbana" ovoga puta, done{en u ku}u, jer ga ne vole vidjeti, a kamoli okusiti. Zec bi ba~en, a pa{a se tada zakune (donese jemin) da }e se osvetiti kurbanskom darodavcu, kada zato bude zgodna prilika.

Nije pro{lo mnogo vremena, ta prilika mu se i ukazala. Pa{a Bajrovi} se razbolje, pa se nije mogao odvojiti od du{eka i "minderluka" (mekane prostirke) na se}iji svoga ~ardaka. To potraja ne{to du`e nego {to se i sam nadao.

"Birind`i" pa{a Toska strpljivo ~eka{e, a "haberi" (glasovi) o toku bolesti, pa{e Bajrovi}a, su stizali. Kada sazna, da je bolest poodmakla i da je "kolega" "bim bajat" i "hasta" (jako bolestan), provede u djelo svoj naum, prethodno dobro isplaniran.

Dozove svoju dvojicu seiza i odredi im zadatak. Da obuku, odabrane no}i, crne duga~ke "kaftane", sa kapulja~ama, ponesu bijele ~ar{afe i pripreme u gu`ve (kao palice) druge ~ar{afe, na|u merdevine i nakvase "palice", umotaju se u bijele ~ar{afe i upadnu na pa{ine ~ardake i dobro ga "izdegene~e", zna se po kojim djelovima tijela. I tako se pripremljeni i opremljeni seizi, u neko doba no}i obreto{e pod pa{inim ~ardakom. Znali su "kopuci" ve} od ranije, da pa{a spava na mekim du{ecima u "od`akliji", te kroz "sara~anu" (manju prostoriju) do ~ardaka, neopa`eno pri|u, okrenu uzdrhtalog i prepla{enog, pa{u na stomak. Pa{a iznuren i zbunjen, brzo bi vezan i sa zapu{enim ustima, otimao se koliko je mogao. Naizmjeni~no ga njih dvojica tako onim nakva{enim gu`vama od ~ar{ava, dobro "izdevetaju" po "turu", tako da mu je ko`a dobro podustala, ali bez drugih vidljivih tragova...

Stigli su da pa{u na brzinu odve'u, i jo{ br'e odmagle u pomr~inu. Pa{a se nije odmah "duisao" (sna{ao), pa su i vremena imali da se neopa'eno udalje... Obavijesti{e svoga starje{inu o uspje{no izvr{enom zadatku i bijahu - dobro nagra|eni, sa napomenom, da tajnu dobro ~uvaju.

Pa{a Bajrovi} je o tome }utao, zbog velike sramote i poni'enja. Samo je pa{ina hanuma vidjela da ne{to nije u redu, ali je i ona }utala, jer joj je

pa{a priprijetio, da o njegovom stanju nikome ne smije pri~ati, a nije ni njoj povjerio o ~emu se radi, a i kako bi...? Ali ne lezi vra‘e, tajna je ipak bila otkrivena, ranije ili kasnije, svejedno.

Ozdravi pa{a Bajrovi}, po~e pomalo stidljivo izlaziti u ~ar{iju, oslu{kuju}i ~ar{ijske “avaze” (glasove), ali je sve, na prvi pogled, bilo na ~ar{ijskoj kaldrmi, kao da se ba{ ni{ta posebno nije dogodilo. U d`amiju pa{a nije dolazio na “namaz” ~ak ni petkom zadugo, {to zbog bolova a bogme i zbog mogu}e bruke i ogovaranja.

Jednoga dana kada je pa{a prezdravio susrete se sa svojim kolegom “birind`i” pa{om, ali ovoga puta, bez prisustva “o~iju i u{iju”, koje bi mogle da otkriju tajnu, jer je obzir prema svome saradniku nadja~ao i nadvladao `elju da ka`e, kako je vratio “milo za drago”. Sada je do{ao ~as da se to nasamo, jednom i razjasni... Poslije uobi~ajenog pozdrava, onako bez protokola, upita{e se za zdravlje, “}eif” (raspolo`enje), pa Ismail pa{a, onako uzgred upita, kao zabrinjavaju}i: Moj Mehmed efendija, odavno te ne vi|am na ~ar{iji, a ne dolazi{ vidim, ni u d`amiju odavno, pa mi je v’oma neobi~no. Ko “bel}im” si se ne{to razbolio, jali si se efendum, “prihelbetio” (zavezao) u hanumine skute, {ta li?!... “E moj Ismail efendijo, veliki me belaj potrefio. Hem sam bio v’oma hasta, hem hajde {to le`ah i jedva “rupu” presko~ih, nego me jedne no}i spodbi{e, onako jadna i ~emerna u najve}em hastaluku, ma bolje da ti ne pri~am... Eto hvala dragom Alahu, sad mi je laknulo, ali tu no} ne}u nikad mo}i, “hesapim”, zaboraviti. Ispri~a}u Ti, Ismail efendijo, samo te kunem i preklinjem nemoj o tom mom “halu” pri~ati”. "Ne}u Mehmed efendijo, “valahi bilahi” nikome, ne boj se". “Eto, te no}i upado{e mi neki “~angolozi” (spodobe) te me dobro izdegene~i{e, i pobjego{e, tako da ni danas danile, ne mogu sebi do}i”. “Ne mogu ko ~ojek sjesti, ni klanjati, niti sa “ahbabima” i s tobom kahvu popiti”... Jo{ bi pri~ao, ali Ismail pa{a ne izdr`a ve} sa suzdr`anim osmjehom re~e: “E to ti je Mehmed efendijo, bilo, zato {to si mi onog zeca na Kurban bajram uputio”...

I danas se mo‘e na}i poneki stariji Pljevljak, koji pamti ovu pri~u, ispri~anu na ovaj ili onaj na~in, a ja je opet na svoj na~in zabilje‘ih.

Ibrahim Rekovi}

ANEGDOTE IZ PLAVSKO-GUSINJSKOG KRAJA

Vidje}i starog Meljka Lukovi}a kako ispred ku}e cijepa drva, kom{ija ga upita: "[ta je to kom{ija, zar nema niko mla|i od tebe da to radi?"

Meljko mu na to odgovori, uzdi{u}i: "Eh, kom{ija, babo mi je davno umro, da mi je on `iv ne bih ja ovo radio".

***

Poznatog plavskog boema Ibra Belje{a, jedan prijatelj, koji je znao da je Ibro dosta novca du'an, {ale}i se upita:

"Ada, boga ti Ibro, kad toliko para duguje{, mo`e{ li da zaspe{?"

Ovaj mu odgovori:

"Tako mi boga ja zaspem ka jagnje, a da li spavaju oni {to su mi pozajmili pare, to ne znam".

***

Na vijest da je]amil kamionom pregazio krme, njegov otac Mula Ahmet je reagovao rije~ima: "Jok vala, to vi ne vjerujem, da ste mi rekli da je moj]amil pojeo krme, to bih vam vjerovao, a ovo nikako".

***

Jednog ljetnjeg dana se prevrnuo u jezeru ~amac sa predsjednikom Suda Hajrom. Plavom se brzo pronijela vijest da se utopio predsjednik suda, koju je njegov ~inovnik Plav{a prokomentarisao rije~ima: "Ne, meni se predsjednik nikad ne mo`e utopiti, jer }e mi odmah dovesti drugoga. Mo`e samo Ajro da mi se utopi, a predsjednik ne".

***

Prije par godina je na{em sugra|aninu u Njema~koj, koji ima }erku "papiru{u", do{lo pismo iz Plava, od "vi|enog" [aban-age, zainteresovanog da o`eni sina izbjeglicu.

Pismo, koje je uputio potencijalnom prijatelju, prepuno hvale o svom imetku, zavr{io je rije~ima: “Znam prijatelju, ti ovamo nijesi dolazio odavno i mo`da ne}e{ sve ovo {to ti pi{em vjerovati. No ako Bog da }e ti neko od tvojih brzo umrijet, pa }e{ ovamo doj i vi|et, da je sve ovako kako ti pi{em”.

***

Sabit - Ducu, koji je po prvi put do{ao u tazbinu, zbog njegovog upornog }utanja, tast prekori rije~ima: “[to je zete, samo }uti{, ni{ta ne pri~a{. [ta si se ustu|io, ka’ da ti nijesmo po volji?”

Sabit se malo po~e{a po bradi pa re~e: “Vala nijesam ustu|en i ljijepo mi je kod vas. A kad vas je moj babo kabuljio i ja vas kabuljim i da ste jo{ gori no {to jeste”.

***

Bajro-Krca se rano vratio sa njive ku}i, kljecaju}i.

Iz obora je zvao ‘enu i, prenema‘u}i se, po~e joj pri~ati:

“Nabodoh se na trn. Nagrdio sam se, `eno, na nekakav palamar i on mi se zalomio u nogu. Brzo na|i kotorku i pohitaj da ga izvadi{, da mi ne zagnoji. Ja sam ne mogu. Vidi{ da jedva zborim, koliko me bolji”.

@ena dotr~a i pomoga mu da sjedne na stube. Sazu mu opanak i ~arapu i po~e, dr‘e}i iglu u ruke, da tra‘i trn, po nozi, na koju se ‘alio da ga boli, ali ne na|e ni traga od njega.

Bajro-Krca, ljut {to mu ‘ena nije na{la trn, re~e:

“Ada `eno, {to si smrzla. Ka’ da si }orava, toliki trn ne mo`e{ da na|e{. Potra`i ga sad u ovu drugu nogu. Ne|e jes’”.

***

Prije pedesetak godina, prva~i} Amir-[iljko je, na zadatu temu, da, po izboru, nacrta doma}u ‘ivotinju, nacrtao konja u trku. Kada je u~itelj Nikola pogledao {ta je Amir nacrtao, pomilova ga po si}u{noj glavi i re~e: “Ovo si [iljkovi}u dobro nacrtao. Da si ovome konju nacrtao malo manji stomak, dao bih ti ~istu peticu. Ovako ti evo ~etvorka”.

Amir se nije dao zbunit, pogleda u~itelja i re~e brzo, dok mu nije stavio ocjenu u dnevnik: “Dru`e u~itelju, ja i nijesam crtao konja no kobilu, a to {to joj je stomak spu{}en, su`drebna je”.

U~itelj, nemade kud, nasmija se i re~e mu: “Sjedi mali, neka te |avo nosi, evo ti petica. Zaslu`io si ju i za crte` i za snala`ljivost”.

***

Prnjavorac Demo, prolaze}i pored ku}e ugleda kom{iju, koji je plakao za majkom, koja mu je nedavno umrla.

Demo mu pri|e i po~e da ga tje{i rije~ima: “Hajde bre kom{ija, nemoj da pla~e{ i da se sjekira{. Znam da ti je bila dobra majka i da te voljela, ali je toliko imala dana. Pla~u}i ju ne mo`e{ vrnut. No, ako je toliko `ali{ i ne mo`e{ bez nje, eno ja imam kod ku}e majku. Mla|a je no tvoja {to je bila. Uzmi je, halalom Bo`im, al’ }e ti je moja `ena no}as dovesti ku}i”.

***

Planinka Nura je bezuspje{no poku{avala da natovari kace sa smokom na mazgu zvanu Maca. Maca se branila i skakala.

Tako mu~e}i se, Nura je ugledala stasitog momka Omera, koji je sve ovo posmatrao sa praga obli‘njeg stana i zovnu ga da joj pomogne. Omer, onako sna‘an i hrkovit, do|e, prite‘e poprug, tako jako i brzo da mazga nije imala kad ni da se pomjeri, na{ta joj Nura zajedljivo i osvetni~ki re~e: “Ah, taman ti ga Maca, ko‘a ti se odrla. Mene se ne dade, a njemu se ne pomjeri. Znala sam ja da je Om{o za tebe”.

Bajro Agovi}

ARHIVSKA GRAĐA U POSJEDU ISLAMSKE ZAJEDNICE U CRNOJ GORI

Islamska zajednica u Crnoj Gori postoji od kada postoje i muslimani, a to zna~i od pojave islama na ovim prostorima (1497. godine). Nekoliko vjekova je organizacija Islamske zajednice bila inkorporirana u op{tu administraciju Otomanske imperije.

Upravljanje nad vjerskim objektima, d‘amijama, medresama, imovinom, vjerskim slu‘benicima (imama) vr{ila je upravna vlast pod vo|stvom sultana. Prestankom njegove vlasti (1878. godine – Berlinski kongres), kao i Ugovora izme|u Turske i Crne Gore, muslimanima se priznaje pravo na formiranje svoje vjerske zajednice i samostalno upravljanje vjerskim poslovima i imovinom. To je omogu}ilo organizovanje islamske vjerske zajednice u Crnoj Gori, prve takve institucije poslije povla~enja Turske sa Balkana, sa unutra{njim ure|enjem vjerskog ‘ivota muslimana u skladu sa propisima vjerozakona – {erijata.

U ovom obliku, kao samostalna, doma}a, dakle, sa autohtonom organizacijom, neovisna od stranih faktora, u ovom slu~aju Otomanske imperije, ona postaje sa samostalno{}u Crne Gore 1878., (Berlinski kongres).

Novi dr‘avni, duhovni i kulturni ambijent u kojem su se na{li muslimani u crnogorskoj dr‘avi u zna~ajnoj mjeri je opredijelilo i njihov uzajamni odnos, provo|enjem jedne relativno tolerantne vjersko-kulturne politike ~iji sadr‘aj nije jo{ uvijek do kraja izu~en. Muslimani su bili vezani za Tursko carstvo, {to je i prirodno, a kod Crnogoraca je raslo zadovoljstvo zbog pro{irenja svojih teritorija. Za mnoge muslimane je jedina alternativa bila iseljavanje, a oni koji su se odlu~ili da ostanu, izrazili su svoju lojalnost dr‘avi i kralju. Mudra politika Knjaza prema muslimanima u onim gradovima koji su u{li u sastav Crne Gore (Bar,

Ulcinj, Podgorica i Nik{i}) u~inia je da nije bilo sukoba na vjerskoj osnovi u ~itavom 20. vijeku.

Kako je ovaj period pro‘et mnogim zbivanjima, ipak se odvijala vjerska aktivnost, kako u vjersko-prosvjetnim, tako i imovinskim poslovima. Kao {to je poznato, sjedi{te muftijstva je bilo u tom periodu prvo u Ulcinju, zatim u Podgorici, a od 1912. u Baru. Iz tog perioda u posjedu ove zajednice nema arhivske gra|e i drugih dokumenata koji bi ukazivali na period koji je nazna~en. Ne{to od toga je sa~uvano u Starom Baru, dok u Nik{i}u, Podgorici i Ulcinju nije. Arhivsku gra|u iz ovog perioda mo‘emo na}i u Dr‘avnom arhivu na Cetinju, Ministarstvu unutra{njih djela, Ministarstvu inostranih djela i Ministarstvu prosvjete i crkvenih djela.

Kada su poslije Balkanskih ratova (1912.) pripale teritorije sa brojnim muslimanskim stanovni{tvom Crnoj Gori (Pljevlja, Bijelo Polje, Mojkovac, Berane, Plav, Gusinje i Ro‘aje), duhovnu vlast nad tim podru~jima do juna 1913. godine imao je bjelopoljski muftija, za podru~je od Pljevalja do Pe}i, a od tada njegova se nadle‘nost pro{irila na Bijelo Polje i okolinu, Donji Kola{in i ro‘ajsku kapetaniju. Pljevaljska i Plavo-gusinjska oblast imale su muftije u svojim sjedi{tima, Pljevljima, Bijelom Polju i Plavu. Ovdje se aktivno odvija vjerski ‘ivot, imaju}i u vidu postojanje vjerskih {kola, medresa, ru‘dija, mekteba i sl. Kako su muslimani prolazili kroz te{ka isku{enja, ‘ivje}i na razme|u svjetova uvijek krivi i na udaru, bez obzira {to su ovdje dugo ‘ivjeli i egzistirali, nijesu bili u prilici da upoznaju sami sebe, svoju bogatu kulturnu ba{tinu. Ru{ila se materijalna i kulturna ba{tina, d‘amije, medrese, (podru~je Pljevalja i Bijelog Polja), a sa ovim je uni{tavan i bogati fond knjiga, spisa, prepiski i drugih dokumenata. Utirani su tragovi postojanja jednog naroda, a sa njime trajna, duhovna, kulturna i materijalna vrijednost. Ono {to smatramo sa~uvanim iz ovog perioda nalazi se u Dr‘avnom arhivu Crne Gore na Cetinju, Istorijskom institutu u Podgorici, te u arhivima dr‘avnih op{tinskih organa uprave. U posjedu ove zajednice iz tog perioda nema sa~uvane arhivske gra|e ili knji‘nog fonda.

Godine 1918, ujedinjenjem Srbije i Crne Gore, odnosno 1919. u novoformiranoj Kraljevini SHS forimaralo se Ministarstvo vjera u Beogradu, pod ~ijom je nadle‘no{}u potpala uprava {erijata za Crnu Goru. Godine 1922. Zakonom o ustrojstvu sudova, Vrhovno muftijstvo u Beogradu je progla{eno Vrhovnim islamskim nadle{tvom za Srbiju i Crnu Goru. Ovim se dokida muftijstvo za Crnu Goru, bez naziva crnogorski, jer je Crna Gora postala jedna oblast Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ministarstvo vjera je ukinuto 1929. godine, a poslove iz ove nadle‘nosti

je preuzelo Ministarstvo pravde. Tada su paralelno u Kraljevini SHS postojale dvije Islamske zajednice, jedna u Srbiji, sa Kosovom i Makedonijom, u ~ijem sastavu ulazi i Crna Gora, sa sjedi{tem u Beogradu, a druga za Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Sloveniju i Dalmaciju sa sjedi{tem u Sarajevu.

Kako je Islamska zajednica Crne Gore od 1919. do 1929. godine pripadala Vrhovnom islamskom nadle{tvu u Beogradu i administrativno vezana za nju, svakako }e se na}i u Arhivu Jugoslavije, Ministarstvu vjera i Ministarstvu pravde arhivske i druge gra|e iz ovog perioda.

U periodu od 1930. do 1941. godine podru~je Crne Gore je bilo podre|eno Ulema Med'lisu u Skoplju. Iz tog perioda vidljivih pomaka u radu Islamske zajednice nema, s obzirom na kasnije ratne okolnosti 1941. – 1945. g. S obzirom da je ovo podru~je bilo podre|eno u tom periodu Ulema Med'lisu u Skoplju, o~ekivati je da se za ovaj period arhivska i druga gra|a mo'e na}i u Skoplju.

Godine 1947. a'uriraju se aktivnosti na formiranju i u~vr{}ivanju organa Islamske vjerske zajedice u Crnoj Gori. Krajem 1947. godine je obrazovan Vakufski sabor, a 1948. i Islamsko starje{instvo Crne Gore sa sjedi{tem na Cetinju.

Na osnovu istra'ivanja po mjesnim organima Islamske zajednice za podru~je Crne Gore, da se konstatovati da je i ono arhivske gra|e {to je pretpostaviti ostalo do Drugog svjetskog rata, kao i poslije njega, veliki fond spaljeno i uni{teno. U privatnom vlasni{tvu ne{to je od toga sa~uvano, ali je to sasvim mali broj od fonda sa kojima je Islamska vjerska zajednica raspolagala u svojim posjedima. Nemarnost u ovom je bila i kod pojedinih vjerskih organa u posljeratnom periodu. Da bi se o~istile d'amije i tavanice od starih stvari i materijala, uni{tavane su i sa njima arhivska gra|a i drugi knji'ni fond.

Kao i druge civilizacije koje su tokom istorijskih perioda bivstvovale na ovim prostorima ostavljaju}i iza sebe bogati fond kulturnih vrijednosti, tako je i period Otomanske vi{evjekovne istorije ostavio mnogo materijalnih dobara, knji'nog fonda i arhivske gra|e.

Danas }emo u posjedu ove zajednice na}i veoma skroman, ili veoma osiroma{en fond ovih vrijednosti, knji'ne ili arhivske gra|e.

U razli~itim istorijskim periodima (1912, 1924, 1941.g.) uni{teni su mnogi objekti, a sa njima i dokumentacija, arhivska i druga gra|a.

Me{ihat Islamske zajednice u Republici Crnoj Gori (izvr{ni organ) sa sjedi{tem u Podgorici, posjeduje fond arhivske gra|e koji datira od 1947. godine pa nadalje. Tu se nalaze dosijei vjerskih slu'benika, dokumenti o

nacionalizaciji i eksproprijaciji vakufskih dobara (imovine) na podru~ju Crne Gore, d‘amije, vakufskih ku}a, radnji i sl. Ovome treba dodati razne zapisnike, djelovodne protokole, kao i op{ta i normativna akta. Arhiv je nesre|en i izlo‘en je propadanju zbog neadektvatnih prostorija.

U osnovnim organima Islamske zajednice (odborima) na podru~ju ovog Me{ihata ostalo je sa~uvano ipak ne{to od tog fonda.

U Pljevljima postoji nekoliko stotina knjiga, razli~ite ali i nepoznate sadr‘ine. U arhivi ovog odbora posebno mjesto i pa‘nju privla~i Kur’an u rukopisu iz 16. vijeka. Pisan je 987. H. godine, {to odgovara 1579. godini po gregorijanskom kalendaru. Veli~ine je 39 x 28.5 cm, a njegova te‘ina iznosi 5.5 kg. Ima 253 lista koji su ukra{eni sa 352 minijature ura|ene na zlatnoj podlozi. Motivi su krug sa {iljcima poput koplja okrenuti du‘ stranice, kvadrat i stilizovana kupa cvijeta. Autor ovog rukopisa za sada nije poznat. Zabilje‘ena su samo dva slova D‘ A, {to bi moglo da odgovara tada ~estom imenu D‘afer. Pored ovoga postoji i drugi rukopis Kur’ana koji nije kompletan. Bogato je ukra{en sa 1059 minijatura u svjetlo-plavoj boji na zlatnoj podlozi. Pretpostavka je da je kori{}en perzijski stil ukra{avanja. Obzirom da je, kao i prednji primjerak, pisan na istom kvalitetu papira i istim stilom, pretpostavlja se da je iz istog perioda. U ovom arhivu nalazi se i veliki knji‘ni fond razli~ite sadr‘ine pisan perzijskim, staro-osmanskim i arapskim pismom. Pored ovih, brojni su dokumenti u rukopisu, a odnose se na posljednja tri vijeka. Arhiv nije sre|en, ~uva se u neodgovaraju}em skladi{nom prostoru, pa je izlo‘en propadanju. Stoga je potrebno da se na stru~an na~in za{titi i posveti pa‘nja na istra‘iva~kom planu.

U Starom Baru je, tako|e, bogat knji‘ni fond razli~itog sadr‘aja. Me|u gra|om je dosta rukopisa na arapskom, staroosmanskom ili persijskom pismu. Zbog nemanja stru~nih kadrova iz ove oblasti, nepoznati su sadr‘aji knji‘nog fonda za koji se pretpostavlja da ima dragocjenu vrijednost. Pored ovih, u arhivu Odbora nalazi se i gra|a iz perioda 1916., a koja se odnosi na vakufska zavje{tanja, kao i razni dokumenti od 1924. pa nadalje. Oni uglavnom tretiraju tematiku vjerskih ~inovnika, muftija, kadija i ostalih slu‘benika na ovom podru~ju, te razni spisi i korespondencije ovih organa sa dr‘avnim institucijama i sl. Fond je solidno za{ti}en, ali nije u istra‘iva~kom radu obra|en.

U Ulcinju je tokom II svjetskog rata jedan dio arhiva uni{ten, a ono {to je ostalo preneseno je u Skadar (Albanija). Sada se u posjedu ove zajednice nalaze mati~ne knjige ro|enih od 1909.-1937., knjige vjen~anih

1928.-1954., mati~ne knjige umrlih 1909.-1929., 1921.-1954., kao i domovnice iz 1895.-1946. godine.

U Bijelom Polju je u posjedu Islamske zajednice Kur'an u rukopisu, formata 30x45 cm, bez imena prepisiva~a i datuma prepisa. Narodno predanje ka'e da ga je ovdje neka osoba donijela iz Ugarske i zavje{tala ga bjelopoljskoj d'amiji, gdje se i dalje ~uva. Pisan je na debelom bijelom papiru. Sude}i prema tome i jo{ nekim okolnostima, ovaj primjerak Kur'ana se mo'e smatrati starim oko 400 godina. Na mnogim stranicama je krupno ispisana rije~ Vakf (zavje{taj). Osim ovog, u Bijelom Polju se u privatnom posjedu (porodica Huzejra Dizdarevi}a) nalazio Kur'an manjeg formata u rukopisu, koji poti~e iz polovine 13. vijeka. Pisan je na tankom, 'u}kastom papiru, jednostavnom, starijom varijantom arapskog pisma. Povez rukopisa je ko'ni sa utisnutim ukrasima na sredini stranice. Na posljednim dvijema stranicama prepisiva~ je zapisao "...dovr{io prepisivanje ovog mushafa Muhammed, sin Muhammeda, sina Širazije, u Mersilu (Mosul), tokom godine {est stotina i ~etrdeset i sedme, 647..." Hid'retska godina, odnosno godina u kojoj je potpis nastao, a koja je ispisana slovima i brojkama, odgovara 1249. po n. eri. Ovaj se manuskript smatra, kako je zabilje'io profesor Mehmed Mujezinovi} (Takvim 1973. god. str. 137) najstarijim primjerkom na|enim do sada u na{im krajevima. Rukopis je dosta dobro o~uvan i svakako predstavlja rijetkost. O porijeklu se zna samo to da ga je ova porodica dobila na dar.

U Beranama nalaze se uglavnom dokumenta koja tretiraju problematiku o nacionalizaciji d'amija i vakufske imovine u poslijeratnom periodu (1945.) dok se u **Petnjici**, kod Berana, nalaze knjige domovnice.

U Podgorici je zanemarljiv fond arhivske i druge dokumentacije, a koji se uglavnom odnosi na posjedovne listove vakufa ovog Odbora. Arhiva ovog odbora je uni{tena tokom bombarodovanja Podgorice 1941. a i kasnije, kao {to je slu~aj i u drugim sredinama.

U Tuzima, kod Podgorice, nalaze se knjige domovnice.

Nedostatak istoriografa u minulom periodu je imalo za posljedicu ignorisanje i zanemarivanje istorijskih sadr'aja. U objavljenim istoriografijama uzaludno }emo tra'iti radove koji tematski pokrivaju manjinske, nacionalne, vjerske i kulturne zajednice. Izuzetak u tome donekle predstavlja bosanska istoriografija.

U istra'iva~kom smislu, arhivska gra|a koja se odnosi na muslimanski korpus ~eka da bude temeljito istra'ena. U posljednjim godinama u~injen je vidan napredak, ~iji se sadr'aji zasnivaju na postoje}oj literaturi, ali ne i na arhivskim istra'ivanjama. Dosada{nja znanja su iz

postoje}eg, a ne iz mogu}eg i po‘eljnoga. Izgovor o nedostatku izvora je vi{e pokri}e za povr{nost, nego argument za nau~nost. Ne mo`e se konstatovati da ne~eg nema, ako se prethodno ne traga za tim. Dr‘avni arhiv Crne Gore na Cetinju posjeduje ogromnu gra|u neistra‘enih istorijskih izvora, posebno za period o kome je rije~. Ovome treba dodati i arhiv u Skoplju, Skadru, Sarajevu i druge doma}e i strane arhive, Turske posebno. Time }emo lako do}i do zaklju~ka da navedena tematika tek ~eka istra‘iva~e.

Mustafa Memi}

POLITIČKA DIFERENCIJACIJA I STVARANJE PRVIH PARTIZANSKIH JEDINICA MEĐU MUSLIMANIMA U CRNOJ GORI 1943. GODINE

I

U uvodnom referatu za ovaj nau~ni skup, kao i u drugim prikazima razvoja narodnooslobodila~ke borbe i revolucije, ne istra‘uju se i ne analiziraju karakteristike te borbe i u krajevima gdje stanovni{tvo, po svojoj nacionalnoj strukturi, nije bilo homogeno, ili je preovladavalo u~e{}e drugih nacionalnosti, gdje istorijski i drugi uslovi nisu bili istovjetni, pa je i razvoj narodnooslobodila~ke borbe bio druga~iji. Sa stanovi{ta ciljeva i interesa – narodnooslobodila~ka borba je bila jedinstvena i u tom pogledu nema nikakvih razlika. Nema ih ni sa stanovi{ta nosilaca pripreme, organizacije i rukovo|enja borbe. Razlike se javljaju sa stanovi{ta uslova, na~ina, vremena i intenziteta njenog razvoja. Zbog toga je ovo saop{tenje posve}eno analizi razvoja i karakteristika NOB-a na terenima gdje je muslimansko stanovni{tvo bilo grupisano i gdje su se, umjesto ~etnika, javljali muslimanska milicija i vulnetari. Koliko nam je poznato razvoj i karakteristike NOB-a na ovim terenima su nedovoljno obra|eni.

Muslimani u Crnoj Gori ‘ive u jednom dijelu ove republike zajedno sa Crnogorcima, zajedni~ki im je jezik, a naj~e{}e i porijeklo. Dosta dugo imali su razli~it istorijski put i bili pod uticajem razli~itih kultura. Razlike u religioznoj pripadnosti bile su pri tome od presudnog zna~aja i uticaja. One su uzrokovale i njihov razli~it polo‘aj u dru{tvu i naj~e{}e razli~ito pona{anje u odre|enim dru{tvenim kretanjima. Nerijetko su dolazili i u me|usobne sukobe.

U 1921. godini Muslimana u Crnoj Gori bilo je 46.989.[1] To je ~inilo

1. Kraljevina Jugoslavija, Op{ta dr‘avna statistika, definitivni rezultati, Popis stanovni{tva, 31.I 1929., Republi~ki zavod za statistiku SR BiH,XXI-9- Podatke pregrupisao i sredio autor;

17% ukupnog stanovni{tva Crne Gore. Krajem ~etrdesetih godina bilo ih je 10.700 doma}instava sa oko 60.000 stanovnika.[2] U 1981. godini evidentirano ih je 78.080 stanovnika.[3] Time je njihovo u~e{}e u ukupnom stanovni{tvu Crne Gore smanjeno sa 17% u 1921. na 13,4% u 1981. godini. Ova je pojava prvenstveno rezultirala iz mehani~kog odliva stanovni{tva, putem iseljavanja i djelimi~no iz njegovog fizi~kog uni{tavanja u srezovima bjelopoljskom i pljevaljskom od strane ~etnika po~etkom 1943, a u manjem obimu na terenu [ahovi}a u 1924. godini.[4] Iseljavanje je bilo ve}eg obima i intenziteta do 1921. godine, najprije iz Nik{i}a i Kola{ina, [5] a zatim 1914. godine preko luke Bar, kada je prema austrougarskim podacima emigriralo 16.570 Muslimana.[6]

U predratnom periodu Muslimani u Crnoj Gori nisu bili politi~ki organizovani. Nominalno im je priznavana vjerska ravnopravnost, ali su tretirani nacionalno nepodobnim stanovni{tvom, pa su prema njima, naro~ito u sjevernom dijelu Crne Gore, primjenjivane i posebne mjere odmazde i nad njima su vr{eni razni zlo~ini.[7] U nekim krajevima, naro~ito do 1924. godine, tolerisana je i podr‘avana samovolja policijskih organa i oni za ono {to su radili nisu uzimani na odgovornost. U tom periodu, u dijelu Sand‘aka, Muslimani su se okupljali oko partije “D‘emijet”, koja je djelovala u slu‘bi Radikalne stranke i uspijevala se odr‘ati dok se tako pona{ala.[8] Poslije njene zabrane muslimanski i vjerski prvaci slu‘ili su politi~kim partijama koje su bile na vlasti i uspijevali da muslimansko stanovni{tvo podrede sopstvenim i interesima onih koji su vladali kao “glasa~ku masu”, dovode}i ih u poziciju koja je objektivno {titila postoje}i re‘im i kao takva objektivno ote‘avala progres i demokratiju.

2. Arhiv SR Makedonije, Fond Vakufske direkcije Skoplje, izvje{taji imama mati~ara sa teritorije Crne Gore za 1937. godinu; albansko i muslimansko stanovni{tvo razgrani~eno na teritorijalnom principu;

3. Savezni zavod za statistiku, Popis stanovni{tva za 1981. godinu, po nacionalnoj strukturi i op{tinama;

4. Memorandum Kralju o krvoproli}u u [ahovi}ima delegata op{tina [ahovi}a i Pavinog Polja, 21. novembar 1924. godine, “Pravda”, Sarajevo, Kalendar JMO, Zagreb, 1925;

5. Jovan Ivovi}, Raseljavanje nik{i}kih Muslimana, Istorijski zapisi, Knj. I, svesska 6-6k, Cetinje, maj-juni 1948; 363-68;Dr. \oko Pejovi} (\or|ije)k, Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd, 1962, 194;Dr. Jovan Cviji}, Metanastazi~ka kretanja..., Lutanja nik{i}kih muhamedanaca, Beograd, 1922;

6. Dr. \oko Pejovi}, cit. djelo, str. 195;

7. Zufer Musi}, Narod Plava, Gusinja i okoline ranije i u 1941. godini, Vatre sa Komova, Narod andrijevi~kog sreza u NOR 1941-1945,SUBNOR, Andrijevica, Beograd, 1978, str. 410-418;

8. Istorija gra|anskih stranaka u Jugoslaviji, Beograd, 1925, str. 76;

Sredinom ~etvrte decenije me|u Muslimanima u Crnoj Gori javile su se odre|ene pojave koje su ozna~ile neke nove kvalitete na liniji progresa. U prvom redu to je bila pojava prve {kolovane omladine me|u Muslimanima. U tome su pozitivnu ulogu naro~ito odigrali u~enici koji su u~ili u Velikoj medresi u Skoplju, koji su velikim dijelom pripadali naprednoj srednjo{kolskoj i studentskoj omladini. Me|u njima je izrastao i jedan broj istaknutih revolucionara. Njihov idejno-politi~ki uticaj veoma se pozitivno odra'avao na prevazila'enju svega onog {to je razdvajalo ljude razli~itih nacionalnosti i religija, na razvijanju antifa{isti~ke svijesti i uklju~ivanju muslimanskih masa u pripreme za odbranu zemlje, sukobljavaju}i se sa njihovim konzervativnim vo|stvima, koja su zastupala interese onih koji su vladali. Putem sporta, kulturno-umjetni~kih priredbi i formiranjem sopstvenih novinskih glasila, bili su pioniri progresa i revolucionarne misli me|u muslimanskim stanovni{tvom, koje je bilo na veoma niskom nivou uop{te razvijenosti, a posebno nivoa obrazovanosti i prosvije}enosti.[9]

Od muslimanske inteligencije iz predratnog perioda trojica su pripadali nacionalisti~kim organizacijama. Jedan je bio aktivista Ljoti}evog "Zbora", jedan je zastupao tezu da su Muslimani u Crnoj Gori Hrvati ili Albanci (odgovorio mu je Zufer Musi}, preko "Na{eg doma"), a tre}i je, kao nacionalista djelovao i tokom NOB-a pa je bio i ~lan ~etni~kog politi~kog rukovodstva u Crnoj Gori. [10]

U Podgorici (Titogradu), djelimi~no i u Pljevljima, bila je dosta brojna radni~ka omladina koja je prihvatala program KPJ i pod njenim uticajem bila je organizovana u URSovim sindikatima, u sportskim organizacijama i kulturno-umjetni~kim dru{tvima, preko kojih je KPJ vr{ila svoj uticaj. [11]

---

9. Mustafa Memi}, Medresanti u borbi za progres, nacionalno i socijalno oslobo|enje zemlje, studija pripremljena za objavljivanje;

10. U "Zboru" Dimitrija Ljoti}a bio je Nasuf Ga~ovi}, profesor njema~kog jezika, zavi~ajno iz Boljani}a kod Pljevalja. Kao takav protjeran iz Velike medrese aprila 1940. godine. Nalazi se u emigraciji; Ja{ar Ramusovi}, student iz Berana (Ivangrada), dopis "uglednog intelektualca", objavljen u "Muslimanskoj svijesti", Zagreb, br. 68 i odgovor Zufera Musi}a pod naslovom: "Kratak odgovor 'Muslimanskoj svijesti', Na{ dom, Skoplje, Broj 26,06.XII 1939, str. 4; Sadik \urbuzovi}, pravnik iz Podgorice (Titograd), bio je u 1944.g. u ~etni~kom politi~kom rukovodstvu u Crnoj Gori, kao navodni predstavnik Muslimana u Crnoj Gori;

11. Revolucionarni pokret u op{tini Titograd 1919-1945, Op{tinski odbor SUBNOR-a Titograd, Titograd; Milan A. Rai~evi}, Lijeva obala, Titograd, 1971, str. 47,58,66,183; Razgovor autora sa Rizom Katanom, Pljevlja, u~esnik NOB-a od 1941. i Autorizovana izjava Izeta Sadagi}a, sada penzioner u Zenici;

Na terenu Plava i Gusinja prisutna je bila politi~ka aktivnost i Zufera Musi}a, koji je pripadao Zemljoradni~koj stranci, a o mnogim pitanjima, naro~ito na razvijanju bratstva i jedinstva i o pitanju priprema za odbranu zemlje nije se bitno razlikovao od stavova KPJ. Posebno je zapa‘ena njegova aktivnost na razobli~avanju begovsko-konzervativnih ostataka na Kosovu, koji su bili u slu‘bi italijanske okupacione politike i za~etnici velikoalbanskog nacionalizma i separatizma.[12]

Krajem ~etvrte decenije iz redova Muslimana u Crnoj Gori javili su se i prvi literarni stvaraoci "lijeve orjentacije", koji su obra|ivali socijalnu tematiku. [13]

Prema do sada izvr{enim istra‘ivanjima, organizovanih komunista me|u Muslimanima u Crnoj Gori u predratnom periodu bilo je 66, od kojih 26 ~lanova KPJ i 40 kandidata za ~lanove KPJ i ~lanove SKOJ-a. Od njih su 44 bili studenti i srednjo{kolci, a 22 radnici – omladinci. [14]

Studentska i srednjo{kolska omladina provodila je i u svojim zavi~ajima radila samo u vrijeme {kolskih raspusta. Samo ~lanovi KPJ i SKOJ-a iz redova radni~ke omladine, a njih je bilo znatno manje, bili su stalno na terenu. Najvi{e ih je bilo u Podgorici (Titogradu). Sama dva ~lana KPJ i tri ~lana SKOJ-a bili su porijeklom sa sela, a oko 70% muslimanskog stanovni{tva ‘ivjelo je na selu. Dosta je brojna bila srednjo{kolska i studentska omladina koja je pripadala naprednoj omladini. Samo iz Velike medrese u Crnoj Gori je bilo 135 u~enika, od kojih su 78 zavr{ili {kolu i studirali prete‘no na Beogradskom univerzitetu. [15]

U rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u predratnom periodu radili su: Rifat Burd‘ovi} – Tr{o, kao sekretar Univerzitetskog komiteta KPJ, ~lan i sekretar Mjesnog komiteta KPJ Beograda; Be}o Ba{i}, ~lan Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Makedoniju i ~lan Gradskog komiteta SKOJ-a Skoplja; Osman Buli}, ~lan Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Crnu Goru, Boku, Sand‘ak, Kosovo i Metohiju; Hivzija]atovi}, rukovodilac partijske tehnike Oblasnog komiteta KPJ za Makedoniju i parijske tehnike Kaznionskog komiteta na robiji u Sremskoj Mitrovici; Muharem Hasovi} je bio jedan od istaknutijih komunista u Nik{i}u, ~lan KPJ od 1934, zatva-

---

12. Mustafa Memi}, Zufer Musi} i njegov list "Na{ dom", Istorijski zapisi, godina XXXIII (LIII), 1980/3, str. 121-137;

13. Be}o Ba{i} i Junuz Me|edovi} su izme|u dva rata objavili nekoliko pjesama u listu "Na{ dom";

14. Mustafa Memi}, U~e{}e Muslimana u Crnoj Gori u revoluciji i NOB-u, materijal ra|en za Istorijsku komisiju CK SK Crne Gore, nije objavljen;

15. Isto kao napomena pod br. 9, podaci ra|eni na bazi godi{njih izvje{taja Dr‘avne Velike medrese kralja Aleksandra od 1930-1940. godine;

ran kao komunista 1936. i 1940. godine; Munib Ku~evi} je u 1941. godini bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ u Bijelom Polju; D‘avid Haveri}, bio je partijski i sindikalni rukovodilac ko‘arskih radnika u Sarajevu i sekretar partijske }elije na Ba{~ar{iji. [16]

II

Okupacijom zemlje 1941. godine znatan dio prostora na kojem ‘ive Muslimani pripojen je tzv. Velikoj Albaniji, mada su pitanje granica izme|u novostvorenih kvislin{kih tvorevina okupacione vlasti dr‘ale nominalno otvorenim sve do avgusta 1941. godine. [17]

U jednom dijelu Sand‘aka tokom maja 1941. godine uspostavljena je usta{ka, odnosno vlast tzv. Nezavisne dr‘ave Hrvatske, koja je postojala kratko vrijeme. [18] Istovremeno su vr{eni poku{aji i propaganda me|u muslimanskim stanovni{tvom u Sand‘aku da se putem peticija poglavniku Anti Paveli}u izvr{i pritisak na njema~kog okupatora da se Sand‘ak pripoji kvislin{koj Nezavisnoj dr‘avi Hrvatskoj. [19]

Okupator je iz svojih punktova u Novom Pazaru i Sjenici, preko kvislin{kih organizacija sa Kosova i Srbije, vr{io pritisak i propagandu na muslimansko stanovni{tvo okolnih podru~ja, sa ciljem da ih organizuje protiv partizanskih odreda i da ih stavi u slu‘bu okupatora. [20]

Me|unacionalni i me|uvjerski odnosi u dijelu sjeverne Crne Gore bili su te{ko poreme}eni. [21] Okupator je to veoma smi{ljeno i obilno dalje

---

16. Svi su, izuzev Osmana Buli}a, poginuli u narodnooslobodila~kom ratu. Rifat Burd‘ovi} i Muharem Hasovi} progla{eni su za narodne heroje; Be}o Ba{i} je poginuo kao organizacioni sekretar Okru‘nog komiteta KPJ za okrug beranski (ivangradski); D‘avid Haveri} je avgusta 1941. godine osu|en na smrt od Prijekog suda NDH u Sarajevu i strijeljan na Vracama; Munib Ku~evi} je poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi, a Hivzija]etovi} aprila 1944. godine u borbama za oslobo|enje Berana (Ivangrada)- do 1941. godine pripadao je frakciji Petka Mileti}a;

17. Arhiv Vojno istorijskog instituta, Beograd, ANJ, K.740,reg. 12/3a-1, Izvje{taj civilnog komesara za Federalisti~ku Crnu Goru Macolinia; Isto, Cet. arhiv, CG-B-2337; Sreska komanda ‘andarmerije za srez andr.

18. Danilo Jaukovi}, Pljevaljski srez 1941-1945, “Prilog u krvi”, str.61;

19. Arhiv Istorijskog instituta SR Crne Gore, XIk, 1a-18 (41) – “Sarajevski list” od 6. maja 1941. godine, objavio je potpisnike peticije, koju su potpisali, u ime Pljevalja: Selmanovi} [efkija, Faik i Ibrahim; Alagi} Hajrudin; Bajrovi} Muhamed; Trkulj Halil; ^au{evi} Alija; Avdubegovi} Avdi-beg; Mulovi} Be}ir i Meki} Ibrahim; U ime Bijelog Polja i okoline: Muzurovi} Osman; Bu~an Red`o; Bejabegovi} Izet; Dobard`i} Ilijaz i Lame`evi} Jusuf;

20. Punktom u Sjenici rukovodio je Hasan Zvizdi}, a u Novom Pazaru Atif Had‘iahmetovi}, kasnije A}if Bljuta;

21. Poreme}aj me|unacionalnih odnosa bio je naro~ito izra‘en na terenu Plava i

produbljavao i zloupotrebljavao i uspio da u gu{enju julskog ustanka anga‘uje, pored okupacionih i kvislin{kih jedinica sa Kosova i Metohije i dio muslimanskog stanovni{tva u Gornjem Polimlju, ~ime su ti odnosi jo{ vi{e zatrovani. [22]

Vo|stvo ~etni~kog pokreta poku{avalo je da se sporazumije sa reakcionarnim muslimanskim vo|ama radi zajedni~ke borbe protiv partizanskih snaga. [23] U tome nije uspjelo zahvaljuju}i prvenstveno uticaju KPJ na ovim terenima i protivrje~nostima koje su izme|u ~etni~kog pokreta i Muslimana bile o~ite. [24]

U krajevima koji su pripojeni tzv. Velikoj Albaniji formirane su avgusta 1941. godine vulnetarske jedinice. [25] Bile su to civilne jedinice, koje su uz odre|enu nov~anu naknadu (najprije po tri, a zatim po pet albanskih napuljona mjese~no) u no}nim ~asovima obezbje|ivali grani~ni prostor i vr{ili kontrolu kretanja u gradovima i selima a danju su bili u svojim ku}ama i obavljali poljske radove. Kada je okupator vr{io ofanzivne operacije na oslobo|enu teritoriju, anga‘ovao je u borbama i vulnetarske jedinice.[26]

Na terenima bjelopoljskog i pljevaljskog sreza formirana je po~etkom 1942. godine muslimanska milicija.[27] Pod uticajem milicijskih i vulne-

---

Gusinja. Dobrim dijelom posljedica su suprostavljanja stanovni{tva ovih krajeva odlukama Berlinskog kongrresa u periodu 1878-1880. Od februara do maja 1913. godine na ovom terenu ubijeno je oko 600 Muslimana i Albanaca, zato {to su odbili da prime pravoslavnu vjeru, a oko 12.000 ih je prevedeno u pravoslavlje; februara 1919. godine ubijeno je oko 450 Muslimana, svi su domovi poplja~kani, a stanovni{tvo emigriralo u okolinu Skadra. U 1941. godini okupator i njegovi kvislinzi organizovali su tzv. osvetu. U Plavu je ubijeno oko 40, a u Gusinju 12 pripadnika crnogorske nacionalnosti samo zato {to su bili Crnogorci. U julskom ustanku izvr{eni su te{ki zlo~ini prema stanovni{tvu Gornjeg Polimlja. Ve}ina muslimanskog stanovni{tva, naro~ito u Gusinju suprostavilo se jula 1941. godine ovim zlo~inima i uspjelo da spasi oko 60 porodica crnogorske nacionalnosti;

22. Obja{njeno pod napomenom 21;

23. Oblasni komitet KPJ za Sand‘ak, Izvje{taj CK KPJ od 15. maja 1942. g. objavljen u radu Dr. Nade‘de Jovanovi}, Rifat Burd‘ovi} –Tr{o, Glas, Beograd, 1973, str. 131-134;

24. Isto; Oblasni komitet KPJ za Sand‘ak, Izvje{taj PK-u KPJ za Crnu Goru, Boku i Sand‘ak, od 25.II 1942, objavljeno u cit. djelu dr. Nade‘de Jovanovi};

25. Ist.institut SR Crne Gore, IX, 1a-371 (42), Izvje{taj {taba Andrijevi~kog bataljona I andrijevi~ke brigade;

26. U~e{}e vulnetarskih jedinica u ofanzivnim operacijama na oslobo|enu teritoriju u Gornjem Polimlju javljalo se na sektoru od Plava, Gusinja, Petnjice i Ro‘aja, i to: jula 1941, oktobra 1943, januara 1944 i aprila 1944. godine; u julu 1941.g. nije postojala organizacija vulnetara, ve} su u~esnici u gu{enju ustanka bili organizovani na teritorijalnoj i rodbinskoj osnovi;

27. Isto kao napomena pod br. 23 i 24;

tarskih snaga u Novom Pazaru, Sjenici, Hisard‘iku i Komaranima, vr{eni su poku{aji organizovanja muslimanske milicije u srezu bjelopoljskom i krajem 1941. godine, ali je Partija uspijevala da ih razbija. Na teren Donjeg Bihora odlazile su dosta brojne grupe komunista i uticajnih gra|ana, koje su u neposrednim razgovorima sa seoskim stanovni{tvom uspijevale da organizovanje milicije i prvenstveno njeno anga‘ovanje protiv partizanskih snaga sprije~e.[28] Na terenima na kojima je formirana muslimanska milicija, Partija je i dalje vr{ila svoj politi~ki uticaj, prvenstveno da onemogu}i njenu saradnju sa ~etni~kim pokretom u borbi protiv partizanskih snaga. U tome se uspijevalo i muslimanska milicija nije dozvoljavala pristup ~etnicima na terenima koje je ona kontrolisala. Pod uticajem okupatora bila je i protiv prisustva partizana, ali se prema partizanima, u vi{e slu~ajeva, blagonaklono odnosila.[29]

O stavu komunista Muslimana u Crnoj Gori o pitanju okupacije zemlje i stvaranju novih granica, govori ocjena koju je ratni sekretar Okru‘nog komiteta KPJ za okrug beranski (ivangradski) \oko Pajkovi} dao o plavsko-gusinjskim komunistima. On isti~e da su oni odlu~no osudili raspar~avanje i komadanje Crne Gore, odnosno Jugoslavije, da su bezrezervno prihvatili i podr‘ali poziv CK KPJ od 4. jula 1941. godine o pokretanju stanovni{tva u oru‘anu borbu i da su se, u krajnje nepovoljnim uslovima priklju~ili ustanicima na susjednoj teritoriji, javno i odlu~no osudili dogovor izme|u italijanskog okupatora, sa jedne i izdajnika iz redova Muslimana i Albanaca, s druge strane - o gu{enju ustanka i u~e{}u tamo{njeg stanovni{tva u borbi protiv ustanika. [30]

Veoma je zna~ajna uloga bila komunista Muslimana u razvijanju ustanka i bratstva i jedinstva u Sand‘aku, u ~emu su prednja~ili komunisti iz Bijelog Polja, na ~elu sa Rifatom Burd‘ovi}em. Muslimanska inteligencija u Pljevljima prihvatila je poziv Mjesnog komiteta KPJ i bojkotovala usta{ku vlast, kada ih je ona pozvala na saradnju i ponudila im da preuzmu rukovodne funkcije u gradu, {to je veoma pozitivno ocijenjeno me|u crnogorskim i srpskim stanovni{tvom ovog kraja i bilo doprinos razvoju bratstva i jedinstva na ovom prostoru. [31]

Komunisti Muslimani i radni~ka omladina Podgorice (Titograda) dosljedno su slijedili stav KPJ u pripremama za oru‘anu borbu i u

---

28. Isto; Zabile{ka Dra‘e Mihailovi}a, Muslimani ne}e u ~etnike, “Politika ekspres”, 13. juli 1982;

29. Isto kao nap. pod br. 23;

30. \oko Pajkovi}, Tokovi revolucije, Istorijski institut SR CG, 1981,109 i 110;

31. Danilo Kne‘evi}, “Prilog u krvi”, Pljevlja 1941-1945, Pljevlja 1969;

razobli~avanju novostvorene tzv. muslimansko-katoli~ke fa{isti~ke partije, koju je okupator formirao a komunisti Muslimani razbili.[32]

III

Politi~ka diferencijacija me|u Muslimanima u Crnoj Gori zapo~ela je, zapravo, krajem 1941. i po~etkom 1942. godine, kada je Vrhovna ~etni~ka komanda definisala poznate "Ciljeve ~etni~kog pokreta" i kada je "u ruke Muslimana palo jedno ~etni~ko pismo u kome oni u detalje razra|uju plan za uni{tenje Muslimana izme|u Novog Pazara, Sjenice i Bijelog Polja", [33] predvi|aju}i istovremeno "u datom trenutku, akciju i u dolini Lima, sa zahtjevom "o~istiti Pe{ter od muslimanskog i arnautskog `ivlja", a "~elom snaga dejstvovati pravcem ^akora ka Metohiji sa zadatkom da se na tom pravcu o~isti teritorija od Arnauta, kao i da se presretnu oni koji }e biti gonjeni sa Pe{tera."[34]

I pored toga Vrhovna ~etni~ka komanda je uporedo pokrenula akciju da Muslimane Sand'aka uklju~i u zajedni~ku borbu protiv partizana. O tome je Oblasni komitet KPJ Sand'aka obavijestio Centralni komitet KPJ, isti~u}i: "Poznato nam je da su ~etni~ki vrhovi u Sand'aku ulo'ili sve napore da ve'u Muslimane za sebe u borbi protiv partizana."[35] Uslijedili su i krvavi zlo~ini ~etnika u isto~noj Bosni, naro~ito od ^ajni~a i Gora'da do Fo~e.[36]

Nasuprot tome Centralni komitet KPJ, u direktivnom pismu Oblasnom komitetu KPJ za Sand'ak skrenuo je pa'nju da "muslimanske mase postaju time vanredno va'na rezerva na{e oslobodila~ke borbe", te da "Partija mora u sjedi{te svoje politi~ke akcije postaviti parolu jedinstva Muslimana i Srba u Sand'aku" i da "treba obja{njavati Muslimanima da je borba protiv okupatora sastavni dio njihove borbe za opstanak."[37]

Dosljednim sprovo|enjem ovakve politike sprije~eno je udru'ivanje Muslimana i ~etnika protiv partizana i u tome politika okupatora nije

---

32. Revolucionarni pokret u op{tini Titograd, cit. djelo; Razgovor autora sa Halidom Selhanovi}em, ~lanom KPJ i u~esnikom NOB-a od 1941.g, koji je po zadatku KPJ bio i sekretar ove organizacije;

33. Oblasni komitet KPJ za Sand'ak, cit. djelo pod nap. 23;

34. Komanda ~etni~kih odreda Jug. vojske, Gorski {tab, str. pov. \.Br. 370, 20. decembar 1941, Upotreba ~etni~kih odreda u datom trenutku, Arhiv Ist.instituta SRCG,XI,1a-12 (41);

35. Oblasni komitet KPJza Sand'ak, kao nap. 23 i 24;

36. Proglas [taba Planino-Pivskog NOP bataljona narodu sreza Fo~e od 6.XII 1941, Arhiv Ist.inst. SRCG, IV, 3d-4 (41);

37. Centralni komitet KPJ Oblasnom komitetu KPJ za Sand'ak, 1941-1942, citirano po prilogu koji je objavila dr. Nade'da Jovanovi}, str. 120;

uspjela. Zabilje‘eno je da je samo muslimanska milicija iz Hisard‘ika kod Prijepolja, koju je vodio Hod‘a Pa~ariz, prihvatila saradnju sa ~etnicima, a ona je brojila samo 40 milicionera.[38]

Poku{aji saradnje ~etnika i muslimanskih prvaka javljali su se po~etkom 1942. godine i na terenima beranskog i bjelopoljskog sreza. Inicijative su polazile od pojedinih politi~kih li~nosti ~etni~kog pokreta, a ~etnici su uporedo vr{ile najte‘e zlo~ine. Tako je predsjednik Okru‘nog suda Berana Puni{a Leki} uputio poziv 12. februara 1942. godine prvacima Bihora za zajedni~ki sastanak u selu Bio~i kod Berana (Ivangrada), “radi dogovora i sporazuma izme|u Muslimana i Srba”,[39] a ve} 13. februara iste godine izdata je ~etni~ka naredba o napadu i plja~ki sela Zatona, na putu izme|u Bijelog Polja i Berana (Ivangrada), kojom je predvi|eno “da se dozvoljava potpuna plja~ka svih muslimanskih sela i svega {to je potrebno na{em narodu”.[40] Desetak dana kasnije, Ibrahim Meki}, pretsjednik op{tine Godijevo, u pismu predsjedniku Okru‘nog suda Puni{i Leki}u, isti~e: “[to je fajde i {to je bolje {to smo konferisali? Zapalili su 26 ku}a i sedam osoba je ba~eno u vatru.”[41]

Kao odgovor na to {to tokom prve ofanzive nije uspio da Muslimane uklju~i u borbe protiv partizana, Dra‘a Mihailovi} je po~etkom 1942. godine zapisao: “Potrebno je jo{ sada da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gdje van na{e teritorije. Na dan ustanka oni }e biti pokrenuti sa svojih naselja i to niko ne}e mo}i da spre~i.”[42] Svoje u~e{}e u IV neprijateljskoj ofanzivi ~etnici su najprije obilje‘ili uni{tavanjem muslimanskog stanovni{tva u srezovima bjelopoljskom i pljevaljskom. Po ta~no utvr|enom planu otpo~eli su 5. januara 1943. godine sa zlo~inima u Bihoru. Komandant limsko-sand‘a~kih ~etni~kih odreda Pavle \uri{i}, u svom izvje{taju na~elniku {taba Vrhovne komande od 10. januara 1943. godine javio je da su potpuno uni{tena 33 sela, ubijeno 400 boraca i oko 1.000 ‘ena i djece.[43] U svom uputstvu od 6. januara iste godine \uri{i} je svojim jedinicama naredio: “Produ‘ite sa napadima sve dok se ne postigne cilj koji sam odredio na konferenciji u [ahovi}ima.”[44] U srezu pljeval-

---

38. Oblasni komitet KPJ za Sand‘ak, isto kao nap. 23, str. 128;

39. Vojno Ist. institut, Beograd, ^etnici, Kut. 132,f.1,1942,10/1; Mus.milic.F.9/25;

40. Isto, Naredba Pov. br. 59,13.II 1942,Kut.132,f.1,1942,7/1;

41. Isto kao nap. 39;

42. Zabile{ka Dra‘e Mihailovi}a obja{njena u napomeni 28;

43. Vojno istorijski institut, Beograd, Izvje{taj Pavla \uri{i}a Na~elniku {taba Vrhovne komande, [tab Limskih sand‘a~kih ~etni~kih odreda, Str. Pov. br. 23,10,I,1943.godine, CG-V-65;

44. Vojno Ist.inst.Beograd, Cetnici, Kut. 132,f.1, 5/3; Dr. Radoje Pajovi}, Kontrarevolucija u Crnoj gori, Ist. inst. SRCG, Obod, Cetinje, 1977, str. 313;

jskom, pored popaljenih domova, ubijeno je 1.599 ljudi, ‘ena i djece.[45]

Sve je to objektivno u~inilo da se kod muslimanskih masa shvate razlike izme|u onih koji su pristupili njihovom fizi~kom uni{tenju i onih koji su vodili pravednu borbu na principima bratstva, jedinstva i ravnopravnosti. O tom diferenciranom odnosu Muslimana prema partizanima i ~etnicima govori nekoliko izvje{taja partizanskih komandi, u kojima se isti~e:

“Izgledi za saradnju sa Muslimanima su dobri. U ovom pogledu preduzeli smo sve mjere. Od Rudog Muslimani bje`e ka Priboju.” (Izvje{taj Arsa Jovanovi}a i Baja Sekuli}a); [46]

“Muslimani iz Sjenice poru~ili su nam da nemaju ni{ta protiv {to }e mo mi partizani u}i u Sjenicu, ali nas oni ne}e u borbi protiv Njemaca pomagati, dok bi se protiv ~etnika borili zajedno sa nama”. (Izvje{taj Voja Lakovi}a, politkoma Glavnog {taba NOV i POJ Sand`aka); [47]

“Muslimanske vo|e iz Komarana u nekoliko mahova su pisali na{im {tabovima da nemaju nikakvih neprijateljskih namjera prema partizanima, a da daju besu da dok i jedan njihov ~ovjek traje ne}e dozvoliti da ~etni~ka noga prekora~i na njihovu teritoriju.” (Izvje{taj Mila Peruni~i}a);[48]

“U srezu bjelopoljskom ima izvjesnih teritorija koje kontroli{u ove muslimanske vojne jedinice gdje ne dozvoljavaju pristup ni jednom ~etniku, a ka`u da ne bi pustili ni partizane. Ovaj stav ove jedinice sprovode u sporazumu sa italijanskim okupatorom. Oni govore da ne bi i{li da se bore protiv partizana. Skoro su ove muslimanske jedinice imale sukob sa ~etnicima, pa su se kasnije spustile u neka srpska sela, potjerali ~etni~ke porodice u Bijelo Polje, dok porodice partizana nisu dirali. “ (Izvje{taj Oblasnog komiteta KPJ Sand`aka Centralnom komitetu KPJ); [49]

“Muslimani su mjestimi~no davali otpor ~etnicima iz Srbije dok su delom be`ali ispred njih ostavljaju}i svoje domove. Me|utim, kada su nai{li na ~isto muslimanska naselja (...) Muslimani su davali jak otpor.” (Izvje{taj Oblasnog komiteta KPJ za Sand`ak)[50]

---

45. “Prilog u krvi”, cit. djelo, spiskovi `rtava fa{isti~kog terora po op{.;

46. Arhiv Ist.inst. SRCG, Vk, 1-5 (41), Izvje{taj [taba Crnogorskog odreda Vrhovnom {tabu NOV i POJ, 15.XI 1941;

47. Isto, V, 1-9 (41)k, Izvje{taj Politkoma Glavnog {taba NOV i POJ za Sand‘ak;

48. Zavi~ajni muzej, Pljevlja, Izvje{taj Mila Peruni~i}a; Istovjetan izvje{taj dr. Nade‘da Jovanovi} prilo‘ila je kao Prilog Broj 14, uz Izvje{taj Oblasnog komiteta KPJ za Sand‘ak PK KPJ za Crnu Goru, sredinom marta 1942, cit. djelo dr. Nade‘de Jovanovi}, str. 126;

49. Isto kao nap. 23 i 24;

50. Isto;

"Na{a gledi{ta i na{ stav po pitanju odnosa muslimana i pravoslavnih, narod usvaja, premda treba jo{ dosta rada u ovom smislu". (Iz pisma Toma{a @i`i}a i Sava Drljevi}a Burd`ovi}u);[51]

"Naoru`ani Muslimani nisu hteli da idu u partizane, ali nisu dozvoljavali ni da u njihova sela ulaze ~etnici i partizani." (Iz prikaza Sveta Milutinovi}a);[53]

"Stanovnici Velike @upe, i Srbi i Muslimani, masovno su u~estvovali u snabdevanju na{e vojske." (Iz prikaza Vilotija Dragojevi}a);[54]

I pored jasno negativnog odnosa prema ~etni~kom pokretu i simpatija prema partizanima, diferencijacija me|u muslimanskim masama nije bila ja~e izra'ena, naro~ito sa stanovi{ta njihove spremnosti da se oru'ano suprotstave okupatoru i da napuste svoja konzervatino reakcionarna vo|stva, koja su naj~e{}e bila u slu'bi okupatora. Za svestraniju analizu tih odnosa bila bi potrebna posebna studija. Mi }emo, ovom prilikom ukazati samo na neke razloge koji su takve odnose uzrokovali. Prije svega treba ista}i da se u izvje{tajima partijskih rukovodstava dosta ~esto isti~e elemenat straha od okupatora, zbog nevjerice u snagu narodnooslobodila~kog pokreta, kao i strahovanja od ~etni~kih pokolja i paljevina ako bi se zamjerili okupatoru i makar privremenom napu{tanju terena od strane partizanskih snaga.[55] Pri tome je u mnogim krajevima me|u muslimanskim seoskim stanovni{tvom bila jako izra'ena uloga plemenskih prvaka, koji su naj~e{}e bili i najbogatiji seljaci u selu, a oslanjali su se na konzervativno sve{tenstvo i trgova~ki stale' u gradovima. U takvim dru{tveno-ekonomskim odnosima oni su se gr~evito borili za ste~ene pozicije i nisu birali sredstva da po svaku cijenu zadr'e vlast nad ljudima. Okupator im je takvu poziciju obezbje|ivao, a oni, nau~ili da se svakoj vlasti prilago|avaju, ne vjeruju}i ni u kakve kvalitetne promjene, raspirivali su strah, ne samo od okupatora, ve} navodno i od povratka starih odnosa, kojima su upravo oni slu'ili, raspiruju}i istovremeno strah i od uvo|enja tzv. zajedni~kog kazana, ru{enja institucije braka i religije i sli~no. Te{ko poreme}eni me|unacionalni i me|uvjerski odnosi u nekim krajevima zloupotrebljavani su, kako od okupatora tako

---

51. Arhiv Ist. inst. SRCG, V, 3-35 (41);

52. Mirko]ukovi}, Srbija u NOB-u, Sand'ak, Nolit, Prosveta, Beograd, 1964;

53. Sveta Milutinovi}, Iz ustani~kih dana na Goliji i Zlataru, "2941-1942. u sje}anjima u~esnika NOR-a", Knj. IX, str. 355;

54. Vilotije Dragojevi}, Partijska organizacija Velike @upe u Sand'aku, "1941-1942" cit.djelo, Knj. XVI, str. 484;

55. Arhiv Ist. inst. SRCG, III, 3-18 (43), Izvje{taj SK KPJ Andrijevica od 4.XI 1943; Izvje{taj delegata Glavnog {taba NOV i POJ Kosova, okt. 1941;

i od ovih samozvanih prvaka. Kao ma~ nad glavom stalno je isticana opasnost od reprodukovanja zlo~ina iz 1913. i 1919. godine, [56] pri ~emu su najnoviji ~etni~ki pokolji uzimani kao opomena i osnova za izazivanje mr‘nje, ne prema onima koji su to ~inili, ve} prema narodu, koji je sam stradao od sli~nih zlo~ina i protiv kojih se borio. Pi{u}i o toj situaciji, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju Boris Vukmirovi}, u svojim tezama za partijsku konferenciju, isti~e: “Partija nije mogla potpuno da razbije onu rezervisanost i nepovjerenje prema Srbima i Crnogorcima, koje su u albanske mase, svojim terorom i obmanjivanjem ugra|ivali re‘imi stare Jugoslavije.”[57] Ocjena koju je dao Vukmirovi} u odnosu na albanske mase na Kosovu, nije se bitno razlikovala u odnosu na muslimanske mase u Sand‘aku i Crnoj Gori.

Ovakvi odnosi mogli su se odr‘avati na bazi veoma nedovoljne obrazovne strukture, niskog stupnja prosvije}enosti i politi~ke svijesti muslimanskog stanovni{tva i nedovoljnog uticaja Partije u ovim masama. Pri tome se dosta dugo odr‘avao odnos koji je imao obilje‘je sekta{tva, a komunisti Muslimani nisu uspjeli da bitno ugroze uticaj tamo{njih prvaka, trgova~kog stale‘a i konzervativnog sve{tenstva, naro~ito na selu, gdje je uticaj Partije bio najmanji.

IV

Me|u Muslimanima u Crnoj Gori evidentirano je u 1943. godini 45 ~lanova KPJ.[58] Broj ~lanova SKOJ-a nije utvr|en. ^lanovi KPJ bili su organizovani u {est partijskih }elija (jedna od njih – ona u Tuzima, bila je mje{ovitog nacionalnog sastava), dva ~lana KPJ radili su pojedina~no i bili na li~nim vezama, jedan ~lan KPJ radio je u partijskoj organizaciji doti~nog terena, a trojica su radili na susjednim terenima. ^lanovi KPJ u III Sand‘a~koj proleterskoj brigadi nisu ovim prikazom evidentirani.

Partijske organizacije i broj njihovih ~lanova u 1943. godini radile su: U Gusinju 4 ~lana; u Plavu pet ~lanova; u Petnjici i Trpezima 6 ~lanova; u Ro‘ajima pet ~lanova (1 ~lan je bio druge nacionalnosti); u Bijelom Polju – desna obala Lima (Donji Bihor) 1 ~lan; u Pljevljima 10 ~lanova; u

56. Obja{njeno pod nap. 31;

57. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, knj. 19, dok. br. 8, Teze za referat koje je sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet Boris Vukmirovi} podnio na savjetovanju februara 1942. godine;

58. Za podru~je sjevernog dijela SR Crne Gore ovi su podaci dovoljno provjereni i kao takvi prihvatljivi. Za podru~je Titograda i Tuzi oni mogu biti djelimi~no predmet daljnjeg preispitivanja, prvenstveno zbog toga {to nije dovoljno jasna nacionalna pripadnost nekih ~lanova KPJ;

Tuzima se ra~unalo sa pet ~lanova. U partijskoj }eliji Bar bio je 1 ~lan KPJ, a u Pe}i i Kosovskoj (Titovoj) Mitrovici radili su po 1 ~lan KPJ iz Bijelog Polja i Berana (Ivangrada). U Podgorici (Titogradu) u 1943. godini nije bilo komunista Muslimana, a evidentirani su njih pet koji su radili u gerili, zatvoru i u Skadru.

Organizacija SKOJ-a bila je najbrojnija u Gusinju, Petnjici i Tuzima.

Komunisti sa terena Plava i Gusinja radili su 1943. godine i u rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u srezu andrijevi~kom i okrugu beranskom (ivangradskom).

Na terenu Plava i Gusinja prvobitno je postojala plavsko-gusinjska partijska }elija. Ona je do jula 1941. godine bila sastavljena od komunista Crnogoraca i Muslimana. Njen prvi sekretar bio je \uro Lon~arevi}. Za vrijeme ustanka prestala je da radi. Obnovljena je oktobra iste godine od komunista Muslimana. Po~etkom 1942. godine prestala je da radi zbog zatvaranja ~lanova KPJ. Od juna do oktobra 1942. godine na ovom terenu bili su dva ~lana KPJ i jedan kandidat za ~lana KPJ. Oktobra 1942. godine obnovljena je plavsko-gusinjska }elija. Ona je tada brojila pet ~lanova. Mjesec dana kasnije primljena su jo{ dva ~lana KPJ a ne{to kasnije jo{ jedan. To je omogu}ilo da se od plavsko-gusinjske partijske }elije formiraju dva partijska odjeljenja (tako da je tada uveden naziv u srezu andrijevi~kom) jedno u Plavu, a drugo u Gusinju. Rukovodilac plavsko-gusinjske partijske }elije bio je Be}o Ba{i}, a rukovodioci partijskih odjeljenja. Jusuf Red‘epagi} u Plavu i Mustafa Memi} u Gusinju. Po zatvaranju Memi}a, partijski rukovodilac u Gusinju bio je D‘afer Niko~evi}. Od novembra 1942. godine Be}o Ba{i} je preuzeo du‘nost organizacionog sekretara Mjesnog komiteta KPJ za srez andrijevi~ki, Jusuf Red‘epagi} je u{ao u biro partijske }elije koja je objedinjavala rad pet op{tina na desnoj obali Lima, a Mustafa Memi} je izabran u Mjesni komitet SKOJ-a. U drugoj polovini 1941. godine za partijski rad u Novom Pazaru delegiran je komunista iz Plava Emin Red‘epagi}. On je obnovio rad partijske }elije, bio njen sekretar, a po~etkom 1942. godine izabran je za sekretara Mjesnog komiteta KPJ, koji je tada formiran. Umro je u Plavu oktobra 1942. godine. U partijskim odjeljenjima Plava i Gusinja tokom 1943. godine radili su jo{: Bajram Metovi}, do maja 1943. godine (~lan KPJ od jula 1941. godine), Aljo Hot, Ibrahim Red‘epagi} i Aljo Avdi} od septembra 1943. godine.[59]

59. Mustafa Memi}, Plav i Gusinje u narodnooslobodila~koj borbi, Ratna sje}anja iz NOB-a 1941-1942, Ratna pro{lost naroda i narodnosti Jugoslavije, Vojno izdava~ki

Na terenu Petnjice i Trpezi kandidovani su za ~lanove KPJ krajem 1941. godine Mahmud Hadrovi} i D‘eko Hod‘i}. U 1942. godini u KPJ je primljen Selmo Hadrovi}. On je do septembra 1943. godine bio i partijski odgovoran na ovom terenu, a tada je formirana partijska }elija od pet ~lanova. Sekretar partijske }elije bio je D‘eko Hod‘i}, a ~lanovi: Selmo, Rahman, [eko i Suko – svi Hadrovi}i.[60]

U Ro‘aje je, po direktivi KPJ, maja 1942. godine do{ao iz Kosovske (Titove) Mitrovice Hivzija]atovi}. Mjesec dana kasnije u Ro‘aje je do{ao sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet Boris Vukmirovi} i formirao partijski punkt.[61] U avgustu 1943 ovdje je formirana partijska }elija od pet ~lanova. Bila je povezana za Mjesni komitet KPJ Pe}.[62] Sekretar partijske }elije bio je dr.Mehmed Hod‘i}, koji je tada do{ao iz Politi~kog zatvora u Tirani. Tokom 1941. i 1942. godine radio je kao ~lan KPJ i sreski lekar, najprije u Prizrenu, a zatim u Uro{evcu.[63] Pored njega u partijskoj }eliji bili su: Branko Preklas, visokokvalifikovani radnik na Pilani u Ro‘ajima, Hivzija]atovi}, koji je tako|e tada pu{ten iz zatvora, Mustafa Pe}anin i Hazbo Fetahovi}.[64] Kandidat za ~lana KPJ bio je Smajo Had‘ialijagi}. Ova je partijska organizacija prestala da radi krajem oktobra 1943. godine jer su svi ~lanovi KPJ pre{li na oslobo|enu teritoriju u Berane (Ivangrad). Sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Kosovo i Duka|in, pismom Okru‘nom komitetu KPJ za okrug Berane (Ivangrad) saglasio se da u budu}e sa Ro‘ajama radi ovaj Komitet i istovremeno izrazio neslaganje da se Hivzija]atovi} povezuje sa Partijom. Isti~u}i da je prije rata pripadao frakciji Petka Mileti}a i da navodno “u zatvoru nije imao dobro dr‘anje” (bila je pogre{na informacija.]atovi} je 4 mjeseca kasnije poginuo kao borac NOR-a izvi|a~.[65]

---

zavod, Beograd, 1981, knj. 234, str. 489-525; Radmila Kne‘evi}-Vuki}evi} i Dobra{in Zogovi}, Selo Ma{nica u NOB-u 1941-1942, objavljeno u istoj ediciji, str. 214, 215,217;

60. Za period do avgusta 1943. godine podatke je dao Selmo Hadrovi}, ~lan KPJ od 1942. godine, a za partijsku }eliju od septembra 1943. godine podatke je dao dr Mehmed Hod‘i}, tada sekretar partijske }elije u Ro‘ajima, ~lan KPJ od 1941. godine, ina~e zavi~ajno iz Trpezi;

61. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, knj. 19. dok. 27, str. 164, Izvje{taj Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet od 25.X 1942. godine;

62. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, knj. 19, dok. 52, 279, Izvje{taj sekretara Okru‘nog komiteta KPJ za Metohiju “Stapia” (Ismet [a}iri) Oblas. komit.;

63. Ismet [a}iri, Sje}anja, I, Jedinstvo, Pri{tina, 1979, str. 206, 304;

64. Sje}anje dr. Mehmeda Hod‘i}a, sekretara partijske }elije;

65. Arhiv Istorijske komisije Pokrajinskog komiteta SK Kosova, Dok. Br.2048, Izvje{taj Pok. komit. KPJ za Kosovo i Duka|in (Rade-Pavle Jovi~evi}) od 6. januara 1944. godine; O dr‘anju Hivzije]atovi}a u tiranskom zatvoru vidjeti djelo pod nap.

U Beranama (Ivangradu) u 1943. godini nije bilo ~lanova KPJ. Tufo Softi}, in‘injer rudarstva, radio je u Trep~i. Tamo je bio partijski rukovodilac u Rudniku i predsjednik ilegalnog Sreskog narodno-oslobodila~kog odbora. Novembra 1943. godine Gestapo je otkrio njegovu aktivnost kao komuniste. Kada je to saznao Softi} je uspio da obavijesti Mjesni komitet KPJ i da pobjegne iz Kosovske (Titove) Mitrovice. Do{ao je na oslobo|enu teritoriju u svoj rodni kraj. Sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Kosovo i Duka|in u naprijed spomenutom pismu Okru‘nom komitetu KPJ Berane (Ivangrad) nije se slo‘io ni za Tufa Softi}a da se pove‘e kao ~lan KPJ, jer izjava Softi}a “da je napustio (Kosovsku Mitrovicu) po odobrenju MK, a posle ka‘e da je izvjestio druga Janka, vidi se da je ta izjava sumnjiva i nevjerovatna, jer jedan ~ovjek nije rukovodioc”.[66] I Softi} je ~etiri mjeseca kasnije poginuo zajedno sa Hivzijom]atovi}em, na prilazima Berana (Ivangrada), kao borac Bataljona narodnih odbornika.[67]

Bijelo Polje je u predratnom periodu i tokom 1941. i u prvoj polovini 1942. godine bilo mjesto gdje su komunisti Muslimani bili najbrojniji i po funkcijama koje su u Partiji vr{ili, po njihovom partijskom iskustvu i znanju bili veoma zapa‘eni. Me|u njima su se najvi{e isticali: Rifat Burd‘ovi}-Tr{o, Munib Ku~evi}, [ukrija Me|edovi} i Muhamed-Mula Musi}. Nakon pogibije [ukrije Me|edovi}a i Muha Dizdarevi}a u julskom ustanku 1941. godine, zatvaranja Muhameda-Mula Musi}a i formiranja III Sand‘a~ke proleterske brigade, na teren Bijelog Polja ostali su dva predratna ~lana KPJ – Smajo Had‘ibegovi} i Hivzo ^indrak. Njih dvojica radili su na desnoj obali Lima-Donji Bihor, povezuju}i se sa partizanskom gerilom Zatona, Lozne i Police. Povremeno su djelovali na terenu Petnice.[68] Iz Donjeg Bihora je bila i Melehata Hod‘i}, udata Dedovi}. Bila je predratni ~lan KPJ. Tokom prve polovine 1942. godine, kada je formirana prva partijska organizacija u Vu~itrnu, povjerena joj

---

63, Ismet [a}iri, Sje}anje, str. 295k,296,300,293; Autor je bio u Politi~kom zatvoru u Tirani sa Hivzijom]atovi}em u 1943. godini i sa~uvao ga je u sje}anjima kao rukovodioca ideolo{ke naobrazbe u zatvoru, dr‘ao je predavanja iz osnova lenjinizma i istovremeno rukovodio kopanjem tunela za bjekstvo iz zatvora. Pogre{na je sumnja u vezi otkrivanja tunela. Tada je ~lan partijskog rukovodstva bio Mirko Drljevi}, koji je nakon oslobo|enja zemlje su|en, a iz izvje{taja Borisa Vukmirovi}a vidljivo je da je u zatvoru imao slabo dr‘anje. Hivzija]atovi} je u zatvoru imao dr‘anje dostojno komuniste i bio jedan od najzapa‘enijih i najaktivnijih zatvorenika;

66. Arhiv Istorijske komisije PK SK Kosovo, dok. citiran pod nap. 65;

67. Savo Joksimovi}, Bataljoni narodnih odbornika, Beograd, 1975, str. 284, 285;

68. Razgovor autora sa Hivzom ^indrakom, predratnim ~lanom KPJ, sada ‘ivi kao penzioner u Sarajevu; Razgovor sa Selmom Hadrovi}em;

je du‘nost partijskog sekretara. Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet Boris Vukmirovi}, u spomenutim svojim tezama zapisao je: “U Vu~itrnu stojimo dosta dobro prema ranijem stanju. Tamo je jedna drugarica Muslimanka, student, dosta jaka, mo}i }e da konsoliduje stvari”.[69] U drugoj polovini 1943. godine preuzela je du‘nost sekretara Mjesnog komiteta KPJ za srez Pe} i na toj du‘nosti ostala do sredine 1944. godine. Njenom suprugu Ra{idu, tako|e predratnom ~lanu KPJ i njoj bilo je povjereno izvla~enje oko 60 komunista Crnogoraca iz Pe}i na oslobo|enu teritoriju u Andrijevici i od njih je formiran poznati Kosmetovski bataljon. Sa~uvana su izvorna dokumenta koja govore o ulozi Melehate (“Mimi”) i Ra{ida Dedovi}a (“Taj”) u ovoj akciji.[70] Sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet o tome je zapisao: “Ovo je bio va‘an zadatak, ali ujedno i veoma osjetljiv. Samo prekaljeni komunisti kao {to su bili Melehata i Ra{id, mogli su da izvr{e takav zadatak.”[71] Ra{id je kao oficir albanske (kvislin{ke) vojske i komandir ~ete stizao na oslobo|enu teritoriju i boravio u Kola{inu.[72]

Grupa bjelopoljskih komunista, prete‘no iz porodice Burd‘ovi} i Me|edovi}, bila je internirana u barski logor. Me|u njima se spominju [abo i Hilmo Burd‘ovi}, Salih, D‘ibo i Asim Me|edovi}.[72]

U Pljevljima je marta 1943. godine formirana partijska }elija od deset ~lanova. Sekretar }elije bio je Selmanovi} D‘email, ~lan KPJ od 1941. godine, a u njoj su jo{ radili: Rizah Katana; Izet Sadagi}; Kasim Bajrovi}; [u}o Had‘ismajlovi}; Sinan Struji}; [u}o Drnda; D‘evad]inara; Nevzada i D‘ela Katana i Adem Salkovi}.[73] Samo ~injenica da su odjednom primljeni devet ~lanova KPJ, a da je prije toga od jula 1941. u gradu bio samo jedan ~lan KPJ, sama po sebi ukazuje da su tada primljeni ~lanovi KPJ i prije toga smatrali se i radili kao komunisti. Istra‘uju}i ovu okolnost utvr|eno je da su ve}ina tada primljenih ~lanova KPJ bili organizovani jo{ u predratnom periodu od strane Esada i Maksuda Vajzovi}a, koji je novembra 1943. godine bio isklju~en iz Velike medrese

---

69. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, knj. 19, dok. br. 3, str. 28;

70. Isto, dokumenti broj 140 i 141;

71. Fehmi Pu{koli, Ra{id Deda. U vatri revolucije, Pokrajinski zavod za istoriju Kosova, str. 141;

72. Sje}anje Abdulaha Hod‘i}a, koji je tada radio u Kola{inu kao ~lan Vjerske komisije pri Predsjedni{tvu CASNO-a i ~lan Glavnog odbora NOF-a; Hod‘i} sada ‘ivi u Sarajevu kao penzioner;

73. Rekonstrukciju partijske }elije izvr{io je tada{nji sekretar part. }elije D‘email (Had‘e) Selmanovi} juna 1982.g. u Pljevljima; isto potvrdio Riza Katana i Izet Sadagi}-Katana ‘ivi u Pljevljima, a Sadagi} u Zenici, obojica su penzioneri;

u Skoplju kao komunista,[74] a kasnije je sara|ivao sa Simom Markovi}em, kada se ovaj nalazio u Pljevljima kao internirac.[75] Ova je organizacija bila povezana sa Velimirom Kne‘evi}em.[76]

Od predratnih revolucionara Muslimana iz Pljevalja treba spomenuti: Ahmeda Bajrovi}a, Jakuba Kubura i Salka Aljkovi}a. Sva trojica su revolucionarnom aktivno{}u po~eli da se bave kao u~enici Velike medrese. Bajrovi} je 1932. godine pripadao marksisti~koj grupi Rifata Burd‘ovi}a, a Salko Aljkovi} je u drugoj polovini 1938. godine primljen u organizaciju SKOJ-a u {koli koju je formirao Be}o Ba{i}.[77] Aljkovi} je svoj ‘ivot zavr{io 4. maja 1942. godine, kada je strijeljan na Senjaku kod Pljevalja, jer nije htio da ostavi samog svog ranjenog druga Vukomana An|eli}a, a kada su gra|ani Pljevalja, koji su Salka mnogo voljeli, uspjeli da izdejstvuju da Salko bude pu{ten, on je svojim prijateljima odgovorio: “@elim da umrem kao komunista. Oslobo|enje bez Vukomana ne ‘elim”[78] Jakub Kubur je u Zemunu bio sekretar jedne reonske partijske }elije. Zatvoren je i nakon drasti~nih inkvizitorskih metoda likvidiran u zatvorskoj }eliji. O njegovom herojskom dr‘anju i mu~kom ubistvu Sreski komitet KPJ u Zemunu izdao je maja 1942. godine poseban proglas narodima Zemuna i rasturio ga u okupiranom gradu. Skojevci Zemuna osvetili su Kubura na taj na~in {to su likvidirali {efa usta{ke policije Valtera Filipovi}a, koji je Kubura uhapsio i neposredno vr{io zlo~ine nad njim.[79]

Po~etkom 1942. godine me|u seoskim muslimanskim stanovni{tvom u srezu pljevaljskom evidentirano je 12 ~lanova KPJ i 10 ~lanova SKOJ-a. Oni su bili u sastavu prvog i drugog pljevaljskog partizanskog bataljona. Bili su to prvi komunisti Muslimani u Crnoj Gori koji su po svom socijalnom porijeklu bili seljaci. Svi su izginuli kao borci NOR-a, prete‘no tokom 1942. i u prvoj polovini 1943. godine.[80]

---

74. Arhiv Jugoslavije, Fond Min. prosvjete, SN br. 41177, Fas. 109/278-1933: Isto, Izvje{taj direktora Velike medrese Ahmeda Mehmedba{i}a, br. 3326, od 5.XI 1933; Zapisnik sa sjednice Nastavni~kog savjeta Velike medrese od 4.XI 1933. godine;

75. Autorizovana izjava Izeta Sadagi}a, radnika u penziji u Zenici;

76. Isto;

77. Sje}anje Hamida Misirli}a, nosioca “Partizanske spomenice 1941”, `ivi kao penzioner u Sarajevu;

78. Sje}anje Rize Katana, u~esnika NOB-a iz Pljevalja od 1941.g, ‘ivi u Pljevljima;

79. Radivoje Golubovi}, Marko, Iz rada partijske organizacije u Zemunu, “1941-1942, u svjedo~enjima u~esnika NOB-e” Vojno izdava~ki zavod, Beograd, Knjiga XIX, str. 332,333; \or|ije Kolari}, Fragmenti iz rada SKOJ-a u Zemunu, 1942, cit. dj. Knj. XXI, str. 274; Dokumenti Zavi~ajnog muzeja u Pljevljima, govor Branka Pe{i}a, funkcionera SFRJ prilikom otvaranja revolucionara u Novom Sadu, 11.VI 1953. godine;

80. “Prilog u krvi”, cit. djelo, podaci o poginulim u~esnicima NOR-a;

U Kola{inu je radio Drpljanin Tale, {umski radnik, koji je bio jedan od bli‘ih saradnika Vukomana Kru{~i}a. Poginuo je po~etkom 1942. godine. Ostavio je sa~uvan i dnevnik koji je vodio o borbama u 1941. i po~etkom 1942. godine.[81]

U okupiranoj Podgorici (Titogradu) u 1943. godini nije ostalo ~lanova KPJ. Najve}i broj njih izginuli su ili su osu|eni od Prijekog okupacijskog suda i strijeljani krajem 1941. i po~etkom 1942. godine. Me|u streljanima se spominju: Omer Abdovi}, Himzo Gali~i}, Buto-Mahmut Leki}, Ramadan-Ramo [arki}, a u Sarajevu je presudom Prijekog suda NDH avgusta 1941. godine strijeljan D‘avid Haveri}. U borbenim jedinicama tokom 1941. i 1942. godine poginuli su: Cufo Bali} i Musaja Sadikovi}. Ekonomski polo‘aj boraca iz okupiranog grada uop{te, a posebno Muslimana, bio je nepovoljan. Najve}i broj boraca oslanjao se na svoje ku}e, i ku}e svoje rodbine. Isti~e se da su borci iz Podgorice “od prvog dana bili primorani da gladuju”. Neki od njih “iznureni gla|u vra}ali su se u grad”, a tamo su padali u ruke neprijatelja i strijeljani.[82] Halid Selhanovi} je zatvoren, a Sado Vodopi} je bio u gerili. Tokom 1942. godine u okupiranoj Podgorici bilo je preko 40 omladinaca Muslimana koji su radili u ilegalnom pokretu u gradu.[83] Jedan broj njih kasnije je pre{ao na teren Tuzi, a drugi u Skadar. Neki od njih bili su aktivisti i istaknuti ilegalci i atentatori u ilegalnom pokretu skadarskih komunista i tamo su primani u Partiju, a potom su se preko Tuzi ponovo uklju~ivali u borbene jedinice na terenu na{e zemlje.[84] Preko njih je u Skadru organizovan narodnooslobodila~ki front Jugoslovena.[85] Neki od podgori~kih intelektualaca – ljekara, radili su u ilegalnom pokretu Sarajeva pod rukovodstvom Bori{e Kova~evi}a i Valtera Peri}a.[86]

Juna 1943. godine formirana je i partijska }elija u Tuzima, kojom je rukovodio Ziko [arki}, komunista iz Podgorice od 1941. godine. On je aprila 1943. godine na teren Tuzi do{ao iz zatvora. Ova je }elija bila mje{ovitog nacionalnog sastava (Muslimani i Albanci). Uspjela je da

---

81. Prikaz \urice Labovi}a Dnevnik Tala Drpljanina”4.jul”, Beograd 1972;

82. Revolucionarni pokret u op{tini Titograd, cit. djelo, str. 148;

83. Arhiv Ist. inst. SRCG, III, 3-52 (42), Dok. 539;

84. Revolucionarni pokret u op{tini Titograd, cit. djelo, str. 177, 192;

85. Sje}anje Halida Selhanovi}a, nosioca “Part. spomen. 1941” iz Titograda; Rukovodilac ovog NOF-a Jugoslovena u Albaniji bio je Osman Buli};

86. Sarajevo u Revoluciji, U borbi do punog oslobo|enja (novembar 1943-april 1945), Istorijski arhiv, Sarajevo, 1981, str. 122, 153,156, 159,160,161,163, 164,165,170,171,174,229,251,193,365; 124,351,363 (podaci u vezi aktivnosti dr. Ramadanovi} Dervi}a i dr. Mustafe Vrani}a);

oformi sedam aktiva SKOJ-a, od kojih su ~etiri bili u Tuzima.[87]

U Baru je kao ~lan KPJ u 1941. godini radio Duljo Omerba{i}. Bio je i jedan kandidat za ~lana KPJ, ali je pao u zatvor. U 1943. godini formiran je Op{tinski komitet SKOJ-a, u koji su u{li i dva skojevca Muslimana.[88]

U Ulcinju je zapa‘ena aktivnost porodice Resulbegovi}. Oni su, vi{egodi{njim ‘ivljenjem, prvenstveno putem bra~nih odnosa, albanizirani. Najistaknutiji me|u njima bio je]azim Resulbegovi}, koji je u 1941. godini bio ~lan Op{tinskog komiteta KPJ, a u 1943. godini politi~ki komesar ~ete u Lov}enskom odredu. Od 1943. godine svojom aktivno{}u zapa‘eni su D‘avid Resulbegovi} i Avdo Ramusovi}. U Nonprofekturi u Ulcinju radili su dva ~lana SKOJ-a iz Bara i partijskoj organizaciji na tom terenu bili od posebne koristi.[89]

Sve su ove partijske organizacije, izuzev one u Ro‘ajama, bile povezane i radile su pod rukovodstvom partijskih organizacija u Crnoj Gori, bez obzira kojoj su kvislin{koj tvorevini bili pripojeni tereni na kojim su oni ‘ivjeli i radili i bez obzira kako su i koliko bri‘no ~uvane granice koje su 1941. godine uspostavljene. Takav stav je proizilazio iz stava KPJ da se nikakve granice koje je okupator uspostavio ne priznaju. Komunisti Muslimani su u tom pogledu bili dosljedni, bez obzira {to su uslovi okupacije bili takvi da su veze sa mjesnim komitetima bile veoma ote‘ane i opasne po ‘ivot onih koji su ih odr‘avali, naro~ito od uspostavljanja ~etni~ke vlasti na tim terenima, jer su na teritorijama gdje je bila uspostavljena velikoalbanska vlast, komunisti Muslimani tretirani navodnim izdajnicima svoga naroda i za{titnicima srpstva, a na prostorima gdje je bila uspostavljena ~etni~ka vlast – turskim {pijunima. Sve je to ~inilo slo‘enijim njihov polo‘aj i uslove djelovanja. Visoka idejna svijest i neizmjerna ljubav i odanost prema Partiji pomagali su im da se sve to uspje{no prebro|uje i da se permanentno odr‘ava kontinuitet partijskog rada. ^etni~ko vulnetarska i okupatorska vlast to nisu mogli da sprije~e. U 1943. godini na terenu onda{njeg sreza andrijeva~kog, komunisti Muslimani sa terena Plava i Gusinja radili su, kao {to je istaknuto i u rukovodstvima Partije i SKOJ-a sreza, a Be}o Ba{i} je od avgusta 1943. godine bio i sekretar Sreskog komiteta KPJ.[90]

---

87. Isto kao nap. pod br. 84;

88. Sje}anje – Razgovor sa autorom Abdulaha (Duka) [lakovi}a, ‘ivi u Zagrebu;

89. Luka Kne‘evi}, O radu partijske i skojevske organizacije na podru~ju Ulcinja u periodu 1942-1943, Monografija “Vir Pazar – Bar-Ulcinj”, Obod, Cetinje-Beograd, 1976, str. 440;

90. Arhiv Ist. inst. SRCG, III, 3-1 (43), Izvje{taj MK KPJ Andrijevica, 27.VII 1943.g,

Partijska organizacija u Ro‘ajama bila je vezana i radila je pod rukovodstvom Mjesnog komiteta KPJ Pe} sve do oktobra 1943. godine.[91] U svojim tezama Boris Vukmirovi}, sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, isti~e da su partijske organizacije Ro‘aja i Novog Pazara privremeno vezane za partijsku organizaciju Kosmeta, jer nisu bile povezane sa partijskim organizacijama u Crnoj Gori i Srbiji.[92]

Partijska organizacija Plava i Gusinja odr‘avala je tako|er veze sa Mjesnim komitetom KPJ Pe} i Oblasnim komitetom KPJ za Kosmet, kra}e vrijeme u 1941. godini, ~lanovi KPJ iz Plava bili su uklju~eni u partijski rad Pe}i i Kosovske (Titove) Mitrovice, ali od oktobra 1941. godine stalno su bili u sastavu partijske organizacije sreza andrijeva~kog i u njoj bili i rukovodioci, a veza sa partijskom organizacijom na Kosmetu bila je u funkciji povezivanja partijskih organizacija Kosmeta i Crne Gore.

Partijske jedinice

U 1943. godini u nekim krajevima u kojima ‘ivi prete‘no muslimansko stanovni{tvo, stvorene su i prve partizanske jedinice. Prve takve jedinice u Crnoj Gori stvorene su na terenu Plava i Gusinja. Krajem 1941. i po~etkom 1942. godine u drugom pljevaljskom bataljonu bilo je dosta boraca Muslimana. Me|utim, jedan broj boraca Muslimana je dezertirao u toku ofanzive ka Cajni~u i u Bosni, pa je rukovodstvo razoru‘alo sve Muslimane i poslalo ih ku}ama “jer su pokazali znake nepouzdanosti”.[93]

Geneza partizanskih jedinica na terenu Plava i Gusinja je u partizanskim desetinama i vodovima koji su formirani oktobra i novembra 1942. godine po direktivi partijskih rukovodstava sreza andrijevi~kog i okruga Beranskog. Postojalo je i vojno rukovodstvo za ~itav srez, kojim je rukovodio Vido [o{ki}, a sa njim je sa terena Plava i Gusinja u {tabu bio i Hajro [ahmanovi}.[94]

---

dok. 2112; Isto, III,3-18 (43), Izvje{taj od 4.XI 1943 i Isto, II, 1-73 (43), Pismo PK KPJ Crne Gore Okru‘nom kom. Berane, 28.12.1943;

91. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, knj. 19, dok. 52, str. 279 Arhiv Ist. kom. PK SK Kosova, Dok. br. 2048, Izvje{taj sekretara PK KPJ za Kosovo i Duka|in od 6. januara 1944. (Pismo Okru‘nom kom. Berane);

92. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, Knj. 19, dok. 27, str. 164, Izvje{taj od 25.X 1942. godine;

93. Oblasni komitet KPJ za Sand‘ak, Izvje{taj CK KPJ od 15. maja 1942. citirano prema radu dr. Nade‘de Jovanovi}, cit. djelo, str. 135;

94. Radovan Leki}, Andrijevi~ki srez 1941-1944, Obod, Cetinje, 1961, str. 316; Razgovor autora sa Vidom [o{ki}em, general-majorom u penziji i Bajramom Metovi}em, u~esnikom NOB-a od 1941, oba ‘ive u Beogradu;

Za teren Plava i Gusinja postojalo je i regionalno vojno rukovodstvo u kojem su radili: Hajro [ahmanovi} i Bajram Metovi} po vojnoj i Jusuf Red'epagi} po politi~koj liniji.[95]

Najprije su formirane dvije desetine, jedna u Gusinju, druga u Plavu. Mjesec dana kasnije u Gusinju je formiran partizanski vod, jer su postojale dvije desetine, koji su vodili Aljo Hot, po vojnoj i Mustafa Memi}, po politi~koj liniji. U ovim desetinama bilo je tada organizovano 30 boraca, 20 u Gusinju i 10 u Plavu. Tada je iz zarobljeni{tva do{ao Salih Radon~i}, poru~nik biv{e jugoslovenske vojske, sa zavr{enom vojnom akademijom. U {estojanuarskom ratu komandovao je jednom ~etom na gr~koj granici. Bio je odan narodnooslobodila~koj borbi pa je preuzeo vojno obu~avanje boraca, koji su prete'no bili omladinci, bez zavr{ene vojne obaveze. Nastava je odr'avana u ve~ernjim ~asovima u albanskoj osnovnoj {koli u Gusinju, jer su u~itelji bili pripadnici NOP-a. Po~etkom 1943. godine zatvoreni su 9 boraca ovih desetina, me|u njima Salih Radon~i} i politi~ki rukovodilac partizanskog voda u Gusinju.

Na sastanku Mjesnog komiteta KPJ za srez andrijeva~ki u selu Cecune, odr'anom 22. aprila 1943. godine, donijeta je odluka o formiranju andrijevi~kog partizanskog bataljona, u koji su trebali da u|u borci svih ilegalnih partizanskih desetina na terenu. Bataljon je formiran 3. maja 1943. godine, a 12 dana kasnije on se spojio sa beranskom gerilom i 15. maja je konstituisan kao beransko-andrijeva~ki partizanski bataljon.[96]

Prvobitno je bilo odlu~eno da u sastav ovog bataljona u|u i borci partizanskih desetina sa terena Plava i Gusinja. Me|utim, krajem aprila 1943. godine dobijena je naredba delegata Vrhovnog {taba NOV i POJ i CK KPJ Svetozara Vukmanovi}a – Tempa o formiranju dvije operativne zone na Kosovu i Metohiji. Naredbom je odre|eno da }e u sastav druge operativne zone, koja je obuhvatila podru~je Metohije, biti formirana tri partizanska odreda i da }e se oni konstituisati na tri punkta. Jedan od tri predvi|ena odreda trebao je da se formira za podru~je koje je obuhvatalo prostor Pe}i, Istoka, Plava i Gusinja.[97]

Dvanaest dana kasnije – 27. aprila 1943. godine, Vukmanovi} je napisao Oblasnom komitetu KPJ za Kosmet direktivno pismo u kojem je zahtijevao da Milo{ – Mi}o Gili} "odmah ide za Malesiju kao polit kome-

---

95. Sje}anje Bajrama Metovi}a;

96. Radovan Leki}, cit. djelo, str. 348,350 i 353;

97. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, Knj. 19, dok. Br. 138k, str. 299, Nare|enje Svetozara Vukmanovi}a Tempa od aprila (pogre{no 15. septembar) 1943.g.;

sar i ~lan Plenuma Oblasnog komiteta i da tamo postavi sav rad koji smo predvidjeli."[98]

U pismu se dalje isti~e "da Mi}o ide bli`e Pe}i i ^akoru kao dobar poznavalac toga terena". To je i bio razlog da je Mjesni komitet KPJ Andrijevica izmijenio prvobitnu odluku o uklju~ivanju boraca sa terena Plava i Gusinja u Andrijeva~ki partizanski bataljon, stavljaju}i ih, po vojnoj liniji, na raspolaganje Glavnom {tabu NOV i POJ Kosmeta. To je ne{to kasnije obja{njeno u izvje{taju MK KPJ Andrijevica od 27. jula 1943. godine u kojem stoji: "Partijska odjeljenja Plava i Gusinja mobilisala su vojsku koja se bori pod rukovodstvom {taba za Kosovo, prema nare|enju ~lana Vrhovnog {taba druga Tempa. Taj teren se vojni~ki vezuje za Kosovo a politi~ki i dalje za na{ Mjesni komitet".[99]

Zbog ovoga je formirana plavsko-gusinjska partizanska gerila, koja je brojila devet boraca. Od 30 boraca, koliko ih je krajem 1942. godine bilo u ilegalnim partizanskim desetinama na terenu Plava i Gusinja, devet ih je, kako je napomenuto, zatvoreno prije 1. maja 1943. godine i oni su internirani za Tiranu i Dra~. Ostalih dvanaest boraca nije se odazvalo pozivu i direktivi MK KPJ i naredbi [taba da se svi borci desetina uklju~e u bataljon, odnosno u gerilu, ve} su ostali kod svojih ku}a, izra'avaju}i i dalje spremnost da sara|uju i rade za NOP ilegalno u gradu. Partijska organizacija Plava i Gusinja, ovu je pojavu osudila.[100]

Za rad na terenu MK KPJ je za srez andrijeva~ki postavio Jusufa Red'epagi}a.[101]

Formiranje plavsko-gusinjske gerile po~elo je organizovanjem proslave posve}enoj 1. maja 1943. godine. Uo~i praznika po svim selima i u gradu rastureni su letci i proglasi KPJ, ispisane i istaknute parole, zapaljene prvomajske vatre na isturenim mjestima oko Plava i Gusinja, a neposredno pokraj Gusinja, u Hotskim lugovima, plotunima iz pu{aka ogla{en je prvomajski praznik. Okupator je zatvorio svo stanovni{tvo Radon~i}a i Hotske mahale, koje se nalaze pored Hotskih lugova, da bi utvrdio ko je pucao i palio vatre.[102]

---

98. Arhiv Ist. komiteta PK SK Kosovo, K.3/3k,dok. br. 178; Svetozar Vukmanovi} Tempo, Odlazak u Makedoniju, Ratna sje}anja, Veze u NOB-u, 1941-1945, Ratna pro{lost naroda i narodnosti Jugoslavije, Knj. III, str. 51;

99. Arhiv Ist. inst. SRCG, III, 3-1 (43), Izvje{taj MK KPJ And. 27.VII 1943;

100. Saop{tenje Jusufa Red'epagi}a autoru sredinom septembra 1943.g. kada se ovaj povratio na teren iz zatvora; Dnevnik D'afera Niko~evi}a, ~uva se kod autora;

101. Isto kao napomena pod br. 99;

102. Mustafa Memi}, Zajedni~ko djelovanje kosovskih i muslimanskih partizanskih jedinica na teritoriji Plava i Gusinja i u~e{}e muslimanskih partizanskih jedinica

Prvi mjesec dana plavsko-gusinjska gerila je samostalno djelovala, organizuju}i veze sa gradom, politi~ki djeluju}i na terenu, povezuju}i se sa pojedinim gra|anima neposredno i putem pisama, i istovremeno poku{avaju}i da likvidira neke od istaknutih saradnika okupatora.[103]

Po~etkom juna 1943. godine na teren Plava i Gusinja do{la je Kosmetska partizanska ~eta "Bajram Curi" (zvala se i odred). Sa njom je do{ao i Milo{-Mi}o Gili}. On je na ovom terenu djelovao kao delegat Glavnog {taba NOV i POJ za Kosovo. Prema spomenutoj naredbi druga Vukmanovi}a i odluci Mjesnog komiteta KPJ Andrijevica, Plavsko gusinjska gerila pridru`ila se tada ~eti "Bajram Curi". To je drug Gili} u svom izvje{taju Oblasnom komitetu KPJ za Kosmet od 2.8.1943. godine objasnio, isti~u}i: "Na{a je ~eta bila vrlo mala. I to sastavljena od \akovaca, sa dva tri Malesora. Kasnije smo se povezali sa Pljavljanima jer smo se brojno i po kvalitetu ljudi popravili, jer svi ljudi iz Plava koje smo dobili su dobri i odani borci."[104]

Takva ocjena delegata Glavnog {taba o borcima sa terena Plava i Gusinja ne iznena|uje, jer su u gerili bili sedam ~lanova KPJ i dva ~lana SKOJ-a. Svi su oni bili idejno opredijeljeni borci od kojih su osmorica pro{li kroz Veliku medresu u Skoplju i tamo po~eli da se bave revolucionarnim radom.

^eta "Bajram Curi" i plavsko-gusinjska gerila kretali su se planinskim masivom od Bogi}evice do]af Bore, obilaze}i katune, a povremeno su manje grupe politi~kih radnika odlazile u sela, vodile razgovore i odr`avale politi~ke konferencije. Ova kombinovana jedinica je prelazila i na teritoriju sjeverne Albanije, prete`no na terenima Dragobije, Krasni}a, Valjbone i ^erena, jer, kako isti~e drug Gili}, u ~eti su se nalazili i "dva – tri Malesora", a to su bili borci albanske nacionalnosti, koji su pripadali skadarskoj partijskog organizaciji. To je i omogu}avalo ovoj kombinovanoj i specifi~noj partizanskoj jedinici, u kojoj su borci bili pod jednom komandom, a kao ~lanovi KPJ bili su povezani za tri partijske organizacije (Mjesni komitet KPJ Andrijevica – Crna Gora; Oblasni komitet KPJ Kosmeta i Okru`ni komitet KP Albanije – Skadar), da svojim politi~kim djelovanjem pridobije simpatiju i saradnju ljudi razli~itih

---

u kosovskim brigadama i samostalnim bataljonima, "Revolucionarne oru`ane snage NOP-a na Kosovu 1941-1945" – Simpozijum, Pri{tina, 14-15.XII 1979, Kosovo, 9-10, str. 604;

103. Dnevnik D'afera Niko~evi}a, ^edo]ulafi}, Nedovr{eni dnevnik, Sloboda, Ivangrad, 13/1962;

104. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, Knj. 19. Dok. 43, str. 233-239, Izvje{taj Milo{a Gili}a od 2.VIII 1943. godine;

nacionalnosti na {irem prostoru, na trome|i Crne Gore, Kosmeta i sjeverne Albanije. To istovremeno ilustruje kako su komunisti razli~itih nacionalnosti i po razli~itoj dr`avnoj pripadnosti lako se sporazumijevali i dogovarali o zajedni~koj borbi za svoje nacionalno i socijalno osloba|anje.

Ve}ina stanovni{tva Plava i Gusinja prijateljski se odnosila prema ovoj partizanskoj jedinici. Diferencijacija je ovdje po~ela jo{ u prvoj polovini 1942. godine kada se shvatilo da partizani i ~etnici, ne samo da nisu isto, ve} da su potpuno na sasvim razli~itim pozicijama. Propaganda straha na bazi me|unacionalnih sukoba, koju su okupator i oni koji su mu slu‘ili intenzivno razvijali na ovom terenu, zamijenjena je tada poku{ajima da se izazove me|usobno nepovjerenje izme|u albanskih partizana iz Kosmeta i sjeverne Albanije, s jedne i muslimanskih partizana, sa terena Plava i Gusinja, s druge strane. Komunisti Muslimani sa terena Plava i Gusinja optu‘ivani su da su navodno za{titnici srpstva, jer se povezuju i sara|uju samo sa komunistima u Crnoj Gori, a ne i sa onima iz Albanije i Kosmeta. Jedna delegacija iz Gusinja dolazila je kod Milo{a Gili}a na razgovor, optu‘uju}i pri tome svoje, kako su govorili, doma}e komuniste. Milo{ Gili} se kretao na ovom terenu kao Albanac. Nosio je ime “Selim”. Izvanredno je govorio albanski i, poznaju}i mentalitet Albanaca, veoma uspje{no je opona{ao Albanca-Metohijca. Uspio je da stekne povjerenje, ne samo obi~nih ljudi, ve} i nekih prvaka na ovom terenu. Pozivan je na “zijafet” i u gradove kao rijedak gost. Kosmetski i albanski partizani uspjeli su da razbiju i razobli~e propagandu protiv komunista Muslimana sa terena Plava i Gusinja i da ih pribli‘e i albanskom stanovni{tvu na ovom terenu.

Milo{ Gili} u svom izvje{taju Oblasnom komitetu KPJ za Kosmet dalje isti~e: “Mi smo ve} mjesec dana po{li iz Malesije i nalazimo se na granici izme|u Malesije – Plava i Gusinja. Stalno smo se kretali po ba~ilima (katunima), a ponekad smo slali patrole da rade po selima. Tamo nas je narod dosta dobro primio i pored toga {to je okupator slao dva puta po tri stotine vulentara da tjeraju, a mi smo se ipak odr`ali tamo.””[105] On dalje isti~e: “^eta }e se nalaziti na gore pomenutom terenu sve dokle se situacija na na{em terenu ne popravi, tj. dokle ne budemo u stanju za}i kroz metohijska sela”.

Ovo o~ito ukazuje da se politi~ko raspolo‘enje stanovni{tva na terenu Plava i Gusinja tada bitno razlikovalo u odnosu na druge – susjedne terene.[106]

105. Isto;

106. ^eta se nalazila na terenima Plava, Gusinja i Malesije, jer je u Kosmetu bila

Ova je ~eta (odred) imala zadatak da iz okupiranih gradova u Metohiji, prvenstveno iz Pe}i, gdje se procjenjivalo da ima vi{e od 300 pripadnika NOP-a koji su ‘eljeli da po|u u partizane, izvu~e {to vi{e ovih boraca i da ih prebaci na terene oko Plava i Gusinja. Prvi poku{aj nije uspio, jer su okupacione i kvislin{ke snage “sa vulnetarima blokirale cijelu planinu, tako da smo se jedva i mi izvukli iz klopke”.[107]

U ruke neprijatelja pali su oko 40 boraca, prete‘no skojevaca, a tri ~lana KPJ su poginuli.[108] Drugi poku{aj je bio uspje{niji. U izvje{taju koji je poslat Oblasnom komitetu KPJ stoji: “Iz Pe}i, poslije neuspjelog povla~enja ljudstva, povu~ena je jedna ~eta od 15-20 ljudi. Sada se nalazi na terenu Plav-Malesija.”[109] Istovremeno je iz Prizrena preba~en i Radovan Lali}, poznati univerzitetski profesor.[110]

Tokom prve polovine avgusta 1943. godine ova ~eta (odred) podijelila se u dvije grupe: u jednoj su bili svi oni borci koji su govorili albanski jezik. Oni su sa Milo{em Gili}em po{li na teren sjeverne Albanije. Drugu grupu su sa~injavali borci koji nijesu govorili albanski jezik, a to su bili plavsko-gusinjska gerila i partizani iz Pe}i srpske i crnogorske nacionalnosti. Svi oni skupa pre{li su tada na teren Gornjeg Polimlja, u Vasojevi}e i u{li u sastav Beransko-andrijeva~kog partizanskog bataljona, u ~ijem su sastavu, od strane {taba bataljona ocijenjeni kao idejno izgra|eni, borbeni i disciplinovani borci.

Sve to ukazuje koliko su besmisleni poku{aji da se djelovanje plavsko-gusinjske gerile pod vojnim rukovo|enjem delegata Glavnog {taba NOV i POj Kosmeta prika‘e u druga~ijem svijetlu, a ne kao dio zajedni~ke borbe, za iste ciljeve, pod rukovodstvom KPJ.[111]

Na terenu Petnjice (okolina Berana – Ivangrada), u akciji na ru{enju mosta na Bio~i, u~estvovala je aprila 1943. godine grupa boraca Muslimana sa ovog terena, po direktivi Mjesnog komiteta KPJ, (bilo ih je 11 boraca). Maja 1943. godine oni su na terenu Petnjice formirali tri voda. Djelovali su prvenstveno kao politi~ko-agitacione grupe, jer im je, prema sje}anju tada{njeg partijskog rukovodioca Selma Hadrovi}a, savje-

---

takva situacija da nije mogla opstati. O situaciji u Crnoj Gori pisao je Bla‘o Jovanovi}, Istorijski zapisi 3-4;

107. Isto kao napomena pod br. 104;

108. Isto;

109. Isto, str. 248;

110. Do 1943. Radovan Lali} je radio ilegalno u Prizrenu; Poslije prebacivanja preko Plava bio je kra}e vrijeme ~lan Sreskog komiteta KPJ; Kasnije je bio pretsjednik Sveslovenskog komiteta u Beogradu i profesor Beogradskog univerziteta;

111. “Pobjeda”, Titograd, 5. oktobar 1982 i 8. decembar 1982. godine;

tovano da ne izvode vojne akcije, polaze}i od procjene da za to nema uslova, a da je postojala bojazan da bi baze beranske gerile, koje su se dijelom nalazile na tom terenu i njihovo snabdijevanje mogli biti ugro‘eni.[112]

U Pljevljima se partijska organizacija tokom 1943. godine prvenstveno anga‘ovala na mobilizaciji stanovni{tva za odbranu grada od ~etnika. U tome se uspjelo. Formiran je muslimanski odred za odbranu grada, kojim su rukovodili komunisti. Uspjelo se da se obezbijedi saradnja i muslimanske milicije koju je vodio Hamdija Krije{terac. ^etnici nisu uspjeli da u|u u grad. Kada su 22. septembra 1943. godine partizanske proleterske jedinice - Tre}a sand‘a~ka i Druga srpska brigada, stigle na prilaze Pljevalja, grad im je predat bez ijednog ispaljenog metka. Partizanima je oru‘je predala i muslimanska milicija sa komandantom Krije{tercom.[113] Uz pomenute dvije partizanske brigade tada su dobrovoljno stupili oko 200 omladinaca iz Pljevalja.[114]

Tokom jula 1943. godine ve}i broj ~lanova KPJ i nekoliko desetina aktivista sa podru~ja Tuzi formirali su partizansku ~etu i sa odre|enom koli~inom oru‘ja pridru‘ili se Skadarskom partizanskom bataljonu “Prljat Red‘epi” [115]. Oni su se kasnije vratili na teren Tuzi i ve} 1944. godine ~eta je prerasla u bataljon, koji je kao V bataljon u{ao u sastav Zetskog partizanskog odreda.[116] Ova je partizanska jedinica bila mje{ovitog nacionalnog sastava, pa je samo djelimi~no bila i muslimanska.

Na terenu Bijelog Polja tokom 1943. godine nije bilo posebnih partizanskih jedinica u krajevima gdje ‘ivi muslimansko stanovni{tvo. Dva takva bataljona formirani su u 1944. godini.[117]

U ostalim krajevima Crne Gore, gdje je muslimansko stanovni{tvo malobrojno, partizani iz ove nacionalnosti uklju~ivali su se u partizanske jedinice kraja u kojem su ‘ivjeli. Muharem Hasovi} iz Nik{i}a, politi~ki komesar partizanskog bataljona “\uro\akovi}” i ~lan Okru‘nog komiteta KPJ za Nik{i}, djelovao je nakon povla~enja glavnine partizanskih snaga iz Crne Gore na terenima prema Risnu i Orjenu. Tamo je

---

112. Sje}anje – razgovor sa autorom Selma Hadrovi}a, ~lana KPJ od 1942. godine;

113. “Prilog u krvi”, cit. djelo, str. 120; Razgovor autora sa Rizom Katanom i D`emailom Selmanovi}em;

114. Isto; Zbornik dok. NOR-a, dok. br. 49, str. 270; (Tom I, knj. 19);

115. Revolucionarni pokret u op{tini Titograd, cit. djelo, str. 177, 189;

116. Isto;

117. Sje}anje, razgovor autora sa Asimom Me|edovi}em, vije}nikom ZAVNO Sand‘aka, ‘ivi kao penzioner na Ilid‘i kod Sarajeva;

1942. godine poginuo. Progla{en je za narodnog heroja.[118] Grupa boraca iz Herceg Novog (Sabit Krese, Hasan Kusturica, Zejnilagi} i dr.), u~estvovali su u Orjenskom partizanskom odredu, a zatim u sastavu V proleterske brigade.[119] Sli~ne su pojave zabilje‘ene i na terenu Bara i Ulcinja.

Pomoć gerilskim jedinicama

U nekim krajevima koji su bili pripojeni tzv. Velikoj Albaniji, partijske organizacije su dosta doprinijele da se partizanske gerile, pa i porodice koje su im pru‘ale uto~i{te, {to bolje snabdiju ‘ivotnim namirnicama i da se iskoriste podobnosti koje su u tom pogledu postojale. Ovo je naro~ito bilo uspje{no na terenu Plava, Petjnice i Tuzi.

Snabdijevanje partizanskih gerila na terenu Ma{nice i Velike komunisti Plava organizovali su tako {to su ~lanovi Partije koji su legalno ‘ivjeli i najbli‘i saradnici NOP-a bili snabdjeveni legitimacijama i potvrdama za nesmetano snabdijevanje u Plavu, a za podjelu namirnica partijska organizacija u Ma{nici formirala je i poseban odbor, koji se starao o raspodjeli namirnica za potrebe gerile i partizanskih porodica.[120]

Partijska organizacija Plava uspjela je da na podru~ju od Ma{nice do Velike i ^akora obezbijedi takvu bezbjednost gerilaca da su se oni na tim terenima mogli kretati skoro polulegalno, ve}ina njih bila je snabdijevena legitimacijama albanske op{tine u Gornjoj R‘anici.[121] To je omogu}eno preko jednog broja vulentara, pa i njihovih komandira, koji su kontrolisali ovaj teren. Zabilje‘eno je vi{e slu~ajeva da su se vulentari i partizani, dogovorno ili slu~ajno, sastajali i vodili razgovore.[122] ^etnici iz Vasojevi}a, nemo}ni da ovo sprije~e, uspjeli su preko komande Italijanske divizije “Venecija” u Beranama (Ivangradu) da izdejstvuju nare|enje Komande italijanske divizije “Pulja” u Prizrenu, da se izvr{i masovna kontrola prostora oko Sjekirice. Partizani su o ovoj akciji bili pravovremeno informisani i bezbjedno su ~ekali u svojim bazama da akcija pro|e, a vulnetari iz Plava uspjevali su da se njihove baze zaobi|u. ^etnici su u zasjedama pokraj same granice bili pripremljeni da iz svojih

---

118. Narodni heroji Jugoslavije, Institut za savremenu istoriju, Beograd, Mladost, 1975, Asovi} Muharem;

119. Sje}anje Sabita Krese, pukovnika JNA u penziji, ‘ivi u Splitu;

120. Isto kao nap. 59. cit. djelo Radmile Kne‘evi} – Vuki}evi} i Dobra{ina Zogovi}a, str. 210-219;

121. Ovo je ostvarivano preko Alja Avdi}a, ~lana SKOJ-a iz Gusinja, ~iji je otac bio predsjednik R‘ani~ke op{tine;

baza otvaraju vatru i da likvidiraju partizane kada oni budu bje‘ali od Italijana i vulentara. Ostali su praznih {aka. Veoma je zna~ajno ista}i da na ovom terenu, sa veoma slo‘enom politi~kom situacijom i me|unacionalnim sukobima, od juna 1942. do maja 1943. godine (kada je gerilska grupa u{la u sastav andrijeva~kog bataljona), nije poginuo ni jedan crnogorski partizan, iako je oko 2/3 gerilaca iz sreza andrijeva~kog bilo na ovom terenu, tu bilo sjedi{te Mjesnog komiteta KPJ, tu je djelovao delegat Okru‘nog komiteta KPJ, odr‘ano Sresko partijsko savjetovanje i sli~no.[123]

Tako|e valja ista}i da je jedan broj oboljelih partizana ilegalno ‘ivio i lije~io se na u‘em prostoru Plava i Gusinja u muslimanskim i albanskim porodicama.[124] Posebno je zapa‘eno lije~enje i boravak komandanta andrijeva~kog partizanskog bataljona u vremenu kada je italijanska komanda za njega raspisala potjernicu i ucijenila ga sa 100 napuljona.[125]

Gerilci sreza beranskog imali su svoje baze i zemunice na terenu Bihora. Aktivisti sa ovog terene u~estvovali su u gradnji zemunica, obezbje|ivali ih ‘ivotnim namirnicama i vodili brigu o njihovoj bezbjednosti. Prema sje}anju Selma Hadrovi}a veza je bila stalna, a odr‘avala se preko mjesta koja nose naziv Bukova strana i [uplji Ma~ak.[126]

Snabdijevanje gerilaca u Ku~ima vr{eno je preko partijske organizacije u Tuzima. U Ku~ima su bili formirani dva nabavlja~ka odbora koji su rukovodili snabdijevanjem hrane preko partijske organizacije u Tuzima. Ni na ovom terenu, kao ni na terenu Bara i okoline nije poginuo ni jedan crnogorski partizan, mada su preko Mrkojevi}a, Tu|emilja i Rumije ulcinjski partizani dosta ~esto prolazili i od muslimanskog stanovni{tva prijateljski primani, a jedno vrijeme u njihovim katunima pod Rumijom ulcinjski partizani su imali i jednu od svojih baza.[127]

---

122. O ovim pojavama pisali su: Radovan Leki}, u cit. djelu; Bo‘idar Zogovi} Gerila u Ma{nici, neobjavljeni rukopis; Radmila Kne‘evi}-Vuki}evi} i Dobra{in Zogovi}, u cit. djelu; Bratislav D‘udovi}, Ratni dani u Velici, Vatra sa Komova, cit. djelo, str. 159;

123. Isto; Partijsko savjetovanje odr‘ano je decembra 1942. godine;

124. Mirko Krd‘i}, Manojlo Kastratovi} i Vojo Novovi};

125. Od januara do aprila 1943. godine Mirko Krd‘i} je bio smje{ten u ku}i Mustafe]eli}a. U njegovom prebacivanju i obezbje|ivanju u~estvovali su nekoliko gra|ana Plava;

126. Sje}anje Selma Hadrovi}a; Mujo [}eki},u svom djelu “U praskozorje slobode, spominje sela: Trpezi, Bare, Orahovo, Tucanje, Jovi}e, Godijevo, Loznu i Trubine – i u svima njima nabraja aktiviste i saradnike NOP-a;

127. Razgovor sa Mirkom Srzenti}em, iz Ulcinja, predratni ~lan KPJ i Abdulahom-Dukom Slakovi}em, komunistom iz Bara, ‘ivi u Zagrebu;

Napad na italijanske garnizone i formiranje većih partizanskih jedinica

U danima kapitulacije fa{isti~ke Italije partijske organizacije Plava, Gusinja, Ma{nice i Petnjice organizovali su omladinu i ostale aktiviste u ovim krajevima i sa njima izvr{ili napad na italijanske garnizone u ovim krajevima i razoru‘ali ih.

Italijanski bataljon na Murini, shvataju}i svoj polo‘aj zapalio je barake i skladi{ta, napustio Murinu i povukao se u Andrijevicu. Grupa gerilaca iz Ma{nice spustila se u Murinu, organizovala omladinu i iz zapaljenih skladi{ta uspjela da izvu~e dva brdska topa, 13 velikih sanduka municije, jedan ispravan kamion, i radio stanicu.[128]

Italijanske posade u Plavu i Gusinju razoru‘ane su. Akcijom u Plavu rukovodili su Jusuf Red‘epagi} i Hajro [ahmanovi}, a u Gusinju D‘afer Niko~evi} i Aljo Hot. Razoru‘anje ove dvije posade izvr{eno je sa oko pedesetak omladinaca koji su bili povezani sa KPJ ili je Partija na njih imala odre|eni uticaj, pa su se odazvali na poziv pomenutih drugova koji su rukovodili ovom akcijom U borbama koje su vo|ene u Gusinju poginuli su 10, a ranjeno 20 gra|ana. Me|u njima je bio i jedan ~lan SKOJ-a.[129] U borbama u Gusinju uklju~io se i ve}i broj gra|ana i seljaka po sopstvenoj inicijativi.

Ovu situaciju poku{ali su da iskoriste ~etnici iz G.Polimlja, kojima je tada komandovao major jugoslovenske vojske Veli~ko Bojovi}. On je 12. septembra uspio da sa ~etnicima zaposjedne Murino.[130] Mjesni komitet KPJ za srez andrijeva~ki pozvao je tada komuniste, kako Muslimane, tako i Crnogorce, da se stave na ~elo borbe protiv ~etni~kog napada. Formirane su dvije partizanske omladinske ~ete, jedna sa u‘eg terena Plava i Gusinja, a druga sa terena Ma{nice i Velike. Prva je brojila oko 50, a druga oko 40 boraca. Na teren je tada do{la i grupa crnogorskih partizana iz Gornjeg Polimlja i [ekulara, pa su partizanske jedinice brojile 103 borca (51 sa terena Plava i Gusinja i 52 sa terena Ma{nice, Velike, Pepi}a, Murine i Ulotine.)[131] Me|u njima bilo je 16 ~lanova KPJ (9 Mus-

---

128. Arhiv Ist. inst. SRCG, III, 4-10 (43) i 4-11 (43); III, 3-5 (43); 3-7 (43) i III, 3-8 (43);

129. Ranjen je Osman-Mako Radon~i}, ~lan SKOJ-a iz Gusinja;

130. Op{iran izvje{taj o ovom pokretu dostavio je komandant Komskog ~etni~kog korpusa major Veli~ko Bojovi} Komandantu isto~nog fronta za Crnu Goru \or|iju La{i}u; Originalni dokumenat se nalazi u Arhivu Vojno istorijskog instituta u Beogradu, br. reg. 29/25-1k, CG; Dokumenat je citirao Radovan Leki}, u cit. djelu, str. 397-400;

131. Arhiv Ist. inst. SRCG, Reg. br. 2110, III, 3-12 (43), Izvje{taj MK KPJ za srez andrijevi~ki od 5. oktobra 1943. godine;

limana i 7 Crnogoraca). Ve}i dio stanovni{tva Plava i Gusinja, naro~ito omladine, pridru‘io se tada partizanima i pod njihovim rukovodstvom borili se protiv ~etnika. Formiran je front od Sjekirice do Murinske rijeke. Borbe su vo|ene tri dana. Crnogorski partizani ulazili su tada u Plav i Gusinje sa zaplijenjenim kamionom prebacivali na front hranu, municiju i borce. “Plavsko-gusinjski komunisti prebacivali su se sa jednog zbornog mjesta na drugo zaplijenjenim kamionom”,[132] a u izvje{taju Sreskog komiteta KPJ Andrijevica isti~e se: “Oko drugova partizana iz Plava i Gusinja okupio se prili~an broj omladine, te su oformljene dvije omladinske ~ete”.[133]

Tada je na terenu Plava i Gusinja bila i jedna albanska ~eta sa 150 vojnika, jedna ‘andarmerijska ~eta sa 60 ‘andarma i 600 plavsko-gusinjskih vulentara.[134] Pod oru‘jem je bilo i oko 2.000 naoru‘anih Plavljana i Gusinjana. Sem vulnetarske bande iz Dolje, kod Gusinja, koja je bila pod uticajem Prenk Cala i bila u slu‘bi okupatora, sve druge oru‘ane snage tada su pasivno posmatrale kako razoru‘avanje italijanskih garnizona, tako i zajedni~ku borbu muslimanskih i crnogorskih partizana protiv ~etnika. Osnovna snaga bilo je naoru‘ano stanovni{tvo, a ono je tada stajalo na pozicijama partizana, pa ove marionetske jedinice nisu nalazile snage da se partizanima suprotstave. Pozitivnu ulogu u tom pogledu imao je i tada{nji nonprefekt u Plavu Rusten Vojvoda, koji se tako|e prijateljski odnosio prema partizanima. Time se i obja{njava tada{nja situacija u Plavu, o kojoj Mjesni komitet KPJ, u svojem izvje{taju pi{e: “Popularnost partizana u o~ima naroda muslimanskog naro~ito je porasla prilikom borbi sa ~etnicima gdje su se naro~ito istakle drugarice i po prvi put je otpo~elo kovanje bratstva izme|u pravoslavnog ‘ivlja i muslimanskog”.[135]

I dalje: “Usred Plava slu{a masa svijeta slobodnu Jugoslaviju i Moskvu i dive se herojskoj borbi na{e vojske”, istovremeno isti~u}i: “Reakcija u Plavu, kao [emso Ferovi} i drugi, pozdravljaju sa stisnutom pesnicom i sa Smrt fa{izmu”.[136] Tada su na teren Plava i Gusinja stigle i balisti~ke snage predvo|ene D`evadbeg Begolijem (Mahmutbegovi}em). Brojili su oko 2.000 naoru`anih ljudi. One su se upla{ile saradnje stanovni{tva Pla-

---

132. Radovan Leki}, cit. djelo, str. 394;

133. Arhiv Ist. inst. SRCG, Reg. br. 2109, III, 3-5 (43), Izvje{taj MK KPJ Andrijevica od 18.IX 1943;

134. Isto, III, 3-19 (43), Izvje{taj SK KPJ Andrijevica od 3.XI 1943;

135. Isto, III, 3-5 (43), kao nap. 133;

136. Isto;

va i Gusinja sa partizanskim snagama i po svaku cijenu tra`ili mogu}nost kako da to razbiju. Stupili su u pregovore sa ~etnicima iz Vasojevi}a i sa njima se brzo sporazumjeli. Pregovorima je u ime ~etnika rukovodio narodni poslanik iz ovog kraja i ~etni~ki komandant u [ekularu Novica Popovi}, koji je istovremeno bio i ~etni~ki povjerenik za Plav, Gusinje, Metohiju i sjevernu Albaniju. U ~etni~ko-balisti~kom sporazumu stajalo je pored ostalog da se crnogorski partizani, koji su bili tada na terenu Plava i Gusinja, predadnu ~etnicima u Vasojevi}ima. Kada su balisti iz Metohije poku{ali da to sprovedu, suprotstavilo im se stanovni{tvo Plava i Gusinja, uzeli su crnogorske partizane u svoju za{titu i nikako nisu dozvolili njihovu predaju.[137] Ti su doga|aji mnogo zna~ili u razvoju bratstva i jedinstva na ovom terenu, ali se malo sprominju, i ako mogu veoma pou~no da koriste.

Italijanski okupacioni garnizon razoru‘an je 10. septembra 1943. godine i u Petnjici. Brojio je oko 50 vojnika. Komanda italijanske divizije Venecija poslala je tada 250 vojnika iz Berana kao ispomo} Garnizonu u Petnjici. Borci Petni~ke partizanske ~ete do~ekali su ih i razbili. U borbi je poginuo jedan ~lan SKOJ-a. Italijanski okupator je tada anga‘ovao beranske ~etnike i poslao ih kao kaznenu ekspediciju na teritoriju gdje je ‘ivjelo muslimansko stanovni{tvo. ^etnici su uspjeli da zapale selo Laze. U njemu je prete‘no ‘ivjelo bratstvo Hadrovi}a i iz njega je bilo najvi{e partizana. Selo je zapaljeno 13. septembra 1943. godine. Nakon ovog doga|aja dio Petnji~ke ~ete, devet boraca, u{lo je u sastav beransko-andrijeva~kog bataljona. Sa sobom su ponijeli jedan te{ki mitraljez i dva pu{komitraljeza. Samo tri dana kasnije – 16. septembra, u akciji na Polici, poginuli su u Le{nici dva brata Hadrovi}a – Mahmut i Sabit. Mahmut je zavr{io Veliku Medresu u Skoplju i pravni fakultet u Beogradu. Bio je u~esnik Konferencije na kojoj je izabran Sreski narodnooslobodila~ki odbor u Beranama jula 1941. godine. Njegov brat Sabit bio je u~enik Gazi-Isabegove medrese u Skoplju.[138]

U Ro‘ajima je, po dolasku iz zatvora Mehmeda Hod‘i}a i Hivzije]atovi}a, formiran partizanski odred avgusta 1943. godine.]atovi} je bio komandant, a Hod‘i} politi~ki komesar Odreda. Ovaj je Odred sredinom oktobra 1943. godine pre{ao na oslobo|enu teritoriju Berana (Ivangrada). Ve}ina njih uklju~ili su se tada u Drugu proletersku brigadu. Kasnije su jedni poginuli, a drugi vra}eni na teren.[139]

---

137. Isto;

138. Osnovna {kola u Petnjici nosi ime Mahmuta Hadrovi}a;

139. Savo Joksimovi}, bataljoni narodnih odbornika, cit. djelo, str. 389-394;

Na terenu Plava i Gusinja formiran je 1. oktobra 1943. godine Muslimanski omladinski partizanski bataljon. Dileme koje su bile prisutne u vezi naziva ovog bataljona pogre{ne su. Bataljon je formiran odlukom Mjesnog komiteta KPJ za srez andrijeva~ki i on mu je ta~no definisao i naziv.[140] Brojio je 50 do 70 boraca. Opredjeljenje Komiteta da ova, po broju relativno manja jedinica, koja je mogla biti i ~eta, dobije naziv bataljona, rezultirala je iz procjene tada{nje politi~ke situacije i pretpostavki da }e dolaskom jedinica Drugog udarnog korpusa u Gornje Polimlje biti otvorene nove mogu}nosti i za njegovo brojno ja~anje. U izvje{taju Mjesnog komiteta KPJ o njegovom osnivanju isti~e se da ovaj bataljon "ne}e mo}i zalaziti dublje u ~etni~ku pozadinu za vr{enje akcija usljed jo{ nedovoljne pripremljenosti ljudstva", a da }e se kretati planinskim masivom od Lipovice i Grebena, do Zeletina, na kojem je dio muslimanskih masa bio mobilisan radi ~uvanja velikoalbanske granice. One su, po ocjeni komiteta, ve}im dijelom bile prijateljski raspolo`ene prema partizanima, pa je zadatak bataljona bio da politi~ki djeluje me|u njima, te`e}i da dio tih masa uklju~i u svoj bataljon.[141] Na teritoriji koju su ~etnici dr`ali bataljon se spu{tao do sela: Cecuni, Ulotina i Kuti, sa ciljem da na sebe privu~e dio ~etni~kih snaga koje su se pripremale za pru`anje otpora partizanskim snagama na Tre{njeviku, te da time umanji njihovu borbenu mo}. U selu Cecunima bataljon je imao i jedan oru`ani sukob sa ~etnicima. Tu je ranjen jedan borac ovog bataljona, koji je bio ~lan SKOJ-a.[142]

Komandant Muslimanskog omladinskog bataljona bio je Salih Radon~i}, oficir biv{e jugoslovenske vojske, iskusan i sposoban komandir i odan NOP-u. Politi~ki komesar bataljona bio je Jusuf Red'epagi}, predratni ~lan KPJ sa Beogradskog univerziteta. Komandiri i politi~ki komesari ~eta bili su tri ~lana KPJ i jedan ~lan SKOJ-a.[143]

Nakon oslobo|enja Andrijevice i dolaska dijela Druge dalmatinske brigade na sektor prema Murini i ^akoru formirana je jedna kombinovana jedinica, u koju su u{le terenske jedinice sa terena Plava i Gusinja i Ulotine, jedna ~eta Druge dalmatinske brigade i jedna ~eta Italijana koji su pri{li partizanima. Tada je formirana i zajedni~ka komanda svih ovih

---

140. Arhiv Ist. inst. SRCG, Dok. Reg. br. 2110, III, 3-12 (43)k, Izvje{taj SK KPJ Andrijevica od 5.X 1943;

141. Isto;

142. Ishak Lali~i}, ~lan SKOJ-a iz Gusinja, student rudarstva;

143. Politi~ki komesari ~eta bili su: D'afer Niko~evi} i Aljo Avdi}; Komandiri ~eta: Aljo Hot i Aljo Avdi};

jedinica na ~elu koje je bio komandant Muslimanskog omladinskog partizanskog bataljona Salih Radon~i}. Ova je jedinica uspjela da razbije neprijateljske snage na sektoru: D‘amija – Pepi}i, - Nok{i}i – Je~mi{te. Me|utim, tada je otpo~ela operacija “Balkan{luft”. Njemci su prodrli iz pravca Cakora i ova kombinovana partizanska jedinica morala se povu}i.[144] Na insistiranje {taba Druge dalmatinske brigade Salih Radon~i} je preuzet od brigade kao iskusan oficir, a Muslimanskim partizanskim bataljonom od tada je komandovao Hajro [ahmanovi}, predratni ~lan KPJ i robija{.

Prvobitna orijentacija {taba Drugog udranog korpusa, prema direktivi Vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita od 9. oktobra 1943. godine[145], bila je da se preko Plava i Gusinja prodre u Metohiju radi”preno{enja te‘i{ta dejstva NOVJ u pravcu Srbije i Makedonije.”[146] U vezi sa tim delegat Vrhovnog {taba NOV i POJ pri [tabu Drugog udarnog korpusa Ivan Milutinovi} uputio je 14. oktobra 1943. godine pismo Glavnom {tabu NOV i POJ Kosmeta, zahtijevaju}i “da svi partizani [}iptari Metohije moraju odmah da idu u pravcu Plava i Gusinja”.[147] Istovremeno je Milutinovi} uputio i pismo Centralnom komitetu KP Albanije, predla‘u}i im da radi koordinacije operacija po{alju na podru~je Plava i Gusinja i Metohije po jedan bataljon albanskih partizana. Grupa komunista i skojevaca iz Muslimanskog partizanskog bataljona vra}ena je na teren Plava i Gusinja radi politi~ke pripreme stanovni{tva. Odr‘ani su politi~ki zborovi i {iri razgovori sa gra|anima.[148] Mjesni komitet KPJ za srez andrijevi~ki saop{tio je 16 oktobra 1943. godine direktivu da se Muslimanski partizanski bataljon vrati na teren Plava i Gusinja i pored protivljenja boraca ovog bataljona.[149] Delegat Vrhovnog {taba NOV i POJ u Makedoniji Svetozar Vukmanovi} javio je Ivanu Milutinovi}u depe{om da je “\akovi~ki odred primio tvoje nare|enje i po{ao preko Plava da se spoji s Vama”.[150] Sekretar Okru‘nog komiteta KPJ za Metohiju javio je

144. Obrad Egi}, Ratni dnevnik II proleterske dalmatinske brigade, Stvarnost, Zagreb, str. 168 i 169;

145. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom II, Knjiga 10, dok. 174, str. 367 i 368, Direktiva Vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita od 9.X 1943;

146. Isto, str 367;

147. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, knj. 19, dok. br. 52, str. 287;

148. U Gusinju je zbor sazvan putem dobo{a; prisustvovalo je oko 200 gra|ana;

149. Autorizovana izjava Saliha Radon~i}a, komandanta Muslimanskog omladinskog partizanskog bataljona;

150. Zbornik dok. NOR-a, Tom II, knj. 11, str. 35, Depe{a Tempa Ivanu Milutinovi}u;

Oblasnom komitetu KPJ za Kosovo: “Drugovi iz Crne Gore su nam pisali da cilj jedinica NOV nije samo ~i{}enje Crne Gore, nego i ovdje, to zna~i i Kosmeta.”[151]

Kosmetski partizanski odred “Bajram Curi”, sa delegatom Glavnog {taba NOV i POJ Kosmeta Milo{em Gili}em, po{ao je prema Plavu i Gusinju prije nego je dobijeno nare|enje delegata Vrhovnog {taba NOV i POJ Ivana Milutinovi}a i stigao na teren Plava i Gusinja 16. oktobra 1943. godine. Brojao je tada 60 boraca. Sa Odredom je do{la i jedna dobrovolja~ka ~eta iz Sjeverne Albanije, kojom je komandovao Ram Muje.[152] Prvih dana novembra u selo Vusanje kod Gusinja do{ao je preko [alje i dio Skadarskog partizanskog bataljona “Prljat Red`epi”, predvo|en Sadikom Bekte{ijem, organizacionim sekretarom Okru`nog komiteta KP Albanije za Skadar i politi~kim komesarom ovog bataljona. (Zavi~ajno je bio iz sela Vusanja kod Gusinja). Ova je jedinica brojila 120 boraca, a bili su naoru`ani sa 6 pu{komitraljeza, 2, ne sasvim ispravna mitraljeza i 1 minobaca~em. Sve tri partizanske jedinice raspolagale su tada sa 230 boraca.[153] To je tada bila najja~a partizanska koncentracija na teritoriji koja jo{ nije bila oslobo|ena, na prostoru od [ar Planine i Kopaonika, do Bihora i Prokletija.

[tab Drugog udarnog korpusa odustao je od planiranih akcija prema Plavu i Gusinju i Metohiji. U me|uvremenu situacija na terenu Plava i Gusinja po~ela je da se mijenja. Za obja{njenje tih doga|aja bilo bi potrebno posebno istra‘ivanje. Mi }emo ovom prilikom spomenuti samo neke pojave koje ~ine prilog u obja{njenju nastalih promjena.

Dolazak i prisustvo njema~kih okupacionih jedinica ohrabrio je i “probudio” neprijatelje NOP-a na ovom terenu, koji su se nakon kapitulacije Italije bili primirili. Formirana je nova kvislin{ka albanska vlada u Tirani u slu`bi njema~kog okupatora. Jedna od prvih njenih akcija bila je da se likvidiraju partizanske snage na terenu Plava i Gusinja. O tome je izdata i posebna naredba prefekturama u Prizrenu i Pe}i.[154] Formirana je Druga prizrenska liga, koja je tako|e bila u slu`bi njema~kog okupatora, a njen uticaj se dijelom protezao i na teren Plava i Gusinja. Tada{nji ministar unutra{njih poslova kvislin{ke vlade u Tirani – D`afer Deva, iskoristio je kolebanje [emsa Ferovi}a, jednog od najuticajnijih prvaka

---

151. Isto, dok. 54, str. 293;

152. Isto, dok. 62, str. 326;

153. Arhiv Ist. inst. SRCG. III, 3-19 (43), Izvje{taj SK KPJ And. 6.XI. 1943;

154. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, knj. 19. dok. 83/389; Obave{tenje “Partije (D`avida Nimanija), sekretara SK KPJ Prizren, 14.I 1944;

na ovom terenu i uspio je da ga potpuno ve`e za sebe, odnosno za njema~kog okupatora. U Vrmo{i, na udaljenosti od 5 km od Gusinja, formirana je ~etni~ka baza u kojoj je bilo oko 600 ~etnika iz Vasojevi}a, kojima je pru`io gostoprimstvo Prenk Calje, barjaktar skadarske Malesije i major fa{isti~ke Italije. Ovaj nosilac velikoalbanskog iredentizma i {ovinizma na ovom terenu, koji je aprila 1941. godine na njemu nasilno uspostavio velikoalbansku granicu na ovom terenu, u novim uslovima postao je veoma blizak i vjeran saradnik ~etni~kog pokreta u Vasojevi}ima. ^etni~ki komandant u Crnoj Gori \or|e La{i} predlo`io je Prenk Calja Dra`i Mihajlovi}u za visoka ~etni~ka odlikovanja i dobijanje titule ~etni~kog vojvode.[155] Njema~ki okupator poslao je tada na teren Gusinja italijanskog civilnog majora Kurtonija sa zadatkom da se pove`e sa italijanskim jedinicama koje su pristupile partizanima i da ih stavi u slu`bu njema~kog okupatora.[156] Major Kurtoni do{ao je na teren Gusinja posredstvom Prenk Calja i na ovom terenu boravio kod njegovih najbli`ih saradnika. Uspio je da formira psihozu straha kod muslimanskog stanovni{tva u Gusinju u vezi njihovog odnosa prema partizanima i slobodnog kretanja partizana na ovom terenu, pa mu je po~etkom novembra 1943. godine pokrenuta i jedna akcija da se sprije~i ulazak partizana u grad. [157]

Sve je to prethodilo i dovelo do situacije od 9. novembra 1943. godine kada su u Plavu ubijeni 5 komunista (3 ~lana KPJ i 2 ~lana SKOJ-a). Povod su bili rastureni letci 8. novembra uve~e posve}eni Oktobarskoj revoluciji, i ulazak u Plav grupe partizanskih rukovodilaca koji su ‘eljeli da obave razgovor sa gra|anima Plava u vezi smje{taja bataljona “Bajram Curi”.[158]

Nakon strijeljanja Hajra [ahmanovi}a i Husnije Zaima, pogibije Meda Radon~i}a i Halima [ahmanovi}a i ranjavanja Ibrahima Red‘epa-

---

155. Izvje{taj \or|a La{i}a Dra‘i Mihailovi}u od 7. aprila 1944., objavljen u cit. djelu Radovana Leki}a, str. 473;

156. Prepiska izme|u \or|ija La{i}a i majora Kutonija objavljena u cit. djelu Radovana Leki}a, str. 436, 437, 438;

157. Grupa prvaka Gusinja, na ~elu sa tada{njim predsjednikom op{tine Hakijom [abovi}em po{la je prema selu Vusanje i na Kr{u ^eki}a susrela se sa grupom boraca i rukovodilaca Skadarskog part. bataljona “Pljat Red`epi” izjavljuju}i svoje neslaganje da se oni kre}u prema gradu; sjutradan neki od gusinjskih prvaka ilegalno su se sastali sa rukovodstvom Skad. part. bataljona, objasnila da su to uradili pod pritiskom Prenk Calja i obe}ali da }e ilegalno snabdijevati Skad. part. bataljon `ivotnim namirnicama. Poslali su 3.000 kgr. kukuruza i ostalih namirnica. Sastanak je odr`an u vodenici Selmona \on Bali}a na Ali-pa{inim izvorima;

158. Mustafa Memi}, Zlo~in u Plavu, Pobjeda, 6-10 XI 1981;

gi}a, koji je nakon nekoliko dana od dobijene rane umro, situacija na terenu Plava i Gusinja korjenito se izmijenila. Kosmetski bataljon "Bajram Curi" (7.novembra 1943. godine konstituisao se kao bataljon u selu Jesenice kod Plava) povukao se na teren Sjeverne Albanije. Skadarski partizanski bataljon "Prljat Red'epi" uspio je da se zadr'i iznad Vusanja kod Gusinja jo{ petnaestak dana, ~ekaju}i prebacivanje tri ~lana CK KP Bugarske, a onda je i on pre{ao na teren Sjeverne Albanije.[159] Od ova dva bataljona ("Prljat Red'epi" i "Bajram Curi") formiran je po~etkom 1944. godine Malesijski partizanski odred, koji je razbijen u njema~koj ofanzivi na ovaj teren februara 1944. godine.

Djelovi Muslimanskog omladinskog partizanskog bataljona jedno vrijeme nalazili su se na ovom terenu u ilegalstvu. Krajem novembra 1943. godine jedan broj rukovodnog kadra pre{ao je na oslobo|enu teritoriju u Vasojevi}e i raspore|en na rukovodne funkcije u rukovodstvima KPJ i SKOJ-a u srezu andrijeva~kom, a kasnije u okrugu Beranskom. Jedan broj partizana sa terena Plava i Gusinja legalizovao se i maja, odnosno avgusta 1944 godine pre{ao na oslobo|enu teritoriju. Od njih je formiran najprije jedan vod u sastavu kosmetskog bataljona u Andrijevici, a zatim Gusinjska partizanska ~eta, u sastavu Komskog odreda. Sa grupom partizana koji su maja 1944. godine do{li na oslobo|enu teritoriju preba~ena je jedna ~eta Tad'ika-Crvenoarmejaca, koji su se u borbama na ruskom frontu predali Njemcima i zatim stupili u njihovu slu'bu. U Gusinju su djelovali kao njema~ka okupaciona jedinica. Oni su sa kompletnim naoru'anjem pre{li na oslobo|enu teritoriju i u{li u sastav V proleterske brigade.

Obzbjeđivanje partijskih veza između Crne Gore, Kosmeta i Albanije

Preko partijskih organizacija u Plavu, Gusinju, Petnjici, Ro'aju i Tuzima, odr'avane su partijske veze izme|u Crne Gore, Kosmeta i Albanije.

U prvoj polovini 1942. godine Oblasni komitet KPJ Kosmeta nije imao nikakve veze sa Centralnim komitetom KPJ i Vrhovnim {tabom NOV i POJ. To je drugovima u Kosmetu ~inilo velike pote{ko}e i to je bilo predmet rasprave na dva Oblasna partijska savjetovanja. Preko 40

159. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, Knj. 19. dok. 84, Pismo Komandanta Glavnog {taba NOV i POJ Kosmeta Glavnom {tabu NOV Albanije, 21.I 1944;

komunista iz Pe}i izgubilo je ‘ivote u poku{ajima da se pove‘e sa partijskom organizacijom i partizanima u Crnoj Gori.[160]

Sredinom juna 1942. godine povjereno je komunistima iz Plava i Gusinja da poku{aju uspostaviti vezu izme|u Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet i Okru‘nog komiteta KPJ Berane (Ivangrad). Ta je veza uspostavljena juna 1942. godine, u avgustu 1942. godine preba~en je u Okru‘ni komitet KPJ Berane i delegat Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet Mitar Radosinovi}, koji je tada prenio i prvi izvje{taj Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet za CK KPJ. Ovaj kanal odr‘avan je preko planine Dio (oko 2 km isto~no od prevoja ^akora) i Rugovske klisure. Kanalom je rukovodio Be}o Ba{i}, a kurir izme|u Plava i Pe}i bio je Mustafa Memi}. Partijske veze u Pe}i odr‘avane su preko Veljka Petrovi}a, sekretara MK KPJ Pe} i ~lana Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet, Savke \akovi} (Kova~evi}) i Pavla Brajevi}a. Od juna 1943. godine partijski kanal je odr‘avan preko sela Jesenice i Hota kod Plava /ljetnja koliba Mula Huseina Red‘epagi}a i ku}a Hasan-age Muratagi}a). Jedno vrijeme ovaj je kanal funkcionisao i preko Sjeverne Albanije do Debra.[161]. O funkcionisanju ove veze neposredno se starao delegat Glavnog {taba NOV i POJ za Kosmet Milo{ Gili}.[162]

Poslije krvavih doga|aja u Plavu od 9. novembra 1943. godine partijski kanal i{ao je sa oslobo|ene teritorije u Andrijevici, preko planinskog masiva Lipovice i Stoj~ice, sela Dragija i Vusanja za Krasni}e i Valbonu u Sjevernoj Albaniji. Odr‘avana je povremeno i neposredna veza sa partijskom organizacijom u Pe}i preko ^akora.[163]

Sa terena Petnjice, Trpezi i Ro‘aja odr‘avana je partijska veza izme|u Okru‘nog komiteta KPJ Berane i Pe}i od oktobra 1943. godine. Na tim zadacima radili su Hivzija]atovi}, Selmo Hadrovi}, Abdulah Hod‘i} i [emsudin Hadri, a u Pe}i Melehata Hod‘i}-Dedovi}, tada sekretar Mjesnog komiteta KPJ i njen suprug Ra{id Dedovi}, koji je bio oficir albanske vojske i ~lan Mjesnog komiteta KPJ.[164] U Tuzima je partijskom vezom rukovodio sekretar partijske }elije Ziko [arki}.[165]. U Skadru su vezu prihvatali: Vasilj [anton, ~lan CK KP Albanije (bio rukovodilac Skadarske komunisti~ke grupe); Sadik Bekte{i, organizacioni sekretar Okru‘nog

---

160. Mita Miljkovi}, Oblasno partijsko savjetovanje u selu Grbolje jula 1942. godine, “1941-1942. u svjedo~enjima u~esnika NOB-a”, cit. djelo, Knj. XII, str. 96;

161. Zbornik dokumenata NOR-a, Tom I, Knj. 19. dok. 54, str. 294;

162. Isto, dok. 43;

163. Isto, dokumenti 140 i 141 (Prebacivanje dvije grupe boraca iz Pe}i);

164. Isto;

165. Revolucionarni pokret u op{tini Titograd, cit. djelo, str. 177, 189, 192;

komiteta KP Albanije i Re{ad Rusi, jedan od rukovodnih kadrova KP Skadra. U Skadru je na ovim zadacima anga‘ovan i komunista iz Tuzi Biljo Leki}, koji je 1942. godine primljen u KP Albanije i bio nosilac albanske partizanske spomenice. Za prebacivanje Bla‘a Jovanovi}a, Du{ana Mugo{e i Voja Todorovi}a bio je anga‘ovan [a}ir Otovi}, saradnik NOP-a iz Tuzi, koji je veoma dobro poznavao ilegalne prelaze preko Skadarskog jezera. To je valjda i bio razlog da je Du{an Mugo{a stekao utisak i zapisao da je [a}ir Otovi} bio {vercer..[166]

Od akcija koje su putem ovih kanala izvedene valja spomenuti nekoliko najzna~ajnijih, u koje spadaju: prebacivanje delegata Oblasnog komiteta KPJ za Kosmet avgusta 1942. godine u Okru‘ni komitet KPJ Berane i njegovo ponovno vra}anje na teren Kosmeta;[167] prebacivanje delegata i kurira CK KPJ i Vrhovnog {taba NOV i POJ Vojislava Lak~evi}a i Stanka Buri}a za Kosmet;[168] prebacivanje grupe ~lanova CK Radni~ke partije (komunista) Bugarske, koji su se 16. septembra 1943. godine na putu iz Moskve, padobranom spustili na oslobo|enu teritoriju u okolinu Jajca. U posljednje vrijeme istori~ari se ne{to vi{e bave ovom grupom. Spomenuo je Vladimir Dedijer u svojim prilozima za biografiju druga Tita. Ona je bila predmet rasprave na okruglom stolu koji je objavila “Borba”. Njoj je odre|enu pa‘nju posvetio vojni istori~ar Mehmedalija Boji} u svom saop{tenju povodom 40 godina od osnivanja AVNOJ-a u Sarajevu. Podaci koji su objavljeni u Zborniku dokumenata i iz narodnooslobodila~kog rata i koje sada publikuje Mehmedalija Boji} u vezi Sterija Atanasova nisu podudarni. Drug Boji} dalje isti~e da su oni za Makedoniju preba~eni po~etkom novembra. Bio sam tada zadu‘en za organizaciju akcije u vezi njihovog prebacivanja sa oslobo|ene teritorije u Andrijevicu za Sjevernu Albaniju i rekonstrukcijom doga|aja isti~em da su oni uspje{no preba~eni iz Andrijevice, preko Lipovice i rijeke Grn~ara do Sjeverne Albanije 17. novembra 1943. godine, a ne po~etkom novembra. Njihovo prebacivanje od Glavnog {taba NOV i POJ za Kosmet do delegata Vrhovnog {taba NOV i POj u Makedoniji Svetozara Vukmanovi}a trajalo je oko dva mjeseca, jer je u tom periodu na tom terenu nastupila njema~ka ofanziva. To je bio razlog intervencija Georgija

166. Du{an Mugo{a, Od Gornjeg Vakufa do Elbasana, “1941-1942”cit.edicija, Knj. XIII/247

167. Mustafa Memi}, Uloga plavsko-gusinjskih komunista na uspostavljanju i odr‘avanju veza izme|u narodno-oslobodila~kih pokreta Kosova i Crne Gore, Zavod za istoriju Kosova, Kosovo br. 6, str. 202 i 203;

168. Isto, str. 204 i 205;

Dimitrova preko druga Tita i tra‘enje informacija o njihovoj sudbini.[169]

Preko partijske organizacije u Tuzima u {tab Drugog udarnog korpusa u Kola{inu prebacivani su ~lanovi CK KP Albanije Vasilj [anto i Ramadan ^itaku, zatim Sadik Bekte{i, Re{ad Rusi i drugi. Preko ove veze partijska organizacija u Ulcinju povezala se krajem 1943. godine sa Pokrajinskim komitetom KP Crne Gore.[170]

Od kraja 1943. godine partijski kanal izme|u Kosmeta i Crne Gore, koji je odr‘avan preko Gusinja i Plava postajao je sve zna~ajniji. To ilustruju nekoliko pisama sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Kosmet Okru‘nom komitetu KPJ, u kojima se isti~e:

“Na{e je ljudstvo u opasnosti svakog dana, ali bez pomo}i sa strane ne mo`emo organizovati njihovo prebacivanje. Mi bi imali da prebacimo oko 300 (boraca) samo iz Pe}i. Situacija na na{em terenu je sve gora. Za osiguranje veze najsigurniji je i najbli`i put Andrijevica-Plav- \ akova~ka Malesija;”[171] “Mi sa svoje strane ne mo`emo direktno, bez va{e pomo}i, uspostaviti vezu i ako nam je to du`nost i direktiva CK. Partizanska plavska jedinica trebala bi biti anga`ovana isklju~ivo za vezu.”[172]

Ovim kanalom odr‘avana je veza izme|u sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ sa Glavnim {tabom NOV i POJ za Kosmet od januara do kraja juna 1943. godine kada se on nalazio na oslobo|enoj teritoriji u Andrijevici, preba~ena je jedna engleska misija iz Sjeverne Albanije do [taba Drugog udarnog korpusa, Radio stanica za Kosmet, zatim Du{an Mugo{a, kada je iz Sjeverne Albanije putovao za Kola{in. Sve su to veze odr‘avane pravovremeno i uspje{no. Samo je jedna grupa kurira 1. marta 1944 godine pala u ruke neprijatelja, ali je veoma zna~ajni materijal koji je nosila uspjela da sa~uva da ne padne u ruke neprijatelja.[173]

---

169. U pismu Vrhovnog komandanta od 23.IX 1943. (Tom II, knj. 10, dok. 145/314) isti~e se, pod nap. 2 da se odnosi na rukovodioce BRP (komunista) sa Sterijom (Sterjo) Atanasovim (Viktorom) na ~elu; U depe{i Ivana Milutinovi}a Tempu od 3.XI 1943 (Tom II, knj. 11, str. 22) u nap. pod br. 4 tako|e se isti~e da se radi o Steriji Atanasovu; Mehmedalija Boji}, na skupu u Sarajevu, predo~io je da je Sterje Atanasov Georgijev ostao kao predstavnik CK Bug. kom. partije izvjesno vrijeme pri CK KPJ, a da su Ivanov, Lap~evi Pej~ov po{li za Bugarsku. Ta~no je da ih je u Andrijevici bilo trojica i da su no}u, izme|u 16. i 17. novembra preba~eni preko Gusinja za sjevernu Albaniju;

170. Luka Kne‘evi}, Veza izme|u Op{tinskog komiteta za Ulcinj i rukovodstva NOP-a za Crnu Goru, Veze u NOB-u 1941-1945, cit. djelo, Knj. III/95;

171. Arhiv Ist. komisije PK SK Kosovo, Pismo sekretara PK KPJ za Kosovo i Duka|in Okru‘nom komitetu KPJ za okrug Berane, Dok. 1048,6/I 1944;

172. Isto;

173. Depe{a druga Tempa u vezi delegata za II Kongres USAOJ-a; Pismo CK-u

Formiranje narodnooslobodilačkih odbora i učešće u narodnooslobodilačkoj vlasti

Razvoj doga|aja i politi~ka diferencijacija koja je nastala tokom 1943. godine omogu}ili su da se na nekim okupiranim terenima formiraju i prvi narodnooslobodila~ki odbori. Op{tinski narodnooslobodila~ki odbor u Plavu izabran je na narodnom zboru 10. septembra 1943. godine, odmah nakon razoru‘avanja italijanskog garnizona. Na ovom zboru je govorio sekretar Sreskog komiteta KPJ Be}o Ba{i}. Predsjednik ovog odbora bio je Mula Husein Red‘epagi} (iz njegove ku}e bili su: Emin, Jusuf i Ibrahim Red‘epagi}, prvoborci ovog kraja) a sekretar Odbora je bio Hajro [ahmanovi}, predratni ~lan KPJ.[174] U Tuzima je narodnooslobodiloa~ki odbor formiran novembra 1943. godine.[175] U narodnooslobodila~kom odboru Bara, koji je osnovan krajem 1941. godine, radio je tamo{nji sve{tenik Hasan [lakovi}.[176] On je zatim izabran i u Sreski narodnooslobodila~ki odbor.[177] Zna~ajna je njegova uloga u razvoju NOB-a na ovom terenu. Doprinio je {to stanovnici Tu|emila primljeno oru‘je nijesu upotrijebili protiv partizana, ve} su naprotiv sa njima sara|ivali. Uspio je da sprije~i predaju ulja iz barske uljare njema~kom okupatoru i da se ovo ulje prebaci partizanima preko sela Mikuli}a. Kasnije je i sam stupio u partizanske oru‘ane jedinice.[178]

Na terenima u okolini Bara kao odbornici radili su Alija Spahi} i Jusuf [lakovi}. Na terenu Petnjice i Trpezi nije formiran narodnooslobodila~ki odbor, ali je Abdulah Hod‘i}, sve{tenik Trpezi, kao pripadnik NOP-a, djelovao i kao odbornik. Uspio je da sprije~i mobilizaciju muslimanske omladine za SS diviziju u Sand‘aku, iako su za tu akciju bili anga‘ovani nekoliko njema~kih oficira i rukovodioca muslimanske milicije iz Sand‘aka.[179]

U sreskim narodnooslobodila~kim odborima Berana i Andrijevice, koji su formirani nakon oslobo|enja ovih krajeva, Muslimana nije bilo. U Zemaljsko antifa{isti~ko vije}e Crne Gore, od 538 vije}nika, dvojica

---

KP Albanije i Oblas. kom. KPJ za Kosmet; dokumenta prona|ena skrivena u zidu ku}e u kojoj su kuriri zarobljeni, predata Arhivu PK SK Kosova;

174. Arhiv Ist. inst. SRCG, III, 3-8 (43), Reg. br. 2111,28.IX 1943;

175. Revolucionarni pokret u op{tini Titograd, cit. djelo, str. 177;

176. Arhiv Istorijskog instituta SR Crne Gore, III, 3-36 (42);

177. Isto, III, 3-36 (42);

178. Sje}anje i razgovor autora sa Dukom (Abdulahom) [lakovi}em;

179. Sje}anje, razgovor autora sa Abdulahom Hod‘i}em, penzionerom u Sarajevu;

su bili Muslimani.[180] Istovremeno, sa podru~ja sreza bjelopoljskog i pljevaljskog, u Antifa{isti~ko vije}e Sand‘aka izabrani su 8 vije}nika Muslimana.[181] Na Prvom kongresu USAOCG u Kola{inu prisustvovali su dva delegata Muslimana. Jedan iz Plava, drugi iz Gusinja.[182]. Jusuf Red‘epagi} pozdravio je Kongres u ime muslimanske omladine u Crnoj Gori.

Saradnja rukovodstava muslimanske milicije i vulnetara sa Njemcima i četničkim pokretom od oktobra 1943. godine

Iako su ciljevi ~etni~kog pokreta protivrje~ili njihovoj saradnji sa Muslimanima i Albancima, rukovodstva ~etni~kog pokreta, balista, vulnetara i muslimanske milicije nalazila su, posredstvom njema~ko-italijanske okupacione politike, interese i osnove zajedni~ke saradnje protiv narodno-oslobodila~kog pokreta.

Ve} smo spomenuli saradnju ~etni~kog pokreta i profa{isti~kih balisti~kih snaga u Skadarskoj Malesiji koje je predvodio Prenk Calje u Vrmo{i.

Tokom 1943. godine zapa‘ana su obostrana nastojanja Pavla \uri{i}a i vo|e “Bali kombtara” u Albaniji Muharema Bajrektarija da se me|usobno pove‘u i dogovore za zajedni~ku borbu protiv narodnooslobodila~kog pokreta u Crnoj Gori i Albaniji. Andrijevi~ki partizanski bataljon otkrio je predstavnike Muharema Bajrektaria-dva brata Kadera, oba oficiri, u [ekularu, na putu za {tab Pavla \uri{i}a i likvidirao ih.[183]

Cetni~ki komandant u [ekularu Novica Popovi}, koji je istovremeno bio i obave{tajni ~etni~ki povjerenik za Plav, Gusinje, Metohiju i sjevernu Albaniju, odr‘avao je stalne veze sa odre|enim li~nostima u sjevernoj Albaniji i o tome izvje{tavao ~etni~ku komandu.[184] On je istovremeno veoma pedantno pratio situaciju na terenu Plava i Gusinja. U jednom svom izvje{taju isti~e da je “dovodio ljude iz Plava i Gusinja kod Cika i Pavla”,[185] ali nije poznato koje su to li~nosti iz Plava i Gusinja stvarno

---

180. Dr. Zoran Laki}, ZAVNO Crne Gorek, cit. djelo, str. 318, 407 i 500 CASNO, Zbirka dokumenata, cit. djelo, str. 30,31,60,65,75,79,515 i 549;

181. U AVNO Sand‘aka sa terena srezova Pljevlja i Bijelo Polje, izabrani su: Had‘ajli} Dervi{, Bajrovi} Ahmed, Dobard‘i} [a}ir, Me|edovi} Asim, Mahmutovi} Omer, Mehovi} Sulejman, Had‘ibuli} Smajo i Had‘ismajlovi} Muhamed;

182. Delegati na I kongresu USOCG-a u Kola{inu bili su: Jusuf Red‘epagi}, iz Plava i Mustafa Memi}, iz Gusinja;

183. Radovan Leki}, cit. djelo, str. 376;

184. Arhiv Ist. inst. SRCG, IXk, 1b-163 (43);

185. Isto;

bile. U djelu Radovana Leki}a "Andrijevi~ki srez 1941-1944" obja{njene su aktivnosti ~etni~kog komandanta bataljona Marka Vu~eli}a i njegovo obra}anje pretsjednicima op{tina u ovim mjestima [emsu Ferovi}u i Salju Niko~evi}u.[186] Postojao je poku{aj Pavla \uri{i}a da za svog povjerenika na terenu Plava i Gusinja anga'uje Saliha Radon~i}a, oficira jugoslovenske vojske, ali je ovaj tu ponudu odbio, jer je bio pripadnik NOP-a i zbog toga je Radon~i}, od strane italijanske karabinjerije, zatvoren i interniran.[187]

Vo|stvo muslimanske milicije u Donjem Bihoru bilo je pod neposrednom kontrolom i usmjeravanjem njema~kih obavje{tajnih punktova u Novom Pazaru i Sjenici. Zapa'eno je u tome i anga'ovanje]amila Hasanagi}a iz Priboja, koji je bio milicijski oficir u slu'bi njema~kog okupatora.[188] Preko njih pripremani su planovi o zajedni~kim akcijama njema~kih okupacionih jedinica, ~etnika i muslimanske milicije protiv jedinica narodnooslobodila~ke borbe. U vo|stvu muslimanske milicije u Bihoru bili su:]azim Sijari}, Smajo Trubljanin, Reko [ahman, Delija Mehovi}, a kao u~esnici u povezivanju sa njema~kim punktovima spominju se Murat Mu~i} i A. [aboti}, predsjednik op{tine u Koritima.[189]

Januara i aprila 1944. godine okupator je uspio da mobili{e plavsko-gusinjske vulnetare, jedinice pod komandom Prenk Calja i ~etnike iz Vasojevi}a, da zajedno napadaju na teritoriju koju su u Gornjem Polimlju oslobodile jedinice NOVJ. Sa terena Petnjice u tome je veoma aktivan i agresivan bio Osman Rastoder, a iz Ro'aja kapobanda Adem Kurtagi}.

XXX

Dugo vremena su na ovom prostoru stvarani odnosi sukoba koji su vodili me|usobnom uni{tenju stanovni{tva. Okupaciona politika se zasnivala na tim pretpostavkama i nalazila je odre|ene snage kod pripadnika svih nacionalnosti i religija koje su te sukobe i protivrje~nosti stavljali u slu'bu okupatora.

Politika KPJ omogu}ila je i Muslimanima u Crnoj Gori i Sand'aku da se uklju~e u zajedni~ku borbu za nacionalno i socijalno oslobo|enje i da se na taj na~in izbore za svoj opstanak i svoje mjesto. Uslovi u kojima je to ostvareno bili su veoma slo'eni i specifi~ni. U tome je 1943. godina bila presudna jer su upravo tokom ove godine sazreli uslovi za puniju

186. Radovan Leki}, cit. djelo, str. 418;
187. Autorizovana izjava Saliha Radon~i}a – ~uva se kod autora;
188. Sje}anje Abdulaha Hod'i}a iz Petnjice, sada penzioner u Sarajevu;
189. Vojno istorijski institut, Beograd, Muslimanska milicija, F.9.

afirmaciju politi~kog sazrijevanja i diferencijacije muslimanskih masa, za konkretnije vezivanje dijela muslimanskog stanovni{tva za zajedni~ku borbu sa crnogorskim partizanima, puniji razvoj organizacija KPJ i u ovim sredinama, formiranje prvih partizanskih jedinica i narodnooslobodila~kih odbora. Istovremeno, ove su organizacije, po svom polo‘aju, veoma uspje{no i korisno poslu‘ile i kao faktor povezivanja izme|u narodnooslobodila~kih pokreta Crne Gore, Kosova i Metohije i Albanije. U zavisnosti od uslova u kojima su djelovale, ove su organizacije omogu}ile uklju~ivanje Muslimana u Crnoj Gori u NOP-u i oni su zajedni~koj borbi za nacionalno i socijalno oslobo|enje zemlje dali svoj doprinos prema svojim uslovima i mogu}nostima.

Razvoj narodnooslobodila~ke borbe u 1943. godini jasnije je doveo do politi~ke diferencijacije i razobli~avanja konzervativno-reakcionarnog vo|stva i kod Muslimana, koje se preko okupatora povezalo sa ~etni~kim pokretom u te‘nji da se suprotstavi narodnooslobodila~kom pokretu i revolucionarnim promjenama koje je nosio. To je istovremeno bio i njihov potpun poraz.

ALDEMAR J. IBRAHIMOVIĆ

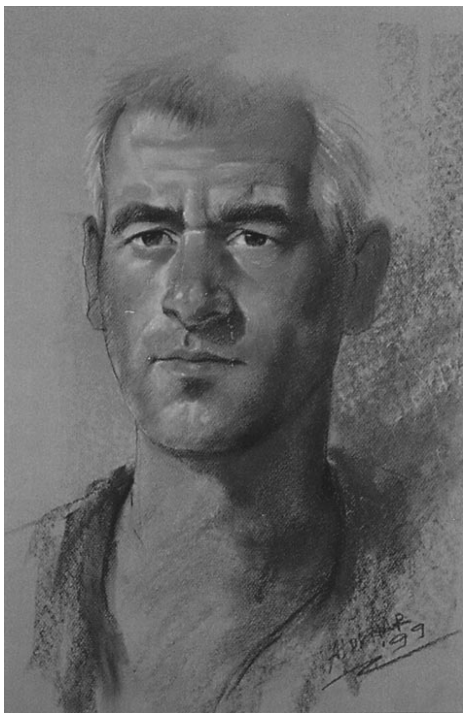

Ro|en je 1962. u Ro‘ajama. Akademiju likovnih umjetnosti zavr{io je u Sarajevu 1986. godine. ^lan je Udru‘enja likovnih umjetnika CG od 1987. @ivi i radi u Ro‘ajama.

SAMOSTALNE IZLO@BE:
- 1987. Ro‘aje
- 1989. Novi Pazar
- 1990. Pljevlja, Gara‘e, Nova Varo{, ^ajni~e, Rudo, Kola{in, Ivangrad
- 1993. Podgorica, Galerija Republi~kog kulturnog centra
- 1995. Ro‘aje, Centar za kulturu
- 1996. Prizren, Galerija umjetnosti “Rada”
- 1997. Bijelo Polje, Centar za kulturu
- 1999. Podgorica, galerija “Most”

KOLEKTIVNE IZLO@BE:
- 1986. Sarajevo
- 1989. Novi Pazar, Prolje}ni likovni salon
- 1991. Prijepolje, izlo‘ba slikara iz Sand‘aka
- 1995. Pariz, izlo‘ba ~lanova ULUCG, galerija Jugoslovenskog kulturnog centra
- 1995. Pernik, Sofija, izlo‘ba iz fonda Me|urepubli~ke zajednice iz Pljevalja

- 1995. Podgorica, izlo‘ba Crnogorskih mladih slikara, galerija Centra savremene umjetnosti

- 1995. Podgorica, likovni salon “Art”

- 1996. Undervelier ([vajcarska), izlo‘ba jugoslovenskih slikara iz Sand‘aka, galerija “Pichoux”

- 2000. Viena (Austrija), izlo‘ba – Recentno crnogorsko slikarstvo, galerija Stubova u austrijskom parlamentu

Od 1987. u~estvuje na svim tradicionalnim izlo‘bama ULUCG.

NAGRADE:

- Prva nagrada na Prolje}nom likovnom salonu, kluba likovnih umjetnika “Sopo}ani”, Novi Pazar, 1996.

- Jedna od tri ravnopravne nagrade ULUCG “Milunovi}, Stijovi}, Lubarda” 1998.

- “30.septembar” Nagrada op{tine Ro`aje

STUDIJSKA PUTOVANJA:

Fond za unapre|enje slikarstva Mo{a Pijade omogu}io mu je studijsko putovanje i boravak u Moskvi 1990. godine.

KRATKA RAZMIŠLJANJA O ALDEMAROVIM SLIKAMA

"Na tvojoj ti je zemlji i glava skuplja..."
(Red'ep Nurovi} - Pend'eri)

Zemlja je iz usta drevne mitologije dobila ime Majka. I filozofija drevnosti potom saglasila se da je to ime zaslu'eno, u svemu prikladno i odgovaraju}e. Su{tina, ono "imenovano", ne odudara no se podudara sa svojim imenom. Mitologija je, dakle, bila umna disciplina, pravedna i domi{ljata "kuma". I sama mitologija je ~edo te Majke.

Slikarstvo Aldemara Ibrahimovi}a, sva njegova ulja, crte'i, grafike, mogli bi imati zajedni~ko "ime i prezime" - Portret Majke. Jednako, ako je rije~ o portretu majke koja ga je rodila, ili o motivima doma, njive, predjela, neba ili rastinja. Kao da je tu "filozofiju nadahnu}a" prenio odnekud iz Helade, prihvatio je kao latentnu osnovu svoje inspiracije, i to domesticirao na vrelu Ibra. Umjetni~ki izra'ajno i originalno, nostrifikovao je vi|eno i saznano, umjetni~ki "savladao" mno{tvo likovne "arhivske gra|e", ho}u re}i - likovno naslje|e i iskustva koja je upoznao kod ku}e i ona koja je vidio i promislio u svijetu.

Takozvani "vje~ni motivi" susrije}u se, svakako, i u ovom slikarstvu. Ako bi se, me|utim, Aldemarovo platno sa takvim "vje~nim" motivom na{lo u dru{tvu sa radovima istoga `anra brojne grupe autora, i u slu~aju da na platnima nema potpisa stvaraoca, ne bi bilo te{ko pogoditi koje od njih je Aldemarovo. Vidi se da je to u njemu odjek, ton, opetovana ali doma}a forma one praspone sa zavi~ajnim tlom, vezanosti za Majku (kamen, boje jeseni ili prolje}a, miris dvori{ta, igra svjetlosti u dramatici zavi~ajnog reljefa, {um rijeke, gotovo glasna i otvorena tugovanka davno zatvorenog, zakovanog prozora na hvarskoj fasadi).

Uvijek i iznova pi{e se, slika i komponuje na temu majke. Poema o majci nije niti mo'e biti dovr{ena, nije "zaklju~ena" ni kod Homera. "Antejski motiv" je, zna se, iz ciklusa op{tih "vje~nih motiva". Lako je, me|utim, uo~ljiva individualna gradacija, kod svakog autora, razli~ita po intenzitetu i po na~inima ospoljavanja tog ljudskog osje}anja. U

Ibrahimovi}evome slikarstvu je to osje}anje nagla{eno, vidljivo, poput buktinje u pomr~ini. On ispisuje jedan autenti~an umjetni~ki, likovni "zemljopis", kakvi "zemljopisi" postoje i u drugim duhovnim disciplinama - filozofiji, poeziji, muzici, arhitekturi. Majka je zajedni~ki, jedinstven, svima jasan i razumljiv jezik ~ovje~anstva. Zemlja i majka su dvije planete na jednome mjestu, sa zajedni~kom gravitacijom. Te{ko je na}i i{ta tome jednako. U slikarstvu Aldemara Ibrahimovi}a, svjesno ili intuitivno, ova misao o "planetama" za koje smo vezani saop{tena je, linijom i u boji, sna'no i otmeno.

Mo'da zbog premorenosti velegradskim plo~nicima i kanjonima od armiranog betona, gotovo sa nekom "atavisti~kom" ~e'njom i uzdahom, Kafka konstatuje da su seljaci jedini pravi stanovnici zemlje. Lali} u "Svadbi" slika kola{inski ~etni~ki zatvor. Ljudi su u kavezu. Napolju su zvijeri, "~uvari" kaveza. Izokrenuta zoologija. Mladi ljudi, seljaci, zarobljeni partizanski borci, u zatvorskoj }eliji, natiskanoj ljudima i va{ima, igraju karte. Neka hazardna igra. I{~ekuju da svakog ~asa budu izvedeni na gubili{te. Kao ulog, "kockari" zala'u parcele svoje zemlje, oranice, livade, {ume, vrtove, vo}njake. U toj mra~noj, memljivoj krletci, okre}e se, osje}a{, ljulja se sva zemaljska kugla. Ova "rotacija" zbiva se duboko u tim ljudskim bi}ima, u svijesti i du{i tog su'nja koji }e domalo biti i{~upan iz 'ivota, "izba~en na orbitu" te planete u sebi, prognan u "beste'insko" stanje vje~nosti na strati{tu Breza.

Aldemarova boja, linija, na~in posmatranja i ekvivalent umjetni~kog transponovanja totaliteta koji se ozna~ava pojmom 'ivot, upravo je likovno ospoljen izrazte ljudske "planete" u na{em bi}u, portret majke, njena gravitacija i njena "orbita", slika ~ovjekove vezanosti za tlo prvobiti.

Gor{takinja sa Durmitora, majka koja je na travi ili u snijegu rodila svako od svojih devetoro k}erki i sinova, "ro|eni filozof" i umjetnik u na~inu i ljepoti `ivljenja na njivi, na livadi, kraj izvora, nije, i pored takve svoje filozofi~nosti, poznavala nekoliko drugih dragocjenosti {to su ih ljudi stvorili za udobniji `ivot. Nije, na primjer, znala ni da su postojali predsokratovci. Ni Sokrat, Hegel, Kant i ostali, po{to "nije znala" ni da postoji pribor za pothranjivanje duha - slova i pismo. Ali i bez toga escajga bila je nenadma{an majstor za vatru i ognji{te. Niko bolje od nje nije umio ~uvati i odr`avati konstantno ugodnu visinu toplote pod krovom svoga doma. Ku}a i kolijevka za nju su bili sinonimi. Nije mogla to stilizovano izre}i ni opisivati, ali njena marljivost, bri`ljivost, predanost i nesebi~nost dostizale su i prestizale najuzvi{eniju pjesni~ku stilizaciju. Njena vezanost za Majku zemlju tako|e nije bila slabija od

one boga Anteja. Vijek je pro`ivjela ne odaljuju}i se od praga seoskog doma izuzev koliko do izvora pitke vode na livadi. Od sedamdeset zima u `ivotu samo jednu je prezimila u gradskom stanu, na tre}em spratu, kod sina. Do sprata se izvla~ilo liftom. Sljede}u gradsku zimu nije sa~ekala. Preko ljeta je preminula.

- Da ti re~em kao svome djetetu - {apatom, ispovjedno, kao da povjerava neki svoj te‘ak grijeh koji joj ti{ti du{u - ja ne umijem da stanujem na spratu. Kad ulazim i kad izlazim iz ku}e, cijeloga ‘ivota sam jednom nogom stajala na zemlji, drugom u ku}i - objasnila je sinu. On ju je, po povratku iz slu‘be, svakoga dana zatekao na istome mjestu gdje bi je izjutra ostavio, ruku savijenih preko krila. Za nju “tre}i sprat” nije bio prirodna ljudska visina, a park je do‘ivljavala kao zarobljeno par~e livade, u kavezu i tonotima trotoara, betonskih stazica, ulica.

Gledaju}i Ibrahimovi}ev “Portet majke”, monumentalnost lika, unutarnju snagu i stamenost portretirane li~nosti, nagla{enu u izrazu, osjetite svu simfoni~nost onog {to spada u pojam Majka. Uzdanica. Oslonac. Tlo i svod. U~itelj, kod kojega bi {kolu poha|ali i helenski mislioci.

Za svakog umjetnika majka je polje stvarala~kog podviga. Ibrahimovi}, o~igledno, nije bezizgledan takmac u tome polju na takvome turniru. Na svim njegovim djelima tako|e se vidi da ovaj autor nije izraz “umjetni~ki domet i njegovo dosezanje” shvatio kao “skok s motkom”. Da bi postigao “visinu” kreacije, ovaj stvaralac se prethodno, pomno i predano, bavi “dubinom” opserviranja i spoznaje stvarnosti. Ve} su mu za to odata i visoka javna priznanja, ugledne nagrade - Milunovi}eva, Stijovi}eva, Lubardina, nagrada ULUCG.

Uzimaju}i kao moto ovome razmi{ljanju misao u polure~enici, Red‘epa Nurovi}a iz jedne njegove kratke pri~e (vi{e mi se ~ini pjesme u prozi negoli proze) pretpostavljam da }e se mnogi pitati ko je taj. Po~etnik, a ve} ga neko citira, uzima njegovu misao kao si‘e, kao rezime svojih razmi{ljanja?! Ni ja ne poznajem li~no pjesnika Red‘apa Nurovi}a, ali na sebe preuzimam li~nu, moralnu i svaku drugu odgovornost za tvrdnju: on je blistav, izvoran, mo}an lirski pjesni~ki glas, knji‘evni talenat kojem se, odjednom, od po~etka vjeruje - od prve re~enice u prozi i do prvog stiha u pjesmi. I zbirka pjesama i knjiga pri~a, koje su mi do{le do ruke, njegove su prve objavljene knjige. Prve, ali ne “po~etni~ke”. Citirana njegova re~enica u cjelini glasi: “Na tvojoj ti je zemlji i glava skuplja, valja makar dvije tu|e.”

Aldemar Ibrahimovi} saop{tava, samo jezikom drugoga duhovnog ‘anra, istu misao. U njoj je rije~ o identitetu, o dostojanstvu, o pravu i

slobodi, kona~no - o razlozima i smislu postojanja. Majka zemlja. Majka, tihi, nenametljivi, mo}an vladalac nad svim ljudskim su{tinama. Jedini "gospodar" kojeg vrijedi moliti da ne podnese ostavku na svoju funkciju i na svoje du'nosti. Tome bo'anstvenom pantokratoru ne mo'e se na}i zamjena, "protivkandidat". U Ibrahimovi}evim bojama, likovnim potezima i linijama, u izboru motiva i na~inu komponovanja izraza i poruke, poput magme plaminja i bruji poema o majci, o zemlji na kojoj ti je "i glava skuplja". Njegova je metaforika otmena i izra'ajna, ispunjena ljubavlju, strastvenom odano{}u zavi~aju i ljudima zavi~aja. Taj "lokalni" znak i kolorit, na suptilan i dostojanstven na~in, istovremeno isti~e i poja~ava zvuk i melodiju univerzalnosti, univerzalnih vrijednosti koje ovaj autor posjeduje i njeguje.

Zanimljivo je, usputno, osmotriti Aldemara Ibrahimovi}a kao "pe~albara", ta~nije je re}i antipe~albara. Taj svake godine od svoje profesorske plate (znamo kakve i kolike) pri{tedi paricu za obrok i putnu kartu, pa preko ljeta krene u pe~albu - daleko, daleko preko granice - u Heladu. Tamo se ne zara|uju dolari ni euri, ali antidolarski i antieurski antipe~albar Ibrahimovi} ne vra}a se otuda bez ikakve "zarade". Njegovi poslodavci su Lisip, Skopas, Praksitel, Efe`ani i drugi duhovni multimilijarderi sa Jonskoga arhipelaga. Ibrahimovi} razgleda ru{evine pro{losti i gradi slike sada{njosti i budu}nosti.

Ne "sti~e" se olako arheolo{ka vje~nost. Potrebno je mnogo priprema, mnogo umnosti. Treba u sebi imati mnogo onog stvarala~kog i nedosti`nog da bi se dostiglo {to vi{e onog kako podi}i toliko - hramova, frizova, timpanona, skulptura, kolonada i arena da bi "ru{evine budu}nosti" postale takmac helenskima. Mora se satkati sopstveno duhovno nebo, razmjestiti po njemu dovoljno zvjezdanih ognji{ta, i tek potom spokojno se "nadati" ljepoti ru{evina i ostataka "na{e" budu}nosti, odnosno na{e sada{njosti u njoj. Eto {to mi se ~ini da ovaj ro`ajski Grk, i jedini poznati antipe~albar, "krijum~ari" preko na{e toliko bezbjedne granice. On po zidovima vje~nosti nezadr`ivo ispisuje svoje grafite u boji: ko ne obogotvori majku i zemlju, ima}e praznu du{u, makar mu d`epovi bili puni deviza.

Milika Pavlovi}

***

... U njegovim radovima, ‘ivi zavi~ajni kolorit, svjetlost, jako nagla{eni i uvezani sredi{tem u kome pulsira obilje kontrasta koji simbolizuju aktivnost i ‘ivot. Slika dobija dramski intenzitet a likovni jezik je upadljivo o‘ivljen. Jake boje: jarko ‘uta, otrovno zelena, plava, crvena, sme|a, povezane sa plohama bjeli~asto sive. Potez je ili {irok ili stabilan, ili hitar, isjeckan, ustreptao. Tako su platna o‘ivljena, upe~atljiva...

Olga Perovi}

***

... Kada u ~itavom dosada{njem stvarala{tvu Aldemara Ibrahimovi}a razmi{ljamo o njegovim krajolicima mo‘emo uo~iti da se kod njega mo‘e vi{estruko do‘ivljavati.

Ako izuzmemo urbani pejza‘, o kome smo ve} ne{to rekli, onda bi se, sa ~isto stru~nog aspekta moglo govoriti o vi{e ikonografskih varijanti ove teme. Sigurno da su najbli‘i one koje mi osje}amo kao lirski gdje je vi{e nagla{ena poeti~nost, a ima i onih koji nam donose odre|ene monumentalne karakteristike sa diskretno prisutnom herojskom, a ponegdje i istorijskom notom...

Milan Coko Marovi}

***

Aldemar Ibrahimovi} je do sada bio registrovan kao pejza‘ista, pejza‘ mu je i dalje tematsko opredjeljenje. Ali samo kao povod, jer pored prepoznatljivosti i impresije, {to mu slu‘i kao polazna stanica, vizure se smje{taju i raspore|uju naprijed, dobijaju novi red i koloristi~ke vrijednosti. Negdje su to svedeni znakovi i alegorijski preobra‘aji, a negdje su{ta ljepota mentalnosti. Ovakav koncept je, u su{tini, lirskorefleksivni do‘ivljaj a u likovnom nastajanju nadgradnja (ili razgradnja) i oplemenjivanje puke impresije. Slikar potencira tvora~ku komponentu svog “zanata” su~eljen sa tom obavezom, otvoreno prezentira sopstvenu misao...

Mladen Lompar

***

Aldemar Ibrahimovi} se ne povodi za detaljima ve} vr{i njihovo pro~i{}avanje na platnima. Uspio je da nagla{enom zelenom i zvukom ‘ute ostvari kontraste potrebne zbog dinamike, odnosno time je intenzivirao hromatske vrijednosti. U pomenutim djelima zna da ubla‘i o{trinu me|a i svede je na susret bojenih povr{ina. Sada je vi|eno samo podsticaj za stvaranje nove realnosti isklju~ivo odnosima likovnih elemenata, koji su promi{ljeni, u najboljim platnima ~ak rafinirani, {to Ibrahimovi}a potvr|uje kao autora koji je izvan nekih savremenih kretanja, zbivanja, mijena savremene likovne scene, ali lirskog, meditativnog i zavidne slikarske kulture. U njegovim djelima i{~itava se i jedan poseban odnos prema zemlji koja je izvor i utoka, ona koja daje snagu na ro|enju i skloni{te u smrti.

Nata{a Nik~evi}, likovni kriti~ar

Edward W. Said
Kolumbija, Univerzitet Njujork

O JAVNOJ ULOZI PISACA I INTELEKTUALACA

Edward W. Said je profesor na katedri za Uporednu Knji`evnost, na Kolumbija Univerzitetu u Njujorku. Jedan je od najuticajnijih i najpostovanijih savremenih svjetskih intelektualaca. Autor je dvanest naucnih monografija, koje se bave temama iz oblasti literature, knji`evne kritike, i kulturnih studija, kao {to su: Dzozef Konrad i Proza Autobiografije (Joseph Conrad and the Fiction of Autobiography), Po~etci: Namjera i Metod (Beginnings: Intention and Method); Knji`evnost i Drustvo (Literature And So~iety); Svijet, Tekst i Kriticar (The World, the Text, and the Critic), Pitanje Palestine (The Question of Palestine), uklju~uju}i i remek djela kakva su Orijentalizam (Orientalism), i Kultura i Imperijalizam (Culture and Imperialism).

****

Tekst koji slijedi predstavlja izvode iz obimnog predavanja – Jan Potocka Memorial Lecture - koje je professor Said odr`ao na Institutu Renner, u Becu, 24. oktobra, 2001. godine. Sve fusnote u tekstu su napomene prevodioca. S engleskog preveo i priredio Sr|a Pavlovi}.

U jezicima i kulturama koje su meni poznate, rije~ “pisac”, u svakodnevnoj upotrebi, ozna~ava osobu koja proizvodi literaturu, bilo da se radi o novelisti, pjesniku ili dramaturgu. Mislim da je generalno ta~no da, u odnosu na “intelektualce”, pisci u svim kulturama imaju posebno, a mo`da i po~asno mjesto. Kreativnost se njima vi{e pripisuje, nego {to je to slu~aj sa intelektualcima koji, kada je literatura u pitanju, pripadaju pomalo izmje{tenoj i parazitskoj klasi “kriti~ara”.

Ipak, na po~etku dvadeset prvog vijeka, pisac je taj koji preuzima sve vi{e i vi{e atributa koji su doskora krasili intelektualce. On to ~ini

kroz aktivnosti kao {to su govorenje istine u lice onima koji posjeduju mo}, kroz ~injenicu da su mnogi pisci svjedoci progona i patnji, i time {to pisac sve ~e{}e biva onaj glas koji je u sukobu sa vla{}u.

U ovom {irem okru`enju nema potrebe da se pravi osnovna distinkcija izmedju pisaca i intelektualaca. Ona nije potrebna, jer sve dotle dok obje kategorije djeluju u novoj javnoj sferi kojom dominira globalizacija (postojanuje ove sfere priznaju ~ak i pristalice Homeinijeve *fatwa*-e), njihove javne uloge kao pisaca i intelektualaca mogu biti zajedno analizirane.

Prije svega, potrebno je da se prisjetimo tehni~kih osobina savremene intelektualne intervencije. Da bi shvatili brzinu kojom se, tokom posljednje decenije, razvijao sistem komunikacija, `elio bih da savremenu situaciju uporedim sa shvatanjem o efektivnom javnom djelovanju koje je, tokom ranog osamnaestog vijeka, iskazivao Jonathan Swift. Swift je, bez sumnje, bio najagilniji pamfletista svoga vremena. On je tokom 1711-12 godine, u kampanji protiv Duke of Marlborough (Vojvoda od Marloboroa), podijelio na ulici 11,000 kopija svojeg pamfleta The Conduct of the Allies. Swift je uspio da okon~a ovaj posao za dva mjeseca. Ovo je izazvalo vojvodin pad, ali nije promijenilo Swift-ov pesimizam u pogledu uticaja koji ima njegovo pisanje. On je bio uvjeren da je njegovo pisanje, u osnovi privremeno, i korisno jedino za period tokom kojeg tekstovi cirkuli{u medju ~itaocima.

U vremenu elektronskih medija, ovakva i sli~na razmi{ljanja su manje-vi{e irelevantna, posto svako ko ima kompjuter i pristojan prilaz Internet-u mo`e da proslijedi informaciju ogromnom broju ljudi. Osim toga, savremeni pamfletista se mo`e nadati, za razliku od Swift-a, da }e njegovo pisanje biti sa~uvano za veoma dugi vremenski period. Na{e savremene ideje o diskursu i arhivima moraju biti radikalno promijenjene, i ne mogu se i nadalje definisati i opisivati onako kako je to ~inio Foucault prije nekih dvadesetak godina. ^ak i ako neko pi{e za novine ili magazin, {anse da se njegov tekst digitalno reprodukuje se beskrajno velike. ^injenica da je mogu}e beskona~no dugo ~uvanje teksta, sasvim je dekonstruisala ideju stvarne (aktualne) publike, nasuprot onoj virtualnoj. Ove stvari su, zasigurno, ograni~ile mo} re`ima da cenzuri{u i zabrane pisanje koje se smatra opasnim, iako smo jo{ uvijek svjedoci vrlo brutalnih na~ina zaustavljanja ili minimizaranja uloge elektronske {tampe u procesu osvajanju slobode.

Sude}i po tome kako danas stvari stoje, tekst koji napi{em u Njujorku za britanske novine }e se, vrlo vjerovatno, pojaviti na individu-

alnim web-stranicama, ili }e biti prenesen putem e-mail poruka u Sjedinjene Dr`ave, Japan, Pakistan, na Bliski Istok i u Ju`nu Afriku, ili Australiju. Autori i izdava~i imaju veoma malo kontrole nad time {ta se ponovo objavljuje i {ta od njihovog materijala iznova cirkuli{e. Pitanje je za koga se onda pise, ako je ve} toliko te{ko jasno odrediti ~itala~ku publiku? Mislim da se ve}ina ljudi fokusira na medij koji je originalno naru~io tekst, ili na publiku kojoj bi mi `eljeli da se obratimo. Ideja imaginarne zajednice je tako, iznenada, dobila virtualnu, ali ni{ta manje stvarnu, dimenziju.

Svako od nas bi danas trebao da bude svjestan ~injenice da na{e pojedina~no djelovanje vjerovatno dopire do broj~ano ve}e populacije, nego {to je to bio slu~aj prije deset godina. Povode}i se istom logikom, moramo biti svjesni da su {anse da zadr`imo tako brojnu publiku relativno male. Ovaj paradoks nije proizvod manjka optimizma volje, nego predstavlja su{tinu savremenog procesa pisanja.

Na drugoj strani magneta nalaze se pet-{est ogromnih multinacionalnih ~inilaca koje vodi mala grupa ljudi, i koji kontrolisu ve}inu svjetske ponude slika i vijesti. Nasuprot njima, nalaze se nezavisni intelektualci koji, u su{tini, ~ine malu i tek formiranu zajednicu. Oni su fizi~ki odvojeni jedni od drugih, ali su istovremeno, i na razne na~ine, povezani sa brojnim zajednicama aktivista. Ova veza postoji i odr`ava se uprkos ~injenici da zvani~ni mediji marginalizuju ovakve zajednice, po{to one imaju na raspolaganju ono {to je Swift sarkasti~no nazivao raznovrsne oratorske ma{ine. Zamislite samo, kako je impresivan spisak mogu}nosti koje su danas na raspolaganju, kao {to su javna predavanja, pamfleti, radio, alternativni ~asopisi, forma intervjua i Internet.

Dakle, brzina je dvosjekli ma~. Postoji brzina reduktivnog stila sloganerstva, koji predstavlja osnovnu karakteristiku "ekspertskog" diskursa, ali postoji i brzina odgovora i formata koji se mo`e {iriti, kako bi intelektualci, i ve}ina gradjana, bili u prilici da predo~e jasne i potpune alternativne stavove i poglede. Ja govorim o tome da, ukoliko se iskoriste prednosti svega {to je na raspolaganju, intelektualna znati`elja i kreativna volja stvaraju mogu}nosti za otpo~injanje {ire diskusije....

Ono {to se ne smije zanemariti jesu emancipatorski potencijal ove nove situacije, i prijetnje tom potencijalu. Dozvolite mi da ovu napomenu ilustrujem primjerom koji smatram veoma sna`nim. Postoji oko 4 miliona palestinskih izbjeglica koje su rasute {irom svijeta. Znatan broj njih `ivi u velikim izbjegli~kim logorima u Libanu, Jordanu, Siriji, Gazi, i na Zapadnoj Obali. Tokom 1999 godine, grupa mladih i obrazovanih izb-

jeglica, koji su `ivjeli u logoru Dheisheh, blizu Vitlejema na Zapadnoj Obali, osnovali su Ibdaa Centar. Osnovna karakteristika ovog centra bio je projekat Preko Granica (Across Borders). To je bio revolucionarni na~in da se, kori{}enjem kompjuterskih terminala, pove`u izbjeglice u ve}ini velikih logora, koji su do tada bili geografski i politi~ki razdvojeni. Po prvi put, od vremena kada su 1948 godine njihovi roditelji bili raseljeni, druga generacija palestinskih izbjeglica u Bejrutu ili Amanu je mogla da komunicira sa svojim sunarodnicima u Palestini.

26. avgusta, 2000. godine, u aktu politi~kog vandalizma, svi komjuteri u logoru Dheisheh su uni{teni. Ovaj akt je nesumnjivo pokazao da je namjera bila da izbjeglice ostanu samo izbjeglice, odnosno da im se ne}e dozvoliti da poremete *status quo*, koji je decenijama izgradjivan upravo na ~injenici njihove {utnje. Ne bi bilo tesko navesti mogu}e krivce za ovaj dogadjaj, ali je te{ko zamisliti da }e bilo ko ikada odgovarati za to. U svakom slu~aju, stanovnici logora Dheisheh su odmah zapo~eli akciju obnavljanja Ibdaa Centra, i ~ini se da su u tome imali nekog uspjeha. Odgovoriti na pitanje “za{to” pojedinci i grupe preferiraju pisanje i govor u odnosu na }utanje, isto je {to i uspjeti da se jasno odredi ono ~emu se, u javnoj sferi, suprotstavljaju intelektualac i pisac. ^injenica je da postoje pojedinci ili grupe koje tra`e socijalnu pravdu i ekonomsku ravnopravnost, i koji shvataju da sloboda (u smislu u kojem je definisao Amartya Sen) mora uklju~ivati ~itavu lepezu izbora, koji dozvoljavaju kulturni, politi~ki, intelektualni i ekonomski razvoj.[1] Ta ~injenica }e, *ipso facto*, voditi u ja~anje `elje za artikulacijom, a ne ka nemjerljivoj i beskrajno dugoj ti{ini.

Uloga intelektualca, generalno posmatrano, jeste da otkrije i objasni sukob, da izaziva i pobjedjuje nametnutu ti{inu i normalizovani muk sile, gdje god je to potrebno i mogu}e. Postoji socijalna i intelektualna jednakost izmedju ove gomile silnih kolektivnih interesa, i diskursa koji se koristi da bi se opravdao, sakrio ili mistifikovao taj interes. Ovaj diskurs, istovremeno, onemogu}ava prigovore i bilo kakve izazove. Danas, i skoro u svim krajevima svijeta, termini poput “slobodno tr`iste”, “privatizacija”, “manji dr`avni aparat” i sli~no, postali su ortodoksija globalizacije i njena univerzalna krivotvorina. Ovi termini su bitna oznaka dominantnog diskursa koji je dizajniran kako bi se kreirao pristanak i odobravanje. Iz ovog neksusa poti~u ideolo{ki lilihipi, kao {to su “Zapad”, “sukob civilizacija”, “tradicionalne vrijednosti”, i “identitet” (koji

1 Amartya Kumar Sen, Development as Freedom: Human Capability and Global Need (1999)

je, mo`da, najrabljeniji pojam iz savremenog globalnog leksikona). Oni su razvijeni ne kao poticaj za debatu, ve} kao njena suprotnost, i imaju za cilj da ugu{e, djeluju preventivno i sprije~e otklon gdje god se la`ni univerzalizam na|e suo~en sa pitanjem ili otporom.

Osnovni cilj ovog dominantnog diskursa jeste da dizajnira na~ine kako da se logika bez milosti, logika korporativnog profita i politi~ke mo}i, predstave kao normalno stanje stvari, i kona~no, budu vidjene kao takve. U pozadini energi~ne rasprave oko Zapada i Islama, na primjer, mo`e se detektovati postojanje raznih formi antidemokrati~nosti, licemjerstva, i naprava za alijenaciju (teorija o Velikom Satani ili o neprijateljskoj dr`avi /rogue state/ i terorizmu). Ove mentalne naprave su pozicionirane kako bi odvratile pa`nju javnosti od ~injenice ekonomskog obespravljenja koje se danas de{ava. Na jednoj strani, Hashemi Rafsanjani poziva ~lanove iranskog parlamenta da poka`u ve}i nivo islamizacije, kao na~in odbrane od Amerike. Na drugoj strani, Bush, Blair i njihovi slaba{ni partneri, pripremaju svoje gra|ane za nepredvidivo dugotrajan rat protiv islamskog terorizma, neprijateljiski raspolo`enih dr`ava i drugih stvari.

Nasuprot svemu ovome, intelektualac mo`e ponuditi objektivnu analizu o tome kako su identitet, tradicija i nacija, u stvari, konstruisani koncepti. Ovi koncepti se baziraju na podmuklim i la`nim binarnim opozicijama, koje su izra`ene kroz netrpeljivost prema Drugom. Pierre Bourdieu i njegovi saradnici su nedavno plasirali zanimljivu tezu: Clinton – Blair neoliberalizam, koji je izrastao iz konzervativnog razgradjivanja velikih dru{tvenih uspijeha (u zdravstvu, obrazovanju i sl.) tokom perioda Margaret Thatcher i Ronald-a Reagan-a, konstruisao je paradoks, i proizveo jednu vrstu simboli~ne kontrarevolucije koja uklju~uje specifi~ni oblik nacionalnog samohvalisanja.[2] Bourdieu ka`e da je ovaj proces duboko konzervativan, iako se predstavlja kao progresivan; ovaj proces inducira restauraciju pro{lih vrijednosti i arhai~nih formi ekonomskih odnosa. Uprokos takvoj su{tini, pomenuti proces je prebrodio mnoge krize i biva vidjen i definisan kao revolucionarni napor koji nazna~ava po~etak nove ere blagostanja i slobode...

Bourdieu takodje napominje ~injenicu da se ~itavo zdanje kriti~kog misljenja nalazi u stanju koje zahtijeva rekonstrukciju. Ovaj posao ne mo`e obaviti, kao {to su u pro{losti neki mislili, jedan veliki intelektua-

2 Od mnogobrojnih i zna~ajnih radova ovog autora, pomenu}emo samo neke: Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature (1993); Homo Academicus (1988), Outline of a Theory of Practice (1977)

lac, veliki mislilac koji nema drugih alatki do sopstveni intelekt. Tako|e, ovaj posao ne moze obaviti ovla{}eni glasnogovornik grupe ili institucije koji smatra da govori u ime onih bezglasnih, u ime sindikata, partije, i tako dalje. Ovo je prostor u kojem "kolektivni intelektualac" mo`e odigrati nezamjenljivu ulogu tako {to }e pomo}i kreiranje du{tvenih uslova za kolektivnu produkciju realisti~nih utopija.

Ja bih `elio da naglasim da ne postoji neki veliki plan ili nacrt, ili neka velika teorija koja bi nazna~ila {ta to intelektualci mogu u~initi. Takodje, `elio bih da naglasim odsustvo u dana{njem vremenu, bilo kakve utopijske teleologije, nasuprot kojoj bi ljudska istorija mogla da bude mjerena i definisana kao pokretna. Imaju}i ovo u vidu, neizbje`no je da se ciljevi konstrui{u i promi{ljaju, odnosno, da se stvara hipoteti~ka situacija koja je bolja u pore|enju sa poznatim istorijskim i dru{tvenim ~injenicama.

Ovakav pristup omogu}ava intelektualcu da djeluje na mnogo frontova, na mnogo mjesta i kroz mnogo stilova. Omogu}ava mu da djeluje istovremeno sa nivoa opozicije, a da pri tom zadr`i okvir aktivnog ucestvovanja.[3] Da li postoji na~in da se ne trivijalizuje pri~a o tome gdje i u kojoj formi se ove borbe odvijaju? Ja }u se ograni~iti na to da nesto ka`em o tri modela djelovanja i o tri sfere uticaja, od kojih je svaka izuzetno pristupa~na intelektualnoj elaboraciji i intervenciji.

Prvi okvir jeste potreba da se pobuni protiv nestajanja pro{losti i protiv njenog uzap}ivanja. Ovi procesi su posljedica brzih promjena, reformulacije tradicije i konstrukcije jednostavnih i Bowdlerizovanih istorija.[4] Pomenuta problematika le`i u sr`i natjecanja koje je opisano i dokumentovano u knjizi *Jihad versus McWorld*, autora Benjamin-a Barber-a.[5] Uloga intelektualca jeste da prezentira alternativne naracije i ponudi poglede na istoriju, da ponudi poglede i stavove koji se razlikuju od stavova boraca za o~uvanje zvani~nog sje}anja i nacionalnog identiteta. Ovi ~uvari uglavnom bivstvuju u kategorijama falsifikovanih jed-

---

3 Modeli i rezultati ovako definisanog "u~estvovanja" pomno su analizirani u radovima autora kao {to su: Bruce Robbins, Feeling Global: Internationalism in Distress (1999), Timothy Brennan, At Home in the World: Cosmopolitanism Now (1997),Neil Lazarus, Nationalism and Cultural Practice in the Postcolonial World (1999) i Marxism, Modernity and Postcolonial Studies (2002)

4 Engleska rije~ Bowdlerization, zna~i izbacivanje nezgodnih mjesta iz tekstova, odnosno izostavljanje djelova teksta. Termin je u{ao u upotrebu nakon {to je T. Bowdler (1754-1825) stampao "pre~i{}ena" [ekspirova djela u 10 tomova, 1818 godine.

5 Benjamin Barber, Jihad versus McWorld (1995), kao i The Struggle for Democracy (1988)

instvenosti, u prostorima manipulacije ve} demonizovanom ili iskrivljenom reprezentacijom o ne`eljenoj/isklju~enoj populaciji, u naporu propagiranja herojskih himni koje se pjevaju kako bi se izbrisalo sve {to je ranije postojalo.

Od vremena Nietzsche-a, ako ne i od ranije, pisanje istorije i akumulacija sje}anja su se smatrali osnovama mo}i i mehanizmima koji su formirali strategije i odre|ivali linije razvoja. Dovoljno je da se podsjetimo nau~nih analiza procesa strahovite eksploatacije patnji iz pro{losti, i primjera iskori{}avanja Holocaust-u, koje su dokumentovali autori kao {to su Tom Segev, Peter Novick i Norman Finkelstein.[6] Po pitanju istorijske restitucije i reparacije, dovoljno je da se podsjetimo groznog izvrtanja ~injenica i potiranja sje}anja na zna~ajna istorijska iskustva, onda kada ta sje}anja iza sebe nemaju sna`ne savremene lobije te, stoga, neminovno bivaju marginalizovana i nipoda{tavana. Sada se ukazala potreba za istorijama koje su trezveno pisane, i koje u sebi ne nose tragove otrova. Potrebni su tekstovi koji pokazuju ~injenicu multipliciteta i kompleksnosti same istorije. Potrebni su tekstovi koji ne name}u zaklju~ak da se istorija kre}e bezli~no i samo po zakonima koje su proklamovali mo}nici, ili bo`anski duh.

Drugi okvir jeste potreba da se konstrui{u zone koegzistiranja, a ne da se ocrtaju bojna polja, kao krajnji proizvodi intelektualnog napora. Dekolonizacija nas mo`e nau~iti mnogo ~emu. Prvo: iako su njene oslobodila~ke namjere bile plemenite, ovaj proces nije dovoljno ~esto sprje~avao pojavu represivnih nacionalisti~kih alternativa kolonijlanim re`imima. Drugo: sam proces je, bez obzira na retoriku nesvrstanog pokreta, bio odmah uzap}en okovima hladnog rata. Tre}e: ~itav porces je bio minimalizovan i ~ak trivijalizovan od strane male akademske industrije, koja ga je neadekvatnom analizom prezentirala kao nejasan sukob izmedju nevoljkih oponenata.

Treci okvir je definisan potrebom da se razmjenjuju iskustva i da se dijele sredstva za rad. Mnogi aktuelni sukobi vezani za pitanja ljudskih prava predstvaljaju segment intelektualne aktivnosti u kojem se ove potrebe jasno ogledaju. Osim toga, akutna je potreba da se jasno artikuli{e teorijski imperativ koji se protivi masivnoj akumulaciji mo}i i kapitala, koji sasvim mijenjaju osnovne premise ljudskog `ivota. Mir ne mo`e postojati bez jednakosti. Ova tvrdnja predstavlja intelektualnu vrijednost

---

6 Tom Segev, The Seventh Million: The Israelis and the Holocaust (2000), Peter Novick, The Holocaust in American Life (2000), Norman Finkelstein, The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering (2001)

koju je potrebno stalno ponavljati, nagla{avati i demonstrirati njenu istinitost. Sama rije~ "mir" u sebi nosi odredjenu energiju zavodnice. Ona je ne samo okru`ena, nego je i utopljena u mje{avinu odobravanja, nekontrolisane hvale i sentimentalnog prihvatanja. Medjunarodni mediji su (kao {to je nedavno bio slu~aj sa sankcionisanim ratovima u Iraku i na Kosovu) nekriti~ki uve}avali, ornamentirali, i ogromnoj publici prenosili sva ta de{avanja, bez da se postavilo i jedno pitanje. Za publiku su mir i rat postali spektakli za zabavu i brzo konzumiranje. Potrebno je mnogo hrabrosti, rada i znanja da se ra{~lane termini kao {to su "rat" i "mir", i da se prona|e ono {to je odbaceno u procesu uspostavljanja mira od strane mo}nih, pa da se elementi te nestale stvarnosti vrate u centar stvari. Za ovakav anga`man je potrebno mnogo vi{e, nego {to je to slu~aj sa pisanjem inteligentnih ~lanaka za "liberale", a la Michael Ignatieff, ~lanaka koji zagovaraju jo{ vi{e razaranja i smrti udaljenih civila.[7] Mo`da bi intelektualac mogao biti neka vrsta kontra-memorije, osoba koja prezentira sopstveni kontra-diskurs koji ne dopu{ta savjesti da zatvori o~i i padne u san.

Iskustva koja se prepli}u a ipak su me|usobno nepomirljiva, zahtijevaju od intelektualca hrabrost da defini{e ono {to se nalazi pred njim. Zahtijevaju da se to u~ini skoro na isti na~in na koji je Adorno, kroz svoje radove o muzici, insistirao na stavu da moderna muzika nikada ne mo`e biti sasvim poistovje}ena sa dru{tvom koje ju je proizvelo. Ipak, kako zaklju~uje Adorno, intenzitet koji muzika u sebi nosi, njena forma i sadr`aj, daruju muzici snagu da djeluje kao tihi svjedok neljudskosti koja biti{e oko nas. Nadalje, ovaj autor nam pokazuje da je svaki poku{aj asimilacija individualnog muzi~kog stvarala{tva, i njegovog ~vrstog pozicioniranja u dru{tvene okvire, sasvim nemogu} i la`an. Privremeni dom intelektualca, dakle, jeste prostor onog umjetni~kog izraza koji je, po svojoj prirodi prijeko potreban, koji u sebi nosi klicu otpora i njome je definisan, koji je nepomirljiv i uporan. To je umjetnost u ~ijim okvirima se ne mogu tra`iti ni ubje`iste, niti rje{enja. Ipak, jedino u tom nestalnom prostoru koji nas, svojom nestalno{}u konstantno inspiri{e na rad i djelovanje, mogu}e je sasvim razumjeti svu te`inu neshvatljivog, i potom krenuti naprijed u jo{ jedan poku{aj.

---

7 Vidi: Michael Ignatieff, Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism (1995), The Warriors Honor: Ethnic War and the Modern Conscience (1998), Virtual War: Kosovo and Beyond (2000)

Sini{a Bjekovi}
Centar za ljudska prava Univerziteta Crne Gore u Podgorici

KOLEKTIVNA PRAVA I PERSPEKTIVA POLOŽAJA MANJINA *

Ve} u samom naslovu teme koja je predmet na{e pa‘nje na nivou me|unarodnih normi osjeti}e se izvjestan stepen nesklada u smislu onoga {to nude me|unarodni instrumenti u oblasti za{tite manjina ili bolje re~eno etni~kih cjelina sa posebnim svojstvima i potrebama u odnosu na ve}insku populaciju neke dr‘ave. Na regionalnom planu pak ve} se nazi-ru druga~iji tonovi u smislu relativizacije na~ela da ljudska prava pripadaju samo individuama i da okvir za rje{avanje pitanja statusa i polo‘aja posebnih etni~kih grupa predstavlja dr‘ava u granicama njenog suvereniteta, teritorijalnog i politi~kog. To daje za pravo svakom ko ‘eli ozbiljno testirati svoju sposobnost za analizom slo‘enih pojava, a to za{tita manjina u najo~iglednijem smislu i jeste, da prethodno defini{e granice ili domet svog rada zadr‘avaju}i se na ciljevima zbog koji analizu spro-vodi. U ovom slu~aju cilj je vrlo {iroko postavljen, izra‘en kroz nasu{nu potrebu da nekada{nje tabu teme i dugo vremena marginalizovane dis-kusije izbaci u prvi plan, omogu}uju}i svim akterima jednog dru{tva da iznesu svoj pogled na konstruktivna rje{enja vezana za polo‘aj – kako crnogorski ustav ka‘e: pripadnika nacionalnih i etni~kih grupa, {to je i po mom sudu daleko efektiniji termin od termina manjine. Ne treba biti previ{e verziran po pitanju jezi~kog i semanti~kog tuma~enja rije~i i izraza pa shvatiti da termin nacionalne manjine u startu izaziva podozrenje u smislu osje}aja ugro‘enosti i inferiornosti nego {to ~ini ustavna odredni-ca u Crnoj Gori ili neki drugi prihvatiljiviji termin (npr. etni~ka zajedni-ca, posebna grupa i sl.). Isto tako, mada ~esto zastupana i od najve}ih

* Saop{tenje sa skupa: Etni~ki diverzitet i prava manjina, odr`anog u Podgorici 6-8. III 2002. u organizaciji Centra za ljudska prava Univerziteta Crne Gore pod pokroviteljstvom Evropske komisije i Austrijskog ministarstva spoljnih poslova.

svjetskih autoriteta u sferi teorije, ni sama odrednica manjine bez prefiksa nacionalne ne daje mnogo prostora za povoljniji spoljni startni efekat u smislu povjerenja pripadnika tih dijelova populacije kod rje{avanja njihovog polo‘aja u adekvatnom geografskom i politi~kom ambijentu.

Kada govorimo o konkretnim pitanjima vezanim za mehanizme garantovanja svih ili naj~e{}e pojedinih prava takvim grupama onda zadiremo i u odnos primarnosti i prioriteta u primjeni standarda izme|u nadnacionalnog i nacionalnog pravnog okvira, pri ~emu se mo‘e zaklju~iti da je najve}i dio kreativne eneregije lociran u sferi me|unarodnog prava i politi~kog determinizma njihovih institucionalnih oblika organizovanja. Nasuprot tome, implementacija takvih standarda u nacionalne norme, zavisno od stepena demokratizacije dru{tva i sociolo{ke podloge, negdje predstavlja tradicionalno kulturno naslje|e, a negdje teret reforme od anti-demokratskog, autoritarnog, zatvorenog i nehumanog dru{tva ka dru{tvu vladavine prava i demokratije. Naravno, nije rijedak slu~aj da se u takvim procesima vrlo ~esto de{avaju radikalne i revolucionarne promjene koje iz jednom ste~enog nivoa kvaliteta vra}aju civilizaciju unazad ili pak iz apsolutne krize vode - ako ne u kompletnu tranziciju dru{tvenih odnosa, ono sigurno ka izgradnji stubova demokratije i pozitivnih promjena u dru{tvu.

Sumiraju}i postoje}i trenutak u me|unarodnoj zajednici i trendove modernih integracija zapazi}emo da se kona~an efekat implementacije dostignutih standarda vi{e ne zavr{ava na vratima dr‘avnih entiteta, ve} se u kona~nom on valorizuje u me|unarodnim okvirima i vrlo ~esto principom bumeranga vra}a tamo gdje postoji nesklad izme|u propisanog i po{tovanog. Koliko je u tim reakcijama prisutan princip jednakih ar{ina za svaki konkretan slu~aj i koliko se me|unarodni i regionalni faktori pridr‘avaju na~ela koja su sami propisali predstavlja posebno pitanje i ~ini izvor stalnih dilema ne samo u me|unarodnoj zajednici, ve} i na u‘em, nacionalnom planu. Bilo kako bilo, po{tovanje me|unarodnih normi i utemeljenih principa predstavlja preduslov bez kojega nije mogu}e uklju~iti se u proces integracija na regionalnom, niti pak na {irem me|unarodnom planu.

Rekli smo ve} da je obim prava pripadnika nacionalnih i etni~kih grupa i obaveza dr‘ava kao garanta ispunjenja i u‘ivanja tih prava veoma raznolik i naj~e{e definisan kao niz nominalno pobrojanih regula i ustavnih garancija. Sadr‘ina tih normi vrlo ~esto ~ini razlog sporenja izme|u dr‘ave kao obveznika i pripadnika etni~kih zajednica kao beneficijara garantovanih prava. Isto tako smo rekli da ovo pravo individua

koristi pod uslovima pripadnosti odre|enoj grupi ili kolektivitetu koja je kao takva priznata na nivou dr‘avnih entiteta, a sve vi{e i u novije vrijeme govorimo o kategorijama etni~kih cjelina koje su kao takve priznate i na nadnacionalnom planu (primjeri Roma, Kurda i sl.). Tretmanu ove posljednje kategorije je dosta doprinijela i ~injenica brojnosti ovih populacija i nedostatak mati~ne dr‘ave kao eventualnog protektora njihovih interesa u smislu zaklju~enja bilateralnih i multilateralnih sporazuma {to kao pojava nije niti istorijski niti pravni izuzetak, a o ~emu }emo ne{to re}i i u ovom tekstu.

Upravo ove ~injenice uzrokovale su da naslovljena tema poku{a definisati prirodu svih ljudskih prava erga omnes i prirodu kolektivnih prava u smislu op{te prihva}ene podjele na individualna i kolektivna ljudska prava i u odnosu na prava posebnih etni~kih grupa kao kolektiviteta.

[ta zna~i pojam kolektivna prava? U definiciji ovog pojma po{li smo od najosnovnijih tekstova kao {to je Interdsiciplinarni rje~nik autora Prof dr Vedrane Spaji}-Vrka{, Mislava Kuko~a i Slavice Ba{i} u izdanju Hrvatskog povjereni{tva za UNESCO (Zagreb, 2001) kao dijela projekta Obrazovanje za mir i ljudska prava za osnovne {kole, pa do ud‘benika za studente redovnih i poslije diplomskih studija (Akehurst, Degan, Dimitrijevi}-Paunovi}, Vu~ini}, Avramov, Andra{i-Bakoti}-Vukas, itd.). U svim ovim slu~ajevima postoji vrlo visok stepen saglasnosti o prirodi tih prava i u odnosu na pojam nacionalnih i etni~kih grupa. Zato evo te naj{ire enciklopedijske odrednice koja defini{e kolektivna prava kao ona koja pripadaju svim ljudima kao pripadnicima odre|ene grupe ili kolektiva. Oslanjaju}i se na dostignu}a Dru{tva Naroda i nastoje}i da nakon II svjetskog rata postigne dogovor oko pitanja kolektivnih prava me|unarodna zajednica po~inje da bude optere}ena kontraverzama tuma~enja pojma naroda u okviru liberalnog tradicionalnog koncepta da grupa ne mo‘e da bude nosilac prava i obaveza nego i samo pojedinac.

Naravno, treba odmah znati da proces za{tite pojedinih grupa ne po~inje u periodu izme|u dva rata, ve}a da su mu korijeni mnogo dublji i ve‘u se za odredbe mirovnih sporazuma kao {to su Vestfalski mir iz 1648., jo{ ranije Edikt iz Nanta (1598.), Be~ki kongres (1815), Berlinski kongres (1878) itd. U savremenoj istoriji kolektivna prava manjina se u po~etku {tite i tretiraju kroz specifi~ne me|unarodne dokumente (o spre~avanju i ka‘njavanju zlo~ina genocida, ukidanju svih oblika rasne diskriminacije itd.) te ih kao takvih nema u Povelji UN, niti pak u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, a u regionalnim okvirima

ni Evropska konvencija o ljudskim pravima ne sadr‘i posebnu normu ove vrste. To je bila posljedica op{te prihva}enog stanovi{ta da nema potrebe dodatno priznavati prava manjinama ako je to pravo priznato individuama kao njenom sastavnom dijelu. Ovim se i de facto i de iure ru{io sistem zasnovan na odredbama Versajskog ugovora o za{titi etni~kih (vjerskih), jezi~kih i rasnih grupa putem specijalnih manjinskih klauzula, posebnih ugovora o za{titi ovih grupa, deklaracija datih pred Savjetom dru{tva naroda i uspostavljanju specijalnih statusa ovih grupa na odre|enim teritorijama.

Naravno, ovakav koncept nije izdr‘ao probu vremena, {to }e i me|unarodna zajednica i regionalne organizacije priznati kroz rad na zaklju~ivanju paktova o gra|anskim i politi~kim pravima, ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i drugim instrumentima done{enim na podlozi ovih paktova. [ta je promijenilo odnos me|unarodne zajednice prema kolektivnim pravima? Prije svega to je bila op{te narasla svijest da postoje}i mehanizam za{tite pojedinaca kao dijela kolektiva nije ispunio o~ekivanja. Svode}i to na argumente u prilog za{titi kolektivnih prava oni bi bili: ~ovjek jeste individua, ali se u {irem kontekstu uvijek javlja kao dio nekog kolektiviteta u te‘nji da stekne ili zadr‘i privilegije u odnosu na drugu grupu ili pak dostigne nivo ravnopravnosti u ostvarivanju svojih prava u odnosu na privilegovanu grupu. Za takav cilj svijest o kolektivitetu je znatno mo}nije oru‘je nego individualno izra‘en osje}aj i potreba za u‘ivanjem odre|enih prava. Nadalje liberalna teorija individualnih prava nije uzela u obzir sve probleme vezane za koncept jednakog u‘ivanja svih prava kao {to je princip diskriminacije, a on se u dobroj mjeri ne zavr{ava samo na pitanju ljudskog dostojanstva, ve} vrlo ~esto i u borbi za vlastiti opstanak, ili pak egzistenciju u smislu po{tovanja ekonomskih i socijalnih prava. I kona~no postojanje ili nepostojanje odre|enih prava, njihovo po{tovanje i u‘ivanje ~esto prelazi dr‘avne granice, pa se samim tim i uporedna iskustva kao sna‘an katalizator i oslonac gube zadr‘avaju}i se samo na individui kao beneficijaru odre|enog ili svih prava.

Svjesna mogu}e zloupotrebe i negativnih posljedica u smislu efektuiranja kolektivnih prava me|unarodna zajednica kod normiranja jednog od najzna~ajnijih kolektivnih prava (~l.1. u oba Pakta) nije predvidjela mogu}nost samoopredjeljenja za nacionalne manjine, ve} samo za narode. To je izraz op{te prihva}enog mi{ljenja da bi ovo pravo dato manjinama moglo da izazove niz lan~anih reakcija koje vode destabilizaciji i konfliktima unutar dr‘ava i u me|unarodnim odnosima. Sa druge

strane propisane su eksplicitne obaveze po pitanju garancija koje se daju i po{tuju u odnosu na posebne nacionalne ili etni~ke, vjerske, rasne, jezi~ke i druge posebne grupe. Obzirom da se radi o vrlo suptilnoj materiji mo‘e se sa sigurno{}u re}i da je upravo ova njena osobina determinisala normativni odnos nosilaca legislativne inicijative u me|unarodnim razmjerama daju}i tim instrumentima vi{e deklarativni, odnosno okvirni nego li pak obavezuju}i (rezolutni), odnosno produbljen regulatorni karakter. Tako su nastale odredbe Deklaracije o pravima pripadnika nacionalnih ili etni~kih, vjerskih ili jezi~kih manjina UN (1992) i Okvirne konvencije za za{titu manjina Savjeta Evrope (1995).

Zaklju~uju}i ovu raspravu sa stanovi{ta kolektiviteta zanimljivo je (u kontekstu zloupotrebe prava jednih i obaveza drugih koja se u velikoj mjeri oslanja na autoritet dr‘ave i pripadnost ve}oj – dominantnoj grupi) spomenuti ocjenu Adama Michnika o pozitivnim i negativnim stranama rastu}eg nacionalizma u smislu pripadnosti naciji, nacionalnom identitetu, dr‘avljanstvu i etni~koj zajednici u Centralnoj i Isto~noj Evropi i na Balkanu. Kao pozitivne efekte on navodi:

· borbu za nacionalna prava
· o~uvanja istorijske ba{tine
· o~uvanje kulturnog identiteta i
· pravo na nezavisnost

Sa druge strane kao negativne manifestacije ove pojave isti~e:

· ksenofobiju
· fokusiranje samo na pripadnike svoje etni~ke cjeline
· nedostatak tolerancije prema drugima, posebno etni~kim manjinama, i kona~no
· nedostatak volje da se suo~imo sa gre{kama iz pro{losti na prostoru Balkana i Isto~ne Evrope uop{te.

Ovaj koncept je izlo‘en upravo da bi shvatili su{tinu i karakter dominantne grupe u uslovima kakvi su kod nas bili u protekloj deceniji, {to u su{tini nije ni{ta drugo nego klasi~ni primjer pore|enja zahtjeva i kontra-zahtjeva dvaju kolektiviteta u jednom socijalnom i politi~kom miljeu kakav je bio i kakav mo‘e biti ovaj na{.

To }e nam u daljem nastojanju pomo}i da na uo~enim gre{kama dobijemo jasnu sliku o perspektivi me|u-etni~kih odnosa kao vrlo zna~ajnom segmentu dru{tvenih odnosa u cjelini sa posebnim osvrtom na istorijsko naslje|e novijeg i starijeg datuma koje nam, koliko god bilo u mnogim detaljima zna~ajno sa stanovi{ta nacionalnog i kulturnog iden-

titeta, na drugoj strani predstavlja jako veliku smetnju i prepreku u namjeri da dio svojeg dominantnog polo‘aja u~inimo – niti ~vr{}im, niti slabijim - time {to }emo ga tretirati op{tim dobrom daju}i nedominantnim grupama najve}i dio prava koja su garantovana ve}ini. To ponekad daje privid ustupka koji se nerado ~ini, a u su{tini nije ni{ta drugo nego ~isto omogu}avanje u‘ivanja onoga {to je ~ovjeku dato ro|enjem i ~injenicom da po objektivnom i subjektivnom kriterijumu pripada odre|enoj etni~koj grupi.

Poseban i nadasve zna~ajan savremeni istorijski trenutak obilje‘en je zaklju~ivanjem Pakta o politi~kim i gra|anskim pravima i Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima. Govorimo o oba dokumenta jer, kako }emo vidjeti, kompleks ljudskih prava se ~esto pro‘ima i prepli}e. Dakle, i na ovom primjeru utvrdi}emo interaktivnost, nedjeljivost i neotu|ivost ljudskih prava kao prirodnih prava, shodno ~esto pominjanim odredbama ~l.26. i 27. Pakta kojima se pripadnicima razli~itih etni~kih, vjerskih ili jezi~kih manjina garantuje nesmetano u‘ivanje odre|enih prava kao {to su ‘ivot u zajednici sa ostalim ~lanovima svoje grupe, kulturni ‘ivot, pravo na sopstvenu vjeroispovijest i vjerske du‘nosti i upotreba sopstvenog jezika. Po{to je o mehanizmima za{tite ovih prava na me|unarodnom nivou ve} bilo dosta rije~i smatram uputnim samo ponoviti da se nakon odre|enog vremena u tijelima UN javila potreba za formiranjem posebnog tijela (komisije) sa mandatom za za{titu prava pripadnika manjina.

Sistem za{tite manjina je plasiran kroz odgovaraju}e forme i sisteme regionalnog organizovanja za‘ivljavaju}i koncept op{te priznatih na~ela i principa koji ima svoje varijacije kroz razli~ite normativne forme u regionalnim i nacionalnim zakonodavnim ambijentima. Me|utim, bilo bi pogre{no apsolutizovati i kategorije i definicije obzirom da se kao manjine u smislu ovih dokumenata i razlozi za pozivanje na njihove norme mogu javiti razli~ite grupe, kao {to mo‘e biti razli~it osnov za njihovo djelovanje u smislu isticanja zahtjeva za kori{}enje svojih prava. No, mi }emo se zadr‘ati na bazi~nom konceptu i vi{e standardizovanom na~inu shvatanja pojma manjine i njihovih individualnih i kolektivnih prava. Da bi to mogli u~initi vrati}emo se jednom od teoreti~ara ~ija se definicija manjine vrlo ~esto upotrebaljava kao reper u njenoj identifikaciji. No, ovoga puta citiranje teza Franka Kapotortija u~ini}emo u svrhu definisanja ~etiri osnovna pojavna oblika normiranog polo‘aja manjina:

· ustavno priznanje postojanja manjina i njihova prava

· priznanje nekih manjina po osnovu ad hoc me|unarodnih instrumenata

· implicitno priznanje, {to podrazumijeva ne ustavom garantovana prava, ve} prava data putem zakonskih akata ili ~ak nekih administrativnih mjera kojima se obezbje|uje realizacija nekih prava (npr. kulturnih)

· nepriznavanje manjina u okviru pravnog sistema kao posljedica politi~kog nerazumijevanja ili neutralnog stava po kome se dopu{ta u‘ivanje nekih prava samo u privatnoj sferi (o~uvanje kulturnog i jezi~kog identiteta, npr.).

Ovo u neku ruku mo‘e ubla‘iti nedostatak definicije manjine koju je dao i sam Kapoporti a koja govori o malobrojnosti u odnosu na ostatak stanovni{tva i {to je kao na~elo dovedeno u pitanje za vrijeme aparthejda gdje se ovaj indikator (broj i ve}ina) fakti~ki neutralisao kontrolom te nedominantne grupe putem mehanizma sile, odnosno oblika vr{enja vlasti. Koji su to onda pokazatelji i determinante koje ukazuju na status manjine i u vezi sa tim u‘ivanje manjinskih prava. Uporedno pravo pokazuje da postoje tzv. objektivni i subjektivni kriterijumi koje od slu~aja do slu~aja nije mogu}e prenebregnuti u smislu zakonitosti i prava na legitimitet pripadnika takvih grupa. Prije nego {to ih defini{emo treba znatio da nije mogu}e ustanoviti op{te prihva}en recept za identifikaciju manjina, niti pak za priznavanje njihovih prava u cjelini ili pojedina~no. To u su{tini zna~i da svaka situacija koja se odnosi na manjine ima svoju specifi~nost naj~e{}e sublimiranu do nivoa nacionalnog konteksta. Model koji bi ‘eljeli ustanoviti kao “univerzalni izvozni proizvod za sve zemlje-dr‘ave” ne postoji. Obzirom da }e ovaj rad biti usmjeren prije svega na evropsko okru‘enje i zemlje ~lanice Savjeta Evrope, ono {to }e nadalje biti prezentovano ima}e karakteristike i podatke iz ovog okru‘enja u kojemu, osim u Principatu Lihten{tajn i Republici San Marino, sve zemlje u okviru ustavnih ili zakonskih normi tretiraju minimum prava i za{tite tih prava zagarantovanih pripadnicima etni~kih grupa na svojoj teritoriji. Modifikovani oblici pojmova manjina i drugih ustavnih kategorija u su{tini predstavljaju upravo one specifi~nosti o kojima smo govorili.

Naj~e{}i oblici identifikacije manjine jesu **jezi~ka, etni~ka, vjerska, kulturna ili manje rijetko nacionalna** kakav je slu~aj u Albaniji, Ma|arskoj, Kirgizistanu i Poljskoj. U Rumuniji prava su garantovana **“licima ili gra|anima koji pripadaju nacionalnim manjinama**”, dok Rumunsko pravo ne poznaje manjine kao razli~it entiet. U Austriji je upotrijebljen (Zakon o etni~kim grupama od 1976.godine) termin **etni~ka grupa,** {to se pominje i u ma|arskom Zakonu o nacionalnim i etni~kim manjinama iz 1993.godine.U Hrvatskoj i Sloveniji se upotrebljava termin **zajednice** ili **nacionalne i etni~ke manjine**, sli~no kao i u Slova~koj.

Pored termina **manjine** u Finskoj se upotrebljava konstrukcija **rasne grupe, grupe nacionalnog ili etni~kog porijekla ili vjerske grupe.** U drugim zemljama kao {to su Danska i Finska ne postoji poseban termin ve} se prava pojedinih grupa i manjine nominalno nabrajaju.

Neka ustavna rje{enja koriste termin manjine ili sli~an termin, a da pri tome ne daju njihovu izvornu definiciju niti pak navode koje su to manjine koje u‘ivaju zagarantovana prava. Ni neki me|unarodni sporazumi i ugovori koji imaju status konstitucionih akata u nacionalnom zakonodavstsvu ne nude odgovore na neka slo‘ena pitanja vezana za manjine, kao npr. Be~ki ugovor iz 1955.godine koji se odnosi na pripadnike austrijskog naroda sa pripadno{}u slovena~koj i hrvatskoj manjini u Koru{koj, [tajerskoj i Gradi{koj.

Prilikom utvr|ivanja pripadnosti nekoj etni~koj grupi naveli smo kao osnovu objektivne i subjektivne kriterijume. Pod objektivnim kriterijumima podrazumijevamo du‘u nastanjenost na nekoj teritoriji, etni~ko porijeko, jezik, rasu, vjeru, dok se kao primarni subjektivni elemenat uzima li~ni stav pripadnika o tome da li ‘eli biti dijelom te zajednice, odnosno koristiti prava vezana za tu pripadnost. U nekim slu~ajevima tra‘i se ispunjenost oba kriterijuma, i subjektivnog kao primarnog i objektivnog kao dodatnog. Primjer je ve} navedeni ma|arski zakon koji pored subjektivnog kriterijuma za priznavanje ovih prava tra‘i i objektivni, tj.nastanjenost na teritoriji Ma|arske u kontinuitetu najmanje 100 godina, {to predstavlja vremensku – istorijsku dimenziju sticanja ovog prava. U Austriji se kao objektivni uslov tra‘i maternji jezik razli~it od onog koji upotrebljava ve}ina stanovni{tva, dok je u Finskoj za priznavanje pripadnosti etnicitetu Samija potrebno i to da je jedan o roditelja ili njihovih roditelja govorio jezik Samija.

U Rusiji je pripadnost manjini determinisana od strane dr‘avnih organa prema etni~koj i jezi~koj pripadnosti. U Kirgizistanu je ovaj uslov restriktivan: prema porijeklu jednog od roditelja, s tim {to je izja{njenje o pripadnosti ireverzibilan postupak, dakle bez mogu}nosti promjene statusa.

Na polju me|unarodnog djelovanja mo‘e se zapaziti vrlo ‘iva aktivnost na regulisanju pojedinih standarda kroz mehanizme Savjeta Evrope i KEBS-a. Nadalje, zna~ajnu ulogu imaju multilateralni i bilateralni sporazumi zaklju~eni izme|u evropskih zemalja od kojih navodimo Austrijski dr‘avni ugovor (~l.6 i 7. o za{titi Slovena~ke manjine – ugovor je multilateralan), te bilateralne ugovore kao {to su Gruber – De Gaspari o polo‘aju njema~ke jezi~ke manjine u Ju‘nom Tirolu (1946.),

Londonski sporazum izme|u Italije i Jugoslavije o slovena~koj manjini u Trstu (1954), te dansko – njema~ki sporazum o polo‘aju svojih manjina u tim zemljama (1955, Bon – Kopenhagen). U novije vrijeme u duhu ideja KEBS-a Poljska zaklju~uje niz bilateralnih sporazuma sa Nema~kom, Ma|arskom, ^e{kom i Slova~kom koji sadr‘e sveobuhvatan set odredbi o polo‘aju i pravima manjina.

Rusija je tako|e zaklju~ila niz bilateralnih ugovora prvenstveno sa zemljama biv{eg SSSR-a.

I na kraju, u kontekstu dana{njih me|udr‘avnih odnosa, pominjemo vrlo va‘an ugovor iz Lozane (1923) kojim su regulisana me|usobna prava i obaveze o pitanju manjina u Gr~koj i Turskoj.

Institucionalna rje{enja pitanja manjina su vrlo senzibilno pitanje i ona uglavnom zavise od veli~ine zemlje i prakti~nih mogu}nosti njenog dr‘avnog ure|enja. Koliko je koji model bio uspje{an te{ko je procjenjivati jer je bilo pozitivnih primjera, ali i drasti~nih posljedica za koje smo svi manje vi{e ~uli ili smo im bili svjedoci tokom proteklih godina.

Koja su to fundamentalna prava na koja plediraju pripadnici etni~kih zajednica?

Bez pretenzije da gradiramo njihovu va‘nost navodimo ih sljede}im redom:

JEZIK

Sa izuzetkom Lihten{tajna i Portugala koji nemaju jezi~ke manjine, sve ostale zemlje ~lanice savjeta Evrope su uredile ovu oblast kroz nacionalno zakonodavstvo ili putem neposredne implementacije me|unarodnog ugovornog prava u nacionalni legislativni sistem.

PRAVO NA OBRAZOVANJE

Na planu obrazovanja imamo dva prakti~na aspekta koja se ti~u manjina i imaju poseban tretman: **obrazovno-jezi~ki aspekt**, {to }e re}i pravo na obrazovanje na jeziku ili jezicima manjina i drugi: **vjerski aspekt**, koji jeste vjerski ali se vi{e dimenzija poklapa sa etni~kim principima.

Obrazovanje

Vjerovatno je op{te poznato da je najve}i broj zemalja uredio pitanje obrazovna prava manjina makar do stepena osnovnog ili srednjeg obrazovanja. U svakom slu~aju efekat ovog prava se razlikuje od zemlje do zemlje jednako kao i metodologija po{tovanja ovog prava (posebne {kole,

odjeljenja, uticaj manjine na imenovanje nastavnog osoblja i direktora obrazovnih institucija i sli~no.) Ovo pravo se naj~e{}e realizuje u sredinama koje su u numeri~kom smislu zastupljene ve}im brojem manjinske populacije i fakultativnim izborom roditelja da obrazuju svoju djecu na maternjem jeziku na na~in i u skladu sa sopstvenim uvjerenjem i potrebama.

Vjerski aspekt

O vjerskim pravima postoji vrlo raznolik koncept i u su{tini se svodi na izbor roditelja i u~enika.

VJERSKA PRAVA

Ova prava su omogu}ena pripadnicima manjina bez posebnih institucionalnih problema primjenom standarda iz ~l.6. **Evropske konvencije o za{titi ljudskih prava i osnovnih sloboda,** koje pravo uklju~uje slobodu za promjenu vjere ili uvjerenja, te da i sam ili zajedno sa ostalima, javno ili privatno, manifestuje svoju vjeru ili uvjerenje molitvom, propovijedima, obi~ajima i obredom. Ova vjerska prava su nekim zemljama (kao u Portugalu npr.) uslovljena sticanjem svojstva pravnog lica vjerske organizacije koja ~ini uslov njenog priznanja vjerskom zajednicom.

U Ma|arskoj je sli~an uslov uz obavezu da osnivanje i rad takve institucije ne mo‘e biti protivan ustavu i zakonu i da ista mora biti registrovana kod nadle‘nog suda.

KULTURNA PRAVA

Ona su na vrlo visokom nivou ljestvice prava manjina i uglavnom su u najve}oj mogu}oj mjeri i prakti~no efektuirana. Pod ovim setom prava podrazumijevaju se i pravo na informisanje, pravo na slobodu izra‘avanja, pravo na izdavanje publikacija na maternjem jeziku itd.

POLITI^KA PRAVA MANJINA pod ne{tom ve}om pozorno{}u mada i ona u velikoj mjeri dobijaju na zamahu u zemljama pod jurisdikcijom Savjeta Evrope. To se naro~ito odnosi na pravo na udru‘ivanje propisano ~l.11. Evropske konvencije. U nekim zemljama kao {to su Norve{ka, Finska i [vajcarska pravo na politi~ko djelovanje imaju ne samo pripadnici nacionalnih manjina, ve} i stranci sa tim svojstvom. Ipak, globalni trend je da to pravo pripada samo dr‘avljanima jedne zemlje.

Naprijed navedeno pravo je prema iskustvu mogu}e ograni~iti u slu~ajevima ugro‘avanja nacionalne sigurnosti, javne bezbjednosti,

odbrane javnog poretka, spre~avanja vr{enja krivi~nih djela, za{tite zdravlja i morala ili za{tite prava drugih. Ipak, ovi izuzeci se odnose na generalnu restrikciju prava na udru‘ivanje, a ne samo pripadnika etni~kih zajednica.

U smislu organizovanja politi~kih partija va‘i princip slobode uz stimulisanje ovog procesa putem mehanizama tzv. principa afirmativne akcije i olak{anja izbornog procesa. To je primjer Nema~kih pokrajina [lezvig-Hol{tajn i Saksonije, s tim {to taj proces ne podrazumijeva garanciju postizanja izbornog cenzusa. U Turskoj je zabranjen rad svim politi~kim partijama koje nastupaju sa pozicija upotrebe drugog jezika osim turskog, {to se pravda homogenizacijom u odbrani jedinstvenih nacionalnih ciljeva.

Svi ovi pokazatelji nam govore koliko se u Savjetu Evrope i KEBS-u ozbiljno radi na planu za{tite manjina kao izvoru nestabilnosti i konflikta u Evropi. Na‘alost posljednja dekada proteklog stolje}a je vratila taj proces unazad jer kriza instalisana unutar regije nije mogla pro}i bez uticaja na druge ~lanice. U tome i le‘e posljednji napori da se zapo~eti proces izvede do kraja uz po{tovanje propisanih na~ela i standrada. Na tom putu pored zloslutnih nagovje{taja sadr‘anih u Hantingtonovoj publikaciji “Sudar civilizacija” stoje i mnogo opipljiviji problemi kao {to je i ovaj na{ u onolikoj mjeri koliko politi~ko i socijalno tlo i dalje podrhtava, a region nastavlja mukotrpan hod po mukama do pronalaska pravih rje{enje. Jedan od ponu|enih modela za upravljanje krizom jeste i Pakt za stabilnost Jugoisto~ne Evrope o ~emu je dosta bilo rije~i i o ~emu }e se sigurno jo{ dosta toga re}i u perspektivi cijelog regiona.

[erbo Rastoder

OBRAZOVANJE I MANJINE – PROBLEMI I PERSPEKTIVE *

Pitanje obrazovanja spada u fundamentalna pitanja perspektive svakoga dru{tva, te je u kontekstu mojeg razumijevanja ove problematike i ciljeva ove radionice va‘no uo~iti nekoliko aspekata, posebno imaju}i na umu, da je u ovom slu~aju, primarno nagla{ena korealativna veza izme|u obrazovanja, aktuelnih politi~kih procesa i manjinskih naroda u prigrani~nim podru~jima Srbije i Crne Gore u tom procesu:

1. Pitanje pristupa obrazovnim institucijama
2. Pitanje reforme obrazovnog sistema
3. Perspektive

I. Pitanje pristupa obrazovnim institucijama sa pozicije interesa i potreba manjinskih naroda u Crnoj Gori, pa i pograni~nim djelovima Crne Gore i Srbije, kako je nazna~eno u radnim materijalima za ovu radionicu, odre|eno je sljede}im parametrima:

- obrazovna politika je isklju~iva nadle‘nost Republika i u postoje}em, a najverovatnije i u svakom drugom odnosu izme|u Srbije i Crne Gore;
- zna~ajan dio {kolske (studentske) populacije iz Crne Gore tradicionalno sti~e obrazovanje na Univerzitetima u Srbiji i obratno;
- pripadnici manjinskih naroda i u Crnoj Gori i u Srbiji, po prirodi svojih objektivnih potreba, imaju interes za nesmetanu prohodnost, ne samo ka Univerzitetima u Srbiji i Crnoj Gori, ve} i ka onim na podru~ju ~itave biv{e SFRJ, Balkana, pa i Evrope ;

---

* Saop{tenje sa me|unarodnog skupa: O obrazovanju, u okviru projekta "Konflikt menad`ment u Crnoj Gori", odr`anog 16. novembra 2001. u organizaciji Evropskog Centra za Pitanja Manjina (ECMI)

- danas se mo‘e ustvrditi sa velikim stepenom pouzdanosti da veliki dio pripadnika studentske populacije manjinskih naroda iz Crne Gore svoje univerzitetsko obrazovanje sti~e izvan prostora i Crne Gore i Srbije ;

- prohodnost ka obrazovnim institucijama za sve, a posebno za manjinske narode je kulturolo{ko, socijalno i politi~ko pitanje;

- ovo }e biti jedno od pitanja koje }e zna~ajno participirati u budu}oj referendumskoj kampanji u Crnoj Gori;

- prije kona~nog re{enja odnosa izme|u Srbije i Crne Gore ovo pitanje }e te{ko biti mogu}e razrije{iti na nivou dogovora koji bi preferirao daljnju nesmetanu prohodnost studentske populacije u smislu garancija sada{njeg stepena prohodnosti.

Prema postoje}im ustavnim rje{enjima Republike su suverene u oblastima prosvjetne i obrazovne politike. U tom kontekstu, pitanje budu}e obrazovne politike je mogu}e posmatrati sa stanovi{ta budu}ih ustavno –pravnih rje{enja, koja se ne ti~u samo manjinskih naroda i sa stanovi{ta kompatibilnosti i sadr‘aja postoje}ih {kolskih sistema, za koje su posebno zainteresovani i pripadnici {kolske populacije iz manjinskih naroda. Vjerovatno je da bi promjena dr‘avno-pravnog statusa Crne Gore, bar u prvoj fazi uzrokovala samanjenu prohodnost studenata prema Univerzitetima u Srbiji, kao {to je raspadom biv{e SFRJ ta prohodnost smanjena i prema Univerzitetima u biv{im jugoslovenskim republikama. Ne postoje precizni podaci o broju studenata iz Crne Gore na Univerzitetima u Srbiji i obratno. Prema podacima Odjeljenja ze studentski i u~eni~ki standard Ministarstva prosvjete Crne Gore iz juna 2001 na Univerzitetima Srbiji je studiralo 1820 studenata iz Crne Gore koji su primali studentske kredite. Na osnovu ovoga podatka, logi~no je pretpostaviti da je ukupan broj studenata iz Crne Gore nekoliko puta ve}i (nezvani~ne procjene pominju cifru do 6000). Odnosno, od ukupno 10500 studenata iz Crne Gore koji su se posljednjih pet – {est godina nalazili na evidencijama studenata koji su primali ili primaju studentske kredite, 3351 predmet je vezan za studente na Univerzitete u Srbiji (dakle oni koji sada primaju (1820) plus oni koji su to pravo izgubili privremeno (gubljenjem godine) za koje postoji mogu}nost da po ispunjenju obaveza nastave sa primanjem kredita. Ne raspola‘emo podacima o nacionalnoj i konfesionalnoj strukturi ove populacije, niti o podacima koliko studenata iz redova populacije manjinskih naroda studira na Univerzitetima u Crnoj Gori ili na Univerzitetima u Srbiji. Sigurno je, da je taj broj danas manji nego npr. prije raspada biv{e SFRJ, odnosno, poznato je da je zna~ajan dio ove populacije iz redova manjinskih naroda u posljednjih

desetak godina oti{ao iz Crne Gore u ‘elji da izbjegne ratne sukobe na prostorima biv{e SFRJ. Zahvaljuju}i predusretljivosti direktora ro‘ajske gimnazije “30. septembar” gosp. Hilma Had‘i}a raspola‘emo pribli‘nim podacima o mjestima {kolovanja tamo{njih svr{enih maturanata u poslednjih pet godina:

[kol. god.	Crna Gora	Srbija	Kosovo	Bosna	Nije upisano	Nepoznato
1996/7	10	4	8	11	22	6
1997/8	15	10	10	12	12	12
1998/9	16	13	5	10	9	9
1999/0	8	14	12	19	7	20
2000/1	15	35	3	14	7	21
Svega	64	76	38	66	59	68

Iz navedene tabele se jasno uo~ava da se najve}i broj svr{enih ro‘ajskih maturanata u poslednjih pet godina upisalo fakultet u Srbiji (76), potom u Bosni (66), Crnoj Gori (64) i na kraju na Kosovu (3)

Na‘alost ne raspola‘emo sli~nim podacima za ostale grani~ne op{tine u Crnoj Gori u kojima u ukupnom brou stanovnika zna~ajno participiraju pripadnici manjinskog naroda. Podaci koje nam je dostavio gospodin Ramo Kola{inac, direktor gimnazije u Plavu, u kojoj se nastava odvija dvojezi~no na srpskom i albanskom jeziku (od 9 odjeljenja gimnazije dva su na albanskom), govore da je {kolske 1999/2000 od 32 svr{ena maturanta prijemne ispite na fakultetima u prvom upisnom roku polo‘ilo njih 29, dok je u {kolskoj 2001/2 od 27 svr{enih maturanata, fakultete upisalo njih 24. Ovaj izuzetno visoki procent prohodnosti svakako govori o kvalitetnom obrazovanju u tamo{njoj {koli. Najve}i broj svr{enih plavskih srednjo{kolaca studije upisuje na Univerzitetu u Crnoj Gori, potom na Srajevskom univerzitetu (ove {kolske godine ih se upisalo 9), dok svr{eni maturanti albanske nacionalnosti najvi{e upisuju fakultete u Pri{tini (ove godine od njih 10, 8 je upisalo fakultet u Pri{tini). Jedan dio upisuje i fakultete u Tirani i Skadru.

Zanimljivo je ista}i da su iz ove sredine jako izra‘ene migracije (1981/2 godine {kola je imala 1045 u~enika, {kolske 96/7 311, da bi danas, {kolske 2001/2 {kola brojala 497 u~enika) najvi{e studenata ima u SAD i zemljama Zapadne Evrope. Primjera radi, prema podacima objavljenim na Internetu na Univerzitetima u SAD u {kolskoj 2001/2 studira 71 student iz Plava i Gusinja, {to bi u pore|enju sa brojem studenata iz ova

dva gradi}a na sjeveru Crne Gore, naseljenim ve}inom Muslimansko-bo{nja~kim stanovni{tvom, sa brojem studenata na svim ostalim Univerzitetima na podru~ju biv{e SFRJ, bila vjerovatno najve}a cifra. Istovremeno, prema istim podacima danas samo sa ovog podru~ja postoji 59 lica koji su zavr{ili neki koled‘ u SAD i uglavnom ‘ive u New Yorku. Danas niko u Crnoj Gori ne razmi{lja o njihovom eventualnom povratku, dragocjenom transferu znanja ili eventualno za na{e uslove, o izuzetnom ekonomskom potencijalu ovih iseljenika.

Tako|e ne postoje precizni podaci o broju studenata iz Srbije koji studiraju na Univerzitetu u Crnoj Gori. Postoje samo podaci da je u studentskim domovima u Crnoj Gori bilo smje{teno, u pro{loj {kolskoj godini, 394 studenta iz Republike Srbije, {to bi zna~ilo da je njihov ukupan broj tako|e nekoliko puta ve}i. S druge strane, veliki broj studenata iz Hercegovine, dijelu koji pripada Republici Srpskoj, studira na crnogorskom Univerzitetu i nemaju status stranih dr‘avljana, dok npr. studenti iz Crne Gore, vjerovatno i iz Srbije(Sand‘aka) koji studiraju na Univerzitetima u Sarajevu imaju status stranih dr‘avljana i studiraju u zna~ajno ote‘anim okolnostima. Prema podacima pomenutog Odjeljenja za u~eni~ki i studentski standard Ministarstva prosvjete Republike Crne Gore iz juna 2001, u studentskim domovima je u legalnom smje{taju bilo 445 studenata iz Republike Srpske, {to bi opet zna~ilo da je njihov broj nekoliko puta ve}i. Tako|e je uo~ljivo da je njihov broj ve}i od broja studenata iz Republike Srbije koji su smje{teni u studentskim domovima u Crnoj Gori. Ovaj primjer ilustrativno pokazuje da prohodnost nije uslovljena granicom, ve} politi~kom voljom i sposobno{}u dogovora.

Zna~ajan broj Muslimana-Bo{njaka iz Crne Gore i Srbije se danas {koluje na Univerzitetu u Sarajevu i drugim gradovima Bosne, dok su Albanci tradicionalno preferirali Univerzitet u Pri{tini i sve vi{e Univerzitete u Skadru i Tirani. Usljed toga, sa stanovi{ta interesa manjinskih naroda u Crnoj Gori postoji potreba regulisanja nesmetane prohodnosti ne samo prema Univerzitetima u Srbiji, ve} i onim u susjednim dr‘avama, kao {to je evidentno da postoji potreba za {irom me|udr‘avnom regulativom u ovoj oblasti sa svim dr‘avama u okru‘enju, Evropi, pa i SAD.

Sada{nji odnos crnogorske dr‘ave prema studentima koji studiraju u Federaciji BiH te{ko da bi mogao biti situiran u nivo prakse razumljiv sa stanovi{ta otvorene multietni~ke dr‘ave koja podjednako brine o svim svojim gra|anima. Nedavno je grupa od 132 studenta sarajevskog Univerziteta iz Crne Gore posredstvom crnogorske misije u Sarajevu, uputila peticiju predsjedniku Republike Crne Gore, Predsjedniku vlade Crne Gore, Ministru obrazovanja RCG, Ministru spoljnih poslova RCG,

Rektoru Univerziteta Crne Gore u kojoj su iznijeti zahtjevi ove akademske grupacije, kojih u Federaciji BiH, prema nepotpunim podacima ima oko 400. Studenti u svojoj peticiji tra‘e:

1. da Vlada Crne Gore preko Ministarstva obrazovanja i Univerziteta Crne Gore, studente iz Crne Gore koji studiraju u Federaciji BiH, po svim pitanjima koja predstavljaju interes studenata, izjedna~i sa studentima koji studiraju u Crnoj Gori i Republici Srpskoj;

2. da crnogorski studenti koji studiraju u BiH, imaju isti pristup kada su u pitanju studentski krediti, studentski standard i druge prinadle‘nosti iz finansijskih izvora u Crnoj Gori, kao i studenti koji studiraju na Univerzitetu u Crnoj Gori

3. da Vlada Crne Gore preko Ministarstva obrazovanja i Univerziteta Crne Gore, uspostavi odgovaraju}u saradnju sa Vladom, resornim ministarstvom i Univerzitetom u BiH, u cilju me|usobnog priznavanja, odnosno recipro~nog priznavanja i verifikacije diploma i akademskih zvanja;

4. da se na jednak na~in i istim mjerilima, u Crnoj Gori i Jugoslaviji, u smislu priznavanja, tretiraju fakultetske diplome i diplome vi{ih {kola, ste~ene u Federaciji BiH – Sarajevu, kao i one koje su ste~ene u Republici Srpskoj- Banja Luci, Fo~i ili Trebinju;

5. da se nostrifikacija i priznanje ste~enih diploma na Univerzitetima u BiH, ubudu}e vr{i u odgovaraju}em Ministarstvu i na Univerzitetu Crne Gore, a ne kako je to do sada praksa na saveznom nivou koji personifikuje tzv. Savezna vlada sa prate}im Ministarstvima a koju Crna Gora fakti~ki i pravno ne priznaje;

6. da se u programe Univerziteta Crne Gore i odgovaraju}im institucijama koji se bave me|unarodnom razmjenom studenata Crne Gore, pored studenata koji studiraju u Crnoj Gori, uvrste i crnogorski studenti koji studiraju na Univerzitetima u Federaciji BiH;

7. da se jednako za sve studente iz Crne Gore, bilo da oni studiraju u Crnoj Gori, Republici Srpskoj ili Federaciji BiH, uredi zdrastveno osiguranje, koje za sada nemaju crnogorski studenti koji studiraju u Federaciji BiH, u mjeri koju imaju crnogorski studenti koji studiraju u Republici Srpskoj.

U peticiji se potom navodi da im je, kao stranim studentima, na Univerzitetu u Federaciji BiH, nedostupan bilo koji oblik finansijske podr{ke mati~ne dr‘ave i da su isklju~eni iz programa me|unarodne razmjene. Kako su to uglavnom studenti bo{nja~ke nacionalnosti i kako nijesu izjedna~eni sa studentima crnogorske i srpske nacionalnosti, koji studiraju u Republici Srpskoj, ovi studenti ovakvu praksu do‘ivljavaju

kao diskriminaciju. Ona je posebno izra‘ena kod nostrifikacije diploma. Dok se diplome ste~ene u Republici Srpskoj nostrifikuju uz male formalnosti, dotle je za nostrifikaciju diploma ste~enih u Federaciji BiH, ~esto ste~ene po istim ud‘benicima i programima, nu‘no dopunsko polaganje ve}eg broja ve} polo‘enih ispita i ~esto ponovno diplomiranje. Studenti navedenu praksu tuma~e kao pristisak i diskriminaciju koja se sprovodi sa ciljem da se ne vrate u svoju mati~nu dr‘avu. Navedeni primjer ilustrativno pokazuje da i izvan iste granice mo‘e biti razli~iti stepen prohodnosti, zavisno od nacionalnog predznaka mati~nih dr‘avljana. Potreba za prohodno{}u prema univerzitetskim centrima izvan Crne Gore, za pripadnike manjinskih naroda, dakle, nije jednosmjerna, i ona ide u vi{e pravaca. Kao {to postoji interes i za ve}om prohodno{}u na Univerzitete unutar Republika u kojima ‘ive, posebno za albansku populaciju. Sa stanovi{ta pravnih normi u tom smislu postoji formalna jednakost, dok bi suptilnija fakti~ka analiza vjerujem pokazala da prohodnost ove populacije na Univerzitete u Crnoj Gori nije ni pribli‘na procentu participacije u ukupnom broju stanovnika. Iako ne raspola‘emo sigurnim pokazateljima, vjerujem da je sli~na situacija i u Srbiji. Razlozi tome su vi{estruki i treba ih tra‘iti u ravni socijalnog, nacionalnog i politi~kog ambijenta dana{njih dru{tava Srbije i Crne Gore. Danas, kada je upisna politika na Univerzitetima u zna~ajnoj mjeri dio socijalne politike, koja se ogleda u ~injenici prijema velikog broja studenata, kao mjere koja odla‘e problem nezaposlenosti i prividno socijalno, kako-tako, zbrinjava zna~ajan dio mlade populacije i kada problem tranzicije nije zahvatio Univerzitet u nijednom zna~ajnom segmentu, prohodnost na Univerzitetima zna~ajno zavisi od politi~kih elita i ambijenta koje one produkuju. Kako na{e politi~ke elite u velikoj mjeri u svom politi~kom habitusu imaju ugra|en konflikt kao smisao svog postojanja to je i razumljiv njihov interes da svako pitanje u~ine potencijalno konfliktnim, stavljaju}i ga u fokus svojih primarnih politi~kih interesa. Zato je potpuno logi~no o~ekivati da }e u predstoje}oj referendumskoj kampanji pitanja prohodnosti studenata iz Crne Gore na Univerzitete u Srbiji (ali samo Srbiji ?)biti politi~ki aktuelizovano. Integralisti~ki blok }e to pitanje razumljivo koristiti kao zna~ajan argument u smislu dokazivanja potrebe opstanka zajedni~ke dr‘ave Crne Gore i Srbije, dok }e independisti~ka strana vjerovatno poku{ati da ga marginalizuje. U tom procijepu, pitanje prohodnosti na Univerzitetima u Srbiji sa aspekta manjinskih naroda, bar iz crnogorske perspektive, mo‘e li~iti samo na jo{ jedno licemjerno balkansko simuliranje sistema ruskih babu{ki, u kojoj ve}a uvijek poklapa

manju. Prethodni primjeri nedvosmisleno ukazuju da manjinskim narodima u Crnoj Gori odgovara potpuna, a ne dirigovana i uslovljena otvorenost Crne Gore. Prohodnost podrazumijeva otvorenost, te je potpuno nelogi~no da }e zatvorene i nacionalno ksenofobi~ne politi~ke elite, koje u svom politi~kom naslje|u njeguju sistem jednog oblika politi~ke paranoje u odnosu na {ire okru‘enje i manjinske narode u svojim sredinama, mo}i nekoga iz populacije manjinskih naroda u Crnoj Gori, ubijediti da je njihovo zalaganje za nesmetanu prohodnost motivisana brigom o jednakosti gra|ana i ‘eljom za izgradnjom otvorenog dru{tva. Otuda i moja skepsa da }e pitanje prohodnosti studenata na relaciji Crna Gora - Srbija i obratno biti mogu}e rije{eno prije kona~nog razre{jenja dr‘avnopravnog statusa Crne Gore. Garancije koje bi prije toga uslijedile, na ravni bilateralnih dogovora, bile bi djelotvorne sa aspekta predupre|enja konflikata i neizvjesnosti, ali bi istovremeno objektivno zna~ajno oslabile argumentaciju integralisti~kog bloka u Crnoj Gori, {to sigurno danas nije politi~ki interes oficijelne politi~ke elite u Srbiji. S druge strane, oficijelna Crna Gora se zbog nepostojanja punog dr‘avnog subjektiviteta ~esto izgovara da nema kapacitet da ovo pitanje suvereno uredi sa ostalim dr‘avama u regionu, za {ta postoji izra‘eni interes kod svih, a posebno kod populacije manjinskih naroda. Va‘an nivo ove problematike, sa stanovi{ta interesa Crne Gore, a time i manjinskih naroda u njoj, je i koncentracija i razmjena kapaciteta znanja kako u postoje}em nastavnom procesu na Univerzitetu, tako jo{ vi{e u budu}im tranzicionim procesima koji se nu‘no moraju pokrenuti. Tu je va‘na politika razmjene studenata, univerzitetskog kadra i koncentracija kapaciteta znanja, posebno za Crnu Goru kojoj uo~ljivo u mnogim va‘nim oblastima nedostaje kompetentno znanje. Pored ~injenice {to relativno zna~ajan broj profesora sa Univerziteta u Srbiji izvode ili participiraju u brojnim projektima i u nastavi na Univerzitetu u Crnoj Gori, postoji objektivna potreba pove}anja prohodnosti u tom smislu, kako i sa stanovi{ta evidentne potrebe nesmetane prohodnosti na poslijediplomske i doktorske studije na Univerzitetima u Srbiji, tako i u regionu u cjelini. Sa stanovi{ta prohodnosti poseban zna~aj imaju poslijediplomske studije, mogu}nost raznih specijalizacija i specijalisti~kih kurseva. I u tom smislu, sa stanovi{ta potreba manjinskih naroda u Crnoj Gori, po‘eljna bi bila prohodnost prema svim dr‘avama u regionu, pa i {ire.

2. Pitanje reforme obrazovnog sistema u Crnoj Gori

Posljednjih tri godine, a ne{to intenzivnije od sredine 1999. godine Crna Gora je krenula u proces reforme obrazovnog sistema. U tom smis-

lu je organizovano vi{e seminara koji su se bavili reformama obrazovnih sistema zemalja u tranziciji, zapadnoevropskih zemalja, kao i pitanjima upravljanja reformom, strate{kog planiranja, unaprje|enja nastavnih planova i programa, obuke nastavnika. Do sada je proces reformi uglavnom bio koncentrisan na preduniverzitetsko obrazovanje, tako da je tek u posljednje vrijeme dato nekoliko naznaka da }e se krenuti i na pripremu regulative o visokom obrazovanju. U oblasti reforme preduniverzitetskog obrazovanja, vidljivi su po~etni pomaci koji su jo{ uvijek daleko od po‘eljnih.

Uz stranu ekspertsku pomo} ustanovljena je reformska struktura (Nacionalni savjet za obrazovanje i komisije za pojedine nivoe obrazovanja) i pripremljen najva‘niji dokument iz oblasti reforme *(Knjiga za promjene)* kao finalne strategije reformskog procesa. U *Knjizi za promjene* izlo‘eni su svi strate{ki pravci u okviru potrebnih promjena u zakonodavnoj oblasti obrazovanja, revizije nastavnih planova i programa i revizije ud‘benika, i ukupne implementacije reformske strategije. Zavr{ena je *Procjena potreba,* kao va‘an strate{ki dokument i u~injeni zna~ajni pomaci na podizanju nivoa javne svijesti o potrebi mijenjanja obrazovnog sistema. U tom smislu u Crnoj Gori je odr‘ano na desetine skupova, seminara, stru~nih rasprava, dok je zna~ajan broj stru~njaka boravio u inostranstvu. Novinari pojedinih medijskih ku}a su tako|e bili u raznim studijskim posjetama medijskim ku}ama u zemljama zapadne Evrope u cilju bolje medijske prezentacije i ve}e transparentnosti procesa. Kao me|ukorak ka kona~nom uobli~avanju, ve} su ura|ene neke revizije postoje}ih nastavnih planova i programa. I pored svega, sti~e se utisak da reforma jo{ uvijek nije prioritet dr‘ave i da cjelokupni menad‘ment procesa nije dostigao potrebni organizacioni nivo. Zbog aktuelne politi~ke situacije, politi~ka pitanja i dalje imaju prioritet u odnosu na ukupnu dinamiku reformskog procesa u Crnoj Gori, bez obzira {to je obrazovna reforma dugoro~an proces. Izgradnja reformskih kapaciteta i stabilna pokreta~ka snaga su osnovni preduslovi daljnje dinamizacije procesa reforme obrazovanja. Uz navedene reformske procese, u obrazovnom sistemu u Crnoj Gori je razvijeno nekoliko projekata reformskog karaktera, poput projekta *Step by step*, *Aktivnog u~enja* ili pak projekta *Kriti~kog ~itanja i mi{ljenja*, koji su razvijeni u brojnim obrazovnim kolektivima u Crnoj Gori od pred{kolskog do osnovno{kolskog uzrasta. S obzirom da je reforma obrazovnog sistema kompleksan reformski zahvat koji se ti~e ukupne dru{tvene i obrazovne strukture, primjetni su i poku{aji da njome bude zahva}en i Univerzitetski nivo obrazovanja, posebno onaj dio koji

zna~ajno participira u {kolovanju budu}ih kadrova za obrazovanje. Za sada to je ujedno i najslabija karika reformskog procesa u Crnoj Gori, jer sam projekat ne uklju~uje Univerzitet, po{tuju}i njegovu autonomiju, odnosno ~injenicu da reformskim procesima u oblasti obrazovanja upravlja dr‘ava. U *Knjizi za promjene,* koja predstavlja glavni strate{ki dokument na kojem po~iva reforma obrazovanja, definisani su osnovni principi na kojima se ona zasniva, na~in implementacije, nivoi i ciljevi promjena organizacija i finansiranje obrazovanja od pred{kolskog do obrazovanja odraslih, te u tom smislu nema potrebe za {iru elaboraciju ove problematike.

Najve}i nedostatak sada{njeg modela obrazovanja sa stanovi{ta interesa manjinskih naroda ne krije se toliko u sistemu prohodnosti, bar kada je u pitanju podru~je Crne Gore, iako je i to va‘no pitanje, koliko u sadr‘aju samog obrazovnog procesa, njegovom centralizovanom upravljanju i u krutom sistemu samog modela obrazovanja. Vi{e javnih i stru~nih analiza nastavnih programa i ud‘benika u Crnoj Gori, pokazalo je da su postoje}i nastavni sadr‘aji, posebno predmeta istorije, geografije, knji‘evnosti, pa i pojedinih predmeta iz oblasti kulture, prepuni sadr‘aja koji promovi{u ksenofobiju, nacionalnu i vjersku netrpeljivost, konflikt kao smisao ‘ivljenja, smrt kao ‘ivotni ideal, nekrofiliju kao nacionalni usud i sl. Obaveznost sadr‘aja iz kojeg je isklju~ena svaka mogu}nost izbora do besmisla je marginalizovao znanja nu‘na i potrebna za nacionalno samopotvr|ivanje, upoznavanje i njegovanje identiteta ne samo manjinskih, ve} dobrim dijelom i crnogorskog naroda. U projekciji sadr‘aja je vidljiva dominatna ideologija zatvorenog i etnocentri~nog dru{tva, dopunjavanja obesmi{ljenim sadr‘ajima posljednjeg desetogodi{njeg iskustva. Kao primjer koliko mogu da budu provokativni ovi sadr‘aji, navo|en je jedan zadatak iz jednog ud‘benika matematike {tampanog u Srbiji, za koji ne znamo da li se jo{ koristi u nastavi, (Vladimir Stojanovi}, Matematiskop 3, Odabrani zadaci za prvi razred srednjih {kola, peto izdanje, Beograd, 1995, zadatak br. 630, str. 92) koji se upotrebljavao i u Crnoj Gori*: Suljo je prodao Selimu ure|eno prase od 14 kg i 800 gr. Selimovi gosti su pojeli pe~eno prase –ta~no 10 kg. pe~enja. Koliko se procenata gubi pri pe~enju?* Ovo je bio ilustrativan primjer koji je pokazivao da se i u sadr‘ajima predmeta za koje smo mislili da ne mogu imati ideolo{ki i nacionalni predznak, mo‘e projektovati uvredljivi sadr‘aj za zna~ajan dio {kolske populacije. Poseban problem predstavljaju sadr‘aji nastavnih programa ud‘benika za nastavu na albanskom jeziku o ~emu je posljed-

njih godina u Crnoj Gori vo|eno vi{e debata, uglavnom identifikovani problemi, ali se na reformi u toj oblasti vrlo malo uradilo.

Kruta centralizacija u oblasti upravljanja obrazovnim procesom radikalno je smanjila uticaj lokalne zajednice na {kolu. Kadrovska politika je izdignuta na nivo kriterijuma politi~ke podobnosti u rigidnijoj formi nego u jednopartijskom sistemu. Takva praksa je uslovila relativnu nezainteresovanost lokalne sredine za rad {kole, {to je posebno sa pozicije interesa manjina, dodatno marginalizovalo mogu}nost uticaja na obrazovni proces.

Nefleksibilnost nastavnih sadr‘aja prirodno je promovisala etnocentrizam kao jednostran princip nacionalnog samopotvr|ivanja, {to je za multinacionalna i multikonfesionalna dru{tva objektivni limit boljeg razumijevanja. Mislim da su u Crnoj Gori ovi nedostaci identifikovani na ravni politi~ke pri~e i da tek predstoji mukotrpan proces ukupne demokratizacije {kole, humanizacije njenih sadr‘aja i stvarna implementacija vrijednosti multietni~kog, gra|anskog i tolerantnog dru{tva. Odnosno, stvaranje {kole uporedive po svom vrijednosnom sistemu sa proklamovanim politi~kim idealima. Razlike u dru{tvu oko dr‘avnopravnog statusa Crne Gore, zna~ajno usporavaju radikalnije zahvate u reformskom iskoraku. U konkretnom slu~aju, dio politi~kih elita u Crnoj Gori smatra manjinske narode njenim usudom i potencijalnom opasno{}u po dr‘avnu cjelovitost Crne Gore. To je osnovna politi~ka linija po kojoj se poku{ava homogenizovati pravoslavni dio ‘ivlja u Crnoj Gori od kojeg je isklju~ivo sastavljen integralisti~ki blok, {to oficijelna vlast vje{to koristi za odlaganje radikalnijeg reformskog iskoraka, pla{e}i se da bi svaki radikalniji iskorak oja~ao argumentaciju druge strane u smislu navodnog ugro‘avanja temeljnih “nacionalnih interesa”, iz razloga {to je politi~ka pri~a u Crnoj Gori fokusirana na kolektivitet a ne na pojedinca. Tako sa stanovi{ta manjinskih naroda postoji jedan politi~ki, sociolo{ki, pa ako ho}ete i psiholo{ki apsurd. Njihova lojalnost dr‘avi Crnoj Gori u jednom dijelu politi~ke javnosti se shvata kao nedostatak u kvalitetu suparni~kog bloka, {to je samo po sebi anticivilizacijska pojava, te se kao logi~nim name}e pitanje, da li bi neko bio sre}niji da se manjine u Crnoj Gori pona{aju onako kako su se pona{ali pojedini manjinski narodi u biv{im jugoslovenskim republikama!?Ali sa stanovi{ta konkretne teme ovoga skupa, ovo pitanje sna‘no generi{e kvalitet i brzinu reformskih zahvata u Crnoj Gori i otvara su{tinska pitanja perspektive budu}eg dru{tva i dinamike usvajanja savremenih standarda evropskog dru{tva.

PERSPEKTIVE

Samo otvorena, demokratska i gra|anska dr‘ava mo‘e harmonizovati razli~ite potrebe svojih gra|ana i opravdati smisao svog istorijskog trajanja. To je bar jasno pokazalo dosada{nje iskustvo. Sve {to je nastajalo na silu i u svom utemeljenju nije imalo demokratski legitimitet raspalo se pri prvom zna~ajnijem izazovu. Danas kada smo pred novim istorijskim izazovima, nu‘no je da to imamo na umu. Sa stanovi{ta interesa manjinskih naroda u Crnoj Gori sigurno je da za njih ona ima smisla, bilo kao samostalna dr‘ava, bilo kao ~lanica SRJ, samo ako je demokratska i otvorena zajednica svih njenih gra|ana. Natprosje~na vezanost manjinske populacije za crnogorsku dr‘avu, koja je po svim sociolo{kim istra‘ivanjima ve}a i od vezanosti ve}inske pravoslavne populacije, nije prost refleks navodne pove}ane demokratske tradicije i patriotizma kod ovog dijela stanovni{tva, ve} izraz optimizma da Crna Gora zaista mo‘e biti demokratska i otvorena zajednica ravnopravnih gra|ana. Sada{nje opredjeljenje ovog dijela crnogorske populacije ne treba sagledavati samo u odnosu na trenutno aktuelne politi~ke i dru{tvene dileme crnogorskog dru{tva, ve} kroz prizmu pro{log desetogodi{njeg iskustva. Na‘alost ono je bilo takvo, da danas i politi~ki najnepismeniji mogu prepoznati Danajce. S druge strane, u fokusu pitanja obrazovanja na svim nivoima prohodnosti u svim pravcima, za po~etak mislim da su dovoljni dobri i osmi{ljeni primjeri i tolerantan dijalog. U tom smislu bi preliminarni dogovor Crne Gore i Srbije mogao biti primjer, koje bi slijedile sve dr‘ave u regionu i bio primjer zrelosti njenih politi~kih i kulturnih elita.

Vjerujem da }e ovo moje izlaganje biti inspirativno u tom smislu i da }e rasprava pokazati da imamo volju da bar dio sopstvene pozitivne energije usmjerimo ka rje{enjima koja }e zna~iti bar mali pomak ka humanizaciji ukupnih odnosa u dru{tvu u cjelini, jer je obrazovni sistem svakog dru{tva ogledalo vrijednosnog sistema istog. Mislim, na na{u sre}u, taj se sistem danas konstitui{e kao op{te dobro ~ovje~anstva, te }e prije ili kasnije, uspostavljeni standardi morati biti implementirani i na ovo podru~je.

Sr|a Pavlovi}
Univerzitet Alberta, Kanada

POVRATAK U BUDUĆNOST
Teze o mnemoistoriji, popularnoj kulturi i traženju novih analitičkih okvira za razumijevanje crnogorske stvarnosti

Kratka analiza koja slijedi predstavlja samo predloge za mogu}e (potrebne) metodolo{ke iskorake u polju istorije, i teze o mogu}nostima kvalitativnog otklona izvan okvira standardne metodologije izu~avanja i prezentiranja pro{losti. Iako sam svjestan potrebe da se teme koje slijede {ire razmatraju, ovaj tekst nema takvih aspiracija. @elim samo da uka`em na neke od novijih teorijsko-metodolo{kih modela koji su na raspolaganju savremenim istra`iva~ima na{e pro{losti i sada{njosti, i da apostrofiram njihove prednosti.

Davno je re~eno da su sve stvari zapisane. To jest, sve stvari koje se, po odre|enim kriterijumima, smatraju va`nim. No, to je prava priroda istorije: pa`ljiva selekcija sje}anja. Zapisuje se ono {to se, po davno uspostavljenim kanonima, smatra zna~ajnim za prirodu istorijskog procesa. Takve "polazne osnove" se potom nude ~itaocu (konzumentu), i prezentiraju se kao "kona~no iskustvo" pro{lih vijekova. Ovako dizajnirani tekstovi vremenom postaju okvir individualnog i kolektivnog pogleda na svijet. ^injenica popularnog usvajanja unaprijed koncipiranih i pa`ljivo odabranih sadr`aja i interpretacija pro{losti, daje istorijskom zapisu svu te`inu ve} pomenute kona~nosti i zaogr}e ga koprenom nau~ne utemeljenosti.

Pitanje koje se ne postavlja ~esto jeste {ta su istori~ari i hroni~ari mislili (i {ta danas misle) o nama koji smo prolazni, koji predstavljamo samo mutnu ta~ku na horizontu njihovih profesionalnih interesovanja? [ta misle o onima koji su bili nedovoljno va`ni da budu uvr{teni u stru~ne klasifikacije, o onima ~ije {apate nijesu zabilje`ili magnetofoni istra`iv-

a~a, o onima koji su bili isuvi{e daleko da aplaudiraju, a kamo li da stave svoj potpis na istorijske dokumente?

Kako je mogu}e pisati istoriju individualiteta? Kakva je veza izme|u ovako definisanog poku{aja istorizacije, odnosno, kakva je veza izme|u pitanja kojima se bave savremene dru{tvene i politi~ke teorije, s jedne strane, i problematike identiteta, s druge? U kojoj mjeri tradicionalno istorijsko istra`ivanje mo`e pojasniti moderne eti~ke preokupacije o ~ovjekovom odnosu prema nacionalnom, etni~kom, kulturnom ili teritorijalnom identitetu? U kojoj mjeri tradicionalna metodologija mo`e pomo}i u analizi politi~kih programa, strategija i tehnika koje uokviravaju pomenute odnose? [ta da se radi sa dru{tvenim segmentom koji se ~esto defini{e kao "praznina popunjena bezli~nim licima i nijemim glasovima koji le`e nagomilani izvan istorije"? Ovo su, mislim, najzna~ajnija pitanja za sve one koji danas pi{u istoriju.

Kod crnogorskih istori~ara je primijetan napor da se ponu|ene tekstualne interpretacije pro{losti zadr`e na formama Velikih Naracija (Grand Narratives) i da se time jo{ jedanput obnovi (selekcioni{e) gradivo iz nacionalne istorije. Osim u ~injenici da se radi o posljedici cikli~nog istorijskog i istoriografskog revizionizma, koji je uvijek pratio ideolo{ke i politi~ke promjene, ovaj revizionisticki napor nalazi svoju logiku i u realnoj potrebi da se kanonizovana pitanja iznova odvagnu druga~ijim metodolo{kim mjerilima, i da se jo{ jednaput procijede kroz nova teorijska re{eta. Iako je potrebno prepoznati u uva`iti takvu logiku, ne bi se trebalo izgubiti iz vida da se ovdje, ipak, radi o gotovo neprimijetnom otklonu izvan ve} poznatih teorijsko-metodolo{kih okvira, te da se novi poku{aji svode na napor revizije postoje}ih kanona kroz mehanizme koji su formirali i utvrdili te iste kanone. Dakle, te{ko da se moze govoriti o novim teorijskim pristupima koji doprinose dekonstrukciji velikih istorijskih naracija. U na{em slu~aju, factor cikli~nosti ima mnogo ve}u te`inu, nego li `elja da se iznova procijene od ranije ponu|ene slike pro{lih vremena.

Velike Naracije funkcioni{u po fundamentalnoj logici binarne opozicije, koja "realnost" istorijskih de{avanja suprotstavlja "mitskom" sadr`aju. Ova distinkcija se bazira na predubje|enju da, ovako pozicionirana "realnost", spada u sferu "istinitog" i "nepobitnog". Potrebno je, me|utim, biti svjestan ~injenice da "mitsko" ~ini neodvojivi segment onoga {to istori~ari nazivaju "realnost istorijskog procesa", te da jedno bez drugog ne mogu opstati kao funkcionalne cjelina, po{to se radi o o~iglednom procesu interakcije i nadgradnje. Prepoznavanje ove dvojnosti

predstvalja prvi korak ka formulisanju ne{to objektivnije slike na{e pro{losti i sada{njosti. Kada je u pitanju crnogorski prostor, mogu}e je da problem le`i u ~injenici da novi teorijski pristupi nude i one zaklju~ke koji uveliko rasta~u kanonsko shvatanje procesa nacionalnog bu|enja, kao jasno definisanog popularnog pokreta koji nije poznavao dru{tvene situacije individualnog i lokalnog otklona, ili protivljenja "u~enju" nacionalnih buditelja. Pro{lost crnogorskih prostora, me|utim, nudi nebrojeno mnogo primjera u kojima su horizontalne identifikacije i lojalnosti na lokalnom i regionalnom nivou bile u sukobu sa naporom elita da se stanovni{tvo homogenizuje po principima nacionalnog bu|enja. Ove tenzije izme|u "pojedina~nog" (interes zadruge, plemena, vjerske zajednice, sela, bratstva ili regije) i "op{teg" (nacionalne homogenizacije), gdje op{te minimizira, podre|uje sebi, ili sasvim potire pojedina~no, predstavljaju konstantu istorijskih de{avanja na na{em prostoru. Njihovo akcentiranje bi neminovno dovelo u pitanje kanonizovane postulate nacionalnih istorija, koje ~itaocima nude idili~nu sliku procesa homogenizacije. Nacionalne istorije bi izgledale sasvim druga~ije.

Naravno, svako od nas je proizvod sopstvene sredine, specifi~nih dru{tvenih uslova u kojima bivstvujemo i socio-politi~kog okru`enja u kojem funkcionisemo kao *homo politicus*. U Crnoj Gori, kao uostalom i u ostatku nekada{nje SFRJ, za oko zapinje nedostatak napora da se uspostavi funkcionalna i neophodna spona izme|u tradicionalnog na~ina prezentacije istorije (velikih nacionalnih naracija) i kulturnih studija koje nude nove i zanimljive analiti~ke okvire. Nedovoljno se koriste metodolo{ke alatke iz manje profitabilnih grana istorijskog istra`ivanja, kakve su na primjer mikroistorija i mnemoistorija. Osim toga, kod nas je o~igledna sporadi~na primjena modernih teorijskih pristupa pitanjima identiteta i problematici odnosa grupe prema konceptu autoriteta, kao i nedovoljno jasno fokusirano izu~avanje popularne kulture. Manjak toliko potrebne analize unutra{nje dinamike razvoja i odnosa u marginalizovanim dru{tvenim grupama, i neka tek zapo~eta istra`ivanja kompleksnih odnosa koje nazivamo urbani izraz, pokazuju svu potrebu promjene diskursa u odnosu na na{u pro{lost i u odnosu na na{u svakodnevicu.

Nasuprot tradicionalnom modelu istorijskog istra`ivanja, mnemoistorija se ne bavi pro{lo{}u kao takvom, ve} se isklju~ivo interesuje za na~ine na koji je pro{lost zapam}ena. Ona analizira tradicijske naracije, raspli}e mre`e intertekstualnosti, defini{e i komentari{e dijahroni~ke kontinuitete i diskontinuitete ~itanja proslosti. Mnemoistorija nije pozicionirana nasuprot istoriji, ve} ~ini jednu od sub-disciplina, kakve su

socijalne istorije, istorije mentaliteta ili istorije ideja. Za razliku od tradicionalnog modela istorijskog mi{ljenja, mnemoistorija iz svog fokusa namjerno izmje{ta sve sinhroni~ke aspekte onoga {to se analizira. Ona se koncentri{e isklju~ivo na one elemente koji su proizvod sje}anja, odnosno, pogleda na svijet. U ovom smislu, mo`e se re}i da mnemoistorija predstavlja teoriju recepcije, kako je definisao Martin Tompson, koja je primijenjena na istoriju. Cilj ovako profilisanog istra`ivanja pro{losti nije procjena nivoa istinitosti raznih tradicija, ve} analiza tih tradicija kao fenomena kolektivnog sje}anja. To je analiza stepena va`nosti koji sada{njost poklanja pro{losti. Tako|e, to je analiza mitskih elemenata u tradiciji i dekodiranje njihovih skrivenih poruka i namjera.

Druga interesantna sfera nau~nog interesovanja je popularna kultura. Ona se, u na{oj sredini, vi{e ne posmatra samo kao korpus marginalnih dru{tvenih epizoda i de{avanja koja nijesu vrijedna nau~nog napora - kao {to je to bio slu~aj tokom proteklih pedesetak godina pravolinijskog ideolo{kog toka - ve} se odbacuje kao besmislena trivija koja je nametnuta nekriti~koj masi kako bi se podstakao konzumerizam i sprije~ila potencijalna opozicija sistemu, dr`avi, vlasti i ideologiji. Istori~ari uglavnom zaobilaze ove teme, po{to pomenutom korpusu odnosa prilaze sa pozicije jasno definisane binarne opozicije: “potro{a~i” vs “proizvo|a~i”, odnosno, “dobro” vs “lo{e”. Oni se uglavnom bave kategorijom proizvo|a~a, poku{avaju}i da odgonetnu nemu{ti jezik korporativizma i defini{u osnovne mehanizme potro{a~kog dru{tva. Potro{a~i, ili one socijalne grupe koje istori~ari klasifikuju sli~nim terminima, bivaju pozicionirani kao nijemi konzumenti napola skuvane duhovne hrane, i njihova se uloga zavr{ava okon~avanjem obroka. Ovakav metodolo{ki pristup predstavlja polazak iz pogre{ne stanice.

S obzirom na proces konstantnog redefinisanja teorijskih postavki humanitarnih nauka, i s obzirom na nove metodolo{ke mogu}nosti koje su danas na raspolaganju, ~ini se da bi bilo mnogo korisnije ako bi se budu}a istra`ivanja u ovoj oblasti koncentrisala na kategoriju takozvane “aktivne publike”, i na na~ine na koji ona interpretira, reaguje i ponekad odbacuje kulturne modele kreirane za konzumaciju. Analizirana iz ovog ugla, popularna kultura mo`e biti tuma~ena i na na~in na koji se folklor koristi da bi se za{lo u dubine kolektivne psihe, i kako bi se izu~avale manifestacije {to ostaju uglavnom skrivene od povr{nih pogleda generalizovanja i stereotipa. Naravno, ne zagovaram tezu da su folklor i popularna kultura jedno te isto, ali treba biti svjestan ~injenice da je mogu}e i po`eljno izu~avati nivoe i modalitete na kojima popularna kultura funkcioni{e kao folk kultura.

Ona muzika, odnosno muzi~ki izraz i forma koji se kod nas nazivaju "Turbo–Folk", predstavlja interesantnu polaznu temu. Akademska istrazivanja muzike i muzi~kih izraza kod nas su jo{ uvijek limitirana pretpostavkom da "zvuk" mora, na odre|eni na~in, da "odra`ava" ili "predstavlja" narod. Na~in na koji se mo`e uspostaviti ova veza unazad u pro{lost – od pjesme, notnog teksta i ritma, do dru{tvenih grupa koje ih proizvode i konzumiraju – predstavlja ozbiljan analiti~ki problem. Problem je uve}an ~injenicom da se ovdje, u stvari, radi o homologiji, o nekoj vrsti strukturalnog odnosa izme|u materijalnih i muzi~kih formi. ^ini mi se da je potrebno donekle modifikovati analiti~ki fokus i pa`nju usmjeritu u drugom pravcu. Nije najva`nije postaviti pitanje na~ina na koji odre|ena muzika odra`ava osnovne kulturolo{ke parametre zajedni~ke nekoj grupi ili narodu, nego je va`nije postaviti pitanje kako ona "proizvodi" osje}aj zajedni{tva i na koji na~in "definise" elemente horizontalne identifikacije karakteristi~ne za koncept zajedni~kih vrijednosti - koncept identiteta? Va`no je proni}i u su{tinu procesa kroz koji muzika "kreira" i "konstrui{e" estetsko iskustvo grupe, i kroz taj ~in grupu jasno pozicionira kao prepoznatljiv dru{tveni entitet? Ovo su pitanja na koja se u odre|enoj mjeri, mogu, na}i odgovori jedino ako se prihvati upotreba multidisciplinarne metodolo{ke prakse svojstvene istoriji i kulturnim studijama.

Osim muzike – u na{em slu~aju Turbo-Folka - kao modela horizontalne identifikacije i forme izra`avanja politike identiteta, mnoge druge manifestacije popularne kulture skoro da preuzimaju ulogu folklora kod stanovnika urbanih i industrijskih dru{tava. Na{a iskustva na ovom planu mogu korisno poslu`iti u analizama faza dru{tvenog razvoja, pogotovo stoga {to se crnogorsko dru{tvo, objektivno posmatrano, jo{ uvijek nalazi u pred-modernoj fazi razvoja. Dakle, ovaj simulakrum mo`e biti koristen kao model za rekonstrukciju kompleksa navika, kao polazi{te za analizu sistema i su{tine vrijednosnih postulata, i kao okvir za dugoro~nije projektovanje na~ina (formi) na koje odre|ene dru{tvene grupe i populacija u cjelini djeluju i reaguju u odre|enim istorijskim situacijama. Na nivou generalizacija, radi se o novim na~inima analiziranja dru{tvenih procesa.

Popularna kultura je teren koji danas svi prisvajaju. To je dru{tveni segment oko kojega se, jednakom `estinom i sa jednakom dozom emotivnog naboja bore i proizvo|a~i i konzumenti. U ovom kontaktu i sukobu, ni jedna strana nije pasivni posmatra~, i ne treba zanemariti ~injenicu da se ovdje radi o dvosmjernoj komunikaciji. Publika, odnosno kon-

zumenti kulturnih proizvoda nijesu, bez obzira na zavodljivost spolja{njih manifestacija, samo i isklju~ivo inertni prijemnik koji absorbuje monologi~ke poruke sa ekrana, ili sa stranica novina i ~asopisa, ili, pak, sa blije{te}ih kolor stranica `ute {tampe. Ona (publika-konzumenti) kontinuirano reinterpretira (prilago|ava i odabira) ponu|ene sadr`aje i forme popularne kulture na na~ine koji se te{ko mogu predvidjeti. Moglo bi se govoriti i o kreativnoj ulozi konzumenata u ovom procesu, po{to se tradicionalni proizvo|a~i kulturnih i dru{tvenih sadr`aja u velikoj mjeri povinuju hirovima popularnog ukusa i trude se da na tr`i{te iznesu proizvod koji }e {to je mogu}e vi{e odgovarati trenutnim `eljama potro{a~a i zadovoljavati trenutne nivoe i modalitete ukusa. Po{to ovo nije jednosmjeran process, mo`e se istovremeno govoriti i o modelima kreiranja potreba i ukusa od strane proizvo|a~a, i o na~inima na koje konzument utice na ovaj proces. Ipak se ne mo`e sasvim osporiti ~injenica da publika-konzumenti u~estvuje u dijalogu, nekoj vrsti razmjene ideja. Sa pozicije publike, ovo je proces koji se bazira na kolektivnom sje}anju i `ivotnom iskustvu, dok se proizvo|a~ oslanja na sposobnost adaptacije sistema i na `elju da {to je mogu}e bolje i opse`nije manipuli{e korisnicima kulturnih proizvoda.

U kona~noj analizi po liniji ideolo{kih parametara, dolazi se do zaklju~ka da se proces kreacije/proizvodne/konstrukcije kulturnih sadr`aja, u osnovi svodi na napor (obje grupe: i proizvo|a~a i kozumenata) da se redefinise koncept mo}i i da se, koliko je to mogu}e, redistribuiraju, odnosno zadr`e nepromijenjeni svi njegovi parametri. Ovi napori ne predstavljaju novinu i nijesu karakteristi~ni samo za na{e vrijeme i na{ prostor. [tavi{e, radi se o procesu koji ima svoje istorijske korijene i svoje faze razvoja, pa se ne mo`e odvojiti od generalnog metodolo{kog okvira za izu~avanje istorije. Redistribucija mo}i je jedno od osnovnih pitanja kojima se bavi istorija. Imaju}i ovo na umu, ~ini se da bi istori~ari trebali u ve}oj mjeri da se oslanjaju na metodolo{ki aparatus, teorijske modele i analiti~ke okvire koje objezbje|uju kulturne studije, kako bi bili u prilici da {to temeljnije izu~e ovo centralno pitanje istorijske nauke.

Kemal Musi}

KONDŽOLOS

Bija{e snijeg hrdnuo do koljena i tek se navrh nekoliko dana probi{e prtine po selu. Uzane. Jedva je ~ovjek mogao natrefiti u ra{ljokane stope, koje nijesu odgovarale sva~ijem koraku, pa se bilo te{ko kretati. Ali, do kafane se moralo, pa taman kad bi se i po nekoliko puta palo u snijeg. Do{la, ka‘u, nova konobarica.

- Jesi l’ je vidio?- pitasmo Hula kad dognasmo stoku na pojilo.

- Ja, jok vala... Al’, Nevzo veli da je otrov. Po ovoj bo‘joj sloti, ona samo u ne{to maji~ice i, ka‘e Nevzo, pola joj se sisa vidi i izgleda je, vala, ne ‘ali - slu{ali smo Hula otvorenih usta i poneko, sjede}i na kamenu, prekrsti noge.

- Zovu je Ru‘a – veli Hule i obliznu se oko ustiju.

Slu{ali smo ga, sve dok se ne ~u glas staroga Dauta sa Vrtijeljke.

- Razburuka{e mi goveda sijeno, dabogda vas guja ujela, za srce vas... O Hule!- mahao je Daut mo~ugom, a mi poskakasmo s kamenja i trk za govedima.

- Ho}emo li no}as...?- dobaci mi Hule u ‘urbi.

Nemadoh mu vremena odgovoriti, nego otr~ah za stokom. Ali negdje u ak{am ~uh jak zvi‘duk povi{e ku}e i sjetih se da je to on.

- \e }e{, dijete?- ispravi se otac i za~u|eno me pogleda.

- Jaa... - pocrvenjeh, kao da me o{inu hladan vjetar. – Tu... Sa Hulom... –ugnuh ramenima i pokazah rukom neodre|eno.

- Samo ti hokaj... – dobaci otac za mnom, ali se ja napravih da ga ne ~ujem i iza|oh napolje, gdje me je ~ekao Hule, tapkaju}i od zime u mjestu.

- Hajde, jadan.

- Uff. Zbrisah, kao da }u u komite- rekoh i prvi krenuh uzanom prtinom.

U d‘epu sam stiskao dvadeset maraka, zara|enih tjeraju}i drva Tahiru iz Dolova. Htio sam za njih kupiti rudarice, ali mi se, eto, ne dade.

- Ne}emo dugo. Po jedno pivo i gotovo. Ja sjutra ranim u drva – rekoh, ne okre}u}i se.

- Dobro –re~e Hule.

Iz kafane se ~ula muzika i galama, pa zastadosmo.

- Puna je... – pro{aputah, kao da se ne~eg prepadoh.

- Pa neka je – gurnu Hule kafanska vrata.

Zadimljena prostorija sa desetak tijesno postavljenih stolova, bje{e skoro puna. Dim se razlegao po njoj kao razbacana vuna sa tek ostri‘enih ovaca. Na|osmo dvije slobodne stolice do vrata i sjedosmo. Pogled mi poletje prostorijom. Okrugli sto u }o{etu bje{e prepun pivskih fla{a i bi mi ~udno kako ih krupni momci ne skrakaju na patos. Lupali su {akama po stolu i obavezno bi pljasnuli konobaricu po zadnjici, kada bi pro{la pored njih, «sedi ov|e kod nas, jebem ti krv!», zvali su je i pjevali uz poja~an radio.

- Dobro ve~e. Izvolite? – stade pred nas djevojka koja mi se u~ini da je iza{la iz novina koji sam krio ispod kreveta i prelistavao kad me niko ne vidi.

Hule me ispod stola gurnu koljenom.

- [ta }e{?

- Ja }uuu... – gledao sam u poluotkrivene grudi «Bogomi su lijepe. Nije Nevzo lagao» i u~ini mi se da ih djevojka jo{ malo isprsi.

- [ta }emo – ponovo me Hule gurnu ispod stola, dok sam buljio u bijele mjehure.

- No}as }e panut snijeg da se ne mo‘e nikud iz ku}e – strese se na vratima razbaru{eni momak. – Brr – stade do srbijanskog {poreta Spasoja i protrlja ruke.

- Izvolite – ponovi djevojka i ma~e ne~iju ruku {to joj je klizila uz bedro.

- Ja }u pivo – re~e Hule.

Djevojka skrenu pogled na mene.

- Pivo – pivo – klimnuh glavom, kao da se probudih iz sna.

- Ako je steona i da je kupim – re~e neko iza mene.

- Vodila je pod Sajkovog [aronju. Mo‘ ga pitat’, ako mi ne veruje{ – prepoznah glas kom{ije Tufka.

- Ene ~o’eka, {to da ti ne verujem.

- Eh, {to joj je bila majka... To je bila sika!

Uz sliku djevojke koja u rukama dr‘i poslu‘avnik sa giricama, po~e{e se izvijati kolutovi duhanskoga dima, a Spasoje se razbubnjao, pa zaboravismo da je napolju hladno, iako bi pokoja pahulja snijega skliznula niz prozorsko staklo.

- Ti dobio poziv za u vojsku? Pa nek’ ti je sa sre}om – ~estita{e jednom momku.

- Bogme, sad je lasno bit’ vojnik. Muka je bila ka’ sam je ja slu‘io. To je bila disciplina, jado moj! He, kakav sam ja bio vojnik, jadna li mu majka. Nije me imalo u tri diviziona... – i po~e pri~a o vojsci.

Momak je zbunjeno gledao zajapaurena lica i sve ~e{}e podizao fla{u. Kao da je na njenom dnu vidio skloni{te od nostalgije koja ga je sve vi{e zajahivala.

- \evojko. Privali ov|e! – okrenu se jedan od momaka konobarici i tapnu {lopavim dlanom po slobodnoj stolici do sebe.

Djevojka sjede gledaju}i iskosa, kao da se stidi.

Momak spusti ru~erdu na njenu nogu i po~e je grubo pritezati.

- Da’ uzmi ne{to te i ti proguni, jadna – {ta }e{?

- Ja }u Koka Kolu – re~e djevojka.

- Koka Kolu?! Je l’ to slatko? Ja ti, jadna, samo znam {ta je prut, a za ove druge drangulije, ja ti ni ~uo nijesam – re~e Rumenko koji je sjedio za istim stolom.

Hule i ja smo ve} cijedili po tre}u fla{u, ja podigoh ruku, {to je zna~ilo «donesi jo{ po jedno».

Ru‘a se jedva istr‘e iz gor{ta~kih ruku i donese nam pi}e.

Skliznu na stolicu pored nas. Za~udismo se i pri~a koju smo maloprije zapo~eli, utihnu. Podignusmo tek otvorene boce i otpismo po koji gutljaj.

- Uzmi i ti ne{to, Ru‘o – iskoristi Hule priliku da joj spusti ruku na koljeno.

- Pa dobro – pristade Ru‘a, iako ju je za onim gore stolom ve} ~ekalo pi}e. Ustade i donese ne{to crvenkasto u jednoj ~a{i.

- [to ste vi lepi momci. Kako se zovete? – upita vragolasto.

- Hule – promuca moj drugar.

- Ja Ru‘do – rekoh i navedoh iz boce.

- Hule i Ru‘do – podi‘e Ru‘a ~a{u, u kojoj ja i Hule nijesmo znali {ta je, i njome elegantno kucnu u na{e boce. – @iveli – izvi o~upane obrve.

- @iveli! – rekosmo istovremeno nas dvojica i kao po naredbi pogledi nam odletje{e prema gazdi, krupnom brkajliji, koji je sjedio za {ankom. Podi‘e i on ~a{u te nam nazdravi. Na gustim mu brkovima ostade bijela pivska pjena.

- Ru‘o. Pi}e Ru‘o! – odjeknu ne~iji krupni glas, pa Ru‘a ustade.

Gledao sam u ~a{u i Ru‘in mi je lik lelujao na povr{ini pi}a koje do tada nijesam vidio.

- [ta je ovo, Hule?

Hule se nadkvesi nad ~a{om.

- Ja ovo ne znam {ta je.

Obojica smo se ~udili gledaju}i te~nost u ~a{i i po~e{e nam se prelamati likovi na crvenkastoj povr{ini, kao nemirni snovi.

- Sve su to lopovi. Ka’ Miko, ka’ Moko. Isti matrak – tresnu neko rukom o sto.

- Nije bogme. Bolji je ova’ od Moka koliko }e{ viknut’. Spasio ne je. Da ne bi njega, poklali bi ne k’o brave – ~u se drugi glas. – Dobar ti je, }uti – re~e kao da udari nekome {amar.

- Dobar, dobar... [ta nam to dade, kad ti je dobar. N’o samo kad mu trebaju glasovi, ha bre, glasa’te...

- Glasa’te, glasa’te, n’o {ta. E, da ti je Moko pobijedio, pit’o bi’ te, brajko. Nebi ti sad gled’o ove zadnjice, N’o bi bio ne zna{ ni |e, i samnom.

- Ada, ljudi, pri~ali {ta pri~ali, ja sam sve zn’o {ta }e da bidne. Mene je istinit ~oek, jo{ dok nije bilo ni pomenka od ovoga, rek’o {ta }e bit’. ^im se radni~ka klasa i proletijat ne pitaju, tu ti je kuhana ~orba – ubaci se tre}i glas, kao da se samo ~ekalo {ta }e on re}i.

U tom momentu se na vratima pojavi postariji ~ovjek, ko{~atog lica i dobro izra‘enih jagodica, koje kao da bje{e umo~io u crvenu boju. Svi pogleda{e u njega. Na njemu visa{e poduga~ak kaput, naba~en kao na rogod‘u. Vidjelo se da ga je vjetar dobro i{ibao, ali se nije tresao, nego su mu o~i bile vesele i u~ini mi se da u njima treperi neki tajanstveni smije{ak. Nijesam ga poznavao, ali ~uh nekoga iza sebe kako, ugledav{i ga na vratima, viknu:

- Ooo... \e si Triko!? Hajde ovamo kod nas.

Triko sa kaputa strese pahulje snijega i proklampara starim kondurulama pored nas. [kripnu stolica iza i ~uh kako starac otpuhnu spustiv{i se na nju.

Hule podi‘e ruku i ja se za~udih kad se prije zelena pivska fla{a stvori ispred mene. Htjedoh ne{to re}i, ali mi Hule nazdravi.

Iza nas nasta galama.

- Ma{ala – ~u se Triko.

- Ijuu, deda, {to si kvaran – sko~i Ru‘a sa stolice.

- Je l’ nabrizgala, Triko?

- Bogme, krkmasta. Ma{ala! – jo{ jednom se oglasi Trikov kre{tavi glas.

Ru‘a se izmicala, ali su je Trikove suhe ruke sustizale, d‘apaju}i je za grudi, bedra i zadnjicu.

- Ma neka, bre, deda... Ijuu!

- Bogomi }emo te, Triko, kazat’ ‘eni – govorili su neki.

- Ejh, k’o da je Trika strah od ‘ene...

Gazda je nezainteresovano sjedio, kao da se ni{ta ne de{eva. Sukao je duga~ke brke, koji su podsje}ali na guvnarske, brezove, metle.

- Hee, kad bi te Triko ufatijo... E, valaha pi{talo bi maj~ino mlijeko iz tebe, jemac ti dajem – re~e onaj Rumenko.

- Adah, kakav Triko. Nebi ga Ru‘a ~ula kol’ko pijevca.

- Hajde jadan, Triko, sedi tu. Star gerelj. Nije te ni sram! – ~uh glas kom{ije Tufka.

Uska prostorija po~e da mi se okre}e oko glave. Osje}ao sam se kao u la|i koju talasi nose prema matici. Likovi su mi treperili ispred o~iju i neki mi se teret bio navalio, kao da mi je na le|ima bio onaj kond‘olos {to je vaktile jahao ljude kad bi se vra}ali iz vodenice. Oko mene kao da su bile sjenke a ne ljudi. Odjedanput, u‘asno mnogo sjenki. Crnih. Sa razgranatim rukama i iskrivljenim licima. Sa podignutim ~a{ama su mi nazdravljali.

- Haj, Ru‘do, ‘ivijo!

I ja sam podizao ~a{u. I Hule...

Ru‘a se protinjala prostorijom, pa bi se ponekad spustila na stolicu do nas i ja sam je gledao, kao kroz zamrzlo staklo i kao do maloprije Triko, d‘apao njena poluotkrivena prsa, a ona se kikotala izaziva~ki. Kurvinski.

- Iju, Ru‘do, {to si kvaran!

I Hule bi ponekad pru‘io ruku. – Oho – ho!

Onaj Rumenko je bivao sve glasniji i sve ~e{}e udarao pesnicom o sto. Grlio je Trika, unosio mu se u lice i mahao mu rukama ispred nosa.

- @ivota mi Enkovog, mio si mi k’o brat. Zna{ li ti, burko, da smo mi svoje? Ti si mi svojta, jadan!

Grlili su se «Mio si mi k’o brat», ne vode}i ra~una na prskanje iz ustiju.

- Donesi svojti pivo – udari Rumenko po stolu i boce se zaljulja{e.

«Kafana je moja sudbina», odjeknu sa radija.

- Popu{}i je |evojko! – vrisnu onaj momak i jednim potezom ruke sru{i sve sa stola.

Nekoliko par~adi stakla odsko~i do nas i mene malo piva poprska po licu.

Svi se u kafani umiri{e. Samo je sa radija odjekivalo «ona mi je mladost uzela»...

PRAZNA TEPSIJA

Druga polovina ljetnjeg dana sporo odmi~e. Omorina neprestano ste‘e svoje om~ice. Nekoliko ku}a kao iz {ake rasuta, pr‘e se u selu Prisoje. Sa blage strmine tumolo ‘mirkaju na prostranu dolinu ‘utnulih usjeva. Krivudava traka rijeke usahlih ‘ubora, smireno migolji. Smek{alim asvaltom magistralnog puta rijetko protutnji vozilo, raskidaju}i uljuljkanost. Iznad ku}a iskezili }osi bre‘uljci sa rijetkom klekom ili kr‘ljavim grabom. Ukazale se bre‘uljcima blje{tave stazice koje razgazi stoka tra‘e}i si}u{ne travke. Vahid se izgega uz krivudav put, zastade pred ku}om. Smireno otpuhnu. Otrije znoj rapavom {akom sa uzanog ~ela. Uscaklela mu se gusta crna kosa prepuna znoja i pra{ine. Baci sumoran pogled prema {tali. Vrata {tale zatvorena, reza nama~ena. Pri|e vratima, skide rezu, vrata {krinu{e. Krava za praznim jaslima odmahnu glavom. Stomaci joj ravni kao daska. Na izbo~enim kukovima zamalo bi se mogle torbe vje{ati. Tumolo njuknu. Vahid se, za trenutak, napuni ‘u~i. Duguljasto lice obuze rumen. Tresnu glavom, dodade poluglasno:

- Pate du{u nedu‘noj ‘ivotinji!

Po|e prema ku}i. K}erkica Sajma ga zasrete, obgrli rukicama preko bedara. Vahid se povi, prostruja{e mu trnci zamorenim kr‘ljavim nogama. Pogladi Sajmi bujnu zlatastu kosu zatiljkom. Prihvati mu se ona za zdepaste prste.

- Zna{ li {ta za maj~icu, pripita Vahid, upiljiv{i pogled u otvorena vrata ku}e.

- Kod Munibe je, kahveni{u, zraknu Sajma umiljatim pogledom prema Munibinoj ku}i, koja ~u~a{e na vrhu sela.

- Sama nadgleda{ ku}u?

- Meho i Alis otr~a{e na rijeku, br~kaju se zna{, odavno, ehe!

Dovedena voda plasti~nim crijevom stidljivo se izliva u brazdu. Isu{enom zemljom, brzo nestane. Vahid zastade. Slimi s nogu polovne

piro}ance. Zaznojene ~arape otpusti{e bajati vonj. Pogr~eni prsti nogu zborani kao kuvane kru{ke, dodirnu voda i sunce. Vahida golicnu prijatno osvje‘enje, pomisli mrzovoljno:

- Dubim na njima danima, neprestano ubacuju}i lopatom {oder na traku koja ga odnosi u drobilicu. U{i mi zagluvnu od neprestane lupe motora, a noge zakisele kao da gazim po baru{tini.

U|e sa Sajmom u kuhinju. Ostaci mirisa pe~ene pite dodirnu{e ga oko baburastog nosa iznad gustih brkova. Virnu u rernu {poreta. Prikova mu se pogled za pe~enu pitu ohla|enih limunli korica. Razli se o~as voda oko prorije|enih zuba. Zgusnuta blagost obuze mu ~itavo tijelo.

- Da ru~amo, Sajmo?

- Ogladnjela sam, jedva ~ekam da krckam korice pite. Spusti Vahid tepsiju s pitom pored {poreta. Odsje~e ove}e par~e sebi, drugo Sajmi. Prijatno se nahrani{e. Vahid uze hljeb iz kredenca, pokupi i ostalu par~ad, stavi na pitu. Zgrabi tepsiju, odnese u {talu. Iskida pitu i hljeb na par~ad, strpa u kotao, prinese kravi. Ona alapljivo po‘dera. Vrati se u kuhinju. Ostavi tepsiju u rernu, prekri salvetom. Ispru‘i se na patos. Postavi {aku ispod glave. Kolutnu nekoliko puta buljavim o~ima, zaroni u duboki san. Zahrka kao da se kamenje lomata u motoru drobilice. Razbudi{e ga o{tri koraci njegove ‘ene Irze. Gaza{e ~vrsto. Vrcka primijetno zadebljalim zadnjicama. Mini suknja joj iznad koljena. Tanka bluza zategla na otromboljenim grudima, ~ini se probi}e bluzu i sudariti se sa spolja{njom omorinom. Zagladila mu{ku frizuru. Ponosno odbija dimove. Kutija cigareta pal-mal i mobilni telefon joj u lijevoj ruci. Vahid bunovno razgleda. Smrknut pogled mu se zaustavi na Irzi. Ona mu podsmje{ljivo dobaci:

- Hr~e{, ku}a se trese! ^itava ku}a iz temelja!

- Priljegoh, premoren sam, omorina te{ka. A ti? Bila si negdje na pecanje. Blago razvu~e zadebljale usne, uzdi‘e vje|ama.

- Ne dopu{ta ti |avo da }uti{? Proguni vi{e tu jezi~inu! Svakog ~asa med da ispu{ta{, te bi dozlogrdilo!

- Previ{e si goli{ava za svoje godine?

- Neka sam, bi}u i vi{e! Razdragano utr~a{e Meho i Alis. Primijeti{e uozbiljeno maj~ino lice, za}uta{e. Zagledaju se u Vahida i Irzu boja‘ljivo.

- Vrijeme je ru~ku, tu smo na okupu. Vahid je dokon. Do|e s posla, zahr~e. Spusti se no}, isto. Ni{ta mu ne smeta! Zanovijeta tudijer kao neva u bolesti. Pratio bi besposlice, ali pre~a traka, uha! Podi‘e salvetu sa tepsije u rerni, zaprepasti se! Uzriki u Vahida, on se zakrenu, uozbilji.

- Pojede ti? Otrovni~e, gdje ti stade? Onolika pita? \avo ti je iz trbuha izio. Kad se naklopi{ na punu tepsiju, ne umije{ da se izmakne{! Ho}e{ da ti zategne pod svako rebro? Da te Bog dao za drugo {to kao jelo i dudoljenje, ne bi imao druga ravnog sebi.

- [ta si zaparadila pri~u? Nijesam bio sam. Ja, Sajma, ostalo krava domiri. Gladna sirota. Pripade jesti, opuha sve i jo{ da je bilo. Po kredencu svako par~ence hljeba i mrvice sitne dograbi, umlje.

- I kravi da mijesim pitu? Iskezi Irza pokrivljene zube.

- Ima, ‘eno, i ona du{u, mora da jede i pije. Vidi kako je povehla. Mogli ste je je nahraniti. Eno livada. Trava se posu{uje. Ako vam je dosadno ~uvanje, ima pripon. Samo je treba povesti. @mirnu okom, priprijeti prstom!

- Namjerava{ da joj duvam pod rep? E, ne}u da zna{!

- Ne to, ne! Nema njoj koristi od toga, jok! Izvedi je na livadu da pase i dosta. Umanji kafenisanje, samo malo umanji. Odmahnu Vahid {akama, prema Irzi, blago, mekano kao da je umiruje, a sam se nadima{e, jedva di{e.

- Ta mi se krava pope na glavu, gazi po temenja~i, gazi! Ne}u o njoj da vodim ra~una, ne}u i gotovo, imam pre~ega posla! Ho}u rahatom da di{em, gledam na o~i kao druge ‘ene, ~ovje~e! Zakora~i prema kredencu. Vidje da nema hljeba. Uspravi se prema Vahidu. Stavi ruke na kukove. Iskezi zube. Podrhtavaju}i ciknu:

- Zar i hljeb?

- Sve ona zbrisa kao me}ava! Ja pri~am koliko mogu, ti onako, pravi{ se gluha ili ne vjeruje{, uzmrda prstima desne ruke prema njoj.

- Krivalija, krivalija, pun li si jada i pakosti za moju du{u! Ne}e{ na tu ruku gospodara mi Boga, jok! Nastavi sijati bra{no uz neprestano mrmoljenje. Smijesi poga~u, stavi u elektri~ni {poret da se pe~e. Vahid povede kravu na livadu, pripe. Omorina polako jenjava. Vrati se ku}i. Muva se oko ku}e, zagleda ne{to, ~ini se u poslu. Nakloni se nekoliko puta na vrata kuhinje. Poga~a zamirisala, pe~e se. Irza okrene tepsiju, brzinom pokuca koricu, oslu{ne zvuk. Pretpostavi da je ve} pe~ena. Ugasi grija~e. Otvori rernu da se toplota sti{ava. Zagrijana lica iza|e da se osvje‘i. Okvasi ruke vodom iz crijeva. Pljusnu {akom vode po zajapurenom licu. Be~nu na djecu pod {ljivom iza {tale. Za to vremena Vahid upade ne~ujno u kuhinju. Zgrabi salvetom pe~enu poga~u. Omota izveh~alim d‘emperom, pohita prema livadi. Brzo je tutnu u grmen. Nastavi da {etka livadom kao da nije ku}i prilazio. Kad Irza vi|e da nema poga~e, pru‘i prkosan pogled prema Vahidu. Na ‘u}kastim o~ima nagrnu{e zajedljive suze. Skupi se na kau~i uz duboko uzdisanje.

Sunce ve} sjeda na vrhove Bjelasice. Vahid otkide sebi ove}e par~e poga~e, otpo~e ga grickati bez prismoke. Otkide i Sajmi, koja ga prata{e u stopu, govore}i za sebe:

- Sajma je mala, nejaka. Nije u stanju da obavlja nikakav posao, njoj treba ve~era. Ostatak poga~e iskida pred kravom.

Cvr~ci zatrubi{e svoje omiljene pjesme. Vahid se vrati ku}i. Priveza kravu, smireno u|e u sobu. Irza ga probada cini~kim pogledom. Kraj nje Meho i Alis, trljaju prste, napu}ili usne, namr{tili obrve.

- Ostavi nas bez ru~ka i ve~ere, bezdu{ni~e? Zar ti nije ‘ao da djeca gladuju? Jo{ ro|ena djeca! Srce mi se cijepa!

- Ostavljate i vi kravu gladnu i ‘ednu! Vidite kako je te{ko gladovati! Nego recite bez nadgovaranja: ho}ete li paziti kravu ili da je prodam kako bi prekinuli svaki razgovor o njoj?

- Ne}u deverati oko tvoje krave na ovim ‘egama, nijesam ti najamnik, rekla sam glasno i jasno. Mogao si ~uti ako nijesi tvrdnuo na u{i.

- Prije udaje za mene, pazila si desetaktoro, hegala za njima svaki dan. Zalivale te ki{e i pr‘ila sunca. Ruke ucrnjele, ispucale. Obrazi li{aivi, a o~i krmeljive. Ponekad si ‘eljkovala i kap fri{ke vode. Podi‘e bradu prema Irzi, ‘mirnu, priprijeti prstom.

- E, to je bilo, Vahide, i pro{lo. A, {to pro|e, vi{e se ne vra}a, nego zaboravlja, prekriva vrijeme. Ne}u nikakvih obaveza. Dosta mi je {to se udadoh za tebe, dosta kao hladne vode! Gledam tvoje bagljive noge? Eto ti stopala i koljena iskrivljena van kao gudalo! Gega{ se pri svakom koraku i neprestano dudolji{! Prati{ mi svaki pokret, ne bi gore da sam ober kurva! Druga za tebe ni bi omjese~ila, jadni~e! Rodih ti troje djece, hej troje! Nijesi zahvalan, ne da{ mi odu{ka! Pognu glavu, odmahnu rukom.

- Dobro, dobro, ali je grehota nogom udariti u pun vagan i izvrnuti! Ako su mi noge ~uruk, grudi i glava je zdrava kao dren. Radim, istrajavam na poslu, donosim vam kao ptica pti}ima u gnijezdu. Tebe presrete sre}a, te se udade za mene. Porodi~no ste nakrivo nasa|eni. Eno ti brat Aljko napusti imanje u Koritima, stani se u Travniku. Zapustio kosu i bradu. Obukao ne{to tranjavih prnja, taba ulice. Na svakom koraku ispru‘a ruke, moli za sadaku. Prehranjuje se u zajedni~koj kuhinji od merhameta. Sa~ekuje dok posljednja osoba jede, potom moljaka za ostatak hrane da ponese ‘eni i djetetu. Do|e godi{nje u Korita, obi|e svaki zaselak. Vide ga kako je metnuo {e{ir na onu njegovu tikvastu glavu. Privezao ma{nu oko zdepastog vrata. Hvali se da ‘ivi begovski. Pi{e ne{to u kancelariji op{tine, a tamo ne ulazi. Gdje }e onakav me|u otmen svijet? Gata u ispijenu {olju kafe. Uzme drvce {ibice. Pokazuje gutice i crte prosu{ene kafe u {olji. Uzdi‘e vje|ama, mr{ti se, svako o~ekuje ne{to pametno. Otpo~ne li da pri~a, nastane smijuljenje, nema rije~i valjane! Imanje mu zapu{teno, raste trn i kleka.

- Aljko ti nije na vaganu! Mufta~ te nije! @ivi svojim ‘ivotom! Nemoj da mu ime spominje{. [ta ima{ kome da ka‘e{? Samo ti ostavi djecu bez ve~ere i niko vi{e! Vahid osjeti mu~ninu, obori pogled. Prihvati glavu objema rukama. Bubnjale su mu u u{ima Irzine rije~i o djeci i ve~eri! Malo spava u toku no}i, ali je ustao rano. Ne ode na posao, nego povede kravu na obli‘nji pijac i prodade. Vrzma mu se u glavi jedna misao:

- Ste~eno je lako urvati, ali je te{ko sticati! Poslije nekoliko dana, osjeti{e potrebu za mlijekom. Djeca ~esto grickaju suvo par~e hljeba. Irza pije kafu bez {laga, gorka joj. Zgrabi mobilni, pozva nekolike kom{inice. Dogovori se sa Munibom da joj {alje mlijeka za prodaju. Vahid razumjede. Obi|e sve doma}ice u Prisoju, izdeklamova iste rije~i:

- Nemojte slati mlijeko Irzi, ne}u uop{te platiti! Ne}u i ne}u!

Mustafa A. Hamza

PJESME

To sam ja

Kada o~ekuje{ nekoga
Da do|e
Pa ga nema
To sam ja
Zaigrao se
Negdje me|u ku}ama
Onih {to nisu nestali
Draga moja
Zapri~ali smo se
I tako zaboravih
Da imamo samo
Re~eno vrijeme mi
Ta~no toliko i toliko
[to mi se neosjetno izma~e

Kada curice
Prvi put puste nave~e
Da iza|u bez psa
U {etnju gradom
To sam ja
Zadr‘ao o~i kradom
Na zvijezdama
Me|u ku}ama onih
[to nisu nestali

Draga moja
Oprosti

Samo nesretni ne znaju
Kako je ~ekati
Samo sretni ~ekaju.

U mir

Mi nijesmo nestali
[utjeli su mrtvi

Ima li nas tamo
pitali su ‘ivi

Ho}e li nas biti
Ho}e li nas skriti
Pod teret sje}anja
Ovo doba gluho

Ovo doba gluho
Ovo doba mudro

Ovo mo}no doba
Preko na{eg groba

Preko na{eg groba
Preko na{eg kraja

Preko kraja na{eg
Sred ovog beskraja

[to niti se gasi
Niti da se skrasi
Niti da izlije~i
Ove rije~i

Trka sa vremenom dobrim

Na ovom svijetu
Mogu objaviti
Da te vi{e nema
Da ti je tijelo
Tu spu{teno ostalo
Da ti je ime tu ostalo
No{eno vjetrom
Da ti je ostao trag
Na ovom svijetu
Svijetao

U ovoj borbi nejednakih
U ovoj trci sa mo}nim
Nejakih
Neravnopravnoj
Trci sa vremenom
Borbi protiv vremena dobrog
Potro{io ga nisam malo
Uludo
Potro{ilo me bezmalo
Ludog mladog
Ovo vrijeme dobro
Zapam}eno
Po golu
Zlu.

Zrno na{e pala~e

Mi sabiramo zrnevlje
Zrno po zrno
I kamenje
Kamen po kamen
Za poga~e
Za pala~e

A pla~e za nama
Izgubljeno
U prah i pepeo stvoreno
Zrno
I kamen
Na{eg hljeba
Na{e ku}e
Pla~e
Pla~e.

Zrnevlje

Dubokim metalnim glasom
S onog svijeta
Govorilo zrnevlje spremljeno
Za podjelu
Za brojanje
Gladnim ustima
Od sitih
Nadmenih i pripitih
Na mjestu pra{ine i vatre
I smrti
[to je nema nigdje vi{e
Nego tu gdje dijele zrnevlje
Crne ruke
Sa crnim noktima
Crnih lica
Pru‘enim rukama
Otvorenim o~ima i ustima
Nestalim
Sa ovog svijeta

Zaim Spahi}

PJESME

^ELI^NA KI[A NAD SARAJEVOM

Niko nije uhvatio prostor
Niti uspio da prekine vrijeme
Kad se {irila punina
I crna osmi{ljala praznina
Po~etak i kraj da sve‘e
Dok ni{ta ‘ivo ne gmi‘e
Prvobitnom skicom oblika
Ugradi{e mu veliko srce
I ureza{e rupu
Da bi moglo da stane
Duboko klancem planinske jame
Muze ljepote udari{e mu temelj
Granicama neodoljivih slika
Sa sre}nim zvijezdama
I lukom od ~istog neba
Velikim suncem iznad Bistrika
Ne slute}i mrak i Grozomore
Kako ga ljubomorno more
Sa svih strana
Iz zemlje vazduha i vode
Prije}i da ga umore
Kad se najbolje rascvjeta
Negdje po~etkom ljeta
Da mu zapale zvijezdu iznad glave
Rane nebo izvade o~i plave

Ugase sva svjetla zore
Pomra~e vidike
Vatrom stoglave a‘daje
Da nikad vi{e ne traje

LJEPOTICI BARA

Mnogo su vjekova
Grad kamene kule i gore
Morile vatre mu~nine i more
Neodoljiva gor~ina i grozomore
Sljepilo prostora bez dana
I prazno oko sa samo}om nara
Odbjegla ljubav ulice bez du{e
Sve do onog ~asa
Kad su boginje pravde
Vo|ene glasom proroka i tvorca
Prona{le tvoj lik
I bronzanim bojama zraka
Uzetih zalaskom sunca
Smjenom svjetla i mraka
Bijelim rukama zore
Da te o‘ive i stvore
Povrate ljubav i ljepotu
Cijelom Baru uz prostore
Tvojim ~uvanjem zamka
U srcu mandarina i maslinjaka

Ned‘ad Muratovi}

PJESME

NOVA DIMENZIJA

Da li zalazim ili samo prolazim
Kroz vrata {to vode iz mraka u svjetlost
Da u|em ili pro|em
Ne otkriv{i {ta me ~eka
Jer su odaje moje budu}nosti
Ono {to nekada presko~ih
Ne znaju}i da patim
Samo sujete svoje radi
Iskonska ljepota
Mojih zalutalih snova
I sve muze ove no}i
Tra‘e da im budem
Ja onaj {to ih vodi
U zatvore i u patnje
I da robujem njima
Poeziji i stihu
Što se sam name}e
A da ne znam kako

SLUTNJA

Ki{u ~ujem ne znam kako
Al osje}am kad je kasno
Kad je blizu

Br‘e i sna‘nije
Glasnije tmurnije
Boje njene sive zagasite

Kaplje nebo a lipa u gori
^eka sama da sunce zasija
I ~ini se sasvim joj svejedno

Ko i meni {to je
Kad dolazi ne{to
Tihim glasom ~ujno

Ruke moje majke
Sestra {to ih krije
Na rastanku bliskom

Valtazar Bogi{i} (7. decembar 1834, Cavtat - 24. april 1908, Senjska Rijeka), pravnik, profesor slovenskog prava na univerzitetima u Kijevu i Odesi, ministar pravde u vladi Crne Gore, plodni nau~ni poslenik, jedan od najve}ih znalaca slovenskog prava, autor i monumentalnog djela - Op{ti imovinski zakonik za Knja'evinu Crnu Goru (1888). U toku vi{egodi{njih priprema za izradu navedenog Zakonika, Bogi{i} je izvr{io obimna i raznovrsna istra'ivanja obi~ajnog prava u Crnoj Gori, uglavnom anketiranjem. U brojnim anketama o plemenima na vi{e mjesta se pominje problem 'ivota i rada Cigana u Crnoj Gori. Na osnovu toga, Bogi{i} je napisao i poseban rad - Slovenizirani Cigani u Crnoj Gori. Rad je napisan na srpskohrvatskom a zatim preveden i objavljen na njema~kom jeziku.

Kako navodi "ispisiva~ ankete" dr Niko S. Martinovi}, Bogi{i}ev rad nije prona|en na srpskom jeziku ve} samo na njema~kom. Bogi{i} je svoj rad na njema~kom objavio pod naslovom - Die slavisirten Eigenner im Montenegro u ~asopisu - Das Ausland - Überschau der neuesten Forschungen auf dem Gibiete der Natur-Erd- und Völkerkunde redigrit von Friedrich V. Hellnjald. Siebenundvierzigster Jahrgang. Nº 21 Stuttgard, 25 mai 1874. Uvodnik str. 401-406 na jedanaest stubaca.

List u kojem je objavljen ovaj ~lanak nalazi se u Bogi{i}evoj biblioteci u Cavtatu, katalogiziran u kutiji XX, fascikla 2 pod op{tim naslovom „Posebni ~lanci, gra|a i koncepti".

Rad je sa njema~kog na srpski jezik preveo prof. dr Branislav Nedeljkovi}, onda{nji nau~ni saradnik Srpske akademije nauka i umjetnosti na molbu Nika S. Martinovi}a 1954. godine. Ovaj prevod nalazi se u arhivi Biblioteke Istorijskog instituta Crne Gore, fascikla 242 i ovdje se kao takav prvi put objavljuje s na{im napomenama.

Branislav KOVA^EVI]

Valtazar Bogi{i}

SLAVENIZIRANI CIGANI U CRNOJ GORI

Kada prije izvjesnog vremena pa`nja na{ih ~italaca bija{e skrenuta na u~ena istra`ivanja carskog ruskog dr`avnog savjetnika prof. dr Valtazara Bogi{i}a o pravnom `ivotu Slovena slo`ena (Ausland 1873, br. 52), mi smo tada tome dodali saop{tenje da se on po nalogu Knjaza od Crne Gore i uz saglasnost ruske vlade uputio na Cetinje da bi tamo izradio zakonik za Crnu Goru. Mi nijesmo propustili da uputimo molbu na{em prijatelju-istra`iva~u da nas obraduje vijestima iz Crne Gore i dobismo prije nekoliko nedjelja donje pismo koje mi u vjernom prevodu u toliko radije ovdje objavljujemo {to dr`avni savjetnik Bogi{i} obra|uje u njemu, uprkos tome {to o Ciganima postoji i trajno se uve}ava knji`evnost - prema na{em saznanju jo{ potpuno nepoznatu granu ovog ~udnovatog naroda sa iscrpno{}u hvale vrijednom.

Ovde je njegovo pismo:

Cetinje decembar 1873

Po{tovani prijatelju!

Najzad na|oh slobodnog vremena da ispunim dato obe}anje i da Vam ne{to iz Crne Gore pi{em. Ali kada sam uzeo pero, nastade prije svega pitanje: o ~emu treba da Vam pi{em? ... Vrlo malo dolaze u obzir dru{tveno-pravne ustanove u Crnoj Gori, kojima sam posvetio naro~itu pa`nju za vrijeme mog du`eg boravka ovdje u zemlji, kao predmet moga izlaganja, jer - kao {to je poznato, one stoje me|u sobom u takoj unutra{njoj kauzalnoj vezi da bi se jedva moglo govoriti o jednoj jedinoj ustanovi a da se ostale ne spomenu i ~ak pri najletimi~nijem posmatranju moja bi korespondencija dobila lako obim jedne srazmerno omanje knjige.

Moram se dakle ograni~iti na jednu temu koja je podobna za ome|eno raspravljanje da ne prekora~i okvire obi~nog pisma, ali koja istovremeno

nije li{ena svakog interesa za etnografske studije, kojima Vi posve}ujete naro~itu pa`nju. S obzirom na sve te okolnosti ho}u da Vam ne{to pi{em o Ciganima koji sada `ive u Crnoj Gori.

Besumnje Vam je poznat onaj niz interesantnih rasprava o Ciganima, koje je prof. Miklo{i}[1] objavio prije otprilike jedne godine u *Spomenicima carske akademije nauka u Be~u* (Denkschriften). U jednoj od ovih rasprava po{lo je za rukom izvrsnom nau~niku da iz jezika (govora) Cigana - uklju~uju}i tu ~ak {panske LJitanos – izvu~e jedno stotinu slavenskih i gr~kih rije~i i na osnovu ovih ~injenica do{ao je do zaklju~ka da su svi Cigani - rasejani danas na zapadu Evrope - u vrijeme njihove glavne seobe du`e vremena proboravili na Balkanskom poluostrvu, prije no {to su prodrli u zapadne oblasti evropskog kontinenta. Slavenizirani Cigani Crne Gore koji su do sada izmakli, istinu govore}i pa`nji etnologa, potvr|uju sada ovu pretpostavku Miklo{i}a u punoj mjeri.

Crnogorski Cigani (srpski Ciganji = Ciganji?) govore isti jezik, ispovijedaju istu vjeru, odijevaju se na isti na~in i imaju uop{te iste naravi i obi~aje kao i ostali Crnogorci od kojih se razlikuju samo time {to se isklju~ivo bave bravarskim i kova~kim zanatom, tada izvjesnim ograni~enjima u njihovom politi~kom i dru{tvenom polo`aju kao i sklopom i pojedinim razli~nim obele`jima njihove tjelesne konstitucije. Stalnost boravi{ta (domicila) dovr{ava sli~nost sa Crnogorcima, dok ih ova osobina potpuno odvaja od njihovih pravih plemenskih drugova, koji - kao {to je poznato - jo{ i danas vode skita~ki `ivot. Oni pritom nikad ne napu{taju rodno selo, ~ak i kada one iste okolnosti koje proizvode seobu zanatlija iz gradova, tj. nedostatak posla i pretek radne snage (postoje), njih (te okolnosti) ne primoravaju na seobu.

[to se ti~e broja Cigana koji `ive u Crnoj Gori nije ga lako odrediti stoga {to oni ne podle`u ovdje, kao u susjednim oblastima, porezu za obavljanje zanata; ne postoji ni posebni registar za njih. Ali uzme li se u obzir pribli`na cifra uzanatskih porodica, koje `ive u svakoj kapetaniji to bi ovaj ukupan broj jedva prelazio 500 du{a.

Jedini jezik kojim oni govore je srpski, i dodu{e oni ga govore sa izvanrednom pravilno{}u ~ak sa crnogorskim akcentom i sa lokalnim provincijalizmima; samo {u{tavi glas *s* izgovaraju nepravilno kao *{*, na pr. mjesto *sit* ka`u *{it*, mjesto *sunce* - *{unce*, i stoga Crnogorci nazivaju ovaj pogre{ni izgovor onomatopejski: {u{kati po ciganski. Pravi ciganski

1 Miklo{i} Franc (1813-1891), slovena~ki slavist, jedan od najve}ih slovenskih filologa, tvorac uporedne gramatike slovenskih jezika; profesor Univerziteta u Be~u; nau~nik {irokog obrazovanja i interesovanja.

jezik - kako me uvjeravaju - niko, ~ak niko od najstarijih ne razumije; oni uop{te pori~u svaku srodnost sa pravim nomadskim Ciganima, koji povremeno pro|u kroz zemlju i govore o njima sa neskrivenim nipoda{tavanjem (preziranjem). Da ne bi uvrijedili doma}e Cigane svaki pravi Crnogorac nikada ih ne naziva *Ciganjinom*, ve} me{tar, ili majstor; kao eufemisti~ki naziv Cigana upotrebljava se u Crnoj Gori ime Je|upak (Egip}anin).

[to se religije ti~e, tu se osvedo~uje isto {to je i drugdje primije}eno u pogledu Cigana, naime da oni svuda ispovijedaju vladaju}u religiju. U srpskim i arbana{kim grani~nim zemljama, u kojima preovla|uju Turci, Cigani su najve}ma muhamedanci. I ja sam primijetio u Podgorici - gradu Srpske Albanije udaljenom od crnogorske granice ~etvrt sata - da svi tamo{nji Cigani kova~i, premda po jeziku slavizirani, ipak su bili bez izuzetka muhamedanci. Da li jo{ igdje su sa~uvali ostatak njihovog mnogobo`a~kog kultusa, nijesam mogao posmatrati; koliko znam, ipak, odre|eno oni slave na isti na~in kao i sami Crnogorci pojedine propisane religiske obi~aje Slavena, onako kako su se ovdje u Crnoj Gori odr`ali vi{e no drugdje (na pr. kompliciranі obredi badnjaka o Badnjem ve~eru). Uprkos ovih mnogobrojnih dodirnih ta~aka Cigani se nijesu nikako stopili sa glavninom doma}eg stanovni{tva, ve} su {tavi{e do dana{njeg dana odr`ali se kao potpuno izdvojena individualnost ili ta~nije kao etnografski fragment.

Kao {to je ve} gore pomenuto, svi se crnogorski Cigani bave kova~kim zanatom, i njihov polo`aj kao takvih u plemenu, kao vrsta i na~in pla}anja naknade za ura|eni posao su tako osobeni da se ovdje ne mo`e u to podrobno ulaziti. Ciganin kova~, koji se nastani u odre|enoj op{tini, smatra se u izvjesnoj mjeri kao javni funkcioner; pleme mu podi`e radionicu (viganj) i snabdijeva istu sa nakovnjem, Lochbank (mijehom ?) i svim ostalim potrebnim alatima. Na isti na~in vr{i se i njegovo ispla}ivanje povremeno (uzgredno) kao i javnih slu`benika. Ciganin dobija naime od svake porodice u plemenu godi{nju doznaku u naturi, ~iji kvantitet se mijenja, zavisi od koli~ine i dobrote, valjanosti rada, koji on mora pru`iti u toku godine eventualno odnosnoj porodici. Ova doznaka varira i prema mjestima. U Katunskoj nahiji porodice bez konja pla}aju op{tinskom kova~u godi{nje 12½ funti[2] (litre ?) p{enice i kotur sira; one koje imaju konja daju 25 funti za svakog konja i osim toga za svakog mu{kog radnika koji `ivi u porodici 12½ funti p{enice. Ova pomo} /prilog/ zove se uljetica, ne{to kao godi{nja nagrada, po{to se usljed toga izjedna~avaju

2 Funta, mjera za te`inu. U Austriji i Njema~koj iznosila je 500 grama; u Engleskoj 453.

otprilike sa popovima, nazivaju oni kova~nicu *bir*[3] po pravilu, pod ~im se isklju~ivo misli na godi{nju da}u popovima, a birovnici - porodi~ne starje{ine koji im ipsla}uju ovo godi{nje izdr`avanje, dok se pod posljednjom rije~i ima razumjeti samo platac popovskog davanja. Time dalje i par~e sa strane (dodatak) uz epitrahiljsku da}u ne bi nedostajao tako|e; obi~ajem je utvr|eno da onoga dana kada kova~ radi ova mu mora dati hranu (ko{tu) u dovoljnoj koli~ini i dobro pripremljenu, jer ina~e se izla`e opasnosti da mu majstor pokvari komad, koji upravo ima u radu. Osim toga je jedan ~lan porodice obavezan da poma`e prilikom pokretanja mjehova i ~esto majstor pu{ta improviziranog kalfu da vi{e radi nego on sam {to ~ini. Ovo provizorno kalfenstvo nikome ne izgleda kao ne{to nedostojno, dok vr{enje kova~kog zanata kao profesije va`i kao najve}e poni`enje ~ak za najsiroma{nijeg Crnogorca; o~evidno ovo poti~e odatle {to taj posao obavljaju isklju~ivo Cigani. I dogodilo se tako da kada je prije dvije godine crnogorska vlada u Rijeci podigla fabriku oru`ja (barutanu ?)[4] i htjela da tamo namje{tenim inostranim radnicima da doma}e kalfe i pomaga~e (pomo}nike), moralo se pristupiti prinudnim mjerama da bi se uop{te postiglo da se {egrti dadu (dodu{e najsiroma{niji u cijeloj zemlji) prima}i vr{enju toga uostalom dobro pla}enog posla.

Sastav (sklop) ciganske porodice je skoro potpuno sli~an ustrojstvu crnogorske; isto su tako, mutatis mutandis, prava i du`nosti pojedinih ~lanova porodice u odnosu na pol i starost ista; takva izbornost drugog porodi~nog starje{ine ili starje{ice, pravilo isklju~ivog prava posjeda u korist mu{kog potomstva, solidarna odgovornost svih ~lanova porodice za jednog u pogledu privatnopravnih obaveza; sli~ni su kona~no propisi o diobi naslje|a itd. Imena pojedinaca kao i prezimena porodica poklapaju se, isto tako, sa onima Crnogoraca, na primjer Savo Lazov, Lazo Kurtovi}. Imenom plemena u kome `ive, ili bratstva, u kome u`ivaju specijalnu za{titu, ne smiju se ipak slu`iti, jer genealo{ki uzeto, nikada nijesu pripadali istome, kako }emo kasnije vidjeti. Ali upravo usled ove zabrane i prema poznatim Horacijevim stihovima “ruimur in vetitum” itd. svaki od ovih je prionuo (revnostan) takvim mjestima gdje nije poznat, da se ukrasi imenom odnosnog plemena ili da simulira srodstvo sa ovom ili onom izvornom crnogorskom porodicom.

---

3 Bir, prinos koji su pla}ali poreski obveznici za izdr`avanje pravoslavnog sve{tenstva; prvobitno se davao u naturi (`ito, namirnice i dr.), kasnije u novcu; njegova visina je odre|ivana zakonom.

4 Oru`na radionica izgra|ena je 1865. na Rijeci Crnojevi}a.

[to se ti~e ekonomsko-gra|anskih prava, Cigani ih u`ivaju u potpunoj mjeri i u`ivali su ih ne manje za vrijeme vladavine plemena; saobrazno tome oni su mogli i mogu ste}i ba{tine kao i druge imobilije (nekretnosti), raspravljati pred sudom i sa njima se postupa kao sa ostalim Crnogorcima. To ne va`i za izvjesne dru{tvene i politi~ke odnose. Tako, oni su li{eni jo{ uvijek jus connubii sa ostalim Crnogorcima, i premda o tome ne postoji nikakav pisani zakon, ~ak uprkos usrdnih nastojanja sada{nje vlade da stvori potpunu ravnopravnost, te{ko da bi najsiroma{niji Crnogorac spustio se na to da Ciganinu da svoju k}er za `enu, ili da se o`eni Cigankom, ma koliko ova bila lijepa i bogata. Ovo je utoliko dublje prodrlo u narodnu svijest i ~ini tako ~vrsto ukorijenjeno obi~ajno pravo da ~ak vezivanje izme|u prognanih Crnogoraca i Cigana domorodaca ~ini se njemu kao impedimentum dirimens, premda su poslednji, kako je re~eno, iste vjeroispovijesti sa njime. Sada{nji mitropolit Crne Gore Ilarion[5] ispri~ao mi je u vezi sa ovim jedan izvanredno karakteristi~an slu~aj, koji mu se dogodio kao sudiji u njegovoj praksi u bra~nim stvarima. Dvije siroma{ne bjelke tj. bijele djevojke tako se nazivaju crnogorske `ene kao protivnost Cigankama, koje nijesu imale niti roditelja niti krova i osim toga bile su sumnjivoga poziva, upoznale su dva imu}na mladi}a Cigana i pristale su kona~no da se za njih udaju. Mjesni svje{tenik, ne vide}i nikakvu zakonsku smetnju vezao ih je na zakonit na~in brakom. Po proteku nekoliko mjeseci, kada su se obje bjeljke dobro odjele i zasitile i kada im je uz to prilikom neke sve~anosti bilo ba~eno u lice prezrivo ime Ciganke pokaja{e se zbog sklopljenog braka i do|o{e na Cetinje kod Mitropolita da kod ovoga podignu tu`bu protiv punova`nosti njihovog braka, pri ~emu su isticale error conditionis tvrde}i da prije svadbe nijesu znale da su njihove |uvegije Cigani bili. Po sebi se razumije Mitropolit im je odbacio njihove tu`be kao ni{tavne za poni{tenje braka, objasniv{i im da ono {to su istakle nipo{to nije dovoljno da uti~e na zakonitost braka. Na to su se morale svakako vratiti ku}i, gdje jo{, u ne{to naru{enoj harmoniji, `ive sa svojim mu`evima, ali istovremeno nastavljaju da snose posledice capitis deminutio koju im je donio njihov prenagljeni korak.

Potomci takvog „mije{anog“ braka, ~ak ako nastave da se `ene samo sa pravim Crnogorcima, smatra}e se jedva pravim Crnogorcima i u petoj generaciji. Me|utim, ne smatra se kao nedopu{teno stupiti u duhovno srodstvo sa jednim Ciganinom, mo`da da dr`i njegovu djecu na kr{tenju, jer

5 Ilarion Roganovi}, crnogorski mitropolit od 1860. do 1882. godine.

ovo involvira izvjestan za{titni~ki odnos, ali ne obratno, stoga bi se r|avo tuma~ilo kada bi jedan Crnogorac uzeo Ciganina za kuma svojoj djeci.

Ima prili~no mnogo Cigana koji su svojim zanatom za{tedjeli izvjestan kapital, kojim kupuju ba{tinu (zemlji{ta) koju obdjelavaju ili pomo}u svojih ~lanova porodice ili pomo}u pla}enih radnika za njihov ra~un. Takvo pravo, ba{tinu u opsegu doma}eg plemena ste}i, oni imaju tu i tamo ve} od vremena plemenske vladavine, premda Crnogorci koji pripadaju ostalim plemenima nemaju to pravo po{to je postojalo tzv. pravo pre~e kupnje u korist srodnika, susjeda i ostalih plemenika. Povrh toga Cigani imaju, kao stalni gosti, pravo ispa{e i drvosje~e za ku}ne potrebe na op{tinskim posjedima; ali kada se ipak pristupalo diobi oranica, {uma i livada plemena, oni u tome nijesu mogli u~estvovati.

Po{to se vojna slu`ba (obaveza) u svim vremenima u Crnoj Gori shvatala ne kao teret ve} kao javno pravo, Cigani nijesu bili nikako obavezni da u njoj u~estvuju, naro~ito za vrijeme vlasti plemena. Ipak, s druge strane, nijesu bili isklju~eni iz prava no{enja oru`ja - oduzimanje ovog prava va`i u Crnoj Gori kao gra|anska smrt, - isto tako smjeli su i}i dobrovoljno u rat. Od ovog poslednjeg ovla{}enja oni su ~inili upotrebu samo tada kada je cjelokupno pleme opremalo se na vojni pohod, naprotiv u~estvovali su veoma rijetko u poduhvatima ~eta (tj. hajdu~ija na neprijateljskoj teritoriji), mo`da zato {to zajednica sa Ciganinom pri takvim plja~ka{kim poduhvatima nije bila rado gledana.

U punoj saglasnosti sa re~enim stoji i to {to Cigani ne tra`e za sebe javne slu`be. Èak, ko ustrojstvo plemena u Crnoj Gori u njegovim osnovnim na~elima poznaje, kao i vrstu i na~in kako se zadobija uticaj, mjesta, slu`be u op{tini, plemenu i u dr`avi bio bi za~u|en kada bi Cigani bili pripu{teni u javnu slu`bu. Oni, ipak, mogu u~estvovati na skupovima op{tine i plemena, pri ~emu najve}ma igraju sasvim pasivnu ulogu po{to bi predlozi jednog „Je|up~anina“ mogli zaista izazvati samo smijeh. Sadanja vlada dala je vi{e puta medalje za hrabrost Ciganima, koji su se istakli u borbama sa Turcima. Uprkos najbolje volje, vlastodr`ac (Gospodar) ne bi mogao, ipak, u novoj organizaciji vojske dati ni najneznatnije mjesto jednom Ciganinu. Uzrok tome je lako doku~iti. Najneznatniji Crnogorac je od vajkada naviknut da se zami{lja plemenitiji od najimu}nijeg Ciganina, ~ak, on mu se ruga u svakoj prilici; kako bi se tu mislilo na podvrgavanje zapovijesti ovog poslednjeg? Zar to ne bi moralo imati naj{tetnije dejstvo na disciplinu i pokoravanje (subordinaciju)?

Energiji i politi~kom smislu za takt pokojnog knjaza Danila po{lo je za rukom da ukine jedan poni`avaju}i obi~aj koji je teretio Cigane u

crkvenom pogledu za vrijeme vladavine plemena. Nijedan od njih nije imao pravo ukopa na op{tinskom groblju. Na sve prigovore tada nadle`nog mitropolita da su i Cigani ljudi, ~ak, isto tako ortodoksni hri{}ani kao i sami Crnogorci, odgovarao je narodni glas da je jedan Ciganin bio onaj koji je iskovao tri klinca kojima je Hristos bio razapet, da stoga nebeska kletva tereti cio rod i da nije prikladno dati kostima prokletih ljudi pribje`i{te u svetom hladu crkve. Knjaz Danilo raspolagao je uspje{nijim sredstvima nego oni mitropoliti, nije se dao pokolebati gornjim argumentima i ukinuo je netolerantni obi~aj; stoga se ima smatrati ve} vi{e godina kao ukinut.

Jedan drugi obi~aj, koji se isto tako na {tetu Cigana razvio a koji isto tako dolazi u opseg crkvenih odnosa, nije mogao naprotiv do dana{njeg dana, uprkos najrevnosnijih nastojanja odnosnih vlasti izobi~ajiti. To je irregularitas originis koja Ciganinu uskra}uje, uprkos tome {to je on Hri{}anin, da te`i za duhovnim redom (da postane duhovnik). Predrasude, koje vladaju u narodu, naro~ito su sna`ne u ovom odnosu i proizvode sli~na dejstva kao ona koja osuje}uju ravnopravnost u vojnoj oblasti.

Iz svega re~enog mo`e se na prvi pogled lako do}i do zaklju~ka da je polo`aj Cigana u Crnoj Gori, osobito za vrijeme plemenske autonomije, bio potpuno nepodno{ljiv i da im nijesu bili sigurni ni imovina, niti brak niti ~ak `ivot. Me|utim, takvo mi{ljenje bilo bi potpuno pogre{no. Prvo pod plemenskim ustrojstvom radovao se Ciganin za{titi cijelog plemena, jer je on bio ne samo kao koristan i ekonomski neophodan individuum, ve} svojim polo`ajem nije izazvao nikakvu zavist, a s druge strane bija{e smatran kao stalan gost. Osim toga, on je stajao pod specijalnom za{titom najbli`eg sa stanom glavara, koji ga je osiguravao protivu eventualnih napada pojedinih ~lanova plemena. Ova za{tita je bila tako strogo vr{ena da onaj ko bi Ciganina vrije|ao bio je odgovoran za to kao da je uvrijedio ~lana porodice za{titnika. Kod napada sa strane njemu su stajali uz bok cijelo pleme i naro~ito za{titnik, upravo kao i svakom drugom plemeniku.

Mi imamo, dakle, ovdje istu pojavu koja se pod istim odnosima svuda susre}e da se, naime, slabiji predaje/daje pod za{titu ja~eg pri ~emu ovaj smatra kao najsvetiju du`nost da brani {ti}enika protivu svakog. Iz toga proisti~u, naravno u toku vremena, raznovrsni posebni odnosi izme|u {ti}enika i za{titnika, koji su na raznim mjestima i pod uticajem raznovrsnih okolnosti mogli uzeti (primiti) tako|e i vrlo razli~ite oblike. Specifi~ni karakter ovih odnosa u Crnoj Gori bio je taj {to oni nijesu izazvali ni kod jedne strane niti prava niti du`nosti ekonomske prirode, ve} se ograni~avaju (svode) na moralnu vezu obostrane vjernosti i na

uzajamnoj obavezi pru`anja pomo}i. Pri tome svuda drugda, gdje su sli~ni odnosi postojali ili jo{ postoje - kao na primjer u Evropi srednjega vijeka ili danas na Kavkazu - va`i pravilo da, osim veze uzajamne vjernosti i za{tite, {ti}enik mora da kao u izvjesnoj mjeri naknadu za sigurnost koju u`iva pod pokroviteljstvom svoga gospodara-za{titnika, ovome pla}a odre|enu da`binu ili ~ini izvjesne periodi~ne slu`be (radnje) usled ~ega {ti}enik dospijeva ~esto u tegoban odnos zavisnosti ako ne i u formalno ropstvo. Stanje ovih odnosa u Crnoj Gori - koje sam uostalom u stanju da doka`em i kod pojedinih grani~nih albanskih plemena - ima - po mome mi{ljenju - najve}u sli~nost sa onim odnosima izme|u patroni i clientes (zacjelo ne oni clientes koji poti~u iz manumissio) kako je to u starom Rimu, naro~ito u vrijeme kraljeva i mo`da ~ak i ranije.

Kao posljedica, kao ne{to {to proisti~e iz ovog prostog obostranog odnosa za{tite mo`e mo`da biti shva}ena i neobi~na pojava koja se primje}uje u Crnoj Gori (sa nekim otstupanjima odigravala se svakako i u ve}ini starih slavenskih zakona) pri ~emu krv (cijena za glavu) za Cigan-ina iznosi ta~no toliko koliko i za najmo}nijeg glavara u plemenu.

Uo~i li se o{tro ovo {to je re~eno i uzme li se pritom u obzir gipkost (elasti~nost) i izvjesna dobro}udnost u karakteru Crnogoraca, to }e se svak slo`iti sa mnom da polo`aj Cigana u ovoj zemlji - kao etnografskog elementa potpuno razli~itog (posebnog) od starosjedelaca - svakako oso-bit, ali ~ak u vrijeme neograni~enog plemenskog ure|enja bio je daleko od toga da bude tegoban, po{to su odnosi tu putem obi~ajnog prava stvorili prilike (stanje) koje isklju~uje svaku samovolju ili ~ak tla~enje. Uz to, danas gdje organi redovne vlade (vlasti) {tite sve u istoj mjeri i obezbje|uju prava svakog pojedinca bez razlike, ve}ina gorepomenutih okolnosti prestale su da postoje a da }e za kratko vrijeme i posljednji ostatak (re-likt) postoje}ih u pogledu Cigana ograni~enja i{~eznuti, mo`e se sa pouzdanjem primiti s obzirom na sve {to se dogodilo u ovom pravcu.

Uzdr`avam se da Vam govorim o fizi~kom izgledu crnogorskih Ciga-na, jer pri postoje}oj te{ko}i da se putem bra~ne veze mije{aju sa sta-rosjedeocima lako je pojmljivo da je njihov tip sa~uvao sli~nost sa tipom njihove jo{ ne denacionalizovane plemenske bra}e; ipak ima se utisak da su crte lica kod njih vi{e markirane uop{te nego kod ostalih Cigana.

Svako pleme u Crnoj Gori ~uva u obliku tradicije uspomenu o svom vlastitom porijeklu i po{to se Cigani, mada rasijani po cijeloj zemlji ger-iraju (pona{aju, va`e) u svojoj cjelokupnosti ipak kao jedno pleme to su se odr`ala i me|u njima predanja o njihovom porijeklu. S obzirom na prostor ostavljam po strani sve ono {to narod pri~a o vladavini Cigana u

Egiptu, ~iji kralj je Farao itd., i ho}u moje pismo da zavr{im saop{tavaju}i ono {to se ovdje u zemlji govori o dolasku plemenskog oca Cigana u Crne Planine (= Crnu Goru).

U slu`bi bega od grada i teritorije Kola{ina (na crnogorskoj granici) Hasan-age bio je Ciganin po imenu Kurto, koji je bio dobar pjeva~ i guslar i stoga ga je ~esto gospodar njegov vodio sa sobom kada je obilazio oblast. Jednom kada je Hasan-aga utjerivao hara~ u oblasti Drobnjaka zaljubio se u lijepu popadiju u Drobnjacima. Hasan-aga, koji je osim Kurta vodio sobom i svoje pandure, iskoristio je otsustvo popa da bi u njegovoj ku}i preno}io u nadi da }e tako najlak{e posti}i svoj cilj. Uve~e sio je Hasan-aga sa lijepom popadijom za sto pri ~emu je pehar pjenu{avog vina ostalima nudio. Da bi gozba bila ljep{a naredio je Hasan-aga Ciganinu Kurtu da uzme gusle i da pjeva. Bez premi{ljanja Kurto je otpo~eo, po{to se upravo na{ao u sre}nom raspolo`enju za iprovizaciju, pjesmu koja po~inje ovako:

Zapoj dru`e zapomozi bo`e!
Pomozi ni agi Hasan-agi,
I njegovu drugu svakojemu
Zdravo bio i hara~ skupio
Zdravo do{o Kola{inu gradu!...

Jedva je Kurt zavr{io uvod svoje pesme, koju je ve} gotovu u glavi imao, kad Hasan-aga, od vina i ljubavi zagrijan i ~e`njiv da bi se {to prije na{ao u zagrljaju punom ljubavi lijepe popadije, prekinuo je Ciganina jednim osornim „Raspoj“. U datom slu~aju on nije ni{ta drugo mislio nego: „prestani da pjeva{!“. Ali sa ne{to zle volje to se da tuma~iti i tako: „zapjevaj pjesmu koja po~inje sa rij~ju raspoj!“ ili i: „izokreni smisao pjesme!“ Kurto koji je svoju pjesmu ve} bio dotjerao i bio veseo da mo`e pjevati, osje}ao se sasvim pojmljivo usljed osorne i neo~ekivane protivzapovijesti svoga gospodara uvrije|enim u svojoj pjesni~koj i pjeva~koj sujeti i smjesta, shvataju}i na zloban na~in u oba posljednja smisla rije~i „Raspoj“! otpo~e poslije kratke po~ivke opet:

Raspoj dru`e ne pomozi Bo`e!
Ne pomozi agi Hasan-agi,
Ni njegovu drugu ni jednomu;
Ni zdrav bio ni hara~ skupio,
Ni vidio Kola{ina grada!...

Hasan-aga se nanovo naljuti, ovoga puta zbog zlonamjernog tuma~enja i podmuklog izopa~avanja njegove zapovijesti, istrgnuv{i gusle iz ruku pjeva~a, zada mu uz to udarac po glavi. ^udan osvete zbog ove dvostruke uvrede Kurto napusti ku}u i obavijesti stanovnike Drobnjaka o sramnim namjerama Hasan-age prema supruzi popa, potsti~u}i ih istovremeno na osvetu. Razjareni podignu se svi mu{karci ponositog plemena Drobnjaka, zauzmu na prepad popovu ku}u i sasijeku na komade tu kako Agu tako i sve njegove pratioce; prema pri~i ni jedan jedini nije umakao.

Ali usljed toga Kurto nije se vi{e mogao vratiti u Kola{in ve} je tra`io uto~i{te u Crnoj Gori gdje se pokrstio i kasnije postao plemenski otac Cigana-kova~a, koji jo{ i danas `ive u ovoj zemlji.

@ivko M. Andrija{evi}
Zoran Stanojevi}

IZVJEŠTAJ "IŠLJEDNE KOMISIJE ZA IZVIĐAJ RAZNIH ZLOUPOTREBA U NOVOOSLOBOĐENIM KRAJEVIMA"

U prethodnom broju "Almanaha" (br. 17-18, 2001, str. 309-316) objavili smo dio referata I{ljedne komisije koji se odnosi na nasilno pokr{tavanje muslimana u Pe}koj oblasti. Ovom prilikom, a na inicijativu urednika "Almanaha", objavljujemo preostali dio ovog referata, koji se odnosi i na druge zloupotrebe crnogorske vlasti u novooslobo|enim oblastima (Ro`aj, Pe}, \akovica). Ovaj dokument prire|iva~i nijesu snabdjeli napomenama bilo koje vrste, smatrau}i da je on i bez njih razumljiv i upotrebljiv. Jedino su kao napomene date primjedbe kralja Nikole, koje je on prilikom ~itanja "Izvje{taja" stavljao na margine teksta. Ove kraljeve primjedbe u dobroj mjeri svjedo~e o njegovom odnosu prema u~injenim zloupotrebama vlasti kojoj je bio na ~elu.

Prire|iva~i

REFERAT

Komisija, odre|ena za izvi|aj raznih zloupotreba, kao: pqa~ka, razbojni{tava, utaja, kra|a, nasilnog pokr{tavawa i drugog u Ro'aju, Pe}i i \akovici a pripadaju}im im okolinama, od dana kad je u wima ustanovqena Crnogorska vlast, svr{ila je soj posao, te ima ~ast podnijeti Kraq. Vladi svoj referat o tome, {to je i po kome je djelu koji predmet pred wu do{ao, {to je po kome predmetu u~inila i {to misli da treba u~initi po onim predmetima, koji po wenom mi{qewu nijesu okon~ani.

I. Ro'aj

Omer ^olakovi}, Salija ^olakovi}, Nazif Jakupagi} i Arslan Molaetemovi} iz Ro'aja tu'e se, da su im prolikom prolaska Stanka Radovi}a sa dru{tvom kao ~lanova "Crvenog Krsta" uzeti 4 kowa za jahawe i pregon materijala "Crvenog Krsta" i da im nijesu vra}eni,

niti im data rekviziciona priznanica. Komisija je stvar uzela u postupak, kowe prona{la i neke povratila vlasnicima, a za neke uputila ih, da im vlasti dadu rekvizicionu priznanicu, te se po wenom mi{qewu ova stvar ima smatrati svr{enom. (Spisi pod broj 1. komisij. protokola).-

2) Jonus Hot, kao kmet, `ali se, da je, po naredbi presjednika op{tine ro`ajske, Mustafe Gani}a, dao na upotrebu „Crvenom Krstu“ tri kowa Emra, Ajra i Be}ka Hota i da mu nijesu ni vra}ani, ni data priznanica. Nare|eno predsjedniku op{tine da mu izda priznanice, te Komisija smatra da je ova stvar svr{ena. (Spisi pod broj 2. komisijskog protokola).-

3) Bahtijar [kreqa iz Javorova tu`i Panta Magdaleni}a iz Bogaja, da mu je uzeo 2 turske lire. Komisija je stvar ispitala i utvrdila, da je Bahtijar kupio u ro|aka Bajrama [kreqe vola za 4 lire, od kojih mu je dao 2 lire, a dvije mu, veli, odbio za neki dug, koji mu je dugovao prodavalac vola Bajram [kreqa. Ali po{to je taj Bajram [kreqa dugovao 2 lire Pantu Magdaleni}u, to se utvrdilo svjedoxbom svjedoka, da je Bahtijar odbio 2 lire Bajramu za dug Pantov, a ne svoj, po ranijem wihovom sporazumu, te je Panto uzeo u Bahtijara te 2 lire. Komisija je odbila Bahtijara od potra`ivawa prema Pantu, na {to je ovaj pristao, te smatra ovu stvar svr{enom. (Spisi pod broj 3.).-

4) Spise po tu`bi Begije [a}anove Zeki} protiv Bla`a Kusovca i Nikole Dabeti}a zbog poku{aja silovawa sprovela je u svoje vrijeme Komisija Gosp. Ministru Unutra{wih Djela uz svoj izvje{taj, te ne zna {ta je gospodin Ministar po wima u~inio. Po{to je utvr|eno, da nije postojalo djelo silovawa, ve} samo upada u ku}u, sigurno s namjerom na privolu oble`aja, makar i sa wenim pristankom, to je Komisija istog mi{qewa, kojeg i u svom ranijem izvje{taju. (Vi|i kopiju izvje{taja u spisima pod broj 4).-

5) Oso Pe}anac `ali se na Mira{a Dabeti}a - sreskog kapetana u Ro`aju - da mu je oduzeo jedno `drijebe za dr`avu, koje je kupio u jednog tur~ina Kola{inca i dao ga na zimnicu u selo Gri`icu. Komisija je vlasniku povratila `drijebe, po{to je platio zimnicu od 100 gro{a Rado{u \urovi}u, koji ga je po naredbi Dabeti}evoj zimio i smatra da je stvar tijem svr{ena. (Spisi pod broj 6).-

6) Daut Grahovac iz Veqeg Poqa `ali se na Zariju Joksimovi}a i Goluba Trifunovi}a, da su mu uzeli jednog vola kao prestavnici vlasti u okolini Ro`aja (u Tutinu i [tavici) i tra`i vola, ako mu nije uzet za dr`avu. U osustvu Zarije Joksimovi}a Golub Trifunovi} izjavi da su on i Zarija uzeli vola `alitequ u rekviziciju i da }e biti zapisan. Po{to Komisija nije mogla utvrditi je li vo rekviziran ili ne, to daqih koraka nije ~inila, te je mi{qewa da se ova stvar preda

nadle`nim vlastima za rekviziciju. (Spisi pod broj 8).-

7) Rexo Amzagi} iz Tutina `ali se da su mu Bla`o Popovi}, Golub Trifunovi} i Nikola Dabeti} uzeli 5000 oka sijena za svoju stoku i tri para opanaka za sebe kao prestavnici vlasti u okolini Ro`aja (Litavici i Tutinu). Saslu{an Nikola kao tada{wi {ef policije, priznaje da mu je oduzeto sijeno za rekviziciju i data mu priznanica, a da za opanke ne zna ni{ta. Komisija po ovoj stvari nije daqe preduzimala ni{ta, te je mi{qewa da se i ona uputi nadle`nim vlastima za rekviziciju. (Spisi pod broj 9.).-

8) Bahtijar [abanovi} iz @iv~a i Arif Asanovi} Hot iz Malindubrave `ale se na Bla`a Popovi}a, biv. kapetana u Tutinu, i wegova `andarma Osa Daci}a, da su ih - prvoga pri povratku iz Ro`aja, a drugog pri povratku iz mlina ku}i - sreli gorwa dvoica, povela sobom za Ro`aj i po{to su im uz put priprijetili da se otkup i da ih puste, pustili su ih, po{to su se otkupili za po 2 turske lire. Preslu{ani po ovoj stvari optu`eni Bla`o Popovi} i Oso Daci} izjavili su: prvi t.j. Bla`o Popovi}, da niti je koga od gorwe dvojice tu`iteqa sretao ni vodio sobom, a najmawe uzimao im{to, dok wegov `andarm Oso Daci} tako|e pori~e da su sretali i vodili sobom Bahtijara [abanovi}a, dok za Arifa Asanovi}a priznaje, da su ga od hana sa Godova poveli sobom za Ro`aj, ali da su ga sa vrh Brda Vu~anskoga pustili, po{to se otkukpio sa 2 turske lire. Pri suo~ewu Bla`o Popovi} ni{ta ne priznaje za obje stvari, Oso Daci} ostaje pri svom tvr|ewu, u koliko se ti~e Asanovi}a, dok im [abanovi} obojici u o~i tvrdi, da su i wega vodili sobom i uzeli i wemu 2 lire, pa ga pustili. Komisija je mi{qewa da se ova stvar preda redovnome Sudu na su|ewe. (Spisi pod broj 10.).-

9) [efto Fazli} iz Detana `ali se, da su mu Bla`o Popovi}, biv{i kapetan u Tutinu i [tavici i Golub Trifunovi} komandant bataliona {tavi~kog, uzeli 300 gro{a zbog toga {to ga je bio jo{ u tursko doba osumwi~io Osman Me}inovi} iz Detana, da je `ivio sa wegovom `enom, koju je on (Osman) otpustio bio, te je `ivjela kod svoje majke. Komisija je preslu{ala Bla`a Popovi}a i Goluba Trifunovi}a, koji priznaju, da su tu stvar, na tu`bu optu`ene `ene, uzeli oni da presude i, kako Golub tvrdi, uzeli od [efta 300 gro{a, a od Osmana 100 i dali ga onoj `eni i wenoj majci, kako Golub tvrdi, 300 gro{a, a on i Bla`o uzeli za sebe 100 gro{a, a, kako Bla`o tvrdi, da su uzeli samo od Osmana 100 gro{a, koje su dali `eni i majci joj, a za sebe da nijesu ni{ta zadr`ali. Po{to i [efto i Osman tvrde, da su im oduzeli Bla`o i Golub od prvog 300, a od drugog 100 gro{a, te se sla`u wihove tvvrdwe sa priznawem Golubovim, to je Komisija naredila, te su Bla`o i Golub povratili te dvije sume tu`iteqima, a za sam wihov

postupak zloupotrebe vlasti Komisija je mi { qewa da se predadu Sudu. (Spisi pod broj 11.).-

10) Ramo Ademagi} kmet iz Mitrova `ali se u ime svoje i svojih seqana: Mehmeda Murseqa i Sretka Dimitrijevi}a i to za sebe: da mu je uzeto 5 govedi od strane na { ih vlasti, a za Mehmeda Murseqa: da su mu Bla`o Popovi} i Golub Trifunovi} uzeli troje kowa, a za Sretka Dimitrijevi}a da mu je of. Mijo Lekovi} iz Ko~arnika opqa~kao sa vojnicima ku}u i uzeo mu dva vola i 5 oka duvana. Kako su ovo sve seqaci iz sela Mitrova, koja je sad u Srbijanskoj granici, a kako je isto selo bilo u na{oj granici, kad su Ramu uzeta goveda, to je Komisija na{la, da su Ramova goveda zavedena u protokol rekvizicije, te po tome predmetu nije daqe ulazila u stvari. Za kowe Mehmeda Murseqa ne priznaju ni Bla`o ni Golub, da su ih uzimali ni rekvizicijom ni ina~e, a kako Murseq nije predstao Komisiji, to ista nije daqe po ovom mogla ~initi istrage, a tako ni po stvari pqa~ke ku}e Sretka Dimitrijevi}a i uzimawa wegovih volova i duvana, po{to Sretko na poziv nije predstao Komisija je mi { qewa da se ovi spisi predadu nadle`noj vlasti za rekviziciju. (Spisi pod broj 12.).-

11) Ajro Pa{ov Mila~i} iz Kala~a `ali se protiv Sima Kastratovi}a biv. oblasnog upraviteqa, da mu je oduzeo srebrni revolver i dao ga svome ro|aku Milo{u \urovi}u, nehtjev{i vlasniku povratiti ni srebro s revolvera. Komisija je na{la revolver i naredila te ga predao Milo{ mjesnoj vojnoj komandi kao dr`avnu svojinu, pa smatra, da je ova stvar svr{ena. (Spisi pod broj 13.).-

12) Sefer Klimenta iz Detana `ali se, da mu je Radisav Tanaskovi} Bi{evac iz Detana, uzeo jednu kravu i 7 plasta sijena zbog neke sva|ejo{ iz turskog doba. Radisav izjavi da je to u~inio za to, {to ga je Sefer jo{ u tursko doba isjekao kosijerom, te, kad je na{a vojska do{la, da ga je Sefer ponudio sam na pomiru, on pristao i izabrali: Rahmana Ka~ara, Mamuta [a}irovi}a i Milana Velovi}a te ovi donijeli nagodbu da mu Sefer da kravu i sijeno. Svjedoci potvr|uju gorwe, ali je komisija ipak naredila, da Radisav vrati kravu i sijeno, a sa Seferom da stvar raspravi sudom, te Komisija dr`i ovu stvar svr{enom. (Spisi pod broj 14.).-

13) Ahmet ^olovi} iz Bi{eva, `ali se da mu je na `albu Sema Belojice iz Bukovice, zbog sva|ejo{ iz turskog doba, oduzeo Jevrem Delevi} kom. posade u Bi{evu 3 ovce i dao ih Semu, koji je za to dao Jevremu 2 bijele mexidije. Jevrem priznaje da ih je na tu`bu Semovu mirio i naredio, da ovaj da tri ovce; ali da se ne sje}a, da je za sebe uzeo od Sema 2 bijele mexidije. Po{to Semo nije bio preslu{an zbog nepredstanka Komisiji, Komisija je naredila Semu, da povrati ovce Ahmetu ^olovi}u, a wemu Jevrem Delevi} 2 bijele mexidije, ako mu ih

je dao. [to se ti~e odnosa me|u strankama, Komisija smatra stvar za svr{enu a u pogledu Jevrema Delevi}a za wegovo nenadle`no upu{tawe u su|ewe t.j. zloupotrebu vlasti, Komisija prepu{ta Kraq. Vladi da sa wim postupi prema uvi|avnosti. (Spisi pod br. 16.).-

14) Maksut Balota iz Vu~e`ali se na Rajka Maksimovi}a iz Popa, da ga je za neku staru sva|u od nazad 15-20 godina on tu`io Jevremu Delevi}u kom. posade u Bi{evu i da je ovaj presudio da Maksut da Rajku 1200 gro{a, koje je ovaj i dao u 7 brava i 2 krave. Jevrem priznaje, ali veli da su stranke do{le i dobrovoqno se nagodile. Po{to stranke i pred Komisijom izjavi{e, da su se dobrovoqno nagodile i da ostaju pri nagodbi, to Komisija nije htjela daqe ulaziti u stvar, te je smatra za svr{enu, kao da se od tu`be odustalo. (Spisi pod broj 16.).-

15) a) Juso Ko{ut i Zeno Jablanica iz Vu~e`ale se na Jevrema Delevi}a, da je prilikom kupqewa oru`ja preko wih dvoice uzeo 5 turskih lira od 5 seqaka turska iz Vu~e, koje ovi poimeni~no navode, a 4 bijele mexidije od dvoice seqaka, koje tako|e imenuju; b) Daqe, Ramo Rexovi} kmet iz Crnokrpa, `ali se u ime svoje kmetije, da je wemu li~no uzeo Jevrem Delevi} jedne ko`ne bisage u vrijednosti 5 bijelih mexidija; da je uzeo 2 ovna u [abana Asi}a; da je po naredbi Jevremovoj uzeo barjaktar Veli~ko Nedi} iz Pe{aca 7 turskih lira prilikom kupqewa oru`ja od sedam turaka seqaka iz Crnokrpa, koje ovaj imenuje; v) Na daqe Osman beg ^olovi}, brat [emsi-Pa{in `ali se, da ga je tu`io kod Jevrema Delevi}a kom. posade u Bi{evu neki Ugrin Zloglavac iz Lukavice, zbog neke rane od nazad 20 godina i da je Jevrem presudio da Osman da Ugrinu jedan revolver i junicu. No kako Osman nije imao revolvera, ponudio mu je Jevrem Delevi} svoj revolvevr i ovaj ga uzeo i dao Ugrinu, a Jevrem uzeo za svoju nagradu od oba parni~ara po jednu tursku liru. Suvi{e Osman veli, da mu Jevrem tra`i za svoj revolver 1000 gro{a, a ne kako su se pogodili 300 gro{a.

a) Po prvoj stvari t.j. po tu`bi Jusa Ko{uta i Zena Jablanice, Jevrem Delevi} ne priznaje da je uzeo one 5 turskih lira i 4 bijele mexidije, govore}i da su to podvale Turaka i qudi, koji ga mrze zbog zasluga ku}e Delevi}a. b) Po tu`bi Rama Rexovi}a priznaje da je uzeo bisage, ali veli na poslugu. Priznaje i za ovnove za koje veli, da su uzeti u rekviziciju, ali nikako ne priznaje, da je uzeo 7 turskih lira, za koje tvrde: Veli~ko Nedi} barjaktar, a tako i Zeno Jablani~anin, da ih je u wegovom prisustvu i Rama Rexovi}a primio Jevrem Delevi}, gdje je bio prisutan i poru~nik Radisav Veli} iz Doca kraj Berana, koji ne priznaje da je bio prisutan, i ako mu svi to tvrde pri suo~ewu. v) Po tu`bi Osmana ^olovi}a za pomiru wegovu sa Ugrinom Zloglavcom, Jevrem priznaje da je ~inio pomiru, u onom smislu, u kom Osman

i Ugrin tvrde; da je dao Osmanu svoj revolver, da ga ovaj da Ugrinu, ali ne po cijenu od 300 gro{a kako Osman tvrdi, ve} u 1000 gro{a i priznaje, da je od obojice uzeo po jednu tursku liru.- Odnosno sve tri ove stvari Komisija je naredila, te je Jevrem povratio bisage Ramu Rexovi}u; nardila je daqe, da Ugrin Zloglavac vrati Osman begu ^olovi}u junicu i revolver, Osman beg revolver Jevremu, a ovaj wemu pare, kao i da povrati one dvije lire strankama, uzete silom vlasti za svoj trud. [to se ti~e povra}aja onih 5 tu8rski lira i 4 mexidije uzete seqacima iz Vu~e i onih 7 turskih lira seqacima iz Crnokrpa, kao i zloupotrebe vlasti, Komisija je mi {qewa da se Jevrem Delevi} preda sudu na su|ewe a prethodno predla`e da ovaj ~ovjek u budu}e bude daleko odstrawen od svake du`nosti u ma kakvoj dr`avnoj slu`bi, jer i prema dosle navedenom i prema onom, {to slijedi u ovom referatu, vidi se, da je ovo veoma opasna li~nost. (Spisi pod broj 17.).-*

16) Andra{ [utkovi}, Zeno Ledini} i Asan [utkovi} u ime svoje i seqaka sela Radetine `ale se na Jevrema Delevi}a, kako ih je prilikom kupqewa oru`ja vezao i zatvarao, {to mu nijesu imali dati osje~enu globu u novcu za na|ene pu{ke i da je po svemu tome ipak uzeo, kako oni i wihovi svjedoci u o~i Jevremove tvrde. Andra{u [utkovi}u 3 bijele mexidije, Asanu [utkovi}u 2 bij. mexidije, Qatu Ledini}u 45 gro{a, i nekijema jo{ da je bio uzeo ranije po dvije lire pa su ga optu`ili brig. Avru, te ih je vratio. Jevrem, razumije se, ni{ta od ovoga ne priznaje, ve} veli, da mu se podme}e, premda priznaje za one dvije lire, za koje je bio optu`en, te ih je morao vratiti, pa je Komisija mi {qewa da se stvar preda sudu. (Spisi pod broj 18.).-

17) Asan ^olovi}, Najo Lu~anin, Adis Lu~anin, Dervi{ Sinanovi} i Selman ^olovi}, seqaci iz Radetine i Bi{eva, tu`e Jevrema Delevi}a i to: a) Asan ^olovi} da mu je uzeo Jevrem jednu tur. liru, koju je ovaj htio poslati svom zarobqenom sinu u Podgoricu; daqe veli, da mu je Jevrem uzeo 130 gro{a, koje mu je bio kao dug od vune, uputio Zarija Joksimovi} iz Berana i da mu je jo{ uzeo banku od 10 perpera, koju je dugovao Luki Popovi}u, pa je Luki morao druge pare dati. Jevrem priznaje sve tri stvari, govore} i da je onu liru dao svome sinu, da je ovaj uputi sinu Asanovu, pa ne zna je li je uputio, a za one dvije sume od 130 gro{a i 10 perpera, da ih je prebio za svoje neko du`ewe. Po{to je Komisija uvidjela, da nema toga du`ewa koje Jevrem navodi, naredila je da Delevi} povrati sve tri sume ^olovi}u.

b) Najo Lu~anin tu`i Jevrema da mu je na silu iznudio dva vola za 710 gro{a, od kojih mu je dao 172 gro{a, a veli da su mu volovi davali 9 lira. Jevrem priznaje da je uzeo volove a da mu jo{ nije izdao 26 1/2

* Zahtjevam po{to sudovi svr{e svoje sa ovim skotom da ga izvedu predamnom da mu pasje o~i vidim. KN (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

gro{a, ali da ih nije uzeo na silu. Komisija je naredila da do kona~nog spora Jevrem izda odma po 26 1/2 gro{a. v) Adis Lu~anin tu`i Jevrema da mu je na tu`bu Jevrema Vu~kovi}a iz Grinice oduzeo jednu kravu i da Vu~kovi}u, jer ga je ovaj obijedio da mu je u tursko doba ukrao Adis ovna. Jevrem priznaje stvar te je Komisija naredila Vu~kovi}u da povrati kravu Adisu Lu~aninu. g) Dervi{ Sinanovi} tu`i Jevrema da mu je na tu`bu Vu~i}a i Bogi}a Veqovi}a iz B. Crkve oduzeo 6 brava i da wima zbog neke sva|e iz turskoga doba, a da mu je za svoj trud uzeo 2 mexidije. Jevrem priznaje, da je taj i takav namir ~inio izme|u wih, ali ne priznaje, da je uzeo za sebe dvije bijele mexidije, premda to tvrdi i wegov ortak Mujo Ku~. Komisija je naredila, da Veqovi}i povrate brave Sinanovi}u, a tako isto, da mu da Jevrem dvije mexidije.

d) Selman ^olovi} tu`i Jevrema da mu je na tu`bu Mihaila Veqovi}a iz Bijele Crkve uzeo 6 ovaca i dao Veqovi}u za neku wihovu sva|u iz turskoga doba. To tvrdi i Mihailo Veqovi} i suvi{e dodaje, {to mu i svjedoci potvr|uju, da mu je za taj namir uzeo Jevrem 2 bijele mexidije, a `andarm Jevremov 4 gro{a. Jevrem, razumije se, ne priznaje, da je uzeo 2 mexidije za sebe, te je Komisija naredila da Veqovi} vrati brave, a wemu Jevrem 2 mexidije. Po cijeloj ovoj stvari Komisija predla`e da se za zloupotrebu vlasti Jevrem Delevi} preda sudu na su|ewe. (Spisi pod broj 19.).-

18) Selim Aqu{ov iz Jablanice `ali se, da ga je Mira{ Dabeti}, sreski kapetan u Ro`aju, bez razloga uapsio za 3-4 sata i udarao kanxijom u tamnici. Dabeti} priznaje, navode}i za razlog, da je to u~inio zbog toga, {to ovaj nije priznavao {to je ostao du`an od desetka iz turskoga doba. Komisija prepu{ta Kraq. Vladi da postupi po uvi|avnosti, a za wu smatra ovu stvar svr{enom. (Spisi pod broj 20.).-

19) Alit Sutovi} iz Ro`aja tu`i Milovana Cemovi}a, da mu nije vratio kowa, kojega mu je po naredbi brata od brig. Avra dao, da odja{e do Pe}i. Komisija je prizvala Milovana Cemovi}a i naredila da vrati kowa ili 12 lira, koliko za wega Sutovi} tra`i; {to je ovaj i u~inio, te Komisija smatra ovu stvar svr{enom. (Spisi pod broj 25.).-

20) Selim Jablani~anin iz Gwila tu`i Nova Joksimovi}a, biv. predsjednika op{tine godovske, da mu je preko voqe uzeo kowa u zamjenu za svog kowa i dao mu 30 perpera. i ako je Novo isticao da mu je Selim kowa poklonio, a tako on wemu dao svog kowa i 30 perpera, Komisija je naredila, da Novo vrati Selimu kowa, a ovaj Novu wegova kowa i 30 perpera, te se ova stvar ima smatrati svr{enom. (Spisi pod broj 26.).-

21) Murseq Luboder iz Ro`aja tu`i vojnika Jevta Trifunovi}a iz Police da je na 2-3 dana po oslobo|ewu Ro`aja do{ao sam drugi u wegovu ku}u na jedan sat po pono}i i ugrabio mu 416 gro{a, 4 para ga}a i

ko { uqa i ne { to duvana. I za toga na 10-15 dana da mu je do { ao na konak sa dva druga Bogi} Radulov Bu}kovi} iz Dapsi}a i uzeo mu izjutra, pri polasku, sat pod izgovorom, da ga vrati. Jevto Tri funovi} ne priznaje da je dolazio ku}i Murseq inoj i ako Murseqa pri suo~ewu ostaje pri tome, da ga je ba { on opqa~kao. Bogi} R. Bu}kovi} priznaje da je no}io u Murseqe i uzeo sat, ali veli, da mu ga je Murseqa darivao kao ro|aku, a ovaj wegovoj `eni prsten kao snasi. Po prvoj stvari Komisija je mi { qewa, da se preda ista Sudu, a po drugoj po { to je Komisija naredila, te su stranke povratile jedna drugoj dar, te da se ista ima smatrati svr { enom. (Spisi pod broj 27.).-

22) Emina, `ena Mula Jusufa iz Veqeg Poqa; koji je odbjegao, `ali se, da su joj: Bla`o Popovi} vr { . du`nosti kapetana u [tavici, Jevrem Delevi} kom. posade u [tavici, Nikola Dabeti} { ef policije, Golub Tri funovi} vr { . du`n. kom. bataliona u [ tavici, zapalili ku}u i ponijeli iz we svu imovinu i plijenili stoku. Komisija je stvar ispitala, optu`eni su priznali, govore}i da su to u~inili na osnovu naredbe tada { weg oblasnog upraviteqa u Ro`aju, Sima Kastratovi}a, a ovaj na osnovu naredbe Ministarstva Unutra { wih djela od 27. novembra 1912 god. broj 7483 kojom se nare|uje paqevina ku}a odmetnika i sekvest wihove imovine za dr`avu. Od stoke ne { to je zaklala posada u [tavici a ve}i dio upu}en je obl. upravi u Ro`aju aktom od 28-XII-1912. g. Komisija prepu { ta da Kraq. Vlada postupi po ovoj stvari prema uvi|avnosti. (Spisi pod broj 28.).-

23) Medo Fetaovi} Ku~ iz Ro`aja tu`i Milo{a Ciki}a iz Zagra|a, da mu je prodao neko sijeno, koje mu ovaj nije platio. Po { to je tu`eni bio otsustan u Podgorici, to Komisija uputi tu`iteqa na redovni Sud, kad se otvori, po { to se ne radi o pqa~ki, na { to je tu`iteq pristao, jer mu je i tu`eni obe}ao sijeno platiti kad je ~uo za Komisiju, te se ova stvar ima smatrati svr { enom. (Spisi pod broj 29.).-

24) Alija Sutovi} iz Ro`aja tu`i Quba \uki}a biv. sekretara vojnog Suda u Ro`aju, da mu je dao na poslugu kowa da odvede bolesnu sestru u Berane, te da mu ga vi { e nije vra}ao. \uki} priznaje i veli, da je kowa neko uzeo iz wegova sela, po svoj prilici vlasti prilikom rekvizicije, ali po { to to nije moglo biti istome uva`eno, Komisija je naredila po pristanku tu`iteqa, da mu \uki} izda priznanicu na vrednost kowa, koju oni odrede, te da mu ga docnije plati. To je i u~iweno i izdata priznanica na 4 lire, ~ime se ima stvar smatrati svr { enom. (Spisi pod broj 30.).-

25) Etem Hot iz Dolova tu`i Petra Kastratovi}a sa dru { tvom, da su mu u decembru pro { le godine plijenili 177 ovnova, 52 ovce, 26 { iqe`i i 13 koza sa 2 jarca, od ~ega mu je vra}eno od vlasti 40 brava,

a za ostatak re~eno, da }e mu se platiti o ~emu se poziva na Naxi bega Gani}a, tada { weg sudiju vojnog suda. Po{ to je Naxi beg Gani} izjavio, da je po ovoj stvari sudio vojni sud i dosudio Etemu Hotu 600 perpera naknade, to Komisija nije ulazila daqe u stvar, ve} je smatra svr{ enom. (Spisi pod broj 33.).-

26) Man Feratov Zeki} biv{ i pokr{ tenik iz Dolova, tu` i Nova Joksimovi}a, biv. kapetana, da ga je nasilno pokrstio i da mu je uzeo jednom 2 turske lire zbog nekog vola, za kojeg Man priznaje, da ga je ukrao prije tri godine u Jevrema Ze~evi}a iz Popa u dru{ tvu sa Muratom i Medom Klimentama, a drugi put mu je uzeo 1 liru i 12 gro{ a. Novo priznaje da je to na tu`bu Jevremovu u~inio i naplatio dio Manov u kra|i od 2 lire. Za onu 1 liru i 12 gro{ a Novo tako|e priznaje da mu ih je Man dao, ali da mu je to bio du` an od povremenih zajmova. Po{ to je Man Zeki} sjutra dan po preslu{ awu odbjegao u hajduke sa oru`jem, jer je bio ` andarm, to je Komisija po ovoj stvari prekinula daqi rad i smatra je svr{ enom. (Spisi pod broj 34.).-

27) Mi fto Kola{ inac iz Veqeg Poqa i Aqo Smailagi} iz Matipoqa, tu`e Bla`a Popovi}a biv{ eg kapetana i to prvi: da je Bla`o, po{ to ga je uapsio, uzeo u wegove majke 6 tur. lira preko kmeta Mamana Grahovca iz Veqeg Poqa, zbog nekih stvari, koje su kod wega (Mi f ta) na|ene, a bile su wegovog bratu~eda Sinana Kola{ inca, koji je bio pobjegao pred vojskom. Suvi { e da mu je Bla`o uzeo dva }ilima, 1 skupocjeni zlatni vezeni ogrta~ (miltan) i punu vre}u drugih stvari. Drugi tu` i Bla`a, da ga je na tu`bu Taira Koli}a iz Radu{ e, zbog naknade za nizamiju, zatvorio i po tome mu preko Maqana Grahovca, kmeta, uzeo 6 lira. Po prvoj tu`bi Bla`o priznaje da je mu~io Mi f ta zbog oru`ja, a po drugoj tu`bi veli da i ne poznaje Aqa Smailagi}a, ali da se sje}a da je sudio dvoici zbog neke nizamije, a u oba slu~aja ne priznaje da je i { ta uzimao od novaca, dok kmet Maqan Grahovac, preko koga je i { la naplata, tvrdi, da je obje sume od po 6 lira primio Bla`o. Po{ to je i ovo jedan tip, koji se pojavquje skoro u svim pqa~kama u ro`ajskoj okolini Komisija je mi { qewa da se isti preda Sudu na su|ewe. (Spisi pod broj 36.).-

28) Lativ Grahovac iz Matipoqa tu` i se, da mu je, po presudi Bla`a Popovi}a i Goluba Tri funovi}a, uzeo Radomir Ze~evi} iz P.... kravu i june, zbog neke sva|e iz turskoga doba i da su za sebe uzeli 200 gro{ a. To mu potvr|uje Ze}o Grahovac svjedok, a u nekoliko i Golub Tri funovi}, koji veli, da su mu on i Bla`o osjekli neku globu, koju je uzeo Bla`o, a ja sam ga - veli - samo udario kanxijom. Bla`o priznaje da su sudili, ali ne priznaje za globu. Daqe Latif Grahovac tu` i Duqa Bi{ evca srbina iz Veqeg Poqa, da mu je zbog neke sva|e iz turskog doba uzeo 2 krave, koje mu je dao boje} i se da ga Duqo ne zove na sud

pred Bla`a i Goluba, koji su ga prvi dan bili i globili sa 200 gro{a, zbog namira Radomira Ze~evi}a. Duqo Bi{evac priznaje da je uzeo 2 govedi Latifu po nagodbi qudi, koje su odredili Bla`o i Golub. Za tim Latif tu`i Ze}a Grahovca, da mu je tako|e zbog sva|e uzeo k...., {to Ze}o priznaje, govore}i da je to u~inio po nagodbi, koju su sklopili kmetovi po naredbi Bla`a i Goluba. I naposletku Latif tu`i Milovana Cemovi}a, kom. vojne posade u Ro`aju, da mu je uzeo srmu sa revolvera, {to ovaj priznaje i veli da mu se nalazi kod ku}e na Bu~e. Komisija je po svim ovim predmetima naredila da preda, {to je ko u koga uzeo u ime namira za stare sva|e, Cemovi}u da povrati uzetu srmu, a u koliko se ti~e 200 gro{a, koji su za sebe uzeli Bla`o Popovi} i Golub Trifunovi} i wihove zloupotrebe vlasti, Komisija je mi{qewa da se isti predadu sudu. (Spisi pod broj 37.).-

29) Alil Imov Agovi} iz Ro`aja tu`i ve}i broj lica iz Srbijanske granice zbog pqa~ke imovine, a od na{ih dr`avqana tu`i Bla`a Popovi}a i Goluba Trifunovi}a, da su uzeli wegovu ocu Dinu, prije nego je strijeqan, 4 tur. lire. Kako je Komisiji ova tu`ba umakla me|u spise bez da preslu{a Bla`a i Goluba, to je mi{qewa, da se ista preda Sudu, u koliko se ne odnosi na lica iz Srbijanske granice. (Spisi pod broj 38.).-

30) Salko, Dervi{i Aqo Elezovi} iz Klanca tu`e Bogdana [ekularca iz Kuriku}a, da im je na 2-3 dana po osvojewu Ro`aja do{ao sa jo{ 2 druga u ku}u i opqa~kao im dva sata i 2 lanca, kojom prilikom je gurnuo snahu im, kad je branila |evera, te je ispustila dijete, koje je palo u vatru, opeklo se, te je od toga i umrlo. Po{to Bogdan [ekularac ni{ta ne priznaje, a tu`iteqi nemaju drugih dokaza, sem tvr|ewa svoga, to je Komisija mi{qeja da se ova stvar preda sudu na su|ewe. (Spisi pod broj 39.).-*

31) Suqo Kurtagi} iz Ro`aja `ali se, da su mu vojnici, koji su bili sa Mira{om Dabeti}em, kad je ovaj dolazio no}u, da mu pretrese ku}u zbog oru`ja, uzeli tri pojasa u vrijednosti 280 gro{a, jedan `enski ogrta~ od 100 gro{a i jedan `enski jelek od 124 gro{a. Preslu{an Mira{Dabeti} priznaje da je vr{io pretrese, ali da mu se Suqo nije `alio da mu je {to nestalo, te se ne smatra odgovornim za to, pa kada mu je {to nestalo s pogledom na razuzdanost i nedisciplinu na{ih vojnika, tvrde}i, da je u~inio sve {to je mogao, da mu familiju od svega za{titi. Komisija prepu{ta Kraq. Vladi, da donese odluku po svojoj uvi|avnosti po ovoj stvari. (Spisi pod br. 40.).-

32) Nexib]orovi} iz Ro`aja `ali se, da su mu vojnici, koji su bili sa Bla`om Kusovcem po{t. tegraf. ~inovnikom, prilikom pre-

* Kletva za ovi zlo~in mo`e panuti na svu zemqu. Sudu |esi ako te je i|e! (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

tresa ku}e zbog oru`ja, ponijeli jedan `enski pojas od 130 gro{a. Bla`o Kusovac veli, da ih je odredio kom. Milo Sai~i} da izvr{i taj pretres, ali da za taj nestali pojas nije znao prije sad i da on ne mo`e biti odgovoran za to, tim prije, {to ne poznaje vojnike. Komisija i ovu stvar pripu{ta uvi|avnosti Kraq. Vlade (Spisi pod br. 41.).

33) Selim Ademovi} iz Ro`aja `ali se, da su ga jedne no}i u martu mjesecu, kad su zapucale pu{ke u varo{i, izbili neki vojnici, no kako nezna koji su, Komisija nije daqe stvar ispitivala, ali {to je saslu{ala Mira{a Dabeti}a, koji je te iste no}i vidio Selima krvava i koji nezna koji su vojnici bili i za{to je te no}i bio uzbun u varo{i. Smatra ovu stvar za svr{enu (Spisi pod broj 42.).-

34) Ejup]atovi} iz Ro`aja `ali se za istu stvar kao i gorwi. Preslu{an Mira{ Dabeti} veli, da se docnije doznalo, da je onaj uzbun bio zbog ovih]atovi}a, koji su osumwi~eni da su pobili 1906. god. one |ake iz Vasojevi}a, zbog kojih je ubijen Dr Usein Vasvi iz Berana. Komisija je pre{la preko ove stvari, {to predla`e i ovog puta tim prije, {to je tu`iteq odustao od tu`be. (Spisi pod broj 43.).-

35) Avdija Brali} iz Zakamena `ali se, da mu je jednom dognao kmet Zeno Osmanov Ku~ iz Koqena 35 ovaca da ih zimi, govore}i da su Kraqeve, da im svaki tre}i dan daje soli i da }e mu se platiti. Poslije toga da mu je Asko Kurpejovi} dognao jo{ 12 ovaca i 3 krave na isti na~in na zimnicu. Za sve dato mu je oko 5.000 oka sijena, te tra`i jo{ naknadu za so i trud. Suvi{e se Avdija `ali da mu je Simo Kastratovi} obl. upraviteq u Ro`aju uzeo 2 tur. lire, zbog uzetog nekog bra{na iz turskog magazina, koji je razbijen na 10 dana pred osvojewe Ro`aja. Daqe navodi da je kad i wemu, oduzeo jo{ i: Bahtu Ku~u 2 lire, Ramu Brali}u 5 lira i Mu{u Brali}u 1 liru. Ispitivali Mira{a Dabeti}a sres. kap. u Ro`aju i Aska Kurpejovi}a, biv. `andarma Sima Kastratovi}a, Komisija je utvrdila, da su bravi i krave, koje su dognali Zeno Osmanov i Asko kod Avdije Brali}a dr`avni, da su od imovine Alidragi}a iz Mojstira, da se i danas nalaze kod Aska Kurpejovi}a i da se o~ekuje naredba od starijih vlasti {ta }e se s wima. Za uzimawe lira zbog pone{enog bra{na i drugih stvari iz razbjenog turskog magazina, Asko Kurpejovi} tvrdi da je vidio, kad je Simo Kastratovi} uzeo u tu`iteqa Avdije Brali}a 2 lire, Bahta Ku~a 2 lire, od Mu{a Brali}a 1 liru koju je dao wemu - Asku - za putnine, a od Rama Brali}a veli da je ne{to uzimao, ali koliko ne zna. Jo{ veli, da je on - Asko - naplatio zbog toga bra{na i predao Kastratovi}u: od Ram~ete Abibova 2 lire, od Muharema Re~kovi}a jednu liru i od Numana Mila~i}a iz Kala~e 2 1/4 lire. Upitan dana{wi sreski kapetan u Ro`aju Mira{ Dabeti}, jesu li navedene lire, koje je napla}ivao biv. oblasni upraviteq Simo Kastratovi}, u{le u kwige,

izjavio je, da se u kwizi prihoda, koju je nasqedio od Kastratovi}a, nalaza zavedeno samo 46 perpera, napla}enih od Numana Mila~i}a iz Kala~a, a da za ostale sume nema nigdje traga, jer je Kastratovi} i {ao sam po selu i to napla}ivao. Suvi {e veli, da je Filip Proti}, kad je dolazio kao kontrolor, na {ao, da je Kastratovi} uzeo za ovo bra{no oko 23 lire, koje nigdje nijesu zavedene. Po{to je Kastratovi} bio otsutan, nalaze}i se na strani (u @enevi) na Studijama, to ga Komisija nije mogla saslu{ati, a budu}i je po ~uvewu i dr`avni pitomac, za {to ga ni ovaj ni drugi wegov rad ni najmawe ne preporu~uju, to Komisija prepu{ta i ovu stvar Kraq. Vladi, da postupi po uvi|avnosti (Spisi pod broj 44.).-*

36) Andrija \urovi} iz Grinice tu`i kom. Toma {a Pe{i}a da mu je uzeo 19 brava i nedao mu priznanicu. Pe{i} to ne priznaje, te Komisija predla`e da se stvar Dabeti} veli da se preda nadle`nim vlastima za rekviziciju, ili sudu. (Spisi pod broj 45.).-

37) Andrija \urovi} iz Gri`ice tu`i Jevrema Delevi}a, da mu je uzeo 2 tur. lire za to, {to mu je naplatio dug od 10 lira od nekog Smaiqa Kmeta iz]osovice, za koji je bio presudio turski Sud. Jevrem priznaje da je uzeo za trud te 2 turske lire, po{to su dva svjedoka Srbina predhodno posvjedo~ili, da ih je uzeo, te Komisija predla`e da se i ova stvar preda Sudu. (Spisi pod broj 46.).-

38) Elez Kala~a iz Kala~e `ali se, da mu je brig. Avro Cemovi}, kad je po{ao na Mojstir, poru~io da mu po{qe 198 ovnova vojsci i da mu nije dao priznanicu. U osustvu Cemovi}evu komanda iz Berana odgovara, da su ovnovi Elezovi zaista uzeti i data mu priznanica. Komisija je mi{qewa, da se stvar uputi nadle`noj vlasti za rekviziciju. (Spisi pod broj 47.).-

39) Aqo Dazdarevi} iz Godova `ali se, da mu je kap. Bla`o Popovi} uzeo 4 dewka duvana, a kom. Toma {Pe{i} 8 dewkova. Daqe da mu je Milovan Cemovi} kom. posade oduzeo sijeno, koje mu je davalo 8 lira i da mu je prijetio kad se vratio sa Cetiwa. Za tim veli, kad je wega i strica mu Dana sprovodio Milovan Cemovi} po vojnicima, vlastima u Ro`aj, zbog na|ene neke pu{ke blizu wihove ku}e, da su ih vojnici opqa~kali i uzeli im 14 lira 3 bijele mexidije i 1 perper. Suvi {e izme|u ostalog navodi, da mu je Bla`o Popovi} uzeo jednu uzdu i tra`io mu u nekoliko puta da mu da 12 lira. Preslu{ani kom. Toma {Pe{i} i Bla`o Popovi} za duvan, vele da su ga oduzeli, jer je bilo nazo~eno da je duvan Ferovi}a, te su neki dio predali obl. upravi u Ro`aju, ne {to ostavili u Tutinu, a ne {to uzela vojska. Odnos-

---

* Lijepo obe}ava ovi mladi pitomac! Blago zemqi! Crn mu obraz (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

no sijena Milovan Cemovi} veli, da ga je bio pogodio pa mu ga stoka nehtjela, te mu ga vratio i ovaj ga prodao drugome. Preslu{an Maqan Asanovi} iz R`anice, kao najstariji izme|u vojnika, koji su sprovodili Dazdarevi}a, odnosno pqa~ke, koju oni navode, pori~e stvar i za sebe i za dru{tvo, pri ~emu je ostao i kod suo~ewa sa Dazdarevi}em, te se nije mogla utvrditi ta okolnost. Komisija je mi{qewa da se stvar preda sudu. (Spisi pod broj 48.).-

40) Metodije Bulatovi}, kmet iz Bijele Crkve, tu`i Jevrema Delevi}a, da mu je nasilno uzeo 80 oka ovsa za svoju stoku, koju je dr`a u Bi{evu i 60 gro{a, koji su pripadali Metodiju i jo{ nekolicini zbog neke nagodbe, koju je, kao kmet, ~inio s dru{tvom izme|u Isa Klimente i Muja Ku~a, te kad je Jevrem za to ~uo, do{ao je i on to za sebe uzeo od parni~ara. Upitan Jevrem za ovas priznaje, da ga je uzeo, ali veli kao trebovawe - rekviziciju - i veli da je zaveden u kwigama predsjednika op{tine ba{~anske R. Joksimovi}a. Upitan Joksimovi} izjavio je, da u kwigama nije zavo|eno. Za tim se Delevi} pozvao na kap. Zariju Joksimovi}a, koji mu je tako|e tvr|ewe porekao, te se je za to Jevrem obavezao dati Metodiju za 80 oka ovsa, 80 oka {enice. [to se ti~e 60 gro{a Jevrem Delevi} s po~etka je poricao, te kad je Komisija htjela da po{qe za Muja Ku~a, iz koga ih je po tvr|ewu Metodijevu uzeo, pristao je Jevrem Delevi} da se ne {aqe, ve} da }e ih on platiti Metodiju. Komisija predla`e, da se uz ostale zloupotrebe i zbog ove preda Delevi} Sudu. (Spisi pod broj 50.).-*

41)]azim Noki} i Salija Gusiwac iz Ro`aja `ale se, da im je vojska na 2 dana po osvojewu Ro`aja, a u prolasku za Pe}, poharala ku}e i odnijela se {to su pokretno imali, t.j. 94 ovce, 13 govedi, 3 kowa, 3 koze i poku}stvo, tvrde}i, da je volove pojavio Mitar Pantovi} iz Police, a ostali mal batalion kaludranski. Vele, da su se za ovo istog dana po`alili brig. Avru Cemovi}u i da im je on rekao, da }e im se vratiti, {to ne bude poklano, a docnije im rekao, da }e im dr`ava platiti. I ako je ova stvar bila pri nastupawu vojske, komisija se u wu upustila samo u koliko se ti~e Mitra Pantovi}a, kojega tu`iteqi isti~u, da im je pojavio volove, no kako nije mogla do}i do rezultata, to je ostavila stvar, da je daqe ne ispituje, te prepu{ta istu uvi|avnosti Kraq. Vlade, u koliko se ti~e preslu{awa brig. Cemovi}a i naknade brava vlasnicima, ako Cemovi} potvrdi navode tu`iteqa. (Spisi pod broj 51.).-

42) Iqaz]atovi} iz Ro`aja tu`i brigadira Avra Cemovi}a odnosno dr`avu, da mu plati wegovo poku}stvo, koje je izgorio brig. Avro s

---

* Zahtjevam da znam jeli dao ve} one 80 oka p{enic. ili ne. KN (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

vojskom, kad je na mjesec ili vi{e dana po zauze}u Ro`aja i okoline zapalio fabriku Mehmeda Alidragi}a u Mojstiru, a u kojoj je on bio nadstojnik. Podnosi inventar stvari. Upitan, gdje su wegove stvari, izjavio je, da se sa ostalim stvarima, kojih je svake vrste u velikom broju i skupocjenoj vrijednosti bilo u fabrici, tognata u Ro`aj, gdje su stvari neznatne vrijednosti prodate na javnoj prodaji, a one od vrednosti tovarima pognate za Berane. Navodi, da je od same stoke zaplijeweno oko 300 ovaca, 6 velikih volova za vu~ewe gore, 40 krava, za tim junica, bikova i t. d. Kako je po ovoj stvari i{la i ispitivala jedna komisija, to je ova Komisija uzgredno dodirnula ovu stvar, u koliko je tan~ija tu`ba ]atovi}a. Preslu{an brig. Cemovi} i upitan, {ta ga je rukovodilo da zapali jednu tako kulturnu ustanovu, koja nije bila nikakav stan kakvog odmetnika i nakon toliko vremena po osvojewu, kao i {ta je u~iweno sa imovinom fabrike i `aliteqa - izjavio je na prvo pitawe, da je to u~inio jedno s pozivom na nekakvu naredbu g. brig. serdara J. Vukoti}a: da se imaju zapaliti i uni{titi imawa svih odmetnika, koji se ne povrate na imawe za 12 dana, a drugo, da je primijetio, da je Alidragi} „podmitio“ advokata Jankovi}a, da Mojstir sa pripadaju}im selima, pripadne Srbiji. Na drugo pitawe izjavio je, da su stvari i fabrike i `aliteqa ]atovi}a predate oblasnoj upravi u Ro`aju, koja ih je prodala, sem neka dva }ilima, koji su uzeti za komandu brigade u Beranama i jedan, za oblasnu upravu u Ro`aju, a tako i 5-6 posteqa, koje su date oficirima u Ro`aju. Na pitawe za{to da pali fabriku, kad to nije bio stan Alidragi}a, niti on odmetnik, po{to je stalno stanovao u Mitrovici, ve} su tu stanovali wegovi fabri~ki ~inovnici, koji su se tu i zatekli pri osvojewu Mojstira - izjavio je, da on o tome nije vodio ra~una, niti on zna ko je bio ili nije bio, po{to ni sam nije bio prisutan paqevini, ve} je iz Tutina nardio vojsci da sve zapali. Kako ova stvar baca jednu od najru`nih sjenka na na{ rad u ovome ratu, to Komisija prepu{ta Kraq. Vladi da bilo prema spisima Komisije, koja je za ovu stvar ~inila izvi|aj, bilo ina~e, u~ini {to treba, kako odnosno paqevine same fabrike tako i odnosno plijena i upotrebe imovine na|ene u woj, pa pripadala ona ma kome bilo. (Spisi pod br. 52.).-*

43) Muharem Rakovi} iz Kala~a `ali se protiv Sima Kastratovi}a biv. obl. upraviteqa u Ro`aju, da je poslao kod wega Aska Kurpejovi}a, da mu po wegovoj procjeni tu`iteq Muharem izda sijeno za stoku Kastratovi}evu na Polici i da ga je Kurpejovi} sa jo{ troicom ucijenio na pet para oku i dao mu za ucijeweno sijeno 300 gro{a, za koje veli

* Da Bog da ga sud jo{ za ovo i dariva! KN (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

da bi uzeo 5 lira. Po{to je Kastratovi} otsutan bio u inostranstvu, to je preslu{an Asko, koji je cijenio sijeno i koji veli da ga je u ono doba tu`iteq dao dobre voqe po 5 para i da mu je ono {to je ucijeweno i pla}eno. S obzirom na to, da je tu`iteq u ono doba morao prema Kastratovi}u, kao prestavniku vlasti, pokazivati dobru voqu i ako je nije imao, Komisija predla`e, da se ova stvar preda sudu, t.j. tu`iteq uputi na redovni Sud. (Spisi pod broj 53.).-

44) Sait Alizagi} iz Tutina tu`i kom. Toma{a Pe{i}a, da mu je na silu uzeo kowa (hata) u vrijednosti od 40 turskih lira i opremu od 3 lire. Kom. Pe{i} priznaje da ga je uzeo, pravdaju}i se, da je ~uo da je otac Amzagi}ev bjegunac, pa da je pravilo da se takvijema zapali i plijeni imovina: Upitan, za {to to nije i u~inio, ako je tako pravilo, ve} samo uzeo mu kowa, i {to od sina, koji nije bjegunac - izjavio je, da mu je kow trebao i da ga je htio dati o f. \ukanu Pe{i}u da ja{e, ali da je u toliko nai{ao kom. Petar \ura{kovi} i da ga je wemu dao na poslugu. Po{to je \ura{kovi} s po~etka tvrdio, da mu je Pe{i} poklonio kowa, protivio se je, da ga da, ali ga je Komisija istome oduzela i predala vlasniku bez opreme, za koju \ura{kovi} veli, da je nije primio, ve} sa svoga kowa prenio, po{to mu je kow zapro, a Pe{i} priznaje, da je od vlasnika uz kowa i opremu primio. Komisija je mi{qewa da se ova stvar preda gra|. Sudu u koliko se ti~e naknade opreme s kowa i naknade za to, {to je kow po{te}en (oronuo) kad ga je vlasnik primio, jer je Pe{i} primio zdrava kowa i sa opremom. (Spisi pod broj 54.).-

45) Sali oxa Dazdarevi} iz Godova ‘ali se, da mu je Bla‘o Popovi}, biv kap. U [tavici, uzeo na silu 2 turske lire za to, {to mu Dazdarevi} nije dono revolver, ve} su ga bile uzele druge vlasti (Jevrem Delevi}). Bla‘o Popovi} priznaje, da je uzeo 2 lire, govore}i kao kauciju dok ka‘e gdje je revolver, ali kad se uvjerio, da je, Dazdarevi} zaista predao revolver Jevremu Delevi}u on je ve} bo potro{io2 lire u dru{tvu sa Golubom Trifunovi}em i Nikolom Dabeti}em i još nekijem. Komisija je naredila Bla‘u da vrati dvije lire tu~itequ te i ovog puta predla‘e, da se isti, me|u ostalim i za ovu stvar, preda sudu na su|ewe. (Spisi pod broj 55.).-

46) Mujo, Adem, Zuko, Meho, Afis, Nexib, Ajro, Bejto i Ahmet Ku~i svi iz Bi{eva u ime svoje i jo{ ~etvorice Ku~a `ale se protiv kom. Toma{a Pe{i}a iz Gorwih Sela, da im je, prilikom kupqewa oru`ja, oduzeo 18 tur. lira, od kojih je Ahmet Ku~ predao za sebe 3 lire, a ostali su pokupili refenom 15 lira, preko kmeta Begana Ku~a. Suvi{e izjavi Ahmet Ku~, da mu je Jevrem Delevi} uzeo srebro s revolvera i metnuo ga na svoj revolver, dav{i mu 70 gro{a, dok wega srebro ko{ta 1300 gro{a. Po prvoj stvari kom. Toma{ Pe{i} ne priznaje da je

tu`iteqima i{ta uzimao od novca i ako mu oni to pri suo~ewu odlu~no tvrde, govore}i, da su mu ih donijeli u Ro`aj i li~no predali: Mujo, Adem i Meho Ku~i. Jevrem Delevi} priznao je, da je oduzeo srebro Ahmetu Ku~u po wegovu pristanku i dao mu na ra~un 70 gro{a. Komisija je prema saglasnosti stranaka odredila dva ~ovjeka, koje su imenovale stranke, da procijene srebro i da ga Jevrem po toj procjeni plati, na {to su stranke pristale, a po djelu Toma{a Pe{i}a komisija je mi{qewa da se stvar preda Sudu. (Spisi pod broj 56.).-

47) Asan Èolakovi} iz Drage, Be{ir]erlek iz Drage i Ibrahim Grli} iz Pau~ine `ale se na p.poru~ika \ukana Pe{i}a iz Trep~e, da im je, prilikom kupqewa oru`ja, uzeo: prvome li~no 3 lire; drugome 3 lire, koje je u ime \ukanovo uzeo vodnik Dragi} Kora}, a tre}emu 2 lire, koje je u ime \ukanovo uzeo Simo Beloica. Preslu{an potporu~ik \ukan Pe{i} priznaje, da je samo uzeo 3 lire za pu{ku, koju je bio prodao Asan Èolakovi} za 3 lire nekome u Duka|incu. Svoj postupak pravda pismenom izjavom, govore}i, da ih je uzeo s namjerom da ih preda dr`avi, ali kako je kao potporu~ik stoje}e vojske bio bez novaca ne primaju}i platu, morao je reprezentirate sebe kao oficira prema srbijanskim oficirima, toje, veli, morao potro{iti i te tri lire, govore}i, da je gotov podle}i kazni, ako je to ka`wivo djelo. Drugih novaca - veli - da nije uzimao, niti mu ih davao Dragi} Kora}. Preslu{an Kora} za 3 lire, uzete od Be{ira]erleka izjavquje, da ne stoji tvr|ewe Be{irovo, jer ga, veli, i ne poznaje. Po tre}oj stvari odnosno 2 lire, koje je uzeo na ime potpor. Pe{i}a Simo Beloica od Ibrahima Grli}a, Komisija nije Sima preslu{ala za to, {to je bio otsutan, kad je Komisija {iqala za wega, te je stvar ostala nedoslije|ena. Komisija predla`e da se po sve tri ove stvari spisi predadu sudu. (Spisi pod broj 57.).-

48) Zukan Kurtagi} iz Ro`aja `ali se na Iliju Ze~evi}a iz Pe{aca da mu je po osvjojewu Ro`aja zatra`io 3 kowa, govore}i da su potrebni za dr`avu, koje je ovaj dao i to jednog jaha}eg a dva tovare}a, koje mu nije vratio, te je po{ao u Berane i prijavio se vlasti, koja mu je vratila jaha}eg kowa, koji je na|en u potpor. Milivoja Joksimovi}a i jednog tovare}eg koji je na|en kod optu`enog Ilije Ze~evi}a, a za tre}eg mu Ilija nije mogao znati gdje je. Komisija je prizvala Ze~evi}a da ka`e gdje je tre}i kow i izjavio je, da je kod nekoga Vu~i}a Ra~i}a iz Pe{aca, koji ga je poveo za Cetiwe. Saslu{an Vu~i} Ra~i} preko Oblasne uprave na Cetiwu izjavio je, da je kowa ostavio kod popa Nova Nedi}a iz Pe{aca, no kako mu je ovaj to porekao, tvrde}i da ga Ra~i} poveo na Cetiwe, ovaj je naposletku priznao, govore}i, da ga je prodao protu Kapi s Ugawa za 70 perpera, koje mu je proto i isplatio. Saslu{an proto Kapa potvrdio je iskaz Ra~i}a, izjavquju}i, da ga je kupio za 80 perpera i da je kupqeni kow lipsao. Prizvat pred Ko-

misiju Vu~i} Ra~i} upitan, kako je mogao prodati tu|ega kowa izjavio je, da je siromah i da nema ni{ta, pa ga za to prodao, pobijaju}i raniji iskaz pred oblasnom upravom u tome, i to veli, da mu proto Kapa nije isplatio cijelu sumu za kowa ve} samo 30 perpera. Kad je Komisija zatra`ila od obl. uprave na Cetiwu, po povratku Ra~i}evu, da naplati 40 perpera od prota Kape, Ra~i} je ponovo porekao pred Obl. upravom onaj iskaz dat pred Komisijom, tvrde}i, da mu proto Kapa nije ostao ni{ta du`an i tvrde}i suvi{e, da nije ni pred Komisijom tvrdio, da mu je ostao {to du`an. Po{to izgleda da ovdje Ra~i} i Proto Kapa rade u zajednici da o{tete dr`avu (jer Komisija dr`i da dr`ava treba da plati Kurtagi}u kowa, izdav{i mu predhodno priznanicu, po{to je utvr|eno, da je uzet za municiju od Ro`aja do [tedima), to je mi{qewa da se Ra~i} preda sudu. (Spisi pod broj 58.).*

49) Alil Agovi} i Arif Be}iragi}, oba iz Ro`aja i Ilija Ravi} iz Dobriwa `ale se, da su po naredbi Oblasne uprave u Ro`aju dali svoje kowe nekome prof. Medenici, kad je u dru{tvu sa nekim doktorima prolazio iz Berana za Pe} i da imvi{e nikad nijesu vra}eni. Alil Agovi} je dao 2 kowa, a ona dvoica po jednoga. Komisija je utvrdila, da su zaista za dr`avnu potrebu, ali kako je prof. Medenica otsutan t.j. u Rusiji je, to se nije moglo utvrditi je li i kojoj je vlasti kowe predao. Jedino {to se iz jednog telegrama Oblasne uprave u Ro`aju, upu}enog obl. upravi u Pe}i i odgovora ove od 2. novembra 1912 god. broj 187. - uvi|a, da je nare|eno jo{ tada prof. Medenici preko komande bataliona, da kowe povrati u Ro`aj, ali {ta je on po toj naredbi u~inio, i da li su kowi gdje predati, ne zna se. Komisija je mi{qewa, da se ovi spisi predaju nadle`noj vlasti za rekviziciju, kako bi se vlasnicima kowa izdale priznanice na kowe, radi isplate u svoje vrijeme. (Spisi pod broj 59.).-

50) Vejsel Daci} iz Daci}a `ali se, da su mu na 10 dana po osvojewu Ro`aja oduzeli tri vojnika iz bataliona kom. Toma{a Pe{i}a dva vola ispred ~obana. Po{to veli da se nije u svoje vrijeme za to `alio nikome i po{to je izjavio, da nezna ni koji su vojnici, to je Komisija saslu{ala Toma{a i jednog vojnika iz wegovog bataliona, za koga se dr`alo da je dolazio u Daci}e, kad su volovi nestali - ali nije se ni{ta utvrdilo, te predla`e da se preko ove stvari pre|e, kao preko svr{ene. (Spisi pod broj 60.).-

51) Bada Tarani{ka iz Gorwe Vrbice `ali se na Sima Kastratovi}a biv. obl. upraviteqa u Ro`aju, da joj je jednog dana Kastratovi} sa vojnicima ubio na sred puta kraj ku}e, bez ikakvih razloga, mu`a Kara Tarani{a, starca od 80 godina. Po{to Komisija nije mog-

---

* Ho}e li se i ovo nekako zaba{urit? Zahtijevam da mi se dostavi kako}e se ovo trsit. Kraq (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

la po ovom preslu{ati Kastratovi}a, kao otsutnog, to je preslu{ala dana{ weg sreskog kapetana u Ro`aju, Mira{a Dabeti}a, a prema wegovom saslu{awu i neke vojnike koji su onog puta i{li sa Kastratovi}em, kad su Kara ubili, te se iz svega vi{a, da je Karo ubijen upravo bez ikakvog osnova za utvr|ewe wegove krivice, budu}i za nevjerovatno ono {to su vojnici dostavili Kastratovi}u, kad su pred wega doveli Kara t.j. da je toga puta Karo pred nekim vojnicima, koji su gonili municiju, uvrijedio Kraqa, no i kad bi to bilo, trebalo je utvrditi stvar i Kara predati Sudu, a ne ubiti ga tu na isto mjesto, kao {to je Kastratovi} u~inio. Komisija ostavqa, da Kraq. Vlada postupi po ovoj stvari prema svojoj uvi|avnosti. (Spisi pod broj 61.).-*

Spisi, pod brojevima, koji su u referatu presko~eni, sadr`avaju ili stvari, koje je Komisija svr{ila na mjestu ili zvani~nu prepisku Komisije sa drugim vlastima.- [to je ipak Komisija spomenula i neke svr{ene stvari u referatu ciq joj je, da upre prstom na nepravilnosti, koje su vlasti ~inile u svojoj slu`bi i da obrati pa`wu Kraq. Vlade na li~nosti, koje su bile prestavnici te vlasti. [to je Komisija uzimala u postupak i `albe zbog rekvizicije uzrok je jedno taj, {to su ~esto puta `aliteqi prestavqali i to kao pqa~ku, a drugo, taj, {to se Komisija uvjerila, da se pod vidom rekvizicije ~inilo sva{ta, te je i stvari te vrste, koliko je mogla ispitala, kao {to se da iz referata vidjeti. Iz svega navedenoga u Ro`aju i okolini je vladao jedan haos, koji su napravili sami predstavnici vlasti i koji u svim zloupotrebama, po~iwenim u tome kraju. Naro~ito se u tome isti~u: Bla`o Popovi} biv. kapetan u [tavici, ina~e seqak sa Police, Jevrem Delevi} komandant posade u Bi{evu, ina~e seqak s Bu~a, Golub Trifunovi} komandant posade u [tavici, ina~e seqak sa Police, Toma{ Pe{i} novopostavqeni komandir komandant mjesta Ro`aja, ina~e seqak iz Gorwih Sela, i jo{ neki koji se u referatu imenuju. I kad ih nebi sna{la zaslu`ena kazna za wihov rad, bilo bi u op{tem interesu, da se ti qudi udaqe od svake slu`be, a naro~ito slu`be u novoslobo|enim krajevima, jer bi pojava wihova u tijem krajevima uzdrmala svaku vjeru u vlast i zakone, a tim prije, {to su svi ovi qudi na predlog Komisije bili udaqeni sa slu`ba iz Ro`aja i okoline, ako ih ne bude ko ponovo vratio.

***

A. ubistva:

Od kako je Pe} oslobo|ena u wojje stalno funkcionisao vojni oblasni sud, koji je u stvari bio prijeki sud, jer je i procedura wegova i

---

* Ujad i zli ~as osvetili kraqa bezdu{nici jedni! Kraq (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

i { qe|ewa i su|ewa bilo kra}e no obi~no, naro~ito je glavno, wegove su presude bile izvr{ne i izvr{avane su odmah po izricawu. Pored ostalog on je, naravno, osu|ivao i na smrt, (ponajvi{e one, koji su krili oru`je), pa su i te presude odmah, ili bi bile izre~ene, postajale izvr{nima i izvr{ivale se.-

Po svemu se vidi, da je pored Obl. upraviteqa Plamenca (o komandantu vojnog okruga Vojvodi}u i ne govorimo, jer smo se s wegovim radom rijetko kad i sreli - kao da nije ni postojao), bilo qudi, koji su na izvjesne strane slali izvje{}a o mnogim stvarima u Pe}i i okolini joj, pa i o tome, da smo onamo pred opasnosti s toga, {to su muslimani sakrili oru`je, te su tijem izazvate i naredbe od odgovornih i neodgovornih ~inilaca na{e centralne vlasti, {to je sve imalo dosta r|avih po{qedica i omelo Plamenca (koji, vidi se, nije bio duhovno jak, da odoli kako uticaju svoje okoline, tako ni uticajima, koje je, bez sumwe, najvi{e ta wegova okolina izazivala) da obavqa poslove kako je bio po~eo, t.j. na jedan na~in, koji je, po na{em mi{qewu, bio za ono doba vrlo oportun. On, na pr. isprva sa velikim skrupulama postupa, ako se ko prijavio, da `eli prije}i u pravosqavqe, postavqa komisju da vodi istragu o pqa~kama i drugom i t.d. I ako da je ta slabot Plamen~eva pred re~enim uticajima i ako mu je, kao {to smo naveli pru`ana mogu}nost da ih se otrese (vide telegram Ministra unutra{wih Djela od 11-II-1913. broj 648.) povukla za sobom one rezultate, koji su poznati. Od onog, {to, je pred nas iza{lo, od najve}eg je, mo`da, uticaja na takve rezultate bilo ono, {to je izazvalo nare|ewe dato Oblasnoj Upravi u Pe}i, koje je ona tako razumjela bila, da treba upravne vlasti neposrdno da osu|uju na smrt i wome ka`wavaju one, kod kojih bi se na{lo oru`je i poslije 25. januara ove godine. Naredbu, koju su tako razumjeli u re~enoj upravi, izdao je zastupnik Ministra vojnog i Ministar Pravde Du{an Vukoti} pod 24. decembra 1912. god. broj 8448 (vide prilo`enu rukovet „pomo}ni spisi“) - kako se tamo ka`e po naredbi vrhovnog komandanta na{e vojske, koju je u gorwem smislu tek u nekoliko, ali ipak s oprezno{}u, aplicirao i kom. Jovan Plamenac obl. upraviteq, ({aqu}i na pr. kom. Savu Lazarevi}a da goni buntovnike po nahiji). Ali ta naredba je aplicirana ne samo u obimu wene sadr`ine, no u mnogim i mimo we od strane sekretara Plamen~eva, Du{ana Jovovi}a, krajem februara ov. god. prilikom odlaska upraviteqa Plamenca u \akovicu. Tad Jovovi}, mjesto da za oblasnog upraviteqa, do povratka ovog, obavqa samo obi~ne kancelarijske poslove, izdaje nare|ewa policijskim organima (potpisuju}i se na ova nare|ewa bespravno „Zastupnik oblasnog upraviteqa“), da bez suda i su|ewa, smjesta, ubijaju sve one muslimane, kod kojih se na|e oru`je, {tavi{e, da tako ubijaju i one „za koje

se doka`e da imaju oru`ja, pa i ako ga ne iska`u“ (vidi u pomo}nim spisima Jovovi}evu naredbu mjesnom policijskom kapetanu od 28-II-1913. g. broj 1414.) Radi karakteristike ovog, da re~emo, toliko smjelog Jovovi}evog koraka (naro~ito uzev u obzir vrijeme, kad se naredba izdaje) zgodno je napomenuti, da je, pored ostalih, takvu naredbu dobio i Oto Rmu{, tadawi predsjednik op{tine rugovske, ina~e prost, jedva pismen, seqak iz [ekulara, susjednog plemena Rugovi, kojim su sad imali biti stavqeni na milost i nemilost Rugovci, stari krvnici wegovi i wegovih predaka, tako re}i od kad je Rugove i [ekulara. Koliko je cjelishodno bilo izdati ovakvo nare|ewe onda, kada je, pored ostalog, skadarsko pitawe stojalo na vrlo osjetqivim terazijama, i koliko je pozvat bio jedan Du{an Jovovi} za takvu jo{ pro{irenu aplikaciju onog ministrovog nare|ewa izdatog vi{e od dva mjeseca prije toga, najboqe }e ocijeniti Kraq. Vlada!

Bilo je slu~ajeva, da je prije re~enog Jovovi}evog nare|ewa policijska vlast za ista djela, za koje je jedna davala sudu na su|ewe, druge, pod izgovorom neposrdno ubijala; ali sad se ovo drugo, posle ovog nare|ewa, u veliko razvilo. No i to se ne{to docnije u~inilo kao nedovoqno, te je oblasna uprava, odnosno oblasni upraviteq Plamenac, na osnovu nare|ewa Ministra Vojnog broj 292 naredio, da se obrazuju prijeki vojni sudovi (i ako je, kao {to prije napomenusmo, u stvari bio prijeki sud i onaj dotadawi u Pe}i). Samom naredbom ministar. Vojnog ovdje je r|avo apliciran $ 32. zakona o ustrojstvu vojnih sudova, jer se sudovi, na koje ciqa taj paragraf, obrazuju, kad se, na pr. u{qed opsade, jednoj vojnoj jedinici otsijeku veze s drugim vojnim tijelima iste zemqe i tome sli~no. Ali obrazovawem ovih, nazovi sudova, i wihovim radom oti{lo se u pravu apsurdnost. Na pr. jedan takav sud, kojega je sastavio i naimenovao jedan {ef `andarmerije, koji }e podnositi optu`be istom, ~ine: jedan barjaktar narodne vojske kao predsjednik, te jedan vodnik i dva dese~ara, kao ~lanovi suda. Na drugom mjestu predsjednik je, skoro tako isto, kvalifkovanog „prijekog vojnog Suda“ sami {ef `andarmerije, koji hvata, prodaje i optu`uje sudu one, koji }e se pod wegovim predsjedni{tvom suditi. Predsjednici i sudije ovih „sudova“, uz ostalo, nijesu ni zakonom tra`enu zakletvu polagali, niti je ~iwena ikakva druga zakonska formalnost pri wihovom uvo|ewu u du`nost. Sam postupak i su|ewe ovih „prijekih vojnih sudova“ prestavqa jo{ ve}e ~udo. Oni ne vode istragu ni i{qe|ewe nikako, a o kakvom pismenom postupku u tome ne mo`e biti ni razgovora. Ne donose po zakonu ni formalnih presuda, ve} sude, presu|uju i izvr{uju ~ak smrtne kazne bez svega toga (ovi sudovi ne samo, da nijesu imali svojih kancelarija, no su jo{ bili „lete}i“ t. j. nijesu imali ni stalnih mjesta prebivawa i su|ewa). Jasno je za svakog, da je mnogo boqe bilo ~ak ~initi kako je ~iweno

prije, poslije, pa mjestimice i za vrijeme trajawa ovih „prijekih sudova“, t. j. da su polcijski organi sami ubijali qude, no morati ovakvu igru nekakvim „sudovima“ i „su|ewem“; jer, pored toga {to se nemo`e odobriti niti, pona{emmi{qewu, zakonski opravdati, ideja o obrazovawu ovih sudova, samo izvo|ewe wihovo i wihovog rada od strane komandira i obl. upraviteqa Plamenca (koji, vidi se, nije odnosne zakonske odredbe razumio) i wemu pod~iwenih organa predstavqa pravu nakaradnost i sve je to ironija suda i su|ewa, te pona{emmi{qewu i kompromentantno za na{u zemqu i na{u kulturnost uop{te!... Ne propu{tamo napomenuti, da je (u stvari prijeki) vojni Obl. sud u Pe}i i za ovo doba stalno egzistirao i radio po svim formama, koje odnosni zakoni tra`e od jednog takvog suda.

Pred Komisiju je do{la masa optu`bi za pomenuta ubijstva, izvr{ena naopaka) izvr{ivali ta~no i precizno, s puno voqe i po`rtvovawa i s puno najozbiqnije pa`we, da se wima i wima pot~iwenim, pored mo`da surovosti i organa stroge i ~esto neuvi|avne vlasti, ne samo ne mo`e prebaciti nikoakva prqav{tina, no ni najobi~iniji li~ni oportunitet; ~ega je na`alost na drugim stranama bilo i suvi{e.

Iznijev ovdje impresije, koje ~ine neposredno djelovawe na{ih organa vlasti u pe}skoj nahiji i Rugovi, za koje je djelovawe uzet kao pretst kupqewe oru`ja onamo, ostavqamo Kraq. Vladi, da ona sama, imaju}i pred sobom i odnosne `albe i na{a op{irna i{qe|ewa po tome (te pomo}ne spise u op{toj rukoveti pod A), a posebno pod b).) ocijeni: bi li se po ovim ubistvima imalo {to daqe preduzimati u op{te ili pojedina~no, ili treba preko svega ovoga prije}i.

Sad, pak, prelazimo na referovawe o drugom, {to smo mi i{qe|ewem, vo|enim u Pe}i, na{li, a {to je obi~no u vezi (~esto puta vrlo ~vrstoj) sa re~enim ubijawem muslimana onog kraja.*

***

V. Konfiskacije u vezi s rekvizicijom

Govore}i u ovom dijelu referata o pokr{tavawu muslimana u pe}skoj nahiji i Rugovi napomenuli smo kako su pokr{teni pokr{tewu valom prelazili preko Bijelog Drima u srbijanskom vojskom posjednuti kraj Metohije. Tako su tamo prelazili i mnogi nepokr{teni muslimani - kako tvrde, boje}i se da ne budu nasilno pokr{teni. Rekli smo i to da su odbjegli ostavqali skoro svu svoju imovinu. Na{e vlasti su im odmah konfiskovale tu imovinu i zbirali pokretnine kao: plodove zemaqske u naro~ite ambare, stoku u op{te xelepe i t.d. Od konfisko-

---

* Gore navedeno - `alosno je. Jeli boqe da ovo sud uzme na izvi|awe ili nije o tome vaqa promisliti. Te{ko je ostaviti a te{ko pojerovati stvari kojima se te{ko mo`e do}i na kraj. Kraq (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

vanog `ita i pi}e tro{eno je ne{to na potrebe vojne i davato sirotiwi, a stoka je skoro sva prodata. Ne{to je povra}eno bjeguncima po{to su se vratili (t. j. {to se stiglo neprodato i u op{te nepotro{eno(, a znalo se ~ije je). Oni, pak, koji nijesu do{li do svojih konfiskovanih pokretnina (nepokretnosti su im povra}ene sve), po`alili su se dijelom Komisiji, nazna~uju}i u tu`bama {to im je sve nestalo. Iz i{qe|ewa po ovom uvjerili smo se, da `alioci ~esto u tu`be me}u, da im je uzeto prilikom bjegstva i ono, {to im je ranije oduzeto na ime rekvizicije. Ovo je za to, {to i te rekvizicije nijesu ~iwene kako je trebalo i ~esto od ne nadle`nih za to organa, a najvi{e pak za to, {to prilikom rekviriraw a nikom nije davata priznanica na uzeto. Mu~ili smo se, da pomo}u rekvizicionih kwiga u op{tinama utvrdimo, {to je jedno, a {to je drugo, i rijetko nam je to ispalo za rukom, jer su i te kwige u mnogom neuredno vo|ene i kao {to rekosmo, rekvirirali su ~esto oni, koji nijesu za to bi i odre|eni, pa to ve} i stoga ne ulazilo u kwige. No i kad se odvoji rekvirirano od konfisciranog, ipak u drugom izlazi obi~no velika diferenca izme|u onog, {to je prilikom konfiskovawa zabiqe`eno i onog, {to tu`ba navodi i kao takvo na neki na~in upotrebqeno. Uop{te ovom konfiskacijom imawa odbjeglih stvoreno je {iroko poqe za zloupotrebe, (a ne mawe i rekvizicijom) kojih je, po svemu se vidi, i bilo; ali da se to i utvrdi pozitivno, u op{te i pojedina~no nama nije bilo mogu}e u~initi, nako da smo ostavili sve drugo, pa zare|ali od op{tine do op{tine i od sela do sela ispituju}i na dugo i na {iroko {to je kome uzeto, a {to je od toga pribiqe`eno te prodato, ili druk~e upotrebqeno, a {to nije. Nije rijedak slu~aj na pr. da `alilac u tu`bi izjavquje da mu je prilikom bjegstva preko Drima oduzeto desetak i vi{e krava, a ima se traga tek o dvjema trima wegovim kravama i t.d. I sama prodaja konfiskovanog za ra~un dr`ave i{la je tako, da to obi~no predstavqa unikum rada u javnoj slu`bi. Otuda je to i predavato po basnoslovnoj niskoj cijeni. Jednom rije~i niti se zna {to je kome konfisci rano, niti je onim od konfisciranog, za {ta se na neki na~in znade, postupato kako je trebalo. U to, kao {to rekosmo, nije se na ~isto ni sa rekvizicijom. Stoga predla`emo Kraq. Vladi, da nekako u~ini, da se sve ovo ispita i da se do|e u svemu do ~istine.* Da li }e se pak `aliocima - nekad preko Bijelog Drima odbjeglim, pa poslije na na{ teren povra}enim muslimanima - nadokna|avati i povra}ati (na pr. plodovi zemaqski, koji jo{ nijesu utro{eni) tad im konfisci rano pokretno imawe, o tome nije na{e da cijenimo, ve} to ostavqamo Kraq. Vladi na ocjenu s obzirom na sve {to smo ovdje istakli.*

---

* Potra`ivawa Turaka nesmiju se smatrati kao zastarali ni bar jo{ za 30 godina. Kraq (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

* Neka G. Ministar Vojeni po{qe naro~itog oficira da potra`i kud se |elo oru`je okovano i na koji su na~in izvjesni do{li do toga oru`ja - te {to je nezakonito uzelo

Napomiwemo, da smo se prilikom ovog i {qe|ewa dotakli i konfiskovawa oru`ja sa srebrnim i zlatnim ukrasima. Kao {to se vidi iz na{e predstavke upu}ene Ministarstvu Vojnom 26. jula ov. g. iz Pe}i (kopija iste prila`e se u spisima) ima se puno osnova podozrewa, i djelimi~no i ~istog dokaza, da se ovim skupocjenim oru`jem nije postojalo kako je trebalo. No pretpostavqamo, da }e Ministarstvo Vojno uzeti u obzir re~enu na{u prestavku i u~initi {to treba na {ta bilo, mislimo, imala pozvati i Kraq. Vlada. U op{toj rukoveti pod V.) a u posebnih (9) devet ovdje se prila`u `albe i drugi spisi odnosno re~enih konfiskacija, s napomenom da re~ene `albe ne obuhvataju sve konfiscirano u Pe}i, pe}skoj nahiji i Rugovi, jer toga je bilo mnogo vi{e, {to }e se izna}i, ako bi se ostvarilo na{e mi{qewe o specijalnom i {qe|ewu po ovom.*

G. Pqa~ke i ucjene

Napomenuli smo, po~iwu}i referovati o stvarima na|enim u Pe}i, kako se zbog mnogih uticaja i ina~e malo wih javilo `albama za pqa~kawe, ucjewivawe i tome sli~no, a naro~ito, da se nijesu za to, sem u neznatnom broju, `alili varo{ani Pe}anci, i ako se, sa nesumwivom vjerovatno}om u mnogom pri~alo i pri~a o tim pqa~kama i ucjenama i u samoj Pe}i. Komisija nije svoju du`nost shvatila tako, da je ona imala, prema onom {to se ~uje, voditi istragu, do jedino da povede i {qe|ewe po onom, {to pred wu, ma na koji na~in, do|e. Naprijed }e biti rije~i o svijema tijem stvarima, koje su ma kako do{le pred Komisiju i za koje su spisi u op{toj rukoveti pod G.), te u posebnim od 1 do 12 prila`u. I to re}i }emo {to imamo po pomenutim predmetima ve}inom posebice o svakom, a izuzetno o grupama sli~nih predmeta u kojima je, pored ostalog, jedinstvo u jednoj ili vi{e optu`enih .....

1) Spisi u glavnoj rukoveti pod G.) a u posebnoj pod 1. (a, b, ...) govore o nelegalno oduzetim globama, (i zloupotrebi tih globa), o pqa~kama i ucjenama, {to da su izvr{ili u pe}skoj nahiji posredno i neposredno komandir Uro{ \uki} sa potporu~icima Markom Babovi}em i Radosavom Da{i}em, svi iz Vasojevi}a. U tim spisima se tangiraju mnoge stvari ve} predate sudu, kao i one koje nijesu predavate a i jedne i druge ve}inom imaju neku me|usobnu vezu. Predla`emo da se predaju sudu sve od ovog do sad nepredato te i da se nadle`no

---

da se od tijeh pojedinaca uzme pak }e dr`ava znati {to }e s‘ wim ~initi - dali }e ga ona zadr`ati - dali }e ga vratiti sobstvenicima. (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

* Biti }e ih slobodno uzeli - no za {to se zemqa pod wima ispropada? Propala se pod sudom ako ovo propusti bez kazne i naknade. KN (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

insistira, da sud, po svemu tome uredno, povede {to skoriji postupak.

Napomiwemo da spise za ne{to od navedenog obra}ali s izvjesnim pitawem Kraq. Ministarstvu Vojnom, ali ono nam nije odgovorilo do na{eg sadaweg povratka na Cetiwe, te smo spise povukli i ovdje se u re~enoj rukoveti pod v.) prila`u.

2) Spisi u rukoveti pod G.), i u posebnoj pod 2) (sa obiqe`enim stranicama od 1 do 32) govore o ucjeni, odnosno otmici 30 (trideset) zlatnih turskih lira, {to da je, prema tu`bi, uzeo Todo Markovi} - Goga, trgovac iz Pe}i preko svoje majke Petre Nikoline Markovi} - Goga muslimanki Zejnebi, `eni [abana Toski}a, biv. `andarmerijskog bimba{e i veleposjednika u Pe}i za nekog onda{weg na{eg policajca u Pe}i - po odnosnom iskazu za {efa policije, {to onda onamo bje{e Marko Kusovac. Navodbi imao biti uzet u ono doba, kada su mnogi Muslimani u Pe}i i okolini prilikom kupqewa oru`ja ubijati od strane na{ih policijskih organa, i, kako tu`iteqka navodi, zaprije}eno joj je bilo preko Petre Nikoline Markovi}, da }e joj jedinac sin - trinaestogodi{wi Emin [abanov Toski}, u~enik turske gimnazije - biti mu{ketan od pomenutog policajca, ako za w ne dade tra`eni novac, da mu se ponese i ona ga dala re~enom Todu Markovi}u.* Prema svijema okolnostima stije~e se ubje|ewe da je ovaj novac od Toski}ske Markovi} zaista uzeo i s nekim ga podijelio; ali ni on ni drugi isti oni ~lanovi wegove porodice to ne priznaju, a ne priznaje ni Marko Kusovac, da je od ovog novca {to primao iz Markovi}a. Predla`emo da se predmet predade Krivi~nome Sudu za daqi nadle`ni postupak.*

3) Barjam De~anovi}, Meta De~anovi}, Bajram Grudi}, Mula D`emo Kali~anac, [aban sake Zeki}, Ehtem Ahmetovi} i Daut Ahmetovi} `alili su se bili ranije oblasnoj upravi u Pe}i kao nadle`noj, pa posebice i kom. Jovanu Plamencu, kao oblasnom upravitequ i komandantu mjesta, da su im jedne ve~eri u novembru pro{le godine opqa~kali ku}e na{i vojnici - `andarmi, kada su pod rukovodstvom {efa pe}ske policije i dr. ~inili neku premeta~inu. Poveden je bio po ovom neki postupak, ali on je jo{ vi{e zapla{io `alioce, jer ih je, pored ostalog, po ovom na osobit na~in saslu{avao {ef policije Marko Kusovac, kojeg se ma i posredno ticala wihova tu`ba i najposlije bili su prinu|eni dati izjavu, da od tu`be odustaju. Docnije su se oni za ovo po`alili i ovoj Komisiji i ona je uzela spor u postupak, ali bje{e ve} dockan, jer, pored ostalog, `alioci nijesu mogli ni bar pribli`no ozna~iti: koji su ih vojnici - `andarmi prije

---

* Kusovca za vrat. On }e za sve znati - Galiot je kukala mu majka. KN (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

toliko mjeseci opqa~kali i ve} davno oti{li iz Pe}i. Uvidjev sve, a mo`da i s ~ega drugog, `alioci su najposlije na zapisniku od 26. juna ov. god. izjavili ovoj Komisiji da od svake tu`be odustaju. Komisija predaje u rukoveti G.) pod 3) sve spise po ovom predmetu i ostavqa da Kraq. Vlada izvoli prema spisima ocijeniti ho}e li se daqe po ovom {to preduzimati ili ne.-

4) Meto Kadrijin iz sela Istini}a (pe}ske nahije) optu`uje Milovana Pantova Cemovi}a s Bu~a (po prilici), da mu je prolaze}i iz \akovice uzeo (oteo) dvije bijele mexidije; ali Cemovi} to ne priznaje. Stvar se, kako tu`iteq veli, desila u ~etiri oka te se ne mo`e dokazati. Ali i ovo ostavqamo, da se prema spisima ocijeni {to }e se daqe po ovome raditi. Te spise ovdje prila`emo u op{toj rukoveti G.) pod 4).

5) Zarija Stevovi}, pravoslavni srbin iz sela Qevo{a blizu Pe}i, po`alio se u svoje vrijeme pe}skoj oblasnoj Upravi, da mu je Milowa Dragovi} - Leki} iz Vasojevi}a, onda{wi predsjednik onamo{we novoselske op{tine, ina~e student prava na biogradskom univerzitetu, preme}u}i mu ku}u (povodom pqa~ke u~iwene u ku}i nekog odbjeglog muslimanina Binakovi}a) na{ao u nekom sanduku kesu, u kojoj je bilo povi{e zlatnih para (~etrdeset i dvije turske lire i jedan zlatni napoleon) i da je novac uzeo sa sobom sa jo{ nekoliko stvari dok se uvjerio, da to nije Binakovi}a,* pa mu poslije povratio sve, izuzev pet lira, koje da je za sebe zadr`ao, oteo mu ih, odnosno utajio. Stvar je docnije do{la pred ovu Komisiju i ona je po woj povela i{qe|ewe, kako se vidi u spisima koji se prila`u u op{toj rukoveti G.) pod 5). Komisija je mi{qewa da ovu stvar treba predati Krivi~nom Sudu, da ju on dokon~a.-

6) Mehmed-beg Mahmutbegovi} iz Pe}i po`alio se Komisiji, da je neki Mijat Milin Radovi} iz Dowe Mora~e, biv{i zvani~nik u Pe}i zloupotrebio nad wim vlast u korist bra}e Riba}a iz sela Dresnika (sada pod srbijanskom upravom), a eventualno i u svoju, te ga primorao da Riba}ima izdade neki novac i priznanicu na pove}u sumu, {to da nije bio du`an. Radovi} je zajedno sa potkomandirom Lazarom Gagovi}em iz Pive, dat Sudu u Pe}i za mnoge zloupotrebe, gdje je i ovaj predmet tangirat, te smo mi{qewa da se i spisi po wemu upute sudu i da se insistira, a sud uzme stvar u krivi~ni postupak. Ti spisi se ovdje prila`u u glavnoj rukoveti G.), a pod 6).-

7) Naiq-beg H. Mahmutbegovi} iz Pe}i po`alio se Komisiji protivu Antonija Bojaxije iz istog mjesta i potkomandira Lazara Gagovi}a

---

* Blago pravdi ako taj mladi pravnik produ`i tako raditi. Koliko }e on sposoban biti za kra|e i otima~ine kad kona~no svr{i fakultet! KN (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

iz Pive, onda sa slu`bom u Pe}i, da su ga ucijenili sa 13 lira i uzeli mu ih. I ovu stvar tangira izvjesna optu`ba protivu Lazara Gagovi}a potkom. i pomenutog Mijata Milina Radovi}a za pqa~ke, ucjene i druge zloupotrebe vlasti, {to su oni zajedno vr{ili, te smo mi {qewa da se i ovi spisi, (koje ovdje prila`emo u rukoveti G. pod 7), upute sudu i da se insistira, da on ovu i druge stvari koje su s wome u vezi {to prije uzme u postupak.

8) Mula Kadrija Pajazit iz Pe}i optu`io je Komisiji Milana Pejovi}a pokr{tenika iz \akovice, da ga je, budu}i `andarm u Pe}i, ucijenio i upravo oteo mu biju}i ga, 10 tur. lira i nekolike priznanice, po kojima su mu izvjesni dugovali. Optu`eni nije djelo priznao kao ni svjedok, na kojeg se tu`iteq pozivao, (drugi pokr{tenik Mirko Ademovi} iz sela Streoca). Mi {qewa smo da stvar treba predati sudu. Prila`emo odnosne spise u glavnoj rukoveti G.) pod 8).-

9) Barjamu Rustemovu iz sela Boga opqa~at je srebrni sat s lancem. Komisija ga je prona{la kod jednog vojnika iz beranskog kraja tj. kod Vukadina Babovi}a iz Budimqe, oduzela mu sat i uru~ila ga Bajramu preko sreske kancelarije u Pe}i kako se vidi iz jednog dijela odnosnih spisa prilo`enih u op{toj rukoveti pod G.), a u posebnoj pod 9). Ostali su spisi u re~enoj sreskoj kancelariji i oni }e ih naknadno uputiti. * Mi {qewa smo da i ovo treba predati Krivi~nom sudu na su|ewe.-

10) Napomenuto je ranije u ovom referatu da su ubistva izvr{ena od strane upravnih organa u Pe}i i okolina prilikom kupqewa oru`ja obi~no od tu`ila~kih, stranaka dovo|ene uvezu sa pokr{tavawem te sa pqa~kom, ucjenom i t.d. Ta je veza naro~ito isticana pred ovom komisijom od `alilaca iz Rugova, koji optu`uju tamo{weg biv{eg predsjednika op{tine Ota Rmu{a iz [ekulara i wemu pot~iwene `andarme i vojnike. Mnogi Rugovci, `ale}i se, da im je Oto Rmu{ ubio po nekog iz ku}e, naglasili bi obi~no, da je to u~iweno radi pok{tavawa i mnogi su isticali i pqa~ku, kao uzrok ubistvima, ili bar prvo da je bilo redovna po{qedica drugog. Takve tu`be, gdje je rije~ o pqa~ki te iznu|ivawu, ucjeni i t.d. izdvojili smo wih 14 bez obzira da li se one i na drugo {to odnose (ubistva, nasilno pokr{tavawe) i prila`u se u posebnoj rukoveti pod 10) ozna~ene brojevima od 1. do 14. op{te rukoveti pod G.). Zajedno s wima u istoj rukoveti prila`e se op{ti zapisnik Ota Rmu{a po svima tim stvarima, a uz svaku `albu odnosni zapisnici drugih lica, koja se za ovo s Rmu{em ili bez wega optu`uju, u koliko smo dobili prilike te pojedince ispitati, a napomiwemo da neka lica nijesmo mogli dobiti

* Re~eni spisi su naknadno stigli i stavqeni u ovu rukovet.

da ih ispitamo, te }e to trebat naknadno u~initi. Optu`eni po svima ovim stvarima obi~no pori~u djela, za koja se optu`uju, a ima slu~ajeva da su i tu`iteqi reterirali. No u svakom slu~aju mi {qewa smo da treba sve ove stvari zajedni~ki predati Krivi~nom sudu na postupak.-

11) Sporednim putem do {lo je pred ovu komisiju pitawe o otmici kowa Mata Bro}i}a iz Pe}i, koji se desio bio u Beranama kad su ove pale, pa kad smo doznali da se tijem predmetom bavi druga Komisija, koja je radila u Beranama, prekinuli smo svaki daqi postupak po ovom predmetu. Spisi se prila`u pod 11) u op{toj rukoveti G).

12) Pod ovim brojem u op{toj rukoveti G.) nalaze se spisi po sporu protivu Niqe Bogi}evi}a i dr. iz Dobrodola za pqa~ku ku}e Haxi-Ademovi}a iz Kusuri}a. Tu`ilac nije ni{ta dokazao niti je u tome postupio po na{em tra`ewu, te stvar smatramo svr{enom.-

D. Nezakonito i ina~e sumwivo oslobo|ewe optu`enih za zlo~ine i prestupe.-

Vrlo su karakteristi~ni u~ini, o kojima govore spisi, koji se ovdje pod gorwom oznakom op{te rukoveti (a u sedam posebnih rukoveti pod brojevima od 1 do 7) prila`u. Te{ko je pretpostaviti, da bar pojedini predmeti iz ove grupe nijesu u vezi sa mi}ewem i ucjenama, a ve} da su se biv. ~inovnici oblasne uprave u Pe}i toliko zaboravqali od najstarijeg do najmla|eg, i vr{ili ~ak pravo abolicije u krivi~nim djelima, koje pravo na{ ustav ni vladaru ne daje, to se opazilo u tako mnogim slu~ajevima. U kratko }emo o svemu tome ovdje re}i, zadr`av se ne{to vi{e na nekim va`nijim predmetima.-

1) U op{toj rukoveti pod d), u posebnoj pod 1. spisi su, koji govore o oslobo|ewu ispod istrage i iz sudskog pritvora mnogih lica, optu`enih oblasnom sudu u Pe}i za zlo~ine i prijestupe. Iz duge na{e prepiske po ovom sa oblasnom upravom i oblasnim Sudom u Pe}i, te iz i{qe|ewa od nas vo|enog (vidi u op{toj rukoveti prilo`enih spisa pod A.- ubistva Zapisnike: kom. Jovana N. Plamenca obl. upraviteqa, sekretara Jovovi}a, Popovi}a i t. d.) vidi se na prvom mjestu, da je ~esto puta bivalo, da se neko optu`i od strane Obl. Uprave u Pe}i Oblasnom Sudu u istom mjestu za zlo~in i na zna~i se da je optu`eni u pritvoru, pa kad bi i{qedni sudija htio pristupiti i{qe|ewu po odnosnom poslu, da optu`enog ne na|e u pritvoru i da se docnije doka`e, da je taj ubijen ili pak da je oslobo|en od strane organa oblasne uprave. Kad je pak pao Skadar, Oblasni upraviteq Plamenac bje{e se trefio u \akovici i on telefonira svom zamjeniku i privremenom mu sekretaru Novici Popovi}u, u~itequ iz Velike, da povodom re~enog tada oslobodi policijskog pritvora sve one

krivce, koji jo{ od strane oblasne uprave nijesu predati sudu. Popovi} je oti{ao jo{ daqe i sa prvim oslobodio i neke, koji su sudu ve} bili optu`eni. Bivalo je i prije da se na neke osobite na~ine qudi osloba|avaju i sad postaje jedan vi{e privatni dogovor izme|u ~inovnika Oblasnog suda i oblasne uprave u Pe}i, da se povuku tu`be, koje su date sudu za te ma kako oslobo|ene, i to se ~ini bez ikakvih ma i najmawih skrupula, koje su postrebne i u kakvom obi~nom poslu, a ne ovakvom. Naime sekretar Obl. uprave Du{an Jovovi} nare|uje privremenom sekretaru iste Novici Popovi}u, da povu~e sve optu`be, date sudu protivu re~enih, i on, nemaju}i pojma ~ega se sve to ti~e, pozove jednog sudskog ~inovnika, da mu ka`e samo brojeve optu`bi, koje treba povu}i i on mu daje pribiqe{ku tih predmeta, a on ih re|a u jednom aktu (od 18. aprila ov. god. broj 2700), kojim u ime oblasne uprave tra`i, da se sva odnosna akta upravi povrate, {to se i ~ini. Da i nijesu ~inovnici oblasne uprave kako prilikom pada Skadra, tako i ina~e, prekora~avali opisanim na~inom svoja prava, pu{taju}i ispod istrage i iz pritvora lica, koja je jedino sud mogao osloboditi (za slu~aje da ih je oglasio nekrivim); ako se i predpostavi, da su oni to ~inili jedino iz nepoimawa svojih prava i svojih du`nosti, a bez ikakvog li~nog oportuniteta (koristoqubqa i tome sli~nog) - oni su ovakvim postupawem otvorili bili {iroko poqe mogu}nosti zloupotreba ~ak i na{ih sudskih ~inovnika. Nije li sam sudski ~inovnik, od kojeg je Novica Popovi}, kako sam priznaje, na saslu{awu, tra`io samo brojeve tu`bi, koje treba povu}i, pa te brojeve nare|ao poslije u aktu o povla~ewu i, dobiv povu~ene spise, i ne zavirio u wih - nije li, velimo sam taj ~inovnik mogao umetnuti u onu biqe{ku, datu Popovi}u i brojeve tu`ba, podnesenih protivu jo{ niko komeoslobo|enih, pa ove docnije ucijeniti i pustiti, kad se dobio re~eni akt obl. uprave.

Ako je u svemu ovom samo nesmotrenost u slu`benom radu i, kao {to ve} napomenusmo nepoimawe svojih prava i du`nosti u slu`bi, ipak je to, po na{emmi{qewu, ozbiqna krivica. Ali nije iskqu~ena mogu}nost, da mo`e ovdje biti u pitawu i koji te`i grijeh, te mislimo da sve ovo trebalo bi dati sudu, da on stvar razbistri.-

2) Spisi prilo`eni u op{toj rukoveti pod D.), a u posebnoj pod 2) govore o jednom vrlo delikatnom poslu. Komandir Sava Lazarevi}, {ef `andarmerije za Pe} i nahiju pe}sku pi{e 2. marta ov. god. iz Novog Sela oblasnoj upravi u Pe}, da je povjerqivim putem doznao, e je me|u pe}skim i okolnim muslimanima sklopqena izvjesna zavjera protivu na{e uprave onamo i da su na ~elu te zavjere izvjesni pe}ski begovi. Oblasnoj Upravi se u~inilo Lazarevi}evo izvje{}e nedovoqnim, da bi se po wemu mogli preduzeti koraci, te mu odmah sjutra dan (3-III-ov. g.) pi{e hitno, da ju o stvari detaqnije izvijesti i on to

~ini pismom od istog dana, u kojem detaqizira ono {to mu je odnosna povjerqiva li~nost na zapisniku kazala o skupu begova (koje re|a po imenu) i drugih muslimana u ku}i Bahri-bega Mahmudbegovi}a u Pe}i (sadaweg ordonans oficira W. V. Kraqa Nikole u ~inu komandira) kao i {ta su pojedini tu predlagali za pokret i kako su dokazivali uspjeh od istog i t. d. (prema izvje{}ima sa strane, pa i jednom iz Nik{i}a od nekog taoca) u ~emu se isti~e re~eni Bahri-beg Mahmutbegovi}. Odmah pada u o~i to, da se po drugom izvje{}u kom. Lazarevi}a, koje je Obl. uprava onako hitno tra`ila i on ga hitno poslao, ba{ ni {ta ne preduzima ~ak do 19. marta ove godine, (za 16 dana), a onda i docnije {to se po ovom, da se zna, ~ini, jeste jedino to, {to je re~enog datuma pod brojem 2042 doneseno rije{ewe potpisano obl. upraviteqem kom. Jovanom Plamencom, koje rje{ewe doslovce glasi: „Da se o ovom povede stroga istraga ovdje, a istragom da rukovodi N. Popovi}“ i na tome je ovom ostalo i niti je Popovi}, niti iko drugi, da se zna, o ovome ikakvu istragu vodio. Popovi} pak veli, da mu ovu stvar nije nikad niko ni davao na postupak. Ispitali smo po istom predmetu i Jovana Plamenca obl. upraviteqa i druge neke i na ~udan na~in se sve ovo od strane wihove obja{wava, {to je tijem ~udnije, kad se u ono doba imalo voditi ra~una i o mnogo sitnijem stvarima, no {to je ova, a i vodilo se i onda su po Pe}i i okolini padale glave za mnogo obi~nije stvari. Sad je ve} svakako dockan ma{ta preduzeti, da se utvrdi jesu li dostave u~iwene Lazarevi}u bile ta~ne (iz prilo`enih se spisa vidi od koga je i kako bilo Lazarevi}u to dostavqeno) ali dr`imo, da bi svakako trebali na neki na~in utvrditi, da li je ova stvar onda zata{kana iz ne~ijeg li~nog oportuniteta.

3) Spisi koji se prila`u u op{toj rukoveti pod D), a u posebnoj pod 3) govore o nelegalnom oslobo|ewu Nexiba Saklioxi}a, trgovca iz Pe}i, koji je u svom du}anu prikrivao oru`je krajem decembra pro{le godine, kada je bila op{ta tra`wa oru`ja i ~iwele se premeta~ine po muslimanskim ku}ama u Pe}i i pojedini za to zatvarani i ubijani. Ovaj Saklioxi} upla{i se, da se i wemu ne na|e u du}anu prikriveno oru`je (bila su pro{la nekolika roka za dobrovoqnu predaju oru`ja) te on isto iznese iz svog du}ana (nekoliko revolvera) i unese ga na vjeru u du}an svoga susjeda pravoslavnog Srbina i ovaj ga prika`e vlasti, koja pritvori Saklioxi}a pri policiji, pa ga je kroz nekolika dana Du{an Jovovi} sekretar Obl. uprave pustio na slobodu, {to tada u o~i kad se zna, da su istovremeno drugi za sli~ne stvari strogo odgovarali. Komisija nije mogla utvrditi, da li se Saklioxi} spasao odgovornosti na neki osobiti na~in i ostavqa Kraq. Vladi, da ona to utvrdi preko nadle`nog Suda ili da stvar na dosada{wem prekine, a mislimo da bi bilo pravilnije ono prvo.

4) Od svih predmeta koji se prila`u u op{toj rukoveti pod D) najkarakteristi~niji je onaj, koji je tu u posebnoj rukoveti pod 4), a ti~e se nelegalnog oslobo|ewa iz zatvora Sejfula Muhaxera, trgovca iz Pe}i i sina mu Abdulaha. Ovaj Musliman je bio u svojoj ku}i sakrio pove}u koli~inu oru`ja (revolvera, kojima je on ranije trgovao) i razne municije i nije to htio prikazati i ako su ve} vi{e puta bili za to ostavqani rokovi uz prijetwu, da }e biti strijeqani oni, koji do tih rokova ne prika`u i predadu oru`je vlastima. Muhaxer je bio to oru`je i tu municiju sakrio na jedan osobiti na~in. On je u jednoj od svojih mnogih ku}a, koje ima u Pe}i (vrlo je bogat), pregradio jednu odaju tako, da je uz jedan duvar u istoj podigao paralelno drugi, ostaviv me|u wima dosta veliki prostor (kao neki hodnik) bez ikakvog izlaza i tu sakrio re~eno oru`je i municiju. Kad bi se u{lo u tu odaju ~iwelo se, kao da joj je novi duvar krajwa granica s doti~ne strane, a stari duvarovi iste bili su okre~eni kao i taj novi. No neko je prokazao vlasti cijelu tu wegovu majstoriju i on je uzet na i{qe|ewe, na kojem je odricao da ima i{ta prikriveno od onog {to se tra`i i govorio je, da unaprijed pristaje, da bude ubijen sa svom porodicom, ako mu i{ta i sumwivog na|u. Tad je bio razbijen re~eni duvar i sve je na|eno, kada se Muhaxer potpuno odao. Bio je isprva u policijski pritvor pritvoren sa sinom mu Abdulahom, koji mu je bez sumwe bio sau~esnik. Ovu je stvar ispitivao i rukovodio premeta~inom tadawi privremeni sekretar Oblasne uprave u Pe}i Novica Popovi} u~iteq iz Velike, i imao je daqe postupak po ovom povesti, pa se predmet po uobi~ajenom redu dati sudu na su|ewe. No, mogla se i odmah stvar dati sudu, jer je u glavnom sve bilo utvr|eno i postajalo je tu priznawe, samo uz izvjesno ogra|ivawe. Re~eni Popovi} morao je sjutra-dan po ovome (krajem decembar pro{le godine) otputovati u \akovicu, i tamo je ostao vi{e vremena. I tako niko ni{ta po ovom nije preduzimao, ve} je nekoliko dana, po{to je Popovi} oti{ao u \akovicu, Marko Kusovac sam oslobodio zatvora sina Muhaxerovi}evog Abdulaha, a otac mu je ostao jo{ komad u pritvoru obl. uprave. No i wega docnije osloba|ava obl. upraviteq Jovan Plamenac na jemstvo, jer da je bio obolio, {to nije bilo qekarski utvr|eno niti je poveden po ovom ikakav daqi pismeni postupak (ve} je sve ~iweno usmeno) i Sejifula Muhaxera i wegova sina Abdulaha niko nije vi{e tragao ve} su ostali na slobodnoj nozi kako ih je ova komisija i zatekla u Pe}i i wihova stvar je potpuno bila predata zaboravu. Naravno ovo je vrlo r|avo uticalo na javno mwewe, jer niko onamo niti je vjerovao niti vjeruje, da je ova stvar mogla ovako pro}i u doba kada su se u Pe}i i okolini za mnogo neznatnije stvari gubile glave, a da Sejfula Muhaxer kao

bogat ~ovjek nije koga podmitio. No to ova Komisija nije mogla utvrditi, te predla`e da se predmet redade Krivi~nome Sudu.-*

5) Predmeti u op{toj rukoveti pod D.), a u posebnim pod 5), 6) i 7), ti~u se sumwi~ewa, da su sa sumwivih uzroka za{ti}eni zaslu`ene kazne zbog prikrivawa oru`ja: Adem-aga Ali|ikovi} iz Pe}i, Seqani Novog Sela Pa{inog i Isembeg Mahmudbegovi} iz Pe}i. Ali prema onom, {to smo mi mogli doku~iti kao da se nema materijala niti dovoqno osnova, da se po tom vodi daqe istraga, te smo mi {qewa, da po ove tri stvari ne treba voditi nikakav daqi postupak. No uostalom spisi su tu, pa }e Kraq. Vlada i sama mo}i uvidjeti {ta treba po ovom raditi.-

\.) Odnosno mirewa krvi i dr. u Pe}i

Ova je Komisija svojim dopisom od 14. juna ov. godine, (~ij se koncepat u op{toj rukoveti pod \), a u posebnoj pod 1.) ovdje prila`e), uputila iz Pe}i g. Ministru Unutra{wih Djela sve predmete, koje je bila svr{ila „Komisija za izmir krvi“, odre|ena prema prijedlogu Obl. uprave u Pe}i, a po nare|ewu pre|a{weg ministra unutra{wih djela od 19. marta ove godine broj 1329. U tom dopisu, prila`u}i mu jo{ na{u odnosnu prepisku, mi smo objasnili g. Ministru cijelu stvar: kako je postigla re~ena Komisija, kako je radila, kako ju je suspendovao brig. Ve{ovi}, iznijev pre|a{we predstavnike na{e vlasti u Pe}i, kako je svijem tim nastalo onamo jedno haoti~no stawe glede ove stvari, jer je komisija dosudila nekim pravoslavnim Srbima, da im muslimani za ubijstva, rane, }oteke, pqa~ke i druge zulume, u~iwene ili u tursko doba, plate te mnogima to i naplatila, a mnogima jo{ ne; kako nije stigla da izvjesnijema to ni dosudi, a podnijeli su bili `albe i kanili ih podnijeti te kako ovi tra`e, da se i wima naplati, odnosno dosudi, a opet oni muslimani od kojih je naplata ve} u~iwena, da im se uzeto povrati i t. d.. Htjeli smo tijem da g. Ministar na|e na~ina kako }e se postupiti kud je trebalo. Sem ovi svr{eni su ovako i mnogi drugi, a kojima nema traga u prilo`enim spisima. I jedno i drugo to su oni predmeti bilo gra|ansko-sudske bilo adminsitrativne prirode, koje smo mi ili sami svr{ili ili ih uputili nadle`nim sudskim ili administrativnim vlastima na redovni postupak sprovode}i im i sve odnosne spise.

Naro~ito je tu bilo mnogo predmeta, koji se ti~u pravno-imovinskih sporova, koji su postali iz raznih odnosa po{to je onaj kraj na{om vojskom oslobo|en i oni su predati Obl. sudu u Pe}i. Stvari

* Taj ~udnovati arhitekt Sejfula treba da doka`e kako je izbjega kaznu za ukrivawe oru`ja i koliko je kome dao da od krivoga postane prav, jer }e zlo pro} ako pravo ne ka`e. Kraq (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

pak za koje je potrebno administrativno rje{ewe upu}eni su odnosnim adminsitrativnim vlastima ponajvi{e Ministarstvu Vojnom (tu su, pored ostalog, mnoga rekvizice kowa, za koje se ne zna {to je s wima bilo, a obi~no ih je rekvirirao onda{wi {ef policije u Pe}i Marko Kusovac.*

Na zavr{etku ovog dijela referata imamo jo{ jednom naglasiti, da su se u ve}ini prestavnici vlasti u onom kraju jako zaboravqali u svom radu i vidi se da dijelom nijesu umjeli, a dijelom nijesu htjeli, ni koliko su umjeli, reprezentirati na{u dr`avu kod wenih novih podanika onako, kako bi im to imponovalo i predstavqalo Crnu Goru kao pravnu zemqu i takovu, u kojoj pravda i pravi~nost nijesu zaboravqene, {to je bilo obiqe`je re`ima u ovom, pa smo i sada mi{qewa, da se taj na~in odredi kako ovo ne bi na dosadawem ostalo. Re~eni na{ dopis jasno i precizno to motivi{e te ga i preporu~ujemo pa`wi Kraq. Vlade kao dopunu ovog dijela na{eg referata.

Analogno gorwem ra|enom pred re~enom Komisijom uzimali smo i ono, {to je zbog bojazni muslimana od te komisije ili od terora pojedinaca (kojeg je, uvjerili smo se, bilo) svr{avano nagodbom. Ovo je naro~ito ~iweno po stvarima ~isto imovinskim. Kad bi ovakve nagodbe bile obnovqene po slobodnoj voqi stranaka kod nas u prvobitnom obliku ili modificirane mi smo ih usvajali i doti~ne stvari uzimali kao svr{ene. Neke takve stvari pak nesvr{ene kao i neke, koje su dolazile ~isto u kompetenciju komisije za izmir krvi, a koje su pred nas do{le po{to smo uputili g. Ministru unutra{wih djela re~eni akt od 14. juna ove godine sa odnosnim predmetima, prila`emo ovdje u op{toj rukoveti pod \), a u posebnoj pod 2), 3.), - 4) i 5), da se postupi po wima kao i po ostalim srodnim im predmetima.-

E) Kona~no svr{eni predmeti

U rukoveti pod E), a pod brojevima od 1. do 41 predajemo spise o predmetima koji su izi{li pred Komisiju u Pe}i, pa bili wome kona~no svr{eni ili upu}eni pre|a{wih imvlasnika u turskoj carevini.

[to se pak ti~e dr`avni~kih ideja koje su se imale ovladati u u slu`benom radu bar primarnih li~nosti od onih, koje su rukovodile dr`avnim poslovima u onom kraju u onako ozbiqno vrijeme, o tome ne mo`e biti ni rije~i i dr`imo, da je stoga na{ dr`avni interes pretrpio ozbiqne {tete. Po na{emmi{qewu kao etapa za ovakav rezultat u Pe}i i okolini poslu`ila je na prvom mjestu slaba pa`wa pri

* Da bezdu{ni Marko na|e po svaku cijenu na~ina listu od rekviriranih ko`a i kud su se |eli. KN (napomena kraqa Nikole na margini Izvje{taja)

izboru ~inovnika za onaj kraj, onda ~im je on bio oslobo|en; a, kao {to je ve} nagla{eno u ovom referatu, to su potpomogle docnije i druge ve} od nas istaknute prilike i okolnosti.-

III. \akovica

1.) Po usmenoj dostavi, da je neki ppor. Stevan \uki} iz Vasojevi}a naplatio za desetak od nekog muslimana iz \akovice neku sumu novaca, Komisija je zatra`ila po toj i sli~nim stvarima izvje{}e od Carinarnice |akova~ke, koja je mjesto odgovora sprovela tu`bu, podignutu od we protiv Jevrema^uki}a, biv{eg poreznika u \akovici, zbog wegovih zloupotreba novcem, u kojoj se govori o sumi, za koju se navodi, da ju je naplatio ppor. Stevan \uki}. No kako se u toku rada Komisija uvjerila, da je po ovoj stvari ve} sud preduzeo svoje, to je ista samo uzela prepis tu`be carinarnice, saslu{ala po istoj stvari brig. Radomira Ve{ovi}a, koji je u tu`bi izjavom ^uki}evom najvi{e tangiran, a nije preslu{avan ranije, i na tome je ostala, po{to je ostvari izvijestila gospodina Ministra Un. Djela. Kako se samo iz tu`be carinarnice vidi, ova stvar izgleda veoma va`na, jer se radi o stra{nim zloupotrebama, koje je po~inio ^uki} u svojoj du`nosti, a koji se pored svega toga nalazi na slobodi, a kako prema ~uvewu za mnogo stvari tereti brig. Ve{ovi}a, koji po ovoj stvari ~ak nije ni saslu{avan, to Komisija dr`i, da svako daqe stezawe, da se ova stvar uzme u su|ewe, ubija vjeru u na{e vlasti, sudstvo i red u zemqi i daje materijala u javnosti za svakojake komentare, a {to sve nije nu`no, tim prije, {to sam Ve{ovi} u preslu{awu tra`i, da se stvar {to prije uzme u su|ewe, dok su `ive li~nosti, odlu~ne za mnoge okolnosti po ovoj stvari. (spisi pod broj 1.)

2) Musli Suqa iz Dobro{a podnosi tu`bu protiv artiqerijskog kapetana Draga Dedovi}a da mu je preko Ejupa Po`ege i Rexepa Dobro{a iz \akovice uzeo kowa, nude}i mu wegova kowa i 6 lira, kojega on nije htio primiti, te je tako ostao i bez kowa i bez para. Drago Dedovi} izjavquje, da je tra`io jednom u Musli Suqe da mu proda kowa, pa da ovaj nije htio, te da su docnije do{li kod wega Ejup Po`ega i Rexep Dobre{a, govore}i mu, da }e oni pazariti za wega kowa u Musli Suqa, samo da im da Drago kowa svoga, da ga dadu Musli Suqi i da mu pridadu po pogodbi. Posle veli, da su mu oni rekli, da su se sa Musli Suqom pogodili kowa za kowa i da mu pridadu 6 turskih lira. Ejup Po`ega i Rexep Dobro{a vele, da ih je poslao Drago, da mu kupe kowa, dav{i im svoga kowa, da ga trampe i da su oni po{li kod Musli Suqe, no kako ovaj nije htio primiti kowa, da su ga oni prodali za 6 lira, nude}i mu povrh toga jo{ 6 lira, ali da je on tra`io 18 lira. Komisija je naredila, da kap. Drago Dedovi} vrati kowa Musli Suqi,

ili mu ga plati, koliko se wih dvoica danas pogode, a on {to ima neka tra`i od Ejupa Po`ege i Rexepa Dobro{e. Tijem se ova stvar ima smatrati svr{enom (spisi pod broj 2.).-

3) Mehmed Ramo~ iz Dala{a `ali se, da je zatvarat i da mu je prodata sva nepokretna imovina. Ispitan sreski kapetan u \akovici za{to je Mehmed Rama zatvaran i za{to mu je prodato imawe, odgovara, da je za to, {to se u wegovoj ku}i uhvatio Daka Ibraimov odmetnik, zbog ~ega su oba sprovedeni sudu i osu|eni, te u julu pu{}eni milo{}u Kraqevom, a wihova imovina prodata prema naredbi Oblasne uprave od 10. jula t. g. broj 1610. Komisija dr`i, da se ova stvar ima smatrati svr{enom. (Spisi pod broj 3).-

4) Bajru{ Niman iz Beca, tu`i Filipa Babovi}a, biv{eg predsjednika op{tine dokanske da mu je dao svog kowa na poslugu do \ur|evadne, a tada da mu ga je tra`io, pa ovaj odgovorio, da mu ga je wegov brat poklonio. Komisija je oduzela kowa i povratila vlasniku, te smatra stvar svr{enom. (Spisi pod broj 4).-

5) Haso Etovi} iz Plava tra`i 13 govedi, koje je u oktobru pognao sobom u selo Lumbarle, op{tinu Rzni}sku, okrug |akova~ki, kad je pobjegao pred vojskom i koja je ostavio kod Meta Abazovi}a. No kako je Meto Abazovi} bje`ao preko granice zbog pokr{tavawa, to je i wegova stoka, kao i svih bjegunaca te vrste, prodata za dr`avni ra~un, me|u kojom i ono 13 govedi Hasa Etovi}a. Komisija ostavqa uvi|avnosti Kraq. Vlade, da po ovoj stvari postupi kao i sa svima velikoga broja ove vrste. (Spisi pod broj 5.).-

6) Seqani sela Osjeka podnose `albe za pqa~ke, koje im je u~inila vojska, te je Komisija objasnila da ne}e ispitivati takve `albe, a predate joj je primila te prelazi preko ove stvari. (Spisi pod broj 6).-

7) Seqani katolici i muslimani sela @drijela Stuba~ka, Baca i drugog `ale se, da je Sava Memedovi} nagonio na pokr{tavawe, te su zbog toga bje`ali u srbijansku granicu, zbog ~ega im je prodata sva wihova pokretna imovina, koju imenuju i tra`e. Komisija ostavqa uvi|avnosti Kraq. Vlade, da po ovoj stvari postupi, kako za najboqe na|e. (Spisi pod broj 7.).-

8) Seqani okolnih sela |akovi~kog sreza podnose `albe protiv Sava Memedovi}a kako ih je mu~io, tra`e}i im pu{ke, koje nijesu imali, te su morali iste kupovati u Malesiji i wemu prodavati, tek da se oslobode daqeg mu~ewa. Mnogi tvrde da su ostali sakati zbog toga, {to ih je vezao.Tako isto mnogi tvrde, da su ih prilikom kupqewa oru`ja popqa~kali vojnici Memedovi}a. Po{to je prije `alba ove vrste preslu{an Sava Memedovi}, zbog nekih ubistava, koji tvrdi, da je imao od Obl. upraviteqa Jovana Plamenca odrije{ene ruke, da mo`e

po svojoj uvi|avnosti postupati kako ho}e prema onim, kod kojih na|e oru`je - i kako je Memedovi} bio otpu{ten od Komisije, kad su ove `albe zbog mu~ewa prodate - to ga Komisija nije vi{e pozivala, ve} je preslu{ala wegovog `andarma Nua Kolu, koji tvrdi, da je Memedovi} zaista mu~io one, od kojih je tra`io oru`je, tako, da su se mnogima docnije osu{ile ruke, te su oni ili im srodnici bili prinu|eni da idu u Malesiju i kupuju pu{ke da se otkupe od daqe sumwe da imaju oru`je. Komisija propu{ta Kraq. Vladi da po ovoj stvari postupi po uvi|avnosti. (Spisi pod broj 8).-

9) [ut \on iz Brdosana `ali se, da mu je uzeta rekvizicijom neka stoka i `ito, od ~ega je izgubio priznanice. Suvi{e kad je bje`ao zbog pokr{tavawa, da mu je oduzeto svo `ito i ku}ni namje{taj. Ispitan presjednik Op{tine veli, da je `ito zaista omla}eno za vojsku, a od poku}stva da nije bilo [utu iza bjegstva ostalo ni{ta, bez ne{to male vrednosti i jedne ma{ine za vijawe `ita, koja je oduzeta, jer je [ut dolazio no}u ku}i i nosio poku}anstvo kriju}i sobom. Komisija prepu{ta Kraq. Vladi da po ovoj stvari postupi, kao i po svijem ove vrste. (Spisi pod broj 9).-

10) Aleksa Nikoli} iz Lo}ana tu`i Jusufa Osmanova iz Pobr|a, da mu je nasilno uzeo obra|enu zemqu i skinuo sa we rod. Po{to je Komisija ispitala stvar, uvjerila se, da je Aleksa du`an Jusufu 8 }esa i da su ugovorili da on radi zemqu, za 3 godine, i po{to Jusuf izjavio, da je gotov vratiti zemqu ako mu ovaj da dug - to je komisija pre{la preko ove stvari, kao sudske i smatra je svr{enom. (Spisi pod broj 10).-

11) Nuo Kola iz \akovice, tra`i neku stoku, koju mu je vojska uzela, ali po{to mu je obja{weno, da se ne}e ispitivati {to je vojska oduzela, tra`i naknadu za dva vola koje mu je uzeo a ^abrata kraj \akovice neki oficir za vojsku, ali nezna koji, samo veli da je to bilo onda kad ga je {iqao Ve{ovi} u Skadar, kao nekog povjerenika. Komisija i ovu stvar prepu{ta uva|avnosti Kraq. Vlade. (Spisi pod broj 11).-

12) Kurt beg Arslanbegovi}, `ali se, da mu je vlast uzela ku}u, u kojoj je sreska kancelarija i uz ku}u ambar i kuhiwu, te niti mu kiriju pla}a niti ambar i kuhiwu osloba|a. Upitan sreski kapetan za gorwe izvje{tava, da je tako naredila Obl. Uprava u Pe}i, te da }e se pitawe o kiriji i ku}i rije{iti posle rata. (Spisi pod broj 12).-

13) Seqani sela Bocaja `ale se, da im je vojska prilikom hvatawa nekih odmetnika (ka~aka) popalila ki}e i ponijela svu pokretnu imovinu. Upitan predsjednik Op{tine izjavio je, da je izme|u 6. i 7. marta po naredbi Save Memedovi}a por. Dragi{a Marijanovi} poslao ~etu vojnika sa of. Vuka{inom Leki}em da opkole sela: \ocaj i Ko{are, da

pohvataju neke odmetnike koje su nai{li i koji su se branili iz ku}e i ranili jednog vojnika, dok nije do{la artiqerija, poru{ila ku}u, u kojoj su bili i iz koje su odmetnici pobjegli, a familija je u ku}i izginula. Vojska je posle popalila selo, oduzela stoku i stvari, od ~ega je posle ne{to vra}eno vlasnicima. Komisija i ovu stvar prepu{ta uvi|avnosti Kraq. Vlade. (Spisi pod broj 13).-

14) Mehmed Ze}iraga iz \akovice tu`i Savu Memedovi}a, da ga je na tri nedjeqe po osvojewu \akovice istjerao iz ku}e sa familijom na ulicu, a u ku}i da mu je ostalo veliko poku}stvo, namje{taj, 6 sanduka robe i drugog, od ~ega poslije nije na{ao sem samo neki mali dio. Memedovi} izjavquje, da je ku}a odbjeglog Jaja-age, da je u wu u{ao kao u dr`avnu, a da su poku}stvo popisali po naredbi Ve{ovi}a: Milo{ Baki} i Mira{ Rai~evi}, i da oni znaju, {ta je u woj postajalo, te da on odgovara samo za ono odjelewe, u kome je on stanovao, a za ostala odjelewa da odgovaraju vi{e lica, koja Memedovi} imenuje, da su naizmjenice stanovala u toj ku}i. Komisija se nije upu{tala u preslu{avawe ostalih lica, po{to tu`iteq navodi, da je on ku}u i stvari predao Memedovi}u, a nikome vi{e, i po{to nije na~isto s tijem, da li se na|ene u ku}i stvari imaju smatrati svojinom odbjeglog Jaja-age, odnosno dr`avnom, ili sinovca mu, `aliteqa Mehmeda, te je mi{qewa da se stvar preda sudu, pa bilo da tu`bu preda dr`ava, ili se uputi `aliteq na sud. (Spisi pod broj 14).-

15) [a}ir Sulejman iz \akovice, tu`i se, da mu je po ulasku vojske oduzeo jedan vojnik, kojemu ime ne zna, kafanu i stvari u woj od kojih podnosi spisak, koju je kafanu taj vojnik docnije dao Milivoju Miomanovi}u iz Kola{ina, koji ju i danas dr`i. Prizvat Miomanovi} izjavi, da je kafanu uzeo u wenog vlasnika nekog tur~ina, a stvari kupio u Filipa Cari~i}a za 160 perpera, koji je istu kafanu dr`ao od osvojewa \akovice do nazad nekog vremena, dok je po{ao za Srbiju, te se ~udi {to tu`iteq nije stvari tra`io dok je Cari~i} dr`ao kafanu. Preslu{ani svjedoci po ovoj stvari tvrde, da je Miomanovi} kupio stvari od Cari~i}a, od kojih neki, a kao najglavniji Murat Osmanov vlasnik kafane, tvrde, da Cari~i}, kad je po osvojewu \akovice u{ao u kafanu, nije ni{ta na{ao u woj od onih stvari, koje sad tra`i tu`iteq, ve} samo 6-7 stolica i dva astala, a da je stvari koje je Miomanovi}u docnije prodao, sam kupovao docnije. Po{to je zaista nerazumqivo, za{to tu`iteq nije tra`io stvari od Cari~i}a, ako je dr`ao da su kod wega, jer je on dr`ao kafanu nekoliko mjeseci, to je komisija mi{qewa da se spisi po ovoj stvari predadu sudu na su|ewe. (Spisi pod broj 15.).-

16) Ja{m~a Osmanovi} iz \akovice podnosi tu`bu protiv Milo{a Baki}a u~iteqa, da je prilikom pretresa wegove ku}e zbog oru`ja,

gdje je bila prisutna wegova snaha Fetija, uzeo iz jednog sanduka kesu s novcima, u kojoj je bilo 15 lira u zlatu i ne{to srebrnog novca, pa da je lire uzeo, a srebro joj vratio. Daqe, veli da se za ovo Fetija `alila brigadiru Ve{ovi}u, i da joj je on rekao da ne brine za to. Milo{ Baki} priznaje, da je po naredbi Ve{ovi}a poslat sa Radojem Popovi}em i nekoliko vojnika da u~ine premeta~inu nekih ku}a, me|u kojima i ku}e neke Fetije. Da je tom prilikom, pri otvarawu nekog ormari}a, na{ao jednu kesu s novcima, koju nije ni odre{ivao, ve}, po{to se `ena prepala, da joj je ne uzmu, veli, da joj je istu kesu predao preko ruku Radoja Popovi}a, ali da se ona ipak posle `alila brigadiru Ve{ovi}u, da su joj neki novci uzeti, kojemu je on kazao u ~emu je stvar. Po{to je Radoje Popovi} bio otsutan u De~anskom Odredu, preslu{an je brig. Ve{ovi}, koji izjavquje, da je {iqao Baki}a i Popovi}a, kao ~lanove vojnog Suda, da izvr{e premeta~inu te ku}e; da je `ena po premeta~ini do{la da se `ali: kako joj je jedan od ~inovnika, koji su vr{ili premeta~inu, uzeo kesu s novcima, pa po{to je uzeo zlato, povratio joj kesu sa srebrnim novcem. Na pitawe wegovo zna li ime toga ~ovjeka, izjavila je da ne zna, a da bi ga poznala, te je Ve{ovi} neprimjetno, izme|u ostalih pozvao u kancelariju Baki}a i Popovi}a, s wima razgovarao, da i oni ne znaju za{to su zvati i, po{to ih je otpustio, pitao je `enu, koji je od prisutnih na{to je ona kazala na Milo{a Baki}a i, po{to mu dao ~asnu rije~, da ka`e, ako je to u~inio, da prizna i dadne mu novac, a on }e ga dati `eni, kako niko za to znati ne}e, ali, veli, da je Baki} najkategori~nije odbijao to od sebe, kunu}i se svim kletvama, da to u~inio nije, te Komisija predla`e da se ova stvar preda Sudu (Spisi pod broj 16).-

17) Na posletku je Komisija dodirnula i pitawe o popisu i prodaji pokretnog imawa svih muslimana i katolika, koji su, ma zbog ~ega, bje`ali preko granice, te se je uvjerila, da se i u |akova~kom srezu, kao god i u Pe}skome, nije vodilo nikakva ra~una o toj, nazovi dr`avnoj, imovini. Kontrolisati se ne mo`e {to je iza koga odbjegloga popisato od wegove pokretne imovine kao: poku}stva, `ita, stoke i t.d. @ito je mla}eno i {iqato u Pe} i \akovicu, a mla}ewe su vr{ili ili predsjednici op{tina, ili pojedini komandiri kojeg maweg odreda, koji je i{ao po selima radi fatawa ka~aka, ili tra`ewa oru`ja. Ovolikom broju stoke, koji je plijewen iza odbjeglih, pravqeni su neki spiskovi, u kojima ve}inom nije ta~no opisivano, koliko je ~ije stoke plijeweno, a u nekim je samo naveden broj i vrsta stoke, bez da se zna ~ija je koja. Sad bjegunci, koji su se ve}inom vratili, tra`e svaki svoju stoku, ali je to sve prodato. Sama prodaja je vr{ena bez ikakvih formalnosti i nadmetawa, tako, da su upravo dva ili tri ~ovjeka, i to izvan na{e granice, kupili svu stoku, stupiv{i sami u

ortakluk, kako bi je u zajednici kupili bez konkurencije, te su na taj na~in kupci na mawe sume bili li {eni mogu}nosti kupovawa. Prodaja sve stoke vr{ena je u Crnobrjegu kod De~ana, gdje je ustupqeno dvojici Prizrenaca preko 400 krava i druge govedi i preko 400 brava i to goveda u sumi po 65 perpera. Ne{to govedi i ovaca je prodato u \akovici i 50-60 kowa, koje su tako|e kupili ona dva Prizrenca po 65 perpera u sumi, premda se tvrdi, da je bilo kowa koji su vre|eli po 15-20 napoleona. Prodajom je rukovodio Ivan ^uki}, biv. sreski kapetan u \akovici, koji na poziv nije stigao, budu}i je bio nad sudsk. i{qe|ewem u Bijelom poqu, te nije mogao biti preslu{an, o ~emu bi ga trebalo naknadno preslu{ati. [to se ti~e protokola, u koji bi bile zavedene sve ove stvari, o tome nema ni govora.- Upitan dana{wi sres. kap. Aleksa ^uki}, da li mu je wegov predhodnik Ivan ^uki} predavao kakvih protokola o prihodima i rashodima - izjavquje, da mu je predao dva, i to jedan, u kome su zavedeni neki prihodi i rashodi za vrijeme upraviteqa Jevrema Baki}a od osvojewa \akovice do po~etka februara, a drugi u koji su biqe`eni neki rashodi za vrijeme kapetanovawa Ivana ^uki}a, a o prihodima nema ni pomena. U detaqe daqih ispitivawa Komisija nije mogla ulaziti s toga, {to joj to nije stavqeno u zada}u, ve} je ove stvari kao i one u Pe}i dodirnula radi toga, kako bi Kraq. Vladi dala materijala za jednu ra~unsku kontrolu, koja bi ove i woj sli~ne stvari svestrano obuhvatila i ispitala za{to joj stavqamo dovoqno materijala u spisima, kojima za Pe} i \akovicu raspola`emo, a drugi materijal pribavio bi se na licu mjesta (Spisi pod broj 18).-

Baciv{i op{ti pogled na \akovicu i okolinu pada u o~i, da je iz \akovice i okoline podneseno vrlo malo `alba odnosno svega onoga, odnosno ~ega su se pojedini u velikom broju `alili u Ro`aju i Pe}i i ako se zna, i {to niko ne krije, da se je i ovdje i pqa~kalo i ubijalo i kr{tavalo i u op{te vr{ilo sve ono i u istoj mjeri, {to i u Pe}i i okolini. Mo`e biti da uzrok le`i u tome, {to se \akovica sa okolinom, u kojima je prete`no, ili boqe re}i jedino stanovni{tvo arbana{ko, u dane dolaska i bavqewa Komisije, nalaza{e u nekom rovitom stawu, t.j. opa`a{e se neki uticaj sa strane, koji postrekiva{e Arbanase, da ne vjeruju ni u kakvu stalnost na{e uprave u ovome kraju, te je stanovni{tvo sigurno smatralo za sitnice `aliti se za ono, {to je pro{lo, s pogledom na ma i usa|ene im ideje o ponovnom wihovom vaskrsnu}u u ovim krajevima. Ina~e za ~inovni{tvo i wegov zvani~ni rad, ima se re}i ono isto {to i u Pe}i, jer je dovoqna jedna Pali}eva afera, pa da zasvjedo~i sa koliko se dr`avni~ke mudrosti rasolagalo, kad su se u ono i onakvo doba, pa neka bi bilo dobrovoqno, i pored muslimana pokr{tavali i katoli-

ci, po{qedica ~ega je i pomenuta afera, koja je, kako znamo, mnogo neprilika zemqi donijela.-

---

Zavr{uju}i ovijem svoj referat o na{em cjelokupnom radu u Ro`aju, Pe}i i \akovici, ostavqamo Kraq. Vladi da ona prema spisima na{eg i{qe|ewa, ocijeni, u koliko smo uop{te odgovorili povjerenoj nam du`nosti, a sve te spise grupisane u rukovetima i po redu kako se o ~emu u referatu govori prila`emo uz isti.-

Jo{ imamo na zavr{etku konstatirati, da je u onamo{wem stanovni{tvu (i izuzetno od onih sporova, koje smo mi sami tamo dokon~ali) jako primjetan neposredni efekat na{eg rada na i{qe|ewu uop{te. Taj efekat se sastoji u tome, {to je muslimansko stanovni{tvo, svud gdje smo radili, dobilo ubje|ewe, da osnov svemu onome za {ta su nam se `alili, nije na Cetiwu, niti da je za {ta od onog {to im je, po wihovom mi{qewu, neuputno ~iweno, bilo inicijative od na{e vrhovne vlasti, ve} da su im to spontano ~inili na{i onda{wi tamo{wi ~inovnici, te da }e oni i odgovarati za sve to.-

Cetiwe 19. septembra 1913. g.
Isqedna Komisija,
G. Cerovi}
Savo Vuleti}

Dr Olga Zirojevi}

UTICAJ ISLAMA U SREDNJOJ EVROPI

W. Montgomery Watt, **Der Einfluss des Islam auf das europaeischer Mittelalter**, Aus dem Englischen Von Holger Fliessbach und mit einem Vorwort von Ulrich Haarmann, Verlag Klaus Wagenvbach, Berlin, 1988, 1992, 2001.str. 124 (s 11 ilustracija).

Pred nama je delo Montgomery Watt-a **The Influence of Islam on medieval Europe (**Edinburgh, 1972), zapravo zbirka predavanja koja je ovaj arabista (1909. Edinbur{ki univerzitet) odr`ao u zimu 1970. godine na College de France u Parizu. Danas prevedena i na nema~ki jezik, budu}i da je tema knjige, veze i isprepletenost zapadnohri{}anskog i islamskog sveta, u me|uvremenu postala jo{ aktuelnija.

U Uvodnom delu U. Haarmann isti~e da je za muslimane srednji vek — dakle, kako ga mi shvatamo, vreme izme|u 700. i 1500. godine - veoma zna~ajno. Tada su oni bili nosioci nadmo}ne kulture. Nije li papa Jovan VIII (872-882) pla}ao danak Saracenima, ~ija je mo} dosezala do Latiuma? Nije li jedan drugi dr‘alac Svete stolice, Silvester II (999-1003) kao prvi u~enjak hri{}anske Evrope upotrebio arapske brojeve po{to je - tako ho}e legenda - studirao matematiku i astronomiju kod jednog arapskog u~itelja u Kordovi? I nije li Fridrih II Hohenstaufen, imperator (anbarur, kako ga nazivaju savremeni arapski izvori), koji se, oko 1240. godine, raspitivao kod islamskih u~enjaka o problemu ve~nosti ili stvaranja sveta, kao i o Aristotelovim Kategorijama, bio, kulturom, jedan od njih? Nisu li, najzad, fiziologija i hirurgija bile vi{e vekova u domenu muslimanskih lekara, jer oni su o~uvali i dalje razvijali anti~ku medicinu. Avicenin medicinski priru~nik **Kanon** ostao je klasi~no delo za sve budu}e lekare i u Zapadnoj Evropi do duboko u novi vek. Ukratko, u

znaku islama nastala je srednjovekovna mediteranska visoka kultura, a iz nje uspon Evrope u novi vek.

Knjiga **Uticaj islama na evropski srednji vek** podeljena je na slede}a poglavlja: Islam u Evropi, Trgovina i tehnika, Arapski doprinos prirodnim naukama i filozofiji (matematika i astronomija, medicina, logika, metafizika); Rekonkvista i krsta{ki pohodi, Prirodne nauke i filozofija u Evropi, Islam i evropska slika o sebi.

Sa raznih aspekata ova tema je ve} istra‘ivana, ali ovde autor ima nameru da islamski uticaj sagleda i vrednuje u njegovoj celini, drugim re~ima, {ta je zna~ila za Evropu konfrontacija sa islamom. Pi{e, ka‘e on, sa stanovi{ta poznavaoca islama, a ne kao medievista, a muslimani nisu za njega strana sila koja je prodrla u Evropu ve} predstavnici jedne kulture ~iji se zna~ajni doprinos mo‘e utvrditi na velikom delu zemljine kugle. Ovo istra‘ivanje islamskog uticaja tim je zna~ajnije {to danas hri{}ani i muslimani, Evropljani i Arapi, sve vi{e i vi{e ‘ive zajedno “u jednom svetu”, a slika islama koju smo ba{tinili od srednjovekovnih hri{}anskih autora bila je u mnogo ~emu izopa~ena. Ona se u poslednjih sto godina ne{to popravila. “Ipak, mi Evropljani smo slepi za kulturni dug koji imamo prema islamu. Mi potcenjujemo i ignori{emmo obim i zna~aj islamskog uticaja na na{e kulturno nasle|e. U interesu na{ih dobrih odnosa sa Arapima i muslimanima mi moramo priznati koliko dugujemo islamu”.

A kulturni uticaj islama na Evropu bio je, pre svega, proizvod muslimanskog osvajanja [panije i Sicilije. Za razliku od Germana, Slovena, Ugara i Normana - koji su se nalazili na nivou plemenskog dru{tva - Arapi su bili predstavnici jednog svetskog carstva, koji }e u naredna tri veka postati nosioci najvi{e civilizacije i kulture na ogromnom prostoru izme|u Atlantika i Afganistana. Istorija preoblikovanja anti~kih kultura Prednjeg istoka u islamsku kulturu ima, za Watt-a, upravo ne{to neverovatno i o~aravaju}e. Jer, sa osvajanjem Iraka, Sirije i Egipta dospela su pod arapsku dominaciju neka od velikih duhovnih sredi{ta Bliskog istoka. Mnogi nosioci ranijih kultura pre{li su na islam i zapo~eo je jedan duhovni proces previranja koji }e potrajati stole}ima. Na tom podru~ju sakupljala su se vekovna iskustva o gradskim civilizacijama, koja su dosezala do Sumeraca, Akadjana i faraonskog Egipta. I sve {to je u tim milenijumima bilo vredno dobilo je tada svoj novi arapski izraz. S druge strane, u Evropi je Karlo Veliki odr‘avao diplomatske odnose sa slavnim bagdadskim halifom, Harunom ar-Ra{idom, kao i sa njegovim kasnijim

neprijateljem, omajadskim emirom u [paniji. I ovim putem je u Evropu mogao prispeti glas o veli~ini i mo}i islamskog sveta.

[irenju islamske kulture pripomogla je i trgovina (uz zanate), koja u islamskoj civilizaciji ima poseban zna~aj. Jer, ne treba zaboraviti, islam je, u prvom redu, religija trgovaca. Ima podru~ja (delovi Afrike i Azije) gde je do islamizacije do{lo zahvaljuju}i poslovnim ljudima. Evropa je uvozila iz islamskog sveta pre svega potro{na dobra, a izvozila sirovine (ponajvi{e drvo i gvo‘|e) i robove.

U nauti~koj tehnici Evropa je preko Arapa upoznala portolane, a tu su i arapske re~i sa podru~ja moreplovstva u evropskim jezicima (admiral, {alupa, barka, monsun), kao i obimnija i preciznija znanja iz geografije.

Zate~eni sistem za navodnjavanje u [paniji Arapi su zna~ajno popravili koriste}i iskustva koja su sakupili na Prednjem istoku. Uporedo sa izgradnjom sistema za navodnjavanje sti‘u i poljoprivredne kulture koje tra‘e dosta vode, kao {e}erna trska, pamuk, limun, pomorand‘a, patlid‘an, arti~oka, kajsija i pirina~. Naravno, tu su i razne industrije; proizvodi se luksuzna roba za doma}u upotrebu, ali i za izvoz, kao prelepe tkanine od vune, lana ili svile. Visoko razvijena je i kerami~ka industrija, a tajnu obrade kristalnog stakla Arapi su otkrili jo{ u drugoj polovini 9. veka u Kordovi.

Okvir za ovaj luksuzni ‘ivot davale su veli~anstvene gra|evine, koje mi nazivamo “mavarskim”, a u koje su u{li postoje}i gra|evinski materijali kao i ranije iberijske tehnike zidanja, potkovi~asti luk, na primer.

U stvaranju odgovaraju}eg nivoa ukusa u vi{im slojevima dru{tva bio je zna~ajan uticaj isto~nih centara, Medine i Bagdada. A zna~ajni posrednik u tom poslu bio je muzi~ar i peva~ Ziryab (‘iveo u Kordovi od 822. do 857. godine), koji je kao mladi} pevao i igrao pred Harunom ar-Ra{idom. Ali, Ziryab nije unapredio samo umetnost pevanja i muziciranja; on je bio i arbiter elegantiarum, poput jednog Petronija, a imao je i kulinarsko obrazovanje; umeo je da priprema razli~ita jela, a doneo je i mnoge recepte sa Istoka. On je uveo i redosled jela u sve~anim prilikama, koji traje do danas. Svoju pa‘nju posve}ivao je i frizuri, nezi tela i garderobi, {to je sve u otmenim slojevima mavarske [panije nai{lo na veliki odziv.

Ina~e, u muzi~koj teoriji i praksi [panije Arapi imaju zna~ajan udeo.

U “prijatan `ivot” spada i poznavanje knjiga, ~ija je proizvodnja za Arape bila olak{ana upotrebom papira (poreklom iz Kine). Prva fabrika

hartije izgra|ena je u Bagdadu 800. godine. Iz [panije i Sicilije upotreba papira {irila se prema Zapadnoj Evropi, ali }e prve fabrike u Nema~koj i Italiji biti izgra|ene tek u XIV veku.

"Prijatan `ivot" Arapa u [paniji bio je, u stvari, urbani `ivot. Pa su tako i danas u {panskom jeziku mnoge re~i iz podru~ja komunalne uprave i kontrole trgovine arapskog porekla. U [paniji su hri{}ani, kao i muslimani, verovatno vladali arapskim; ipak, u svakodnevnom `ivotu govorio se jedan romanski dijalekt sa delimi~no arabiziranim vokabularom. Hri{}ani, koji su `iveli pod muslimanskom vla{}u identifikovali su se, osim u vr{enju religioznih obreda, tako jako sa islamskom kulturom, da su nazivani Mozarapima.

O privla~nosti arapske kulture za hri{}ane svedo~i i 'ivot na sicilijanskom dvoru, naro~ito u vreme vladavine Ro'ea II i Fridriha II, dvojice "kr{tenih sultana Sicilije", kako su ih nazivali. Ovi kraljevi 'iveli su u jednom luksuznom miljeu sli~nom onom u Kordovi; preuzeli su i arapsku no{nju, kao i mnoge njihove dru{tvene manire. Negovala se arapska poezija koja je, preko narodne poezije (koja je iz nje nastala) mogla uticati na ranoitalijansku poeziju. Kraljevi su imali muslimanske slu'benike i savetnike i uzimali su u~enjake iz Sirije i Bagdada pod svoju za{titu.

Ugla|eni na~in 'ivljenja {irio se, postepeno, iz [panije i Sicilije prema severu. A {irenju islamske kulture u Zapadnoj Evropi doprineli su donekle i utisci krsta{a po povratku iz islamskih zemalja.

Ako se u svoj svojoj celini sagleda arapsko eksperimentisanje, razmi{ljanje i pisanje, uvi|a se da se evropske prirodne nauke i filozofija bez Arapa ne bi tako rano mogle razviti. Arapi nisu bili prosto oni koji su prenosili gr~ku misao, ve} pravi nosioci kulture. One discipline koje su im bile dostupne o~uvali su 'ive obogativ{i ih postavljanjem novih pitanja. Kada su oko 1100. godine Evropljani po~eli ozbiljno da se zanimaju za prirodne nauke i filozofiju svojih neprijatelja, ove discipline bile su u svom zenitu. I pre nego {to su Evropljani u njima mogli uop{te da napreduju, morali su da nau~e od Arapa sve {to je bilo da se nau~i. Ve} pomenuti Kanon Avicene (Ibn Sina, umro 1037) preveden je u XII veku na latinski jezik, a u XVI veku imao je ~ak dvadeset izdanja. Zna se da su medicinske knjige prevo|ene na arapski jo{ u ranom 8. veku, a u Bagdadu je 800.godine izgra|ena bolnica. I u mavarskoj [paniji bilo je uglednih lekara, naro~ito me|u filozofima. Izuzetan arapski doprinos medicini su radovi az-Zahrawia (ili latinski, Abulcasis-a, umro posle 1009) o hirurgiji i hirur{kim instrumentima. Jo{ u XIV veku bilo je u [paniji arapskih

lekara koji su pisali o kugi, koju su do‘iveli u Granadi i Almeri. Njima je bio poznat zarazni karakter ove bolesti.

Kada je re~ o rekonkvisti, Wat isti~e da su Arape u [paniji tek rastu}e hri{}ansko samopouzdanje i ekspanzija hri{}anskih dr‘ava na severu naveli da sebe vide kao muslimane i branioce islamske zemlje. A ideja krsta{kog pohoda dala je izvestan podstrek istra‘iva~kim putovanjima, koji su doveli do otkri}a Amerike i morskog puta za Indiju preko Rta Dobre Nade. Za muslimane, pak, krsta{ki pohodi bili su jedva ne{to vi{e od niza grani~nih sukoba.

Odnos Zapadne Evrope prema Arapima bio je dvojak; s jedne strane duboko usa|eni strah, a sa druge divljenje zdru‘eno s priznanjem arapske nadmo}nosti. Nakon zauze}a Toleda (1085), kona~nog osvajanja Sicilije (1091) i pada Jerusalima (1099) ovaj strah je bio znatno manji. Sada su zapadni Evropljani mogli nepristrasnije da se okrenu duhovnoj kulturi Arapa kojoj su se divili. Tako je po~elo prou~avanje odgovaraju}ih arapskih dela i prevo|enje najzna~ajnijih me|u njima na latinski. Sa XIII vekom zavr{ava se to sjajno doba prevo|enja (Toledo i drugi gradovi) sa arapskog na latinski jezik.

Na kraju autor Watt se pita: {ta je za Evropu zna~io susret sa islamom?

Kompleks ni‘e vrednosti Zapadne Evrope prema islamskoj civilizaciji izra‘avao se na razli~ite na~ine. A da bi se taj kompleks kompenzirao Evropljani su morali izopa~iti sliku islama. Slika islama koju su stvorili hri{}anski u~enjaci toga vremena omogu}ila je drugim hri{}anima da vode borbu protiv muslimana kao borbu svetla protiv mraka. “Rat svetla protiv mraka” - to dobro zvu~i. “Ali u na{em postfrojdovskom vremenu - ka‘e dalje autor - znamo da je mrak koji pripisujemo na{im neprijateljima projekcija mraka u nama samima, koji ne}emo sebi da priznamo. Tako posmatrano, izopa~enu sliku islama treba shvatiti kao projekciju tamne strane evropskog ~oveka”.

Najzad “imaju}i u vidu sve aspekte srednjovekovne konfrontacije hri{}anstva i islama, jasno je da je uticaj islama na zapadno hri{}anstvo bio ve}i nego {to se to obi~no uzima. Islam je, dalje -ka`e Watt - dao Evropi ne samo mnoge materijalne proizvode i tehni~ka otkri}a, dao joj je ne samo duhovni podsticaj na polju prirodnih nauka i filozofije, ve} joj je dao i podstrek da stvori jednu novu sliku o sebi samoj. Budu}i da se Evropa borila protiv islama, nipoda{tavala je uticaj Saracena, a preuveli~avala svoju zavisnost od gr~ko-rimskog nasle|a. Tako imamo,

mi Evropljani danas, na pragu ere Jednog sveta, va`an zadatak da to pogre{no davanje prioriteta popravimo i bezuslovno priznamo {ta mi dugujemo Arapima i islamskom svetu".

Knjiga je snabdevena nau~nim aparatom (anotirana bibliografija) i skromno ilustrovana.

Mr Franti{ek [istek, Prag

BALKANSKI MUSLIMANI U POSTKOMUNISTIČKIM DRUŠTVIMA

Le nouvel islam balkanique: les musulmans, acteurs du post-communisme (1990 – 2000) /éd. Xavier Bougarel, Nathalie Clayer, Paris: Maisonneuve et Larose, 2001, 509 str.

Devedesete godine 20. vijeka su za balkanske muslimane bile jedne od najtragi~nijih epoha u periodu poslije sloma otomanske carevine, ali su istovremeno donijele i novu politi~ku, medijsku i vjersku slobodu. Studija *Le nouvel islam balkanique: les musulmans, acterus du post-communisme (1990 – 2000)* /*Novi balkanski islam: muslimani, akteri u postkomunizmu (1990 – 2000)*/, izdata 2001. godine u Parizu, do sada najkompleksnije istra‘uje unutra{nju dinamiku razli~itih muslimanskih dru{tava jugoisto~ne Evrope, politi~ke subjekte sa manje ili vi{e istaknutim islamskim predznakom, evoluciju balkanskog islama kao i njegove veze sa islamskim zemljama i religijom van regiona u pro{loj deceniji. Knjigu su priredili francuski stru~njaci – specijalisti za postotomanska podru~ja, Xavier Bougarel (autor knjige *Bosnie, anatomie d´un conflit* / *Bosna, anatomija jednog konflikta,* Pariz, 1996) i Nathalie Clayer (autor knjige *L´Albanie, pays des derviches / Albanija, zemlja dervi{a,* Wiesbaden, 1990).

U predgovoru studije se razmatra op{ta problematika, istorijske i demografske tokovi, kao i mogu~nosti da se prona|u neke op{te karakteristike tipi~ne za ina~e vrlo heterogene i teritorijalno rasprostranjene populacije balkanskih muslimana. Predgovor je pisan u januaru 2001., knjiga dakle ne tretira oru‘ani konflikt u Makedoniji niti uticaj teroristi~kih napada na SAD i „borbe protiv terorizma“, koju su na Balkanu razli~ite politi~ke grupacije ponekad upotrebljavale na vrlo dis-

kutabilan na~in ba{ sa ciljem diskreditacije nekih muslimanskih politi~kih subjekta ili naroda. Prema autorima, na po~etku devedesetih godina je na Balkanskom poluostrvu (osim Turske) ‘ivjelo oko 8 300 000 pripadnika muslimanske vjeroispovijesti. Njih je mogu}e svrstati u ~etiri osnovne etno-lingvisti~ke grupacije: albanofonu (4 – 4,5 mil.), slavofonu (2,5 mil.), turkofonu (preko 1 mil.) i Rome (nepoznati broj). Me|usobna solidarnost i kooperacija ovih grupa na religijskoj osnovi u regionu jeste vrlo mala. Kod balkanskih muslimana su ipak primarni etni~ki i nacionalni osje}aji iznad religijskih.

Poslije pada komunizma, u ~itavom regionu je do{lo do velikog pove}anja aktiviteta islamskih zajednica (rekonstrukcija i izgradnja d‘amija i medresa, izdava~ka i medijska djelatnost, aktivnosti karitativnih organizacija itd.). Ipak, vra}ena su prije svega tradicionalna religijska obilje‘ja i simboli, ali su{tinska reislamizacija muslimanskih dru{tava, koja su u zadnjim decenijama u velikoj mjeri sekularizovana i modernizovana, nije do‘ivjela su{tinske uspjehe. Autori predgovora upozoravaju da je nova sloboda omogu}ila da i pojedini intelektualci ili ~ak obi~ni vjernici postanu u~esnici debate o islamu i njegovoj ulozi u savremenom dru{tvu i svijetu. Time je u stvari bio naru{en tradicionalan monopol, u kojem su pravo na tuma~enje i obja{njavanje religije imali samo oficijelni predstavnici vjerske zajednice. Takav trend je ~esto omogu}en i niskim nivoom obrazovanja i malim iskustvom vjerskih ~inovnika, {to im ote‘ava da na kvalitetan na~in u~estvuju u modernoj religijskoj debati.

Bougarel i Clayer-ova navode, da je pojava politi~kih subjekata sa muslimanskim predznakom jedna od najzna~ajnijih dru{tvenih pojava 90. godina 20. vijeka na {irom prostoru Balkana. Program takvih politi~kih stranaka se kretao na vrlo {irokom spektru, od prije svega kulturnih zahtjeva (Gr~ka) do primarno politi~kih na prostoru biv{e Jugoslavije (dr‘avna nezavisnost u slu~aju Bosne i Kosova, teritorijalna autonomija u slu~aju Sand‘aka). Autori upozoravaju, da analiziraju}i evoluciju politi~kih programa i aktivnosti partija sa islamskim predznakom nije mogu}e pratiti samo unutra{nju dinamiku muslimanskih dru{tava, nego i uticaj drugih faktora, koji je ~esto bio odlu~uju}i. Homogenizacija bo{nja~kog nacionalnog korpusa i njegova podr{ka programu Stranke demokratske akcije (SDA) u Bosni i Hercegovini po~etkom 90. godina dakle mo‘e biti obja{njena samo u kontekstu ja~anja uticaja nacionalnih partija Srba i Hrvata, koje su nastupale izme|u ostalog i sa pozicije odbrane pravoslavnog, odnosno katoli~kog identiteta.

U jugoisto~noj Evropi prema autorima mo‘emo identifikovati uglavnom tri modela upotrebljavanja islama u politi~kom ‘ivotu. U okviru prvog modela se radi prije svega o njegovom simboli~nom zna~aju pri utemeljivanju nacionalne i dru{tvene tradicije date zajednice (naprimjer u slu~aju Pokreta za demokratske slobode /DPS/ u Bugarskoj, koji zastupa prete‘no interese turske manjine). Takav model, koji u stvari suvi{e ne isti~e zna~aj islama kao religije, mo‘emo u politi~kom ‘ivotu balkanskih zemalja susresti sa najve}om frekvencijom. Drugi model upotrebljavaju uglavnom radikalni nacionalisti, koji konzistentno isti~u svoju pripadnost islamu sa ciljem da se suprotstave dominantnoj (ve}inom umjerenoj, ali tako|e muslimanskoj) partiji i da sami preuzmu njeno mjesto kao glavni politi~ki predstavnici date muslimanske zajednice (naprimjer Demokratska partija Albanaca /PDSh/ u Makedoniji). Zagovornici tre}eg modela smatraju, da je islam prije svega jedan nadnacionalan, univerzalan koncept i model ‘ivota. Polaze}i od tog uvjerenja, oni poku{avaju da vr{e reislamizaciju sekularizovanog muslimanskog dru{tva (ovakve tendencije bile su naprimjer prisutne kod intelektualnih osniva~a SDA u Bosni i Hercegovini). U nekim politi~kim strankama vi{e navedeni modeli koegzistiraju u formi razli~itih ideolo{kih platformi i pristupa.

Balkanski islam se tokom 90. godina, poslije pola vijeka, ponovo otvorio uticaju globalnog islama. Inostrana pomo} je ~esto igrala klju~nu i nezastupljivu ulogu u ponovnom o‘ivljavanju vjerskih aktivnosti. Neki vode}i politi~ari u regionu (Sali Beri{a, Alija Izetbegovi} i drugi) su u prvoj polovini 90. godina bili otvoreni i politi~koj kooperaciji i infiltraciji uticaja drugih islamskih dr‘ava i organizacija u svoje zemlje. Ovi trendovi su me|utim bili u velikoj mjeri motivisani nedovoljnim interesovanjem zapadnih zemalja za region kao i vrlo te{kim doma}im prilikama (oru‘ani konflikti, katastrofalna ekonomska i socijalna situacija). U drugoj polovini 90. godina je uticaj vanregionalnih islamskih faktora na Balkanu znatno opao, zahvaluju}i tako|e pove}anoj prisutnosti evropskih zemalja i SAD. Krajem decenije su muslimanske zemlje pokazivale mnogo manji entuzijazam za patnju kosovskih Albanaca, nego u slu~aju bosanskih Muslimana na po~etku 90. godina.

Ve}ina knjige sastoji od tematskih studija pojedinih autora. Prvi dio (*Islam et politique dans les Balkans post-communistes* / *Islam i politika na postkomunisti~kom Balkanu*) se bavi analizom evolucije islamske vjerske zajednice i politi~ke scene u pojedinim dr‘avama ili regionima. Prva studija (*L´islam bosniaque, entre identité culturelle et idéologie politique* / *Bosanski islam, izme|u kulturnog identiteta i politi~ke ideologije,* Xavier Bougarel) tretira situaciju u Bosni i Hercegovini, uglavnom nastanak i evolu-

ciju SDA, koja je na dijelu zemlje, koju je kontrolisala, tokom rata 1992 – 1995 godine fakti~ki uspostavila jednopartijsku vlast. SDA je bila razapeta izme|u poku{aja da pridobije pa‘nju i podr{ku Zapada i ideja panislamske solidarnosti. Neki krugovi vladaju}e partije su poku{avali da sprovedu reislamizaciju bo{nja~kog nacionalnog identiteta, ali su ovi poku{aji do‘ivjeli samo veoma ograni~en uspjeh. Poslije rata je do{lo do opadanja takvih tendecija kao i stranog islamisti~kog uticaja. To u nekoj mjeri korenspondira sa situacijom u Albaniji (*Albanie: les enjeux de la réislamisation / Albanija: oklade reislamizacije*, Rajwantee Lakshman-Lepain), koja je tokom vladavine Demokratske partije predsjednika S. Beri{e uspostavila brojne veze sa vanevropskim islamskim zemljama. Taj trend je formalno simbolizovalo i kontroverzno ~lanstvo Albanije u Organizaciji islamske konferencije. Albanska vjerska zajednica je tradicionalno (podjela na sunite i sljedbenike misti~kih redova, uglavnom sekte bekta{i) i prethodnim doga|ajima (brutalan ateisti~ki re‘im Envera Hod‘e) bila znatno oslabljena. Tradicionalan doma}i islam je bio konfrontiran sa ~esto rigidnim formama islama, koje su reprezentovale ve}inom strane „karitativne“ organizacije. Sljede}a socijalisti~ka vlada je u drugoj polovini 90. godina nastupala sa sna‘no antislamisti~kih pozicija i prekinula je ve}inu veza, koje je uspostavio prvi postkomunisti~ki re‘im. Sljede}a studija (*L´Islam, facteur des recompositions internes en Macédoine et au Kosovo / Islam, faktor unutra{njih rekompozicija u Makedoniji i na Kosovu*, Nathalie Clayer) se uglavnom bavi vezom izme|u islama i albanskog nacionalnog identiteta. Na Kosovu i u Makedoniji je tokom 90. godina do{lo do poku{aja albanizacije religijskog identiteta (uz pomo} dominantnog upotrebljavanja albanskog jezika i panalbankse ideologije), ~ime bi se marginalizovao uticaj manje brojnih muslimanskih zajednica na tim prostorima (turske, bo{nja~ke, romske i makedonske). Za razliku od biv{e Jugoslavije pozicija pripadnika muslimanskih manjina u Bugarskoj (*Islam et coexistence communitaire en Bulgarie post-communiste / Islam i zajedni~ka koegzistencija u postkomunisti~koj Bugarskoj*, Nadege Ragaru je krenula u pozitivnom pravcu. Na po~etku decenije se stranim i doma}im posmatra~ima ~inilo da Bugarsku o~ekuje neminovna eksplozija religijskih i etni~kih sukoba. Na kraju decenije je, me|utim, ova zemlja postala model koegzistencije i rje{avanja me|usobnih odnosa u regionu. Turci, najbrojnija muslimanska zajednica u Bugarskoj, su do‘ivjeli potpunu restaruaciju svojih prava, prethodno poga‘enih komunisti~kim re‘imom Todora @ivkova, formirali su uspje{nu nacionalnu partiju koja je postala va‘an igra~ na bugarskoj politi~koj sceni i obnovili su svoje veze sa Turskom, sa kojom sada Bugarska odr‘ava vrlo dobre i korisne

odnose. Muslimani u prete‘no pravoslavoj Gr~koj (*Grece: comment-peut on etre musulman?/ Gr~ka: kako se mo‘e biti musliman?*, Joelle Dalegre) ‘ive uglavnom u zapadnoj Trakiji. Gr~ka dr‘ava je tokom 20. vijeka konstanto poku{avala da ova populacija zadr‘i svoj nejasan, primarno vjerski identitet da se njeni pripadnici ne bi izja{njavali etni~ki kao Turci ili Pomaci. Pozicija gr~kih politi~ara i ve}inskog stanovni{tva prema ovim muslimanima jeste jo{ uvijek prete‘no motivisana strahom od susjedne Turske republike. U prilozima, koje tretiraju pojedine regione, na‘alost nedostaje studija o islamu u Rumuniji kao i u Sand‘aku, odnosno u Srbiji. To priznaju i sami editori, opravdavaju}i se tehni~kim i drugim razlozima.

Problematika Crne Gore jeste kratko pomenuta u okviru priloga, koji tretira Kosovo i Makedoniju (nepune dvije strane). I u slu~aju Crne Gore autori kratkog osvrta (Bougarel i Clayer-ova) poslije izno{enja zadnjih dostupnih demografskih podatka iz 1991. primje}uju da i u ovoj republici ne postoji ve}i nivo kooperacije izme|u pripadnika muslimanske vjeroispovijesti, jer je ovdje primarna nacionalna identifikacija (Bo{njaci/Muslimani ili Albanci). Autori tako|e bilje‘e da je na sjeveru Crne Gore poslije raspada biv{e Islamske zajednice Jugoslavije do{lo do konflikta uticaja izme|u Islamske zajednice Crne Gore i novopazarskog Me{ihata. Iako njoj nije posve}en dovoljan prostor, problematika crnogorskih Bo{njaka/Muslimana jeste indirektno tretirana i u prvoj studiji, koja se odnosi na Bosnu i Hercegovinu. U periodu prije rata u BiH su veze izme|u Bosne i Sand‘aka bile ve}e i postojao je i direktan uticaj SDA koju ovaj prilog uglavnom analizira. Osim toga, politi~ki doga|aji i intelektualne debate u samoj Bosni su i kasnije znatno uticale na crnogorske Bo{njake/Muslimane (naprimjer debata o bo{nja~kom ili muslimanskom identitetu).

Drugi dio knjige (*Islam balkanique et islam mondial / Balkanski i svjetski islam*) analizira veze balkanskog islama i njegovih reprezentanata sa vanregionalnim muslimanskim zemljama ili organizacijama. Turska (*La politique balkanique de la Turquie et le poids du passé ottoman / Balkanska politika Turske i breme otomanske pro{losti*, Sylvie Gangloff) je od sloma Otomanske carevina odr‘avala (~esto konfliktne) veze sa Gr~kom, ostale balkanske zemlje nijesu imale prioritet. Tokom 90. godina je do{lo do normalizacije odnosa sa Bugarskom, stvaranja novih politi~kih i vojnih veza sa Makedonijom i Albanijom, trgovinska razmjena je porasla prije svega sa Rumunijom. U svojim vezama sa balkanskim zemljama je Ankara sistematski izbjegavala religijske kontekste (tokom svoje posjete Sarajevu je naprimjer tada{nja predsjednica turske vlade

Tansu ^iler izbjegla susrete sa vjerskim predstavnicima kao i posjete islamskim vjerskim objektima). Uticaj doga|aja na Balkanu (uglavnom rata u BiH i na Kosovu) na unutra{nje diskusije o turskom etni~kom i kulturnom identitetu analizira sljede}a studija (*Les Balkans et la crise de l´identité national turque* / *Balkan i kriza turskog nacionalnog identiteta*, Ferhat Kentel). Iranski uticaj u jugoslovenskoj krizi (*L´ingérence iranienne en Bosnie-Herzégovine / Iransko umije{avanje u Bosni i Hercegovini*, Alireza Bagherzadeh) je bio najo~itiji tokom rata u Bosni i Hercegovini. Iran je time prvi put u istoriji, posredstvom prodaje oru‘ja, slanja vojnih povjerenika i poku{ajima {irenja kulturne propagande, uticao na konflikt koji se doga|ao na evropskom tlu. Poslije teroristi~kih napada na SAD sigurno }e veliku pa‘nju privu}i zadnja studija (*Les réseaux transnationaux islamiques en Bosnie-Herzégovine / Transnacionalne islamske mre‘e u Bosni i Hercegovini*, Jérome Bellion-Jourdan), koja se bavi aktivnostima me|unarodnih islamskih organizacija (karitativnih, propagandisti~kih i vojnih) tokom i poslije rata u Bosni i Hercegovini. Po odlasku sovjetskih trupa iz Avganistana i po~etku izraelsko-palestinskog mirovnog procesa su mnoge inostrane islamisti~ke organizacije poku{avale da od Bosne u~ine novi mobilizacioni katalizator radikalnih islamskih snaga, {to bi na neki na~in bila kompenzacija za kauze koje su postale manje atraktivne (Bosna je tada u radikalnom islamisti~kom diskurzu namjerno dobijala epiteta kao „novi Avganistan“ ili „nova Palestina“). Prilog dalje analizira konfliktnu koegzistenciju bosanske vlade i armije sa inostranim mud`ahedinima i bogatim „karitativnim“ organizacija. U postdejtonskoj Bosni su takve aktivnosti bile radikalno smanjene, zahvaljuju}i prije svega pritisku SAD.

Rad *Le nouvel islam balkanique: les musulmans, acteurs du post-communisme (1990 – 2000)* razmatra problematiku balkanskog islama u regionalnom i globalnom kontekstu. Osim toga prezentira ve}i broj analiza pojedinih muslimanskih dru{tava u razli~itim djelovima jugoisto~ne Evrope, ~ime pru‘a dovoljno materijala za komparaciju. Osim velikog zna~aja za sve koji se bave problematikom Balkana mo‘e ova studija o ulozi autohtonih evropskih muslimana u postkomunisti~kim dru{tvima imati svoju ulogu u teku}im debatama o poziciji islama i muslimana u savremenom svijetu.

Enes Durakovi}

SUGESTIVNOST ESTETSKI AUTENTIČNOG RUKOPISA,
Husein Bašić, Kad su gorjele božije kuće,
Poticaji i odgovori
Drugo dopunjeno izdanje, Almanah, Podgorica, 2002

Od prvih susreta s poezijom Huseina Ba{i}a bio sam fasciniran gorgijski zatamnjenim metafori~kim iskazom mitske gra|e, zavi~ajnih predanja mahom apokalipti~ne vizionarnosti. Ma{tovitost pu~kih fantazmagori~kih predstava o iracionalnim *uzmama* i *utrama* u Ba{i}evoj se pjesmi ukazivala u alegorijskoj slici historije i suvremenosti zavi~ajnog svijeta izlo‘enog ostrvljenim silama zla i uni{tenja. Bilo je u tim stihovima ne{to od onog uzbudljivog suo~enja s tajanstvom rije~i koja u sebi sabere i univerzalna zna~enja arhetipske strukture kozmogonijskog mita, ali i katarkti~kog osloba|anja od tragi~nih iskustava povijesne sudbine na{eg svijeta i prostora zapam}enih u predanju i legendi. Stoga je Ba{i}eva pjesma “Gusta od zna~enja”, metafori~ki razu|ena i prezasi}ena alegorijskim vi|enjima ili, u posljednjim zbirkama, elipti~no svedena u gorak uzao simboli~kih navje{}enja.

Kada do~itamo Ba{i}evu novu zbirku *Iskopavanje tragova* (2001) prepozna}emo (pogotovo u prvom ciklusu *Kad su gorjele Bo‘ije ku}e*) istu onu sugestivnost estetski autenti~nog rukopisa, jedne nepatvorene lirske snage {to se iz zbirke u zbirku preobra‘avala i dozrijevala zadr‘avaju}i u sebi, naravno, i onaj preizmjenjivi ton Ba{i}eve pjesni~ke posebnosti. Ali, istovremeno, ova knjiga pjesama donosi i jednu sasvim novu dimenziju pjesnikova do‘ivljaja svijeta i poetskog izraza, Kataklizmi~no prijete}i svijet mitskih predstava o zlu, sve one hanibalne predstave o *uzmama* i *utrama* zadobile su svoje jezivo stvarnosno uobli~enje u neposrednim iskustvima zlo~ina nad Bosnom i Bo{njacima u posljednjem orgijanju velikosrpskih i velikohrvatskih genocidnih nakana i ostvaren-

ja. Sva ona metafori~ki zgusnuta, fantazmagori~na slikovnost Ba{i}evih stihova ustuknula je pred stravi~nim prizorima srebreni~kih i bratuna~kih, br~anskih i bijeljinskih, prijedorskih i dobojskih pokolja, spaljenih gradova, sru{enih d‘amija, ku}a i mostova. *Zbogom naivne metafore* naslovit }e Ba{i} svoje pjesme jer je gorgijski, metafori~ko zgusnuti govor kojim se zlo slutilo, ali i pripitomljavalo, odga|alo i odbijalo postao besmislen, presahnuo u grlu i duhu jer “poslije Srebrenice mo‘e se samo nemu{to pjevati”. U jednoj davnoj pjesmi Abdulaha Sidrana pjesnik }e ustvrditi da “*treba zaboraviti oholo ono kazivanje*” i da poezija “*mora da bude ta~na i u svemu precizna*”. Ali, Sidranu se, ba{ kao i onom davnom Huseinu Ba{i}u, pjesma uvijek otimala od te veristi~ke nakane. Kao nepatvoreni trenutak ljepote njihovi su se stihovi doga|ali kao svojevrsne lirske sve~anosti, *~as ~uda* kada rije~i zadobiju onu tajanstvenu auru, zagonetni sjaj i trepet mnogozna~nosti. Danas, evo, i Sidran i Ba{i} ‘ele da svjedo~e jednu i jedinu istinu na{e tragedije i zato im je govor surovo sveden na imeni~ku o~iglednost bez one za poeziju karakteristi~ne atributske polisemi~nosti. Rije~ se sada, u jezivom suo~enju sa zlom morala svesti na same bitnosti svjedo~enja, na su{tine koje ne trpe ni metafore ni simbole, na govor u kojem je sve definitivno odre|eno jer smrt je samo smrt, jer zlo~inac ima svoje ime i prezime, ba{ kao {to ih ima i ‘rtva. To vi{e nije mitsko vrijeme i mitski prostor, nego sve ima krvavi nadnerak bezbrojnih zlo~ina u Zvorniku i Batkovi}u, Prijedoru i Omarskoj, Stocu i Dretlju. I stoga je sasvim razumljivo {to }e se Husein Ba{i} upitati da li je pjesma uop}e mogu}a, jer pjevati zna~i stvarati, jer joj je iskra u Bo‘anskoj uputi *ikre*, jer - zaista - *na po~etku bija{e Rije~*.

Stoga }e se nad razvalinama jednog svijeta, u zlom vremenu *kad su gorjele Bo‘je ku}e,* kad su ru{eni mostovi izme|u *ovoga* i *onoga* svijeta a “zadrigle i p’jane gelur-ale ispijale na du{ak vr~eve ljudske krvi” pjesnik iznova obratiti ljepoti Alad‘e i }uprije na Drini, Ferhadije i Starog mosta u Mostaru istom onom opsjednuto{}u i opsjenjeno{}u kojom su bili opsjednuti i opsjenjeni Ba{eskija i Evlija ^elebija,]amil Sijari} i Zuko D‘umhur, Mak Dizdar i Skender Kulenovi}, Abdulah Sidran i Zilhad Klju~anin. Ste}ak i ni{an, mihrab i tarih, hamam i bezistan, hajat i divanhana, svi oni simboli jedne rafinirane kulture ‘ivljenja i stvaranja {to su preselili u stihove Ba{i}evih prethodnika i suvremenika javi}e se iznova i u njegovim pjesmama da zasvjedo~e neumrlost i neuni{tivost jednog svijeta i njegova stvarala~kog duha predanog ljepoti i dobroti ‘ivljenja. ^itav je ciklus *Kad su gorjele Bo‘ije ku}e* taj gorki razgovor kroz vijekove, lirski palimpsest i dopisana poanta na starom i neugasivom ruko-

pisu {to ga, usprkos zlu i zlo~inu, ispisuje jedna i ista zanesena du{a graditeljska, du{a Hajrudinova i Me{ina, Makova i Skenderova,]amilova i Huseinova, du{a bo{nja~ka. A u tom razgovoru u kojem se glasom *Personae* javljaju njegova pjesni~ka sabra}a Husein Ba{i} iznova vra}a onu semanti~ku puno}u stiha, pa su njegove pjesme i dnevno svjedo~anstvo i pjesni~ko svjedo~enje, ponovo ispisani tarih za Stari most i Alad'u, epitaf na znanim i neznanim ni{anima njegove bra}e iz Srebrenice i Sarajeva, ste}cima sa Radimlje, Makove i Huseinove.

Du{ica Minjovi}

SAVREMENI ZAPISI BOŠNJAČKIH EPSKIH NARODNIH PESAMA

(*Sa "Londže zelene", bošnjačke junačke narodne pjesme iz Sandžaka, zabilježio dr Ljubiša Rajković Koželjac,* Rožaje, 2001. godine)

Kada je re~ o narodnoj epici balkanskih prostora, pre svega onoj koja se razvijala na prostorima nekada{njih jugoslovenskih republika, a sada zasebnih dr‘ava, smatra se da je ona u pogledu vremena zapisivanja i prvih objavljivanja prili~no ograni~ena. Vlada uverenje da je hri{}anska epika svoj zlatni vek do‘ivela u vreme Vuka Stefanovi}a Karad‘i}a, a da su njeni najbolji oblici zabele‘eni upravo u njegovim zbirkama. Muslimansko-bo{nja~ka epika u tom vremenskom smislu ‘ivela je ne{to du‘i ‘ivot. Najbolje zapise epske narodne tradicije muslimansko-bo{nja~kog prosedea ostavili su nam Kosta Herman, Luka Marjanovi} i ne{to kasnije, u prvoj polovini 20. veka, Milman Peri i Albert Lord. U posleratnom periodu, od 50-ih godina 20. veka, prou~avaoci usmene knji‘evnosti su ve} uveliko digli ruke od mogu}nosti postojanja ‘ive i izvorne usmene re~i, a ljubitelji guslarskog deseterca o tako ~emu nisu ni pomi{ljali.

Me|utim, godine 1979. iz Negotinske krajine, nekada vrela u deseterac oblikovane ljudske misli i iskustva u Crnu Goru je do{ao Ljubi{a Rajkovi} Ko‘eljac. Nije samo slu‘bena obaveza u Osnovnu {kolu “Mili} Keljenovi}” u Konjuhe kod Andrijevice dovela Ko‘eljca. U dolazak ovog pregaoca kulture utkana je i ‘elja, kako sam ka‘e, da u crnogorskim vrletima, u Polimlju, zapi{e crnogorske narodne umotvorine, pre svega pesme. Pregala~ki rad Ko‘elj~ev, bar u onim prvim mahovima, zabele‘en je u knjizi ***Kli~e vila savrh Koma*** koju je objavila Zajednica knji‘evnih i nau~nih radnika iz Ro‘aja 1988. godine. Ova knjiga jeste zbirni u~inak koji je Ko‘eljac ostvario na polju sakupljanja narodnih umotvorina, ali

sa njegovom dubokom sve{}u da ulo‘eni rad nije doneo ni~eg novog, izvornog, do tada nezabele‘enog. Ova zbirka sadr‘i samo lirske narodne pesme iz Gornjeg Polimlja. No, ne ba{ ohrabruju}i rezultati za Ljubi{u Rajkovi}a Ko‘eljca nisu bili razlog da svoj sakuplja~ki rad prekine i stavi u zaborav. Godine 1980. sa slu‘bom prelazi u Ro‘aje i od tada po~inje njegova intenzivna sakuplja~ka delatnost koja je danas pred nama sabrana u zbirci bo{nja~kih juna~kih narodnih pesama iz Sand‘aka ***Sa lond‘e zelene.*** Navedeni naslov nastao je kao proizvod odabranih zapisa u devetoj deceniji 20. veka (osim od 1983. do 1985. godine kada je Ko‘eljac bio lektor u Lilu u Francuskoj), a ponajvi{e njih je iz perioda 1981. i 1982. godine.

Kao za mnoge za~u|uju}u Ko‘eljac dr‘i ~injenicu da je on, Srbin (iz Timo~ke krajine) ulo‘io trud i vreme u sakupljanje narodnih epskih pesama sa prostora Crne Gore, i to muslimansko-bo{nja~kog prosedea i u tom smislu pi{e: “Za mnoge je bilo ~udno (kao {to je jo{ uvijek), a za neke i nedopustivo, da ja kao Srbin zapisujem pjesme o muslimanskom juna{tvu. Ja sam se time bavio ne samo stoga {to sam se oduvijek osje}ao i Jugoslovenom, no i {to te pjesme, uz sve svoje posebnosti, imaju i mnogo op{teljudskog: pripadaju one op{te~ovje~anskoj kulturnoj ba{tini.”[1] Na{a smutna i netolerantna vremena ovakav pothvat mogla bi tuma~iti na razli~ite nacionalne (da ne ka‘emo nacionalisti~ke), konfesionalne, politi~ke i mnoge druge, naj~e{}e uskogrude i ni za koga dobre na~ine, ali se ~ini da je najbli‘a istini pomisao da vredno umetni~ko blago ne trpi ograde ni sa koje strane, pa ni one usko versko-politi~ko-nacionalne (nacionalisti~ke). O tom dru{tveno-kulturolo{kom aspektu svoga rada Ko‘eljac ka‘e: “Kad su ~uveni ameri~ki slavisti Milman Peri i Albert Bejts Lord mogli preko Atlantika da dolaze i da ih zapisuju i prou~avaju (misli se na muslimansko-bo{nja~ke epske narodne pesme, D.M.) (u cilju razrje{avanja tzv. homerskog pitanja), mogao sam i ja sa ‚Timoka, zlatnoga potoka’, odnosno sa Peru}ice (Zlore~ice). Ljepota tih pjesama me je na to prisilila, njihova knji‘evnoumjetni~ka vrijednost.”[2] Svojim pregala~kim radom i nesumnjivom ljudskom i intelektualnom hrabro{}u, Ko‘eljac je muslimansko-bo{nja~koj epici u savremenim nau~nim i uop{te kulturolo{kim tokovima obezbedio status umetni~kog i kulturnog rariteta i literarne ~injenice sa najboljim predznacima. Bo{nja~ko-muslimanska

---

1) Ljubi{a Rajkovi} Ko‘eljac, “Rije~ unaprijed”, u: ***Sa lond‘e zelene, bo{nja~ke juna~ke narodne pjesme iz Sand‘aka, zabilje‘io dr Ljubi{a Rajkovi} Ko‘eljac,*** Ro‘aje, 2001. god, str. 7

2) Isto

epika svoje bi}e je do dana{njih dana, u velikom obimu, sa~uvala u obliku relikta, {to drugim re~ima zna~i da je ni dana{njica, trenutak potpunog opadanja eposa i njegovih prate}ih mehanizama, nisu nagrizli. To zna~i da je ona uprkos jednoj vrlo razu|enoj svakodnevici u svakom pogledu uspela da odoli naletima raznih sila koje su je mogle sasu{iti, pa mo‘da i ugasiti.

Pred ~itaoce i prou~avaoce Ko‘eljac je izneo korpus tekstova koji uz izvesne ograde, zaslu‘uju epitet tradicionalnog, potpuno ostvarenog i zadr‘anog entiteta ~ija se vrednost, uz malo prigovora, ne mo‘e osporiti. Ko‘elj~eva zbirka bo{nja~kih narodnih epskih pesama ***Sa lond‘e zelene*** broji 29 naslova. Iako nezaokru‘en broj, on nam pru‘a uvid u ‘ivotnost i ‘ivotvornost epske narodne pesme na sand‘a~kim, crnogorskim, balkanskim i ju‘noslovenskim prostorima, naro~ito muslimansko-bo{nja~ke tradicije. Svojim intelektualnim delanjem i ~inom objavljivanja antologijskog izbora o kome je u ovim redovima re~ Ljubi{a Rajkovi} Ko‘eljac je pobio veliki deo nau~ne javnosti koji je smatrao da je epika u svom dobrom, izvornom obliku izumrla. U te skeptike do pojave Ko`elj~evih zapisa spadao je i autor ovih redova, ali je u ovom trenutku primoran da primeti i shvati da epika jo{ uvek ‘ivi, istina na jednom vrlo uskom podru~ju i u odre|enom, zasebnom prosedeu.

Kao op{te karakteristike pesama u zbirci Ko‘eljac izdvaja slede}e: 1) Veoma razvijen si‘e, tj. bogata fabula (sa mnogo peripetija u dramskoj radnji), tako da su te pesme po pravilu vrlo duge; 2) Bogatstvo dijaloga; 3) ^esta lirska mesta, puna emotivnog naboja, dirljiva do potresnosti; 4) Obilje turcizama; 5) Izuzetna muzikalnost stiha.[3)] Ova Ko`eljceva zapa`anja na~elno se mogu prihvatiti, ali opet uz izvesne ograde. U tom smislu naro~ito su zna~ajna zapa`anja pod brojevima 1,2 i 3 o kojima, smatramo, ovom prilikom, treba nesto vi{e progovoriti.

U stavu 1 Ljubomir Rajkovi} Ko`eljac isti~e bogatstvo si‘ea ovih pesama zboh ~ega se u njima javljaju i dramski elementi, ~ime je pesma dobila i na svojoj du‘ini. Karakteristika muslimansko-bo{nja~ke epske tradicije uop{te jeste da su pesme u njoj veoma duge, neuporedivo du‘e u odnosu na recimo hri{}ansku tradiciju. Stoga je prirodno da su i muslimansko-bo{nja~ki pesnici peva~i, ina~e pripadnici ove tradicije skloni spevavanju du‘ih pesama. Ve} iz naslova pesama koji se nalaze u sadr‘aju zbirke ***Sa lond‘e zelene*** da se videti da je tematski okvir njihov prili~no velik i da se on uklapa u jednu od najboljih tematskih podela musliman-

3) Isto, str.10

sko-bo{nja~ke epike koju je uradila \enana Buturovi}.[4] U 29 pesama zbirke o kojoj je na ovom mestu re~ nalaze se teme neverstva, ropstva, ‘enidbe, pogibije, pohare, izbavljenja. Sve su to elementi koji ~ine tematski mozaik muslimansko-bo{nja~ke epike iz njenih najboljih vremena i izdanja. Me|utim, postavlja se pitanje na~ina realizacije navedenih tema i si‘ejnih osnova {to je, smatramo, veoma bitno, kada je re~ o muslimansko-bo{nja~koj epici. Raniji sloj ovog prosedea bio je karakteristi~an upravo po bogatstvu i puno}i kazivanja pri gra|enju tematsko-si‘ejne osnove, pri ~emu je, iako je pesma obi~no imala sre}an kraj, bio dominantan elemenat boja i juna{tva, ina~e nosilac i te‘i{te radnje u epskoj pesmi uop{te. Upravo se u novijim zapisima muslimansko-bo{nja~ke epike javlja taj problem u odnosu izme|u herojskog (epskog) i li~nog (emotivnog). Taj odnos je u epskoj narodnoj poeziji oduvek postojao i dva pomenuta elementa su se pro‘imala, ali se ~ini da je u novijim zapisima elemenat li~nog i porodi~nog nadvladao u odnosu na herojski i borbeni. ^itaju}i ovih 29 pesama iz zbirke ***Sa lond‘e zelene*** uo~ava se da narodni pesnici-peva~i u prvi plan stavljaju porodi~ne odnose povodom odre|ene teme. Sukobi me|u protivni~kim stranama, iako se u po~etku isti~u kao dominantni, naglo bivaju postavljeni u drugi plan kako bi do izra‘aja do{li me|uljudski odnosi koji se ti~u isklju~ivo svakodnevnog ‘ivota. Pesnicima-peva~ima kao da nedostaje daha da do kraja ispevaju juna~ku temu i o~as posla se spu{taju u sfere svakodnevice prevedene na pesni~ki jezik. Tako se gubi ~itav kulturno-istorijski kontekst u kome je najbolji sloj muslimansko-bo{nja~ke epike nastao. Od ukupno 29, 28 pesama iz ove zbirke vezuje se za Bosnu i Bosansku krajinu. Samo poslednja se u prostorno-geografskom pogledu vezuje za Crnu Goru. Ovaj podatak ukazuje na ~injenicu da su se pesnici-peva~i vi{e vezivali za tradicionalnu potku nego za uske prostorno-geografske odrednice i lokalne si‘ee, izuzev u poslednjoj pesmi “Ili Petro i Smajo Me|ugorac” gde se opeva doga|aj, plja~ka koja se stvarno u Sand‘aku dogodila. Dakle, pesnici-peva~i se vezuju za Bosnu i Bosansku krajinu, ali ne ispunjavaju sadr‘aj pesme na valjan na~in. U istoriji Muslimana-Bo{njaka je poznato za koga i za {ta su oni sebe smatrali u okviru Otomanskog carstva. Oni su bili “krilo od Krajine”, najve}a uzdanica Carstva. Osim pukog lokaliteta u pesmama muslimansko-bo{nja~kog prosedea novijeg datuma nema ni~eg zna~ajnog {to se u odnosu na istorijsku i epsku tradiciju Bo{njaka zadr‘alo. Pesnici-peva~i su se vezali za tradicionalna mesta zbivanja u muslimansko-

4) \enana Buturovi}, ***Studija o Hormanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama,*** Sarajevo, 1976. god.

bo{nja~koj epici, ali ih nisu ispunili duboko uvre‘enim ose}anjem u muslimansko-bo{nja~koj zajednici o pripadnosti nekome i ne~emu, Otomanskom carstvu i ideji da su ba{ oni nosioci snage i postojanja tog carstva. Drugim re~ima, kulturno-istorijske ~injenice i kona~no, ose}anje ~itavog naroda u ovim pesmama je izbledelo ukidanjem epskog i herojskog elementa na ra~un emotivnog, ~oveku bliskog i porodi~nog, ~ime je potpuno pomereno te‘i{te ve}ine ovih pesama. Likovi iz zapisa pesama novijeg datuma, iako su mnogi od njih u najboljem herojskom duhu poznati muslimansko-bo{nja~koj epskoj tradiciji, su{tinski su prikazani ne u kontekstu istorije ve} u kontekstu svakodnevice. Oni se vi{e do‘ivljavaju kao likovi koji se olako mogu sresti nego kao, za epiku karakteristi~no, nedodirljivi i uzvi{eni. Njihovo o‘ivotvoravanje svakako je i posledica uvo|enja realizma u muslimansko-bo{nja~ku epiku s kraja 19. veka, ali likovi iz klasi~ne epike ovog prosedea u tom uvo|enju realizma bivaju bliski slu{aocima i ~itaocima, ali ne gube svoje herojske atribute. Likovi iz pesama u Ko‘elj~evom antologijskom izboru tek u senci te herojske crte zadr‘avaju, a vi{e se pribli‘avaju nekom svakodnevnom ‘ivotu. Od navedenih karakteristika izvesno odstupa pesma “Ili Petro i Smajo Me|ugorac” koja se vi{e mo‘e podvesti pod drugi epski repertoar u Crnoj Gori. Ovaj repertoar specifi~an je po tome {to opeva doga|aje lokalnog karaktera vezane za prostore Crne Gore i to je “vid reporterske stihovane povesnice u desetera~kom stihu i usmena narodna hronika.[5)]

Stav 2 u kome Ko‘eljac isti~e bogatsvo dijaloga kao jedan od bitnih elemenata i karakteristika u ovih 29 pesama ustvari se odnosi i na ta~ku 1 i na ta~ku 3. Kroz dijalog se ustvari radnja najlak{e i ostvaruje, naro~ito u ovakvom na~inu realizacije tematsko-si‘ejne osnove kakav se u ovim pesmama sre}e.

Stav 3 odnosi se na lirska mesta koja su, po Ko‘elj~evom mi{ljenju, dirljiva do potresnosti. Ta lirska mesta ustvari se najvi{e reperkusiraju na stil pesama koji je vi{e recitativan i raspri~an, a pri~e se odnose na porodi~ne, a ne na juna~ke situacije. U tim lirskim trenucima, {to je ve} izvesno i nazna~eno, narodni pesnici-peva~i vi{e obra}aju pa‘nju na likove u njihovom saodnosu nego {ta oni u herojskom, a za epiku bitnom, smislu ~ine. Stoga su atmosfere u ovim pesmama u velikom broju slu~ajeva neepske zbog ~ega tvorevine u izvesnoj meri i gube taj epski ton.

---

5) Novak Kilibarda, “Specifi~nost crnogorske narodne epike”, u: ***Usmena kwi,evnost epska mjera istorije,*** prir. D. Ajda~i}, Podgorica 1998. god. str. 249-264

U pesmama koje su pred nama ne pominju se Muslimani ili Bo{njaci, ili Muslimani-Bo{njaci i obratno, ve} se uvek kazuje da je re~ o Turcima. Pozicija sultana, {to je ina~e karakteristi~no za muslimansko-bo{nja~ku epiku svih vremena, nedodirljiva je, ali se diraju i opominju pa{e i veziri. I ova ~injenica ima status stalnog mesta u epici muslimansko-bo{nja~kog prosedea. Muslimani-Bo{njaci oduvek su bili svesni svih eventualnih opasnosti koje im sultanovi doglavnici, pa{e i veziri, mogu prirediti. Pa{e i veziri ina~e su bili spona izme|u naroda i sultana i oni su tu svoju poziciju koristili na razli~ite na~ine ~esto izazivaju}i neprijatnosti me|u stanovni{tvom Carstva, a da sultan za to i nije znao. Zbog toga narodni pesnici-peva~i ~esto iskazuju i neku vrstu podozrenja i nepoverenja prema doglavnicima {to vrlo ve{to transponuju u pesmu. Me|utim, i taj motiv podozrenja i nepoverenja u pesmama sabranim u zbirci ***Sa lond'e zelene*** ostaje izvesno neizgra|en upravo zbog toga {to pesmama nedostaje taj celokupan kulturno-istorijski kontekst koji se pre svega ti~e statusa Muslimana-Bo{njaka u Osmanskom carstvu.

U pogledu metodologije rada i sudova koje u predgovoru ("Rije~ unaprijed") izri~e, Ko`eljacu se nekolike stvari mogu zameriti. Pre svega, re~ je o njegovom odnosu prema kaziva~ima, pesnicima-peva~ima i kona~no prema tradiciji. Kada je re~ o pesnicima-peva~ima, u predgovoru, ako se Ko`eljac ve} prihvatio da ga sa~ini, nedostaju podrobniji podaci o kaziva~ima, pesnicima-peva~ima. Istina je i mora se priznati da je Ko`eljac na kraju svog antologijskog izbora sa~inio poglavlje koje je posve}eno njegovim kaziva~ima, pesnicima-peva~ima. Pa`nja koju im je posvetio prili~no je neujedna~ena, a za svakog od njih dobijamo vi{e podataka o njegovoj privatnosti, a manje o onome {to je nama za samog pesnika-peva~a bitno – na koji je na~in u~io pesme, ko je i {ta moglo uticati na njega i njegov pesni~ko-peva~ki zanat. Nije tu samo bitno od koga je on pesmu ~uo ve} i {ta je on dalje sa pesmom uradio, koliki je udeo pisanih izvora u pesni~ko-peva~kom zanatu svakog od njih pojedina~no. Budu}i da je Ko`eljac o~igledno ~ovek koji dobro poznaje epski prostor i karakteristike Sand`aka zanimljivo bi bilo ~uti da li je mo`da jo{ od nekoga iste ili sli~ne pesme ~uo. Ovaj nedostatak ustvari ra|a problem neuspostavljanja odnosa prema tradiciji, predlo{ku, matrici, bilo da je ona oli~ena u ve} {tampanim zbornicima (osnovni Karad`i}, Herman, Marjanovi}, da ne pominjemo ostale manje ili vi{e poznate pesmarice) ili u jo{ uvek na neki na~in `ivoj, egzistiraju}oj situaciji. No, ovaj i ovakav nedostatak nije ogre{enje koje ne ostavlja materijala nauci i nau~nicima da nekom prilikom upravo te odnose koji nedostaju uspostave.

Me|utim, postoji u Ko‘elj~evom predgovoru jedno zapa‘anje koje se mo‘e omeriti nivoom opasne gre{ke zaslu‘ne nau~ne debate. Na jednom mestu Ko‘eljac pi{e: “Pjesma ,@enidba Smailovi} Meha’ ... zapisana od Ha{ira]orovi}a (548 stihova), u umjetni~kom pogledu ne doima se ni{ta slabije od, ~ini se isforsirane epopeje Avda Me|edovi}a ,@enidba Smailagi} Mehe’ ... - 12310 stihova! O~igledno je da rasplinutost ni u epici ne mo‘e biti kvalitet: i tu se od umjetnika rije~i tra‘i da, koliko god je to mogu}e, te‘i sa‘etosti.”[6] Povodom ove i ovakve konstatacije Ko‘eljac nam ne nudi nikakvu valjanu argumentaciju o odnosu epske pesme i epa pod gotovo istovetnim naslovom, ~ime se njegovo zapa‘anje svodi na nivo krokija i nau~ne neutemeljenosti. Ako se pa‘ljivo pro~itaju Me|edovi}ev ep i epska pesma koju je spevao Ha{ir]orovi} mnogo se toga mo‘e re}i u Me|edovi}evu korist. Na~inom na koji razvija tematsko-si‘ejnu osnovu i vodi radnju]orovi} je u odnosu na Me|edovi}a zna~enje pesme potpuno decentrirao, pa je od jedne herojski uzvi{ene situacije i epske atmosfere stvorio romansu koja se svodi na olako, ali temeljno zaljubljivanje, i naravno, bez mnogo muke i juna~kog napora, ima sre}an kraj. Porede}i dva ostvarenja, a oba iz svog ugla govore o Smailagi} Mehu, Ko‘eljac je prenebregnuo i nekoliko klju~nih momenata kao {to su recimo: raspored likova i njihova motivacija.]orovi} u odnosu na Me|edovi}a uvodi neuporedivo manji broj likova, poznatih ili nepoznatih istoriji i epskoj tradiciji. Dalje,]orovi} pomera zna~enje likova. Tale od Ora{ca (Budalina Tale) kod]orovi}a je pomenut na samo jednom mestu i to na samom po~etku, a kod Me|edovi}a je on nosilac radnje drugog dela epa i nosi pun epski integritet. Smailagi} Meho koga je osmislio Avdo Me|edovi} ‘ivot ‘ivi, ali ga i pro‘ivljava, dok]orovi}evom Mehu nedostaje juna~koga daha jer ga je ponela, izuzetno lako, brzo, i sa stanovi{ta epske tehnike spevavanja nelogi~no ljubav koja se rodila u jednom slu~ajnom susretu. Ona (ljubav) mu je gotovo omogu}ila da zaboravi po {ta je po{ao. Socijalno-psiholo{ka motivacija, epska atmosfera i realizam Me|edovi}evog epa u]orovi}evom ostvarenju samo su osen~eni. Ako se jo{ osmotre stilske mogu}nosti i osobenosti pesni~ko-peva~ke tehnike Me|edovi}eve, onda se Ko‘elj~eva konstatacija o odnosu epske pesme i epa o Smailagi} Mehu u potpunosti mo‘e dovesti u pitanje.

Kada se sagleda korpus pesama u Ko`elj~evom izboru u celini mo`e se re}i da su one na fonu muslimansko-bo{nja~ke epske tradicije, da su

---

6) Ljubi{a Rajkovi} Ko‘eljac, “Rije~ unaprijed”, u: ***Sa lond‘e zelene, bo{nja~ke juna~ke narpdne pjesme iz Sand‘aka, zabilje‘io dr Ljubi{a Rajkovi} Ko‘eljac,*** Ro‘aje, 2001. god, str. 13

njen eho. U tematskom smislu se ove pesme vezuju za stariji sloj muslimansko-bo{nja~ke epike, ali od klasi~nog na~ina spevavanja u smislu razvijanja tematsko-si`ejne osnove i vo|enja radnje bitno odstupaju. Ove pesme su izgubile elemenat istori~nosti i izme{tene su iz kulturno-istorijskog konteksta koji je u starijim slojevima oli~avao bi}e muslimansko-bo{nja~kog ~oveka. One su vi{e eho predlo{ka koji im je stajao na raspolaganju, ili plasti~nije i slikovitije re~eno, okvir koji nije dovoljno i intenzivno ispunjen sadr`ajem.

Zbirka bo{nja~kih juna~kih narodnih pesama ***Sa lond`e zelene*** u sebi nosi izvesne nau~ne manjkavosti na koje je ovom prilikom ukazano, ali joj se, kao i njenom prire|iva~u Ljubi{i Rajkovi}u Ko`eljcu mora dati status doprinosa kako nau~nom i kulturnom, tako i `ivotu uop{te. Ova zbirka iskazuje jedan odre|eni vid postojanja, egzistencije muslimansko-bo{nja~ke epike u savremenom dobu. Taj vid se nekome mo`e dopasti ili ne, ali je ~injenica da on postoji i da jo{ uvek mo`e privu}i pa`nju.

Ko`elj~ev doprinos i rad svakako }e na}i mesto i u glavama nau~nika i u srcima ~itaoca, a na dobrobit su`ivota svih plemenitih ljudi. Jer, usmena re~, kao izraz narodnoga duha, `ivi svoj `ivot, i to kao kulturni entitet u okviru jedne celovitosti.

Du{ica Minjovi}

LIRSKI IZRAZ BOŠNJACKOG USMENOG STVARALAŠTVA
(*Bošnjačka usmena lirika*, priredio Munib Maglajlić, Sarajevo-Publishing, 2000. godine)

Usmena knji‘evnost svojim bi}em vezuje se za ~oveka, njegovu empiriju i nastaje u ljudskom, najneposrednijem dodiru sa ‘ivotom. Oblici usmenog stvarala{tva, iako svi u osnovi izra‘avaju odnos ~ovekov sa svetom oko sebe, ne govore o tom odnosu na isti na~in, odnosno ne ispoljavaju istovetno odnos bi}a sa prirodom i ‘ivotom. Narodna epika ima iskaznost u doga|aju, narodna proza se kre}e u sferama razli~itih oblika ljudskog ‘ivota koji se ispoljavaju kroz zbivanja razli~itim povodima. U narodnoj epici ili pak prozi ni narodni pametari, pesnici-peva~i i pri~aoci, ni slu{aoci, ni ~itaoci ne moraju stupiti u blisku vezu sa akterima radnje, ma iz koje se oblasti ‘ivota gra|a za nju uzimala. Doga|aji i situacije u pomenutim vrstama mogu se do‘ivljavati i tuma~iti na nivou op{tosti, saznanja i pouke i poruke koje ~ovek iz njih mo‘e izvu}i. U smislu primata bliskosti i pesnika peva~a, i slu{aoca, i ~itaoca sa ljudskom du{om, sa svim njenim menama, ovostranim i onostranim, sasvim sigurno pripada usmenoj lirici. Lirska poezija kao knji‘evni rod u stalnoj je komunikaciji sa ~ovekom i on sa njom, sa njegovim i njegove du{e najdubljim porivima. Pogotovu kada je re~ o narodnoj (usmenoj) lirici ta bliskost je tim ve}a jer upu}uje na ne{to iskonsko i vodi od onoga {to je ljudska vrsta prvo, jo{ od svoga postanja osetila. To je ono {to liriku ~ini lirikom - ~ovek i njegova du{a u saodnosu sa svetom. Kada se sagleda sveukupnost usmenih tvorevina saodnos ~oveka i prirode, odnosno sveta u kome ‘ivi, ne treba isklju~iti iz epske pesme i proznih vrsta, jer i u njima svoj ‘ivot ‘ivi ~ovekovo nagomilano iskustvo, ali ono poseban vid transpozicije do‘ivljava u usmenoj (narodnoj) lirskoj poeziji. Usmena lirika, generalno gledano, pokriva gotovo sve kognitivne oblasti ljudskog ‘ivota i u

najve}oj meri je njihov produkt. Ali, ta su{tina zahteva i razlike, odnosno upu}uje na specifi~nosti u zavisnosti od toga na kom je podneblju i u kakvoj dru{tvenoj sredini ta lirika nastala, gde se utemeljila. O ovome nam na jedan specifi~an na~in govori antologijski izbor pod naslovom ***Bo{nja~ka usmena lirika*** koji je sa~inio dr Munib Maglajli}, profesor usmene knji‘evnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

Pesme koje se nalaze u navedenom antologijskom izboru mogu se podeliti na dve skupine. Prvu ~ine one koje imaju strogu lirsku formu kao {to su uspavanke, svadbene pesme, {aljive pesme, posebno vredne ljubavne pesme sa svojim sevdahom – sevdalinke. Drugu grupu ~ine pesme koje u strogo knji‘evno-teorijskom smislu i ne pripadaju ~isto lirskom knji‘evnom rodu, ali svojom strukturom i lirskim elementom mogu se svrstati u {iri kontekst lirike, a to su balade. Svaka od pobrojanih vrsta u antologijskom izboru Muniba Maglajli}a na{la je mesto, ali ne mesto za rad mesta samog, ve} da bi pokazala svu slo‘enost i osobenost koju poseduje, kako ona sama, tako i ‘ivot iz koga je ponikla, kao i narod, ta~nije talentovane pojedince, pesnike-peva~e, koji su je stvorili.

^ovekov ‘ivot po~inje ra|anjem, a polako se nastavlja u kolevci, da bi kasnije svojim, nekada znanim, a nekada neznanim putevima oti{ao. I ba{ tada, kada se ‘ivot rodi, majka po~inje ~edu da peva pesmu. Porodi~ne pesme su “kra}e pesme u kojima se peva o ‘ivotu u porodici i zadruzi i one koje se pevaju isklju~ivo u porodi~nom krugu, kao {to su uspavanke, pesme na babinama i sl.”[1] Uspavanke, kao podvrsta porodi~nih pesama, veoma su razvijene u korpusu bo{nja~ke usmene lirike, u delu u kome su zapisane, mada se ~ini da im sakuplja~i nisu posvetili dovoljnu pa‘nju i da su ~ak prema ovom lirskom obliku bili pomalo i nemarni. U njima je centralna li~nost majka i njena ljubav prema detetu i briga za njim je dominantno ose}anje, koje se transponuje u strah za ‘ivot deteta, zbog ~ega majka, u stihovanom obliku, na svaki na~in ‘eli da ga za{titi od nemani ‘ivota. Kao ilustraciju navodimo pesmu pod brojem 1 iz antologije ***Bo{nja~ka usmena lirika***:

Spavaj, sine, rasti spavaju}i,
vel’ko dobro, majku gledaju}i.

San te vara, sre}a te ne vara,
san u be{u, nesanak niz be{u.

1 Vido Latkovi}, ***Narodna knji‘evnost***, ***I***, Nau~na knjiga, Beograd, 1987. god, str. 186

Nesanak ti voda odnijela,
za veliko brdo zanijela.[2]

Antologijski primer maj~ine ljubavi nalazi se i u pesmi broj 3 "Majka Smaju pod |ulom rodila" gde majka svoju ljubav prema detetu iskazuje u komunikaciji sa prirodom i demonskim bi}ima (|ulom, p~elom, lastavicom, vilom).

Dakle, ljubav majke prema detetu iskazana je i neposredno, direktnim obra}anjem majke detetu, i posredno, obra}anjem prirodi, uz upotrebu smelih i poeti~nih pore|enja.

Svadbene pesme kao podvrsta obi~ajnih pesama svoj osnov nalaze u ~itavom obredu vezanom za svadbu, a mesto su na{le i u generalnoj slici bo{nja~ke usmene lirike. Kako je udaja i 'enidba u patrijarhalnim sredinama, a bo{nja~ke su takve, ~in prvoga reda kome se posve}uje velika pa'nja, tako je on i u pesmi opevan. Svaki segment svadbenog ~ina u bo{nja~koj lirici na{ao je svoje mesto. Pored opisa obreda u ove pesme utkano je i mnogo ljudskih emocija kao {to su tuga devojke kada napu{ta roditeljski dom, ali i ljubavni zov mladi}a upu}en devojci. Posebno je u svadbenim pesmama interesantan odnos snaje i devera, gde se i dobro i zlo koje se mladoj mo'e dogoditi stavlja u amanet upravo njemu.

Kao jedan od primera svadbene pesme koja opeva trenutak mlado'enjine pripreme da po|e u svatove navodimo iz antologije o kojoj je re~ pesmu broj 4 "Konja kuje Selimbegovi}u":

Konja kuje Selimbegovi}u,
konja kuje, konj mu poskakuje;
na konju mu okov pozvekuje.
Konju zbori Selimbegovi}u:
"Dur, |ogate, zlatna kito moja!
Ne kujem te da te preprodajem,
ve} te kujem sebi u svatove!"
Stade |ogo kano janje malo.[3]

Ovaj primer u sebi nosi i elemenat karakteristi~an za narodnu poeziju uop{te, a to je odnos ~oveka i konja, njihova uzajamnost, gde konj

---

2 ***Bo{nja~ka usmena lirika,*** priredio Munib Maglajli}, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 2000. god, str. 33

3 Isto, str. 41

dosti`e nivo antropomorfiziranosti, {to je ~est momenat i u muslimansko-bo{nja~koj epici.

[aljive pesme, kako to i sam profesor Maglajli} smatra, u smislu frekventnosti bele`enja i intenziteta prou~avanja, dele sudbinu de~ijih pesama. Jedna od naj~e{}e kazivanih, kako to Maglajli} isti~e, jeste ona pod naslovom "Star se]ur~i} podmladio" ~iji se zapis nalazi i u ***Erlangenskom rukopisu*** iz 18. veka. [aljive pesme iz bo{nja~ke sredine zasnovane su na nizu komi~nih situacija koje izazivaju smeh. Za ovu priliku pobroja}emo samo neke: nesklad izme|u `elja i mogu}nosti starca-mlado`enje (istina, ova tema je nepresu{an izvor smeha od najdavnijih vremena do dana{njih dana), nespretnost i nezgrapnost momka u trenutku kada {to pre `eli da do|e do voljene devojke, ismevanje moma~ke pohlepe od strane devojke, neslaganje mu`a i `ene, kako mu` mo`e propasti u situaciji kada po svaku cenu `eli da bude glavni i prvi i td. Naro~ito kada je re~ o {aljivim pesmama u kojima dominiraju moma~ke `elje koje imaju komi~an efekat mo`e se govoriti i o motivima iz ljubavne lirike, ali u ne{to izmenjenom obliku.

Ono po ~emu, naro~ito malo suptilnije du{e, Bosnu pamte, pa makar one i ne bile prou~avaoci usmene knji`evnosti jeste sevdah koji se ovim podnebljem {iri kao najlep{i miris i hrana za du{u. Kada se tome dodaju i prirodne lepote Bosne onda se dobija jedno sinaestezi~no ose}anje. To sinaestezi~no ose}anje ~ini se da u sebi najvi{e nose bo{nja~ke lirske ljubavne pesme, sevdalinke. Semanti~ki gledano sevdalinka vodi poreklo od turske re~i "sevdah" koja ozna~ava ljubav i dva pojma vezana za nju - ~e`nju i zanos. U predgovoru antologijskog izbora bo{nja~ke usmene lirike Maglajli} navodi dru{tveno-istorijske uslove nastanka sevdalinke, a klju~ni momenat je pad Bosanskog kraljevstva pod osmansku vlast koji je podrazumevao nove `ivotne uslovljenosti. U tom trenutku bio je bitan, {to je naro~ito zanimljivo, a {to prire|iva~ isti~e, novi na~in, kultura `ivljenja koju je uslovio onaj deo stanovni{tva koji je primio islam. To se pre svega odnosi na novi na~in podizanja gradova uskla|en sa isto~nja~kim kultom `ivljenja koji podrazumeva mno{tvo vode i zelenila. Otuda se, kao realna slika u bo{nja~koj lirici, mo`e tra`iti mno{tvo prirodne lepote koja uslovljava i upotpunjuje ljudska ose}anja. Kao dokaz svojim tvrdnjama Maglajli} navodi brojne putopise koje su putnici namernici kroz Bosnu ostavili, a u kojima se nalaze i razja{njenja naziva i izgleda mnogih bosanskih gradova. Kao proizvod islamskih verskih propisa treba gledati brojne ~esme, bunare, {edrvane, kojih i danas po Bosni ima, javna kupatila (hamame), brojne ~esme u dvori{tima (avli-

jama). Interesantno je zapa`anje da se svi ovi elementi kao izrazi jednog kulturolo{kog nanosa, a koji su svojstveni pre svega bo{nja~koj lirskoj narodnoj pesmi lako mogu prona}i i u muslimansko-bo{nja~koj epici, pre svega onoj iz nekog pre|a{njeg vremena, mada ni u nekim novijim zapisima nisu izgubili trag. U Maglajli}evom predgovoru tako|e se mogu na}i zanimljiva zapa`anja o poziciji `ene u dru{tvu, {to se opet povezuje sa na~inom gradnje i kulturom stanovanja. *Stroga izdvojenost `ene koju zahtevaju islamski propisi odrazila se u bo{nja~koj gradskoj sredini i na kulturu stanovanja: imu}nije ku}e imale su odvojene mu{ka i `enska krila ili ~ak zasebne zgrade, selamluke i haremluke te mu{ke i `enske avlije, koje su se produ`avale u ba{~e i ba{~ed`ke, ogra|ene visokim zidovima ili tarabama, s ciljem da se osigura za{tita neprikosnovene intime ku}nog prostora.*[4] Ovakve ~injenice u znatnoj meri su uslovile oblik i razvoj bo{nja~ke usmene ljubavne lirike. Kada se u obzir uzmu pobrojana kulturno-istorijska fakta koja su nesumnjivo inkorporirana u bo{nja~ku usmenu liriku, potpuno je prirodno da se u sevdalinki opeva ljubavna radost, ~e`nja, ~esto i ljubavni ponor do skoro bezizlazne situacije. Ovakvoj tvrdnji u prilog ide i podatak koji je izneo Ludvik Kuba: *Istina je da mlado`enja musliman ne smije da vidi mladu dok je ne dovede, ali pjesme mnogo govore o "a{ikovanju", tj. o zagledanju i koketiranju mladih. To mo`emo vidjeti petkom, kad se mladi}i, kroz rupice na kapijama i tarabama, trude da uhvate pogledom prazni~no odjevene djevojke, koje se {e}u po dvori{tu ili tamo igraju.*[5] @ivopisnosti bo{nja~ke sevdalinke doprineli su i glasovi o a{ikovanju i teferi~u na Bemba{i, Babi}a ba{~i, Ilid`i, o lepotama Bjelava i Vratnika, o bogatom vidiku sa Trebevi}a. U bo{nja~koj sevdalinki opevan je i Mostar na Neretvi sa Kara|ozbegovom d`amijom... . Bo{nja~ka usmena lirika svoje najve}e domete izvesno ostvaruje u ljubavnim pesmama, sevdalinkama, jer se u njima uspela sa`eti unutra{njost ~ovekova sa onim {to ga okru`uje, ~ime se dobija jedna korespodentna veza koja i u ~itaocima i u slu{aocima mo`e pobuditi sva ~ula.

Kao primer sublimiranog ljubavnog ose}anja u bo{nja~koj usmenoj ljubavnoj lirici navodimo stihove:

Podne vika, a ja iz Travnika,
ikindija, a ja Vla{i} pre|oh.

---

4 Munib Maglajli}, "Predgovor", u: ***Bo{nja~ka usmena lirika***, priredio Munib Maglajli}, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 2000. god, str. 11-12

5 Ludvik Kuba, "Ljubav u bosanskohercegova~kim pjesmama", u: ***Bo{nja~ka knji,evnost u knji,evnoj kritici – usmena knji,evnost, II knjiga***, priredili Đenana Buturovi} I Munib Maglajli}, Alef, Sarajevo, 1998. god, str. 47

Ak{am gledi, a ja u Saraj'vo,
na }upriji [eher}ehajinu.

Do jacije dragoj pod pend`ere,
kad mi draga jaciju klanja{e.[6]

Posebna vrsta usmenog pesni{tva, naro~ito u muslimansko-bo{nja~kim sredinama jeste balada, koja je u u`em smislu epsko-lirska, a u {irem lirska vrsta. Po jednoj od njih, a to je "Hasanaginica", koju je godine 1774. pod jo{ nerazja{njenim okolnostima zabele`io italijanski putopisac, po mnogo ~emu ~udan ~ovek, Alberto Fortis, usmena knji`evnost balkanskih prostora je dobila jedan novi vid egzistencije. Lepotu ove balade Fortis je objasnio na slede}i na~in: *Hasan, turski zapovjednik, te{ko je ranjen u boju i ne mo`e se vratiti u dvor. Na boji{tu ga pohode mati i sestra, a njegova ljuba – zadr`ana stidom koji se nama ~ini ~udnim – nema smjelosti da ga obi|e. Hasan tu stidljivost shvata kao znak nenaklonjenosti, rasrdi se na ljubu i u prvom nastupu ljutnje posla joj otpusno pismo. S najgor~im jedom u srcu, zaljubljena se `ena prepusti da je odvedu od petero nejakih stvorenja, pogotovu od najmla|eg ~eda koje je jo{ bilo u be{ici. ^im se vratila u o~insku ku}u, zaprosi{e je najve}a gospoda iz okoline. Pintorovi} beg, njezin brat, ugovori je za Imotskog kadiju (sudiju), ne osvr}u}i se na preklinjanja oja|ene mlade `ene, koja savr{enom ljubavlju voli izgubljenog mu`a i svoju dje~icu. Na putu za Imotski svatovi moraju pro}i ispred dvora plahovitog Hasana, koji se, prebolev{i rane, vratio, gorko se kaju}i {to je otjerao ljubu. Dobro poznavaju}i njezino srce, {alje joj u susret dva sina, a ona ih daruje milo{tama {to ih je ve} bila pripremila. Hasan se oglasi i zovne ih u dvor, tu`e}i se kako je njihova mati neumoljiva srca. Ovaj prijekor, rastanak s djecom, gubitak mu`a koji ju je na svoj opori na~in ljubio koliko i ona njega, izazovu tako sna`an preokret u du{i mlade `ene, te ona odjednom padne mrtva, ne izustiv{i ni rije~i.*[7] Bele`enjem balade "Hasanaginica" mo`e se slobodno re}i da je usmena knji`evnost, naro~ito ona sa balkalnskih prostora, u{la na vrata u~ene Evrope, stupila na evropsku scenu i u jednom {irokom krugu skrenula pa`nju na sebe.

Kao op{te karakteristike balade, nevezano za to kojoj ona sredini pripada, profesor Maglajli} isti~e da su to kratko zbivanje koje kazuje da

---

6 ***Bo{nja~ka usmena lirika***, priredio Munib Maglajli}, Sarajevo-Publishing, 2000. god, pesma br. 51, str. 68

7 Preuzeto iz: Munib Maglajli}, "Predgovor", u: ***Bo{nja~ka usmena lirika***, priredio Munib Maglajli}, Sarajevo-Publishing, 2000. god, str. 5-6

je ve} na pragu propast, pri ~emu se pa`nja usredsre|uje na klju~ni prizor. O likovima u baladi uglavnom saznajemo kroz njihove postupke i dijaloge, dok se komentari u vezi sa moralnim karakteristikama junaka retko daju. Opisa u baladi, po mi{ljenju Maglajli}a nema mnogo, sa prizora na prizor pesnici-peva~i prelaze naglo, a dijalozi izme|u likova u sebi sadr`e mnogo `ustrine i bola. Takva zgusnutost balade upravo joj obezbe|uje i dramati~nost, pa je balada ~esto do`ivljavala i dramatizacije na pozori{noj sceni. Sam naziv balade poti~e od italijanskog glagola "balare", {to zna~i igrati, plesati. U zapadnoevropskim knji`evnostima, Maglajli} u predgovoru isti~e, balada je uglavnom pevana, ali se ona u zapadnoj Evropi u znatno manjoj meri sa~uvala, mada je svoj model zadr`ala. Mnogo vi{e odjeka balada je imala na ju`noslovenskim prostorima gde je do`ivela svoj potpuni razvoj. Bo{nja~ka balada se u teorijskom smislu uklapa u evropski model balade, a kako profesor Maglajli} smatra, u njoj se mogu uspostaviti slede}e tematske celine: o devojci zle sre}e, o smr}u rastavljenim dragim, o zlosretnoj nevesti, o nesretnim supru`nicima, o oja|enim roditeljima, o razli~itim sukobima u porodici. Najbrojnije balade u usmenom bo{nja~kom nasle|u su one koje govore o smr}u rastavljenih dragih. Svaki od navedenih tematskih tipova balada mo`e se podeliti na podteme, drugim re~ima, svaka od navedenih tematskih celina mo`e u konkretnoj pesmi dobiti svoju varijaciju. Posebno lokalno obele`je nose bo{nja~ke balade posve}ene Mori}ima, pogibiji Hifzi-bega \umi{i}a, osudi na smrt Ibrahim-bega Kusture.

U ~itanje antologijskog izbora ***Bo{nja~ka usmena lirika*** ~itaoce uvodi predgovor Muniba Maglajli}a u kome se nalaze sve bitne odrednice bo{nja~ke usmene lirike uklopljene u kulturolo{ki kontekst u kome je ona nastala, a taj kontekst je {irok i u smislu trajanja dug jer usmena bo{nja~ka knji`evnost svoj `ivot `ivi ve} vekovima. U ovom predgovoru ~italac treba da tra`i neku vrstu uputstva za ~itanje. Ne bi bilo preporu~ljivo da ga re~i profesora Maglajli}a ponesu, ve} da ga podstaknu na aktivno i do`ivljajno ~itanje. Kona~no, korpus tekstova koji je pred nama osobenu vrstu ugo|aja i pru`a. Ovi tekstovi nisu tekstovi za rad tekstova, pesnici-peva~i o~igledno nisu pevali samo da bi pevali, ve} se sve to pevanje i klikovanje u najboljem smislu re~i doga|a kao izraz ~ovekove du{e, njegovog ose}anja i `ivota. Zbog toga je bliska istini konstatacija da je bo{nja~ka usmena lirika odraz `ivota i njegovo vrelo koje se mo`da najbolje o~ituje u sevdalinkama u kojima je ono najdublje ljudsko do{lo do izra`aja.

Koliko bo{nja~ka usmena lirika zastupa Bosnu, toliko ona zastupa i Bo{njake, i one u Bosni, i one koji negde bli`e ili dalje `ive, ali iznad svega zastupa `ivot.

[erbo Rastoder

Muharem Dizdarević, Asim Dizdarević, Haris Dizdarević, PAMĆENJE I SJEĆANJA, Muslimansko/ bošnjačka bratstva u bjelopoljskom kraju, I- II, Podgorica, 2002, Almanah

Nedavno se u izdanju "Almanaha" u okviru biblioteke "Ba{tina" pojavilo djelo Muharema, Asima i Harisa Dizdarevi}a pod naslovom: "Pam}enje i sje}anja, muslimansko/bo{nja~ka bratstva u bjelopoljskom kraju". Cijenimo da pojava ove dvotomne knjige ima vi{estruki nau~ni, saznajni, kulturolo{ki zna~aj i da je ovim poduhvatom otvoreno novo istra`iva~ko polje unutar etnolo{kog, etnografskog, demografskog, kulturno –istorijskog pozicioniranja muslimansko/bo{nja~kog `ivlja na ovim prostorima. Naime, izuzev rijetkih poku{aja, naj~e{}e u okvirima u`eg bratstva, do sada nijesmo imali poku{aj opse`nijeg prikaza muslimansko/ bo{nja~kog stanovni{tva unutar konkretnog geografskog toposa (bjelopoljskog kraja) sa ambicijom da se metodom ankete sa~uvaju od zaborava osnovni elementi u`eg identiteta (porijeklo, srodnost). Posebno u uslovima vidljive demografske disperzije izazvane sticajem razli~itih dru{tvenih, politi~kih, socijalnih i kulturnih uticaja koji su uslovili poja~ano raslojavanje na svim poljima unutar ove populacije .Zato se i sti~e utisak da je bio posljednji trenutak da se otrgnu od zaborava preostale mrvice sje}anja. Tragom stare etnografske {kole Jovana Cviji}a, uz oslanjanje na prethodne rezultate poznatih etnografa (posebno Milisava Lutovca) autori su serioznim istra`ivanjima prikupili impresivnu koli~inu podataka i situirali ih na skoro 1200 stranica teksta sa relativno skromnom ambicijom rekonstrukcije genealo{kih stabala muslimansko/ bo{nja~kih bratstava u bjelopoljskom kraju. U istorijskom poniranju autori su dosegli dubinu dotle dok dopire sje}anje, suo~eni sa ~injenicom o ograni~enom broju pisanih podataka. Oslonjeni prevashodno na

sporadi~ne zapise, a oni se uglavnom odnose na djelatne pojedince, odnosno ljude koji su svojim stvarala{tvom ostavili tragove svog postojanja, autori su u uvodnom dijelu knjige, odmah poslije kratkog istorijskog osvrta na bjelopoljski kraj (3-20), dali biografske portrete najpoznatijih stvaralaca porijeklom iz ovoga kraja. U tom smislu, impresivan spisak kulturnih i knji`evnih stvaralaca zapo~et sa [ehdi Osmanom Kadi}em Akovalijem iz XVIII vijeka, pa preko Hatema, {ejh Ahmeda Kadi}a, Mehmeda [akir Kurt}ehaji}a, Mehmeda efendije, Huseina ef.Koli}a, Avda Me|edovi}a, Kasuma Rebronje, [e}a Koli}a, Ahmeta Mu{ovi}a, Ibrahima Pa~ariza- Bio~aka, Ilijasa Dobard`i}a, Rifata Burd`ovi}a -Tr{a, Junuza Me|edovi}a, ]amila Sijari}a, Murisa Idrizovi}a, Muhamed –Mule Musi}a, Meha ]orovi}a, Alije Dzogovi}a, Red`epa Kijametovi}a, Ismeta Rebronje, Murata]orovi}a, Ismeta Ra{idova]erani}a, Faruka Dizdarevi}a, Ragiba Sadikovi}a, Izeta Sijari}a, Avdije Avdi}a, Fehima Kajevi}a, Sadrije Sijari}a, Safeta Sijari}a, Ragiba Sijari}a, [efkije Boran~i}a, Ibrahima [ahmana, Faiza Softi}a, Marufa Fetahovi}a, [abana Dizdarevi}a, Vehba Popare, Sahreta Sejfi}a, Zaima Spahi}a, Avdije Kajevi}a, Rasima Hadrovi}a-Polimskog, pa sve do najmala|ih Saladina – Dina Burd`evi}a, Senada Pe}anina i Jasmine Meki}- Me|edovi}, ubjedljivo svjedo~i o kreativnom i stvarala~kom potencijalu ljudi ovoga kraja. Mnoga od imena sa ovoga spiska su snagom svoga djela, kreativnim i stvarala~kim potencijalima, i zna~ajem svoje ostav{tine, dosegli same vrhove u oblastima u kojima su se potvr|ivali i po svom djelu davno prevazi{li koordinate svog u`eg zavi~aja. Otuda svojevrsni leksikon, unutar kojeg su ispisani osnovni biografski i bibliografski podaci, objedinjeni na jednom mjestu, legitimi{e nekoliko generacija stvaralaca ovoga kraja na na~in koji jasno potvr|uje da je jedina potvrda trajanja u su{tini potvrda u stvaranju. U tom smislu, prosta geografska topografija bjelopoljskog kraja, na svakoj kulturnoj mapi Crne Gore i {ire, ima mjesta, koja }e, ako ni{ta drugo, biti pominjana kao naju`i zavi~aj pomenutih stvaralaca. Sigurno je da su me|u navedenim stvaraocima i autori ove knjige mogli na}i svoje mjesto.

Osnovni sadr‘aj knjige ~ine rodoslovi muslimansko/bo{nja~kih bratstava bjelopoljskog kraja. Na oko 1000 stranica (95-1167) izlo‘eni su rodoslovi 128 bratstava po azbu~nom redu. Prvo je u kratkoj bilje{ci dat kratak istorijat bratstva u odnosu na porijeklo, identifokovan najstariji predak kojeg pamte srodnici i potom data genealogija po mu{koj i ‘enskoj liniji, njegovih potomaka. U odnosu na porijeklo je mogu}e djelimi~no detektovati pravce migracija ovoga dijela stanovni{tva, bilo da su se vre-

menom doselili iz razli~itih krajeva nekada velikog Osmanskog carstva, bilo da su potomci domicilnog islamiziranog stanovni{tva iz {ireg ili u‘eg okru‘enja. Nekoliko hiljada pomenutih potomaka, ~ine izvanrednu gra|u za daljnju demografsku, socijalnu, obrazovnu, etnolo{ku i etnografsku analizu stanovni{tva ovoga kraja i u tom smislu je sigurno da }e ovo djelo protokom vremena dobijati na zna~aju kao izvorna osnova suptilnijih nau~nih analiza. Tako|e je dat popis 169 bratstava koja nijesu obra|ena i u tom smislu jasno nazna~ena necjelovitost ovoga djela i otvoren prostor za daljna istra‘ivanja u tom smislu. Autori su toga bili apsolutno svjesni i u svojoj skromnoj namjeri da “stvore knjigu koja }e biti svjedok vremena u kojem nastaje “po{li od onoga {to je bilo mogu}e prikupiti, srediti i sa~uvati. Zavr{na poglavlja knjige ~ine podaci o vjerskim {kolama i vjerskim slu‘benicima u bjelopoljskom kraju, po~ev od medrese i ru‘dije, te biografskih podataka pojedinih vjerskih slu‘benika. Tako|e je prezentiran spisak nau~nih radnika iz bjelopoljskog kraja (21 doktor nauka i 11 magistara). Posebnu vrijednost knjige ~ine brojne fotografije mjesta i li~nosti koje se pominju u knjizi i u tom smislu je prezentiran veliki broj najstarijih sa~uvanih fotografija. Savremeno opremljena i znala~ki dizajnirirana naslovna stranica (slika Abaza Dizdarevi}a), ~ini kompletnijim povoljan utisak o intelektualnom u~inku intelektualnog esnafa izraslog u okrilju ove poznate bjelopoljske porodice. Sigurno je da bi izvjesne manjkavosti ove knjige u jednoj serioznijoj nau~noj analizi mogu}e bile detektovane ka potrebi iscrpnijeg istorijsko – demografskog prikaza u uvodnom dijelu, posebno potrebe prezentiranja rezultata popisa stanovni{tva od 1921-1991, mogu}e iscrpnije prezentacije etnolo{kog materijala bilo u opisu obi~aja ili prikaza manufakture, do propu{tene mogu}nosti iscrpnijeg kori{}enja pisanih svjedo~anstava i literature i sl. Ali smo potpuno svjesni ~injenice da autorima i nije bio cilj da stvore klasi~no nau~no djelo, koje bi zadovoljavalo sve metodolo{ke i nau~ne standarde monografije sa sli~nim naslovom, ve} da stvore osnov koji bi bio poticaj ka daljnjim sli~nim intelektualnim zahvatima. U tom smislu su napravili ogroman pomak i stvorili djelo koje }e biti nezaobilazno u daljnjim izu~avanjima navedene problematike ne samo u bjelopoljskom kraju, ve} i mnogo {ire.

Sait [. [aboti}

VIŠESLOJNA MONOGRAFIJA
(Bajro Agović, ***Džamije u Crnoj Gori,*** Almanah, Podgorica 2001)

Na Balkanskom poluostrvu su se ukr{tale i pro‘imale mnoge civilizacije (gr~ka, rimska, vizantijska, slovenska, osmanska itd.). Svaka od njih ostavila nam je u naslje|e dosta bogat kulturni kolorit koji je danas op{te blago na{eg dru{tva, a svakako i interesantan izazov i izvanredan materijal za nau~no prou~avanje u cilju istra‘ivanja kulturne pro{losti teritorije koju naseljavamo.

Nijedna civilizacija svojim dolaskom na nove prostore, nije u potpunosti uni{tavala prethodnu. Naprotiv, kulturna dostignu}a bila su bitna spona u komunikaciji ljudi i uop{te naroda. Kada su Osmanlije zakora~ile na Balkansko tlo 1354. godine, nije se moglo ni pretpostaviti kakav }e trag i pe~at dati osvojenim krajevima. Sa njihovim dolaskom na Balkanske prostore u mnogome }e se izmijeniti materijalna osnova i kulturni uticaji i tokovi kulturnog ‘ivota i stvarala{tva. Osmanlije (Turci) su sa sobom donosili orijentalno-islamsku kulturu i civilizaciju. Me|utim, kako je vrijeme odmicalo, oni su u svom kulturnom izra‘avanju po~eli sublimirati bogato vizantijsko i zapadnoevropsko, a posebno mleta~ko iskustvo, vje{to ga utkivaju}i u svoj kulturni kolorit.

U nauci se ~esto mo‘e ~uti konstatacija da su Osmanlije bili prete‘no prenosioci i razra|iva~i odre|ene kulturne ba{tine. Tome se ipak mora dodati i konstatacija da je kulturno sazrijevanje u~inilo da osmanlijsko-islamska civilizacija dobije i vlastito lice.

Susret ranijih kulturnih dostignu}a Balkanskog poluostrva, time i prostora Crne Gore, sa civilizacijom Orijenta, propra}en je stvaranjem novih vrijednosti u knji‘evnosti, gra|evinarstvu, urbanizmu, na~inu ‘ivota itd. Ve}ina tih segmenata danas zaokuplja pa‘nju znati‘eljnika, entuzijasta, nau~nih radnika i pasioniranih istra‘iva~a.

Vi{egodi{nji istrajni rad Bajra Agovi}a, njegov istra‘iva~ki duh probu|en jo{ u studentskim danima, na prikupljanju izvorne gra|e, literature, raznog fotomaterijala, kazivanja, sje}anja i drugih priloga u cilju prou~avanja sakralnih objekata islamskog naslje|a na tlu Crne Gore, prije svega d‘amija, rezultirao je krajem 2001. godine objavljivanjem obimne monografije pod nazivom ”D‘amije u Crnoj Gori”. Knjigu je objavila izdava~ka ku}a ”Almanah” iz Podgorice.

Tema sa kojom se Bajro Agovi} "uhvatio u ko{tac", nije nova, ali je tema kojoj se u posljednje vrijeme znatno ozbiljnije i objektivnije pristupa, naro~ito sa kulturolo{kog stanovi{ta.

Osvajanjem postoje}ih gradova na tlu dana{nje Crne Gore, Osmanlije su vremenom uspjeli da im daju izgled orijentalnih naselja. Osvojeni, a ne{to kasnije i izgra|eni gradovi, nijesu bili samo upori{ta vlasti ve} i centri nove kulture i civilizacije. U gradovima su se svojom arhitekturom, zna~ajem i ulogom izdvajale d‘amije kao zdanja ne samo strogo vjerskog, ve} i kulturnog zna~aja.

U obimnoj monografiji "D`amije u Crnoj Gori", njen autor je poku{ao da sagleda mnoge zanimljivosti vezane za d`amije na tlu Crne Gore. Sintetizuju}i rezultate svojih istra`ivanja, Bajro Agovi} je nastojao da prevazi|e problem nedovoljne prou~enosti i istra`enosti istorijskih izvora vezanih za muslimansko stanovni{tvo sa prostora Crne Gore za period prije 1878. godine, kao i nakon toga, na taj na~in {to je poku{ao da rezultate razmatrane problematike, tamo gdje to u dovoljnoj mjeri nijesu dozvoljavali istorijski izvori, izlo`i makar i u obliku informativnog pregleda u ~emu je uspio u znatnoj mjeri.

Monografija je koncipirana tako da prati i razmatra tri va‘na segmenta razvoja islamskog naslje|a na tlu Crne Gore – istorijat Islamske zajednice, d‘amije i imame, prepli}u}i se sa mno{tvom manje va‘nih, ali ne i nebitnih fenomena unutar pomenutog. Upravo zbog toga mo‘emo re}i da se radi o vi{eslojnom djelu koje }e svojim {tivom, nadamo se, uspjeti da pokrene cjelovitija i sveobuhvatnija sagledavanja nazna~enog.

Razmatraju}i problem *Islamske zajednice u Crnoj Gori* od 1878. do 2001. godine (str. 9-18), autor hronolo{ki iznosi pregled razvoja pomenute institucije od momenta kada su ~lanovi crnogorske dr‘ave postali i muslimanski ‘itelji (1878) pa do na{ih dana. Nastoje}i da kod muslimanskog dijela stanovni{tva stvori i razvije osje}aj pripadnosti Crnoj Gori kao svojoj dr‘avi, knjaz Nikola I Petrovi} je 1878. godine, uz saglasnost {ejh-ul-islama iz Carigrada, za prvog muftiju crnogorskih muslimana postavio Had‘i Salih efendiju Hulija iz Ulcinja (rodom je bio iz Skadra) koji }e

na toj du‘nosti ostati sve do 1883. godine (str. 9-10). Ovim svojim ~inom crnogorski vladar je u~inio da se u jednoj hri{}anskoj zemlji na Balkanu stvori prva Islamska zajednica, {to je jo{ jedna istorijska specifi~nost Crne Gore. Na polo‘aju muftije, efendiju Hulija naslijedio je Had‘i Mustafa Hilmi efendija Tikve{ali, da bi od 1912. godine muftija crnogorskih muslimana postao Murtezir Kara|uzovi} iz Bara.

U ovom poglavlju Agovi} nam je uspio dati i osnovne informacije o administrativnoj pripadnosti Uprave {erijata za Crnu Goru, polo‘aju slu‘benika {erijatske slu‘be u periodu izme|u dva svjetska rata, kao i podatke o ponovnom obnavljanju rada i uklju~ivanju u dru{tveni ‘ivot nove zajednice nastale poslije II svjetskog rata.

Najnovija zbivanja na tlu biv{e SFRJ, ~iji smo svjedoci, uslovila su da 1990. godine do|e do prestanka djelovanja jedinstvene organizacije Islamske zajednice u SFRJ. Ni ove promjene autor nije zaobi{ao, {ta vi{e, oti{ao je dalje, upoznaju}i nas sa podatkom da je 1994. godine Sabor Islamske zajednice u Crnoj Gori donio svoj Ustav prema ~ijim odredbama je Islamska zajednica autonomna u svom radu i da kao takva djeluje i danas (str. 16-17).

Svoje dalje izlaganje gra|e u monografiji o d‘amijama, autor nastavlja prezentiranjem ***”Poznatih islamskih kulturnih stvaraoca sa podru~ja Crne Gore”*** (str. 19-37). Ovo poglavlje ima vi{estruku vrijednost. ^italac je u prilici da na jednom mjestu upozna zna~ajan broj knji‘evnih stvaralaca iz redova uleme (sve{tenstva) kao i drugih. Svi oni poti~u sa prostora Crne Gore. Oni su bili dobro poznati ne samo na prostoru na kome su ‘ivjeli i djelovali, nego i znatno {ire. Ono {to autor dobro zapa‘a jeste ~injenica da su oni ve}inom bili poliglote. Govorili su i stvarali na turskom, arapskom, persijskom i bo{nja~kom jeziku. Me|u njima su posebno bili poznati: Hafiz Salih Ga{evi} ro|eni Nik{i}anin, Ibrahim Pa~ariz-Bio~ak (iz sela Bio~e izme|u Bijelog Polja i Berana), Osman Mehdi Kadi} Akovali (iz Bijelog Polja), Osman-beg Hilmi Ljubovi}, Salih B. [aban Nik{i}anin, Mehmed [akir Kurt}ehaji} (za~etnik modernog novinarstva kod muslimana sa na{ih prostora), Muhamed B. Mahmud Nik{i}anin, Husein efendija Koli}, Hasan efendija Podgorica, Had‘i Mustafa Sukni} i mnogi drugi.

U poglavlju ***"Muftije”*** (arapska rije~ kojom se ozna~ava stru~njak u oblasti vjerskog prava – {erijata), (str. 37-58), autor nam na vrlo pregledan i pristupa~an na~in daje pregled muftija koji su bili na ~elu crnogorskih muslimana od 1878. do 1919. godine, kao i pregled predsjednika Islamskog starje{instva za Crnu Goru u periodu od 1945. godine do

danas. Pored glavnih i ~elnih ljudi, autor je dao i pregled okru`nih muftija. Uz hronolo{ki pregled date su kratke biografije koje prate foto prilozi, naravno za sve pomenute osobe, a do kojih je autor mogao do}i.

Nakon ovoga slijedi poglavlje pod naslovom ***"Graditeljstvo d`amija"***, koje ~ini ki~mu monografije o kojoj govorimo. Autor, i sam pripadnik uleme sa zvanjem Had`ije, ovo obimno poglavlje (str. 59-427) je uredio po sistemu simetri~nosti. Naime, uzimaju}i u obzir 12 crnogorskih op{tina i podru~je Stare Crne Gore, Bajro Agovi} je u svima razmatrao pitanja poru{enih i postoje}ih d`amija kao i imama koji su kroz vrijeme stajali na ~elu odre|enog d`emata, odnosno imamata. Uz sve to, dati su istorijski pregledi nastanka d`amija, a gdje god su to izvori dozvoljavali dati su i drugi relevantni podaci koji se odnose na njih. Vrijednost ovog poglavlja je u tome {to se nastanak d`amija prati prakti~no od momenta dolaska Osmanlija na prostore Crne Gore pa sve do na{ih dana.

D‘amije (od arapske rije~i mesd‘id {to zna~i ”mjesto gdje se pada ni~ice”), su osnovne islamske bogomolje. Za istoriju umjetnosti su prije svega od zna~aja stilski dotjerane d‘amije pod kupolama, kojih ima i na tlu Crne Gore. Mnogo brojnije su male mahalske d‘amije sa piramidalnim krovom koje su na na{em tlu nastajale daleko od uticaja dominantnog stila. Zbog te ~injenice mo‘e se re}i da one naj~e{}e nose u sebi i sa sobom specifi~nu originalnost koja nije prisutna na drugim prostorima gdje tako|e ima d‘amija. Ostvarenja neumornih mimara nosila su duh svoga vremena, jer arhitektura je prema rije~ima Franka Lojda Rajta, sjevernoameri~kog arhitekte i jednog od za~etnika moderne arhitekture, ”... ‘ivi stvarala~ki duh, koji se prenosi s koljena na koljeno. Ona napreduje, traje i kreira u skladu sa prirodom ~ovjeka i stalno drugoja~ijim okolnostima njegova bivstvovanja”.

U ju‘noslovenskim zemljama osvojenim od strane Osmanlija, razvila se *istambulsko-balkanska varijanta d‘amije* s jednim molitvenim prostorom ograni~enim gra|evinom kvadratne osnove. Minareti su uglavnom gra|eni po ugledu na turski tip koji podrazumijeva zavidnu visinu koju prati vitkost.

Na prostoru Crne Gore u ovom trenutku postoji 106 d‘amija. Poru{enih i nestalih u vremenu (narodna mudrost ka‘e da ”zeman kule po }enaru gradi,/zeman gradi, zeman razgra|uje”), je 81. Interesantno je re}i da je najve}i broj poru{enih u op{tini Pljevlja, 21, a da npr. jedino u Gusinju i Ro‘ajama nema poru{enih d‘amija.

Najve}i umjetni~ki zna~aj, kako je to objasnio i sam autor, ima d‘amija Husein-pa{e Boljani}a u Pljevljima izgra|ena 1570. godine (str. 270-275). Njen minaret zidan od laporca visok je 42 m.

Vi{eslojnost ovog djela u ovom poglavlju se ogleda u ~injenici da je pored d‘amija autor uzgredno obradio i niz drugih objekata islamske materijalne kulture kao {to su mesd‘idi, hamami, tulbeta, mezarja itd. Time je, zapravo, samo otvoren novi prostor za dalja detaljnija prou~avanja.

Obra|eni podaci o imamima su biografskog karaktera sa dodacima zanimljivih anegdota iz njihovih ‘ivota i d‘ematlija koji ga ~ine.

Jezik i stil monografije su primjereni problematici koju prate i sagledavaju. Ipak, u ovom kontekstu, autor je propustio jedan detalj. Radi lak{eg pra}enja teksta od strane ~italaca koji manje poznaju razmatrano, trebalo je uraditi rje~nik manje poznatih rije~i i pojmova. Ina~e, ve} smo spomenuli da monografija raspola‘e zapa‘enim brojem foto priloga (svi su u crno-bijeloj tehnici) koji dopunjavaju ono {to se nije moglo iskazati rije~ima i na taj na~in pove}avaju kvalitet cjelokupnog djela. Knjiga sadr‘i i kartografske priloge, Registar d‘amija (str. 467-475), Registar autora (str. 475-479), Registar imena (str. 479-495), Sadr‘aj i Biografiju autora. Pored njih dat je spisak Izvora i kori{}ene literature, kao i ve}i broj faksimila originalnih istorijskih dokumenata iz kojih je autor crpio svoja saznanja (str.431-459).

U postupku nastajanja monografije *"D`amije u Crnoj Gori"*, Bajro Agovi} se, u najve}em dijelu, poslu`io deduktivno-hronolo{kim metodom, prepli}u}i ga sa komparativnim i narativnim, daju}i time svome djelu dinamiku i interesantnost.

U odnosu na dosada{nju literaturu koja je tretirala ovaj problem, mo‘e se konstatovati da je ovo djelo pravi istra‘iva~ki poduhvat ~iji je krajnji rezultat opravdao ”uzimanje pera u ruke”. Autor je uspio da na jednom mjestu sabere i sistemati~no izlo‘i zna~ajan dio ~injenica koje su vezane za Islamsku zajednicu, njene slu‘benike i objekte. U tom smislu on je napravio rad vrijedan pa‘nje zbog ~ega zaslu‘uje pohvale, ali uz obavezu da i dalje nastavi sa svojim plodnim radom na ovom polju.

Iako istra‘iva~ki poduhvat Bajra Agovi}a ne predstavlja potpuno zaokru‘eno iscrpljivanje razmatrane problematike, njemu se mora odati priznanje zbog izazova koji je prihvatio i koji mu se nametnuo u njegovom ‘ivotnom pozivu, a koji je on uspje{no savladao. Obzirom da se ne radi o prekaljenom nau~nom radniku i istra‘iva~u, to uve}ava cjelokupnu vrijednost djela. Na najbolji na~in Bajro Agovi} je ovim djelom ostavio u naslje|e brojnim generacijama svoju duhovnu zadu‘binu, koja }e, nadamo se, dugo trajati.

Sait [. [aboti}

DRAGOCJEN IZDAVAČKI PODUHVAT

Olga Zirojević, ***Konvertiti – kako su se zvali,*** „Almanah", Podgorica 2001

Objavljivanjem naslova kao {to su ***„Tu|e gnijezdo", „Kapija bez klju~a", „Kosti i vrane", „Pusto tursko", „Bijeli Azijati"*** (Petoknji'je Huseina Ba{i}a), ***„Istraga poturica – mit ili stvarnost"*** (Vojislav P. Nik~evi}), ***„D'amije u Crnoj Gori"*** (Bajro Agovi}), pokazalo se da je izdava~ka djelatnost udru'enja **Almanah** ispunila svoja o~ekivanja kao i da }e naredni koraci na tom polju biti smjeliji i krupniji nego prethodni.

Najnoviji izdava~ki poduhvat koji je obogatio Almanahovu riznicu naslova realizovan je objavljivanjem zna~ajnog djela afirmisane nau~nice dr Olge Zirojevi}, ina~e istori~arke – turkologa koja je nau~ni savjetnik u Istorijskom institutu SANU. Njena vrijedna studija nosi naslov **„Konvertiti – kako su se zvali".** Nastala je u okviru nau~nog programa Istorijskog instituta SANU i ti~e se uvijek aktuelne islamizacije na ju'noslovenskom prostoru.

Poku{avaju}i da problem konverzije hri{}anskog stanovni{tva (pravoslavaca, katolika, bogumila i dr.) u islam osvijetli i sa aspekta uzimanja li~nih imena, Olga Zirojevi} je manirom iskusnog, strpljivog i sistemati~nog nau~nog radnika prikupila obilje izvornog i istoriografskog materijala i prezentirala ga nau~noj i ~itala~koj javnosti.

Polaze}i od li~nog imena koje, uzgred re~eno, obilje'ava svakog pojedinca, dr Olga Zirojevi} je u prvom poglavlju svoje studije koja nosi naziv ***„Li~no ime",*** preko dokumentovanog materijala poku{ala ukazati koja su to li~na imena koja su uzimali „novi" pripadnici islama. Upoznavaju}i nas preko fusnota i na obi~aj davanja imena kod pripadnika islama, autorka ~ini da se tako upoznamo i sa tim dijelom konverz-

ije na islam koji je, iako va‘an, bio manje poznat. Nagla{avaju}i da je imenski repertoar vrlo bogat (str. 9), dr Zirojevi} dobro zapa‘a da su se u po~etnim fazama islamizacije na ju‘noslovenskim i balkanskim prostorima, konvertitima naj~e{}e davala imena iz arapske istorije kao i imena starozavjetnih proroka, iako su nosioci islamizacije na pomenutim prostorima Osmanlije. U tom smislu vrlo je va‘no naglasiti, {to ~ini i autorka dragocjenih redova koji su predmet na{eg prikazivanja, da i odre|eni hadisi pozivaju muslimane da djeci nadijevaju lijepa imena („*Vi }ete na Sudnjem danu biti prozivani po va{im imenima i po imenima va{ih o~eva. Zato, nadjenite svojoj djeci lijepa imena*” – *hadis, Sahih el–Buhari).*

Nagla{avaju}i zna~aj li~nog imena dr Olga Zirojevi} ka‘e da su i konvertiti sa islamskim imenom prilikom konverzije uzimali novo islamsko ime (str. 10). Daju}i obiman fond uzetih imena autorka se potrudila da uz njih da i osnovna etimolo{ka i semanti~ka tuma~enja, kao i njihovu frekventnost na pojedinim razmatranim podru~jima. U okviru ovog poglavlja autorka nije propustila da uka‘e i na odre|ena odstupanja kod konvertita kao i na posebnosti pojedinih teritorija kada je ova pojava bila u pitanju. Naime, na podru~ju Bosne i Hercegovine, {to je zapazio i ~uveni putopisac Evlija ^elebija, bila je nagla{ena svojevrsna posebnost muslimana tog podru~ja u pogledu imena. Naj~e{}e kod ‘enskih osoba zadr‘avala su se doma}a – slovenska imena, dok je kod mu{karaca ime obi~no izgovarano skra}eno (str. 19 – 22).

Poglavlje ***„Ime oca”*** koje je drugo po redu, donosi niz zanimljivih podataka vezanih za ovaj segment konverzije. U popisnim knjigama – defterima, uobi~avalo se uz li~no ime upisati i ime oca. U prvim decenijama osmanske vlasti, a mo‘da bi se moglo re}i i vjekovima, uz li~no ime bilje‘eno je i hri{}ansko ime oca, da bi kasnije ova praksa bila promijenjena pa se ~e{}e koristi eufemizam „Sin Abdulaha” (str. 25). Ova pojava bila je karakteristi~na za cjelokupno podru~je Balkana. Interesantno je da je bila vi{e prisutna u ruralnim nego u urbanim sredinama. Suptilnom analizom prikupljenog materijala autorka Zirojevi} isti~e da }e broj sinova Abdulaha („bo‘jeg roba”) stalno rasti (str. 31). Jedan od razloga iskazivanja o~evog imena u obliku „ Sin bo‘jeg roba ” , bio je prikrivanje hri{}anskog porijekla. Ovu praksu su ~esto koristile sultanije kako bi na taj na~in ja~ale svoje hijerarhijske pozicije (str. 38 – 39).

Razmatraju}i dalje pitanje imena konvertita dr Olga Zirojevi} u razmatranje uzima ***„Nadimak i apoziciju”*** naslovljavaju}i tako tre}e poglavlje svoje knjige. Nadimak i apozicija su kori{}eni u cilju {to pouzdanije identifikacije. Nadimci su mogli biti povezani sa imenima

zanata i obrta, sa rije~ima koje se odnose na vojno – upravnu slu‘bu, sa rije~ima koje se odnose na mjesto ‘ivljenja odre|ene osobe, to jest nadimak je mogao biti iskazan kao etnonim, odnosno ojkonim (str. 41) i svojim imenom je jasno ukazivao na konverziju. Nadimci su igrali vrlo va‘nu ulogu i prilikom gra|enja prezimena. Karakteristi~no je u tom smislu ukazati da je dio muslimana zadr‘avao svoje slovenske nadimke koji su se kasnije pretvarali u prezimena (str. 44).

Posljednje poglavlje studije **„Konvertiti – kako su se zvali”** , nosi naslov ***„Patronimik – rodovsko ime – prezime”.*** Polaze}i od ~injenice da tradiciju prezimena nijesu imali ni Arapi ni Turci, dr Olga Zirojevi} nagla{ava da je prisustvo islama u tom smislu na na{im prostorima imalo indirektan uticaj (str. 45 – 46). Kada je rije~ o konvertitima sa na{ih prostora potrebno je ista}i da oni u velikom broju slu~ajeva zadr‘avaju stara slovenska rodovska prezimena. Ovakva pojava registrovana je i kod Pomaka u Rodopima (str. 56). Na podru~ju Bosne i Hercegovine kod konvertita se susrije}u i prezimena – patronimici ~iju osnovu ~ine muslimanska li~na imena kao i druge turske, arapske i persijske rije~i i slo‘enice. Me|u konvertitima se de{avalo da prezime dobiju i od etnonima (Arapovi}, Turkovi}). Svoje tvrdnje autorka je potkrijepila brojnim primjerima koji uvjerljivo potvr|uju ono o ~emu ona govori.

Uz ~etiri poglavlja ova dragocjena studija dr Olge Zirojevi} sadr‘i Zaklju~ak, Rezime na engleskom i njema~kom jeziku, Bibliografiju i Bilje{ku o autoru. Recimo i to da je izdanje luksuzno opremljeno tvrdim povezom i ve} prepoznatljivim likovnim rje{enjima naslovne strane.

Kod sagledavanja ove studije du‘ni smo re}i da je ona u pogledu nau~nog aparata koji prati osnovni tekst, opremljena po novim evropskim standardima {to zna~i da u fusnotama idu bitne informacije koje dopunjuju osnovni tekst i upu}uju na dodatne opservacije. Veli~ina materijala koji se saop{tava na ovaj na~in ~esto prema{uje du‘inu osnovnog teksta na pojedinim stranicama ove dokumentovane studije.

U odnosu na sli~ne istorijsko – etnolo{ke studije mo‘e se slobodno re}i da je Olga Zirojevi} ovim svojim djelom dvostruko zna~ajno iskora~ila na planu nau~nog sagledavanja slo‘ene problematike islamizacije na ju‘noslovenskom podru~ju. Prvo zbog toga {to je iznova „pretresla” mnoge deftere i iz njih uspjela izvu}i imena poreskih obveznika koja ukazuju na organizaciju poreskog sistema Osmanskog Carstva i obaveze, ne samo hri{}anske ve} i muslimanske raje, a i drugih slojeva dru{tva; potom {to je uzela u razmatranje vrlo brojnu literaturu i objavljene izvore i u najve}em dijelu uspjela odgovoriti na pitanje kako se i na koji na~in

odvija proces integrisanja konvertita u novi religijski sistem i ono {to on nosi sa sobom. Dr Olga Zirojevi} je napravila i drugi zna~ajan iskorak time {to je otvorila nova pitanja u vezi sa razmatranom problematikom i tako trasirala put za jo{ studioznije pristupe nazna~enoj problematici. Spisak od 226 kori{}enih naslova dovoljno govori o ozbiljnosti ove uzorne nau~nice.

Skre}u}i pa‘nju samo na pojedine ~injenice iz studioznih redaka knjige koju predstavljamo, nadamo se da }e to biti i najbolja preporuka ~itala~koj i nau~noj javnosti da obrati pa‘nju na ovaj novi naslov.

[erbo Rastoder

TUTINSKI ZBORNIK Br. 2/2001

Drugi broj godi{njaka "Tutinskog zbornika" pokazuje da se jedan ambiciozno zami{ljeni intelektualni projekat mo'e realizovati u svakoj sredini, pod uslovom da postoji konkretna spremnost za intelektualni anga'man. U po~etku svaki takav projekat zavisi prevashodno od entuzijazma pojedinaca koji svojim pregala{tvom i sposobno{}u da okupe intelektualnu pamet postaju utemeljiva~i svojevrsnih institucija duha i ba{tine. Dakle, suprotno ustaljenom mi{ljenju unutar kojeg se tradicija izla'enja ~asopisa nu'no dovodi u korelaciju sa privrednim, intelektualnim i kulturolo{kim ambijentom sredine, koja svoju zrelost iskazuje i kroz brigu o "znanju" o sebi, iskustvo pokazuje da je ambicija i entuzijazam pojedinca presudna. Kada ovo ka'em, onda imam na umu, da te{ko da bi bilo "Novopazarskog zbornika" bez Ejupa Mu{ovi}a, bez obzira {to bi tamo{nja ~ar{ija po svom sjaju mogla nadma{iti onu carigradsku, niti bi bilo "Ro'ajskog zbornika" bez Halila Marki{i}a i kruga oko njega, niti ...U su{tini pojava sli~nih zbornika, koji u imenu imaju nazive mjesta "Novopazarski", "Sjeni~ki", "Ro`ajski" i sl. jasno pokazuje samo geografsku dimenziju sli~ne intelektualne dinamike koja se kre}e u pravcu potrebe za saznanjem, koja se sticajem razli~itih okolnosti rasta~e i iznova oblikuje. U tom smislu drugi broj "Tutinskog zbornika", bar prema predgovoru koji je ispisao akademik Ja{ar Red`epagi}, predsjednik redakcijskog odbora ima zacrtanu orijentaciju redakcije da "se {to pouzadnije i svestrano uobli~avaju neistra`ene i manje poznate tematske celine, prije svega one koje su i za nauku i za ovu sredinu izuzetno va`ne i veoma aktuelne.... "Koncepcijski zbornik je disperziran tematski i nau~no – metodolo{ki u niz intelektualnih rukavaca razli~itih oblasti interesovanja i geografskih koordinata od mikrozavi~aja do nivoa o{teg znanja. Po~etni prilog, Saita Ka~apora, nalovljen "*Da se Pe{ter ponosi* " predstavlja oma` Suvom Dolu i Ejupu Mu{ovi}u i selu Devre~e i Ibrahimu Baki}u. U

izuzetno zanimljivom spoju toponima i intelektualnih velikana ovoga kraja, Ka~apor je napravio uspjelu retrospekciju ‘ivota i djela Mu{ovi}a i Baki}a, stvaralaca koji su u razli~itim nau~nim oblastima (istorija, etnologija, sociologija) ostvarili najvi{e domete. Sli~nom tematskom krugu pripada i sljede}i prilog u kojem Esad Rahi}, pi{e o *Vehbiji Hod‘i}u(1916-1977) – najistaknutijem sand‘a~kom piscu o islamskim temama* i autoru poznatog djela “Islam u svjetlosti nauke i filozofije”, objavljenog 1971. godine. Akademik Red‘epagi} pi{e o “*Obrazovanju za mir, toleranciju i me|unarodnu saradnju “*, dok je prilog poznatog istori~ara orijentaliste, Enesa Pelidije, *Bo{njaci iz Sand‘aka, Bo{njaci iz Bosne i Hercegovine – Stablo s korijenom u zemlji i u nebu,* u su{tini predstavlja kratki osvrt na problem nacionalne homogenizacije Bo{njaka. Prilog Safeta Band‘ovi}a, *Iseljavanje muslimanskog stanovni{tva iz Srbije tokom XIX stole}a,* je iz tematskog kruga ovog, danas najboljeg znalca pitanja muhad‘ira na ovim prostorima.

Prilog autora ovih redova *“Nekoliko svjedo~anstava o osnivanju udru`enja za za{titu muslimana u Jugoslaviji u Novom Pazaru 1920. godine”*, u su{tini predstavlja prezentaciju vi{e nepoznatih izvora o osnivanju “D`emijet “ stranke u Sand`aku, dok Red`ep [krijelj pi{e o *Enklavama bo{nja~kih muhad`ira na Kosovu.* Prilog Envera Me|edovi}a, *Sand`a~ke igre,* predstavlja osvrt na istorijat ove sportske manifestacije. Izet Had`agi} svojim radom *Dijabetes mellitus i intromiokardni o`iljak,* otvara tematski ciklus radova iz prirodnih nauka, kakav je i rad Branimira Petkovi}a, *Geografski polo`aj, geolo{ki sastav i zemlji{te.* Radovi Dragice Premovi}, *Tutinski kraj u srednjem vijeku* i Radomira Petrovi}a, *Gre{nici na fresci stra{ni sud u crkvi sv.Petra i Pavla,* ~ine vrijedne priloge iz zavi~ajne istorije i ba{tine.

Naredni tematski ciklus vezan je za privrednu istoriju i perspektivu tutinskog kraja po~ev od rada Hivza Golo{a i Meha Ba~evca (*Zemljoradni~ka zadruga u Leskovi*), Bajrama Aljovi}a (*Razvoj i perspektive op{tine Tutin*) do rada Slobodana Ze~evi}a, *Suvremeni pogledi na budu}i razvoj poljoprivrede i sto~arstva u tutinskoj op{tini*. Studija Envera Kazasa, *Novohistorijski roman u bo{nja~koj knji‘evnosti,* predstavlja zna~ajnu knji‘evno- teorijsku konstrukciju o genezi istorijskog romana u bo{nja~koj knji‘evnosti, dok Alija D‘ogovi} u prilogu *O nekim toponimima na predjelima Tutina i okoline,* nalazi zanimljiva obja{njenja nekih lokalnih toponima. Knji‘evni prilozi Huseina Ba{i}a, osvrt na njegovo poetsko stvarala{tvo Enesa Durakovi}a, Ferida Muhi}a (*Austrijske glave),* Zaima Azemovi}a (*Sa izvora narodne mudrosti),* pjesme Hoda Katala, osvrti

Faruka Dizdarevi}a na stvarala{tvo Rasima]elametovi}a, Ismeta Rebronje na nedavno objavljenu zbirku epskih pjesama koje je zapisao Ljubi{a Rajkovi} Ko‘eljac a koja je objavljena nedavno u Ro‘ajama (*“Sa lond‘e zelene”),* te Saita Ka~apora na knjigu Ja{ara Red‘epagi}a uokviruju tematski sadr‘aj zbornika.

“Tutinski zbornik” plijeni modernom grafi~kom opremom. Svaki prilog ima kratki rezime na engleskom jeziku, {to ga ~ini pristupa~nim i stranom ~itaocu. ^ini se da jo{ uvijek koncepcijski nije do kraja profilisan, {to je razumljivo, jer se radi tek o drugom broju. I na kraju, a mogu}e da bi ovu ~injenicu svakako trebalo ista}i na po~etku, jer smatramo da je izuzetno zanimljiva i kao kulturolo{ka i kao kulturno- istorijska pojava; urednik zbornika je profesorica Kimeta Demirovi}. Ako neko misli da u tome nema ni{ta neubi~ajeno, onda neka se poku{a prisjetiti koliko je `ena uredjivalo ili uredjuje sli~ne ~asopise.

Kemal Musi}

ZAPOSTAVLJEN ALI NE I ZABORAVLJEN

ILIJAS DOBARDŽIĆ, LIRIKA, CENTAR ZA DJELATNOSTI KULTURE BIJELO POLJE, BIJELO POLJE 2001

U izdanju Centra za kulturu Bijelo Polje, nedavno je iz {tampe iza{la knjiga jednog od najstarijih pjesnika na bjelopoljskom prostoru i {ire Ilijasa Dobard‘i}a, «Lirika».

Prire|iva~i knjige Faruk Dizdarevi} i Ismet Rebronja, napravili su izbor iz pjesnikove objavljene zbirke poezije «Pjesme niz dolove», koja je objavljena 1930. godine u Sarajevu i jo{ devet pjesama, objavljenih poslije 1930. godine.

Ukupni izgled djela je ono {to pjesnik Ilijas Dobard‘i} zaslu‘uje, a posebno raduje to {to }e ova knjiga u~initi da se {ira ~itala~ka publika upozna sa pjesnikom. Jer, iako je Ilijas Dobard‘i} u vrijeme svog djelovanja, vrijeme izme|u dva svjetska rata, bio veoma zapa‘en i {to ga je tada{nja knji‘evna kritika, uglavnom, prihvatila, u novije se vrijeme o njemu nije mnogo znalo.

Faruk Dizdarevi} se u predgovoru potrudio da ~itaoca upozna sa stvaraocem i da ga uvede u jednu zanimljivu pjesni~ku biografiju.

Iz Dizdarevi}evog predgovora saznajemo da je Ilijas Dobard‘i} prve svoje pjesme objavio sa tek navr{enih sedamnaest godina, u sarajevskim ~asopisima «Novi ^ovjek» i «Gajret» 1926. godine. «Te prve Dobard‘i}eve pjesme plijenile su jednostavno{}u izraza koji je podsje}ao na narodne pjesme», ka‘e Dizdarevi} u predgovoru u kom kasnije citira Josipa Dragani}a, koji ka‘e da se u Dobard‘i}evim pjesmama «osje}a bliski dodir ~ovjeka i prirode».

Dizdarevi} nas polako uvodi u poeziju Ilijasa Dobard‘i}a, koja u ovoj knjizi po~inje pjesmom «Sje}anja», a onda slijedi jo{ 31 pjesma.

U pogovoru je Ismet Rebronja ne{to vi{e kazao o Dobard‘i}evom pjevanju i poku{ao da onoga ko ovu knjigu uzme u ruke pribli‘i sentimentalnim stihovima.

Rebronja ka‘e da je «najva‘nije za ovog pesnika {to predstavlja vezu izme|u narodne lirike, posebno sevdalinke, i moderne poezije». Kako je ta lirika nastala izme|u dva svjetska rata, ona i govori o tom vremenu, a pjesnik je bio veoma mlad «zbog toga i nije stigao da otkrije sve mogu}nosti poezije te da tako do|e do savr{enog stiha i raznovrsne pjesni~ke semantike», isti~e Rebronja.

U biografiji koju su nam prilo‘ili prire|iva~i, stoje bli‘i podaci o pjesniku i njegovoj u‘oj porodici, kao i jo{ neki podaci vezani za pjesnika. Nakon biografije slijedi bibliografija i sadr‘aj.

Na kraju treba kazati da je knjiga «Lirika», koju su priredili Faruk Dizdarevi} i Ismet Rebronja, djelo koje }e privu}i pa‘nju ~italaca i osvje‘iti sje}anje na poeziju Ilijasa Dobard‘i}a, jer kako re~e Ismet Rebronja «postoje zapostavljeni ali ne i zaboravljeni pesnici».

Faruk Dizdarevi}

VJEČNOST (NE)PROLAZNIH SLIKA

Uzeir Bećović: Kulturna panorama Pljevalja (XX vijek), Književni klub "Dalma" - Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost sa sjedištem u Pljevljima, Pljevlja 2001.

Zna~aj knjige koja je pred nama prije svega se ispostavlja u pregledu kulturnih djelatnika i popisu organizacija i institucija kulture u Pljevljima u minulom vijeku. Ova publikacija je ne{to druk~ije koncipirana od uobi~ajenih leksikona, repertorija, abecednika i sl. poznatih imena i li~nosti koje nose zajedni~ki naslov *Ko je ko*. Po pravilu *Ko je ko* je op{ti potsjetnik koji se ne ograni~ava na neku vrstu profesije ve} sakuplja imena i podatke za sve zna~ajnije li~nosti svih profesija, disciplina i grana, ~ije je djelanje od specijalnog interesa za op{tu obavije{tenost ljudi u datoj sredini - dr'avi, podru~ju, mjestu. Uzeir Be}ovi} se u svojoj knjizi ograni~ava na oblast kulture i to u vremenu kada mnogo {to-{ta ukazuje na obustavu kulture na ovim prostorima. Nema bezizlaznije ili promi{ljenije nemo}i, svejedno, za jedno vrijeme, bilo koje vrijeme, pa i ovo na{e - sada{nje, nego pristanak na obustavu kulture. To je, ustvari, dragovoljni pristanak na duhovne potope i civilizacijske praznine. Iz takvih stupica, poznato je, rijetko se ko mogao izbaviti, brzo i lako izbaviti. Mnogim generacijama ostaju o'iljci koji se nikakvim ritualnim {minkama ne mogu prikriti.

Kulturna panorama Pljevalja koju je sa~inio Uzeir Be}ovi} sastavljena je iz dva naizmeni~na toka: narativnog i hroni~arskog. Tehnika autorovog obrazovanja uklju~ila je, tako, dva iskustva - jedno, od do'ivljene stvarnosti (U. Be}ovi} je dugogodi{nji kulturni poslenik, zna~i savremenih kulturnih zbivanja svoga grada) i drugo, iz bogatog izvori{ta duhovnog prostora Pljevalja. Iz ovih i drugih razloga, hvale vrijedna je njegova ideja da napravi repertorij od skoro dvjesta pedeset li~nosti i

blizu tridesetak organizacija i institucija kulture Pljevalja koji su djelovali tokom XX vijeka.

U ovoj kulturnoj panorami nalaze se imena ljudi koji su ostavili dubok trag u nacionalnoj kulturi ali i onih kulturnih djelatnika lokalnog karaktera i zna~aja koji su stvarali ne slute}i da }e to iko ikad zabilje‘iti u jednoj knjizi. Razmi~u}i zavjesu vremena nad nekim skoro zaboravljenim imenima, ali i sve one zastore kojima ih istorija neprimijetno obavija, Be}ovi} je ‘elio da dopre do njih i o‘ivi ih.

Publikacija (od 340 strana) sadr‘i {est poglavlja: *Knji‘evno stvarala{tvo, Likovna umjetnost sa umjetni~kom fotografijom, Muzi~ko stvarala{tvo, Dramska umjetnost i film, Rukovodioci u kulturi* i *Organizacija i institucije kulture.* Na kraju knjige naveden je izvor podataka i sa~injen registar li~nih imena sa bio-bibliografskom bilje{kom o autoru.

Poglavlja zapo~inju kratkim istorijatom navedenih temata a onda slijede portreti ljudi od kulture. Po{to je konstruisao vremenski okvir (opisao je krug od jednog vijeka) Be}ovi} u fusnotama daje interesantne podatke o li~nostima i doga|ajima iz prethodnih perioda. Portreti sadr‘e (uglavnom) elementarne ~injenice, kako je to ve} obe}ano u naslovu knjige. Be}ovi} o ovoj temi pi{e “ne te‘e}i kona~nosti odgovora ve} se predaju}i zavodljivosti pitanja” koje je postavljeno, ostavljaju}i tako prostor budu}im istra‘iva~ima za njihovu detaljniju obradu ako za to bude zainteresovanosti i povoljnih okolnosti.

Suljo Mustafi}

SALADIN BURDŽOVIĆ - Konstablerwache

("Dereta", Beograd, 2001.)

Nekoliko dosada{njih poetskih ostvarenja Saladina Burd`ovi}a, pokazala su da je na{ prostor, odnosno na{ jezik, iznjedrio mladog pjesnika, posve neobi~nog iskaza osobene poetike i posve neobuzdanog, ali nesumnjivo velikog talenta. Knjiga "Imigrant's song" pojavila se kao ogledalo pjesnikovog fizi~kog izbivanja van na{ih prpstora, ali i do`ivljaja poetike prostora visoko industrijalizovanog Zapada kroz neprekidno nostalgi~no poho|enje Zavi~aja. No sve je, u toj knjizi, ostalo u ravni i na polju postmodernisti~ki utemeljene poezije, i zapisa koji su dati kao prolog ili poja{njenje pjesama. Dakle, kroz svoju poetiku Burd`ovi} nije nagovije{tavao bilo kakav ekskurs u neke druge forme literarnog izraza. Pogotovo ne u najte`u formu proznog stvarala{tva, slo`enu i zamr{enu romanesknu strukturu.

Roman "Konstablerwache" do{ao je zaista neo~ekivano pred knji`evnu publiku. Me|utim, Burd`ovi} nije napravio odstupanja od svojeg dosada{njeg literaranog utemeljenja - sklapaju}i roman od dvadesetak dijelova u potpunosti je uspio da ostvari na~ela postmodernisti~kog poimanjna literature. Motivski i tematski nastavio je tamo gdje je stao u knjizi "Imigrant's song"- u pri~i o sudbinama i / ili sudbini crnogorskih i sand`a~kih emigranata u najrazivjenijoj evropskoj zemlji. S tom razlikom {to je u ovoj knjizi glavni junak ujedno i narator koji pripovijeda o svojoj, ali i o mnogobrojnim sudbinama njegovih zemljaka.

Podzemna frankfurtska stanica "Konstablerwache" stjeci{te je najrazli~itijih sudbina, koje se balkanski {aroliko ukr{taju u samom srcu Njema~ke, sa`ivljuju}i se i opstaju}i u svojim razli~itostima, isto onoliko ubjedljivo koliko su se satirale u posljednjem desetlje}u na Balkanu. Od tih sudbina, od tih `ivotopisa, biografija i autobiografije, pisac je uspio da kroz dvadeset i tri pri~e ka`e jednu posve novu pri~u o Balkanu

- pripovijest o emigrantima koji su u suludim balkanskim razmiricima ostali bez svoga doma, Zavi~aja i Jezika. Podzemna stanica je i mra~na slika balkanske pro{losti, ali i anticipacija isto takve budu}nosti, ako je uop{te i mo`e biti. Na veoma malom prostoru, kroz svega nekoliko strana, pisac je uspio da zaokru`i i pri~u i likove. Izuzetna vje{tina pripovijedanja uspje{no vodi junake kroz pri~u. Nijednog suvi{nog podatka, bez nepotrebnoih listanja biografija, sa svega nekoliko detalja ~italac je veoma dobro obavije{ten i informisan. Pred na{im o~ima odvija se drama, nikada komedija, ~esto tragedija, a naj~e{}e groteska li{ena humora. Pisac je i pripovijeda~ i akter i gledalac.

Na po~etku ~italac je uveden u svijet frankfurtske podzemne stanice - centralni topos romana, mjesto gdje po~inju, zavr{avaju ili se ukr{taju sudbine junaka. Ta stanica je stjeci{te emigranata, hulja, kriminalaca, prostitutki i nesre}nika, izbjeglica i umjetnika, mjesto susreta razli~itih istorija i kultura i ~vori{te naj~e{}e nesre}nih sudbina. Da ne bi bilo zabune, Burd`ovi} u prologu romana, jasno je stavio do znanja da pripada knji`evnoj tradiciji svog zemljaka Miodraga Bulatovi}a. Reminescencija na njihov susret u Bijelom Polju jasno pokazuje da Burd`ovi} ide pravcem koji je ozna~io Bulatovi}, koji je prvi u nas porinuo u atmosferu jugoslovenske emigracije, kriminalaca, varalica, podzemlja - rije~ju: polusvijeta. Burd`ovi} je, naravno, oti{ao jo{ dalje otvaraju}i veliku pri~u o posljedicama rata na Balkanu u emigraciji.

Besim Jusufovi}, izbjegli bjelopoljski pjesnik, postao je na Zapadu varalica i nadriljekar, alkoholi~ar i ljubavnik, umjetnik i boem. Ali, iznad svega, on je i hroni~ar, vlastite i tu|ih sudbina. U lik Adnane, njegove nesu|ene `ene, bolesnika kome je ostalo samo dva mjeseca `ivota, pisac je projektovao i dio vlastite sudbine. Ne samo {to njen `ivot curi pred njegovim o~ima kao kroz pje{~anik, ve} i zbog toga {to je njegovo nadriljekarstvo nemo}no da onome kome je najpotrebnije pomogne. U Adnaninu sudbinu u~itava se i cijela istorijska pri~a, tipi~no bosanski krvava, ali i pitoreskna i jasna i dramati~na i apsurdna. Dalje se roman razvija kroz pripovijesti, ali se ne gubi osnovna nit vezana za dva glavna lika – Besima i Adnanu. Iako je te{ko zaboraviti u`asan Adnanin kraj ili neprekidni oreol nesre}e koji prati glavnog junaka, ni{ta manje potresne i nijesu pri~e o polomljenim Ramizinim zubima, o “partizanki Mari”, Vukovima iz Ofenbaha... Toliko razvijenih pri~a i zaokru`enih likova uglavnom preseljenih sa podru~ja Sand`aka i crnogorskog sjevera u germanski svijet, ~udovi{no i nakazno nakalemljenih na racionalni merkantilni i visoko industrijalizovani duh. Zapravo, kroz cio roman kao da taj polusvijet

opstojava samodovoljan i autisti~an, kao strano tijelo ili priraslo tumorno tkivo u tehnolo{ki "zdravom" organizmu Zapada. Svakako najdramati~nije i najdublje pro`ivljena je pri~a o susretu pisca sa ocem, gdje je do eruptivnosti ostvarena dramatika radnje, komponovna jezikom filmske naracije.

Isto tako, Burd`ovi}, odnosno narator romana Besim Jusufovi} je motivski i hereditarno vezan za zavi~aj - Bijelo Polje. U njemu se neprekidno mije{aju dva osje}aja prema zavi~aju - ljubav i ushi}enje i odvratnost i ga|enje prema njemu. Iz te pomalo perverzne i mazohisti~ke veze ra|a se i svaka nova pri~a u romanu - do kraja mi vi{e nijesmo svjesni da li je pred nama istorija ili sada{njost, da li su mra~na jutra, bjelopoljska ili nirnber{ka, i na kraju da li smo i mi sami sudionici cijele pri~e. Iz svega provijava ili se nazire nevjerovatan Burd`ovi}ev osje}aj za ironiju ili sarkazam, koji ponekad i mo`da nema granica, jer ne nudi nikakvu nadu ni utjehu, ni u istoriji, ni u sada{njosti.

I na kraju, smatram da bi bilo dobro kada bi ovaj roman poslu`io pisanju - izradi pravog filmskog scenarija.

A Saladinu Burd`ovi}u `elimo da ostane u okviru ovog literarnog roda.

\ or|e Janji}

NA OBALAMA DETINJSTVA

Omer Turković: VODENI CVIJET; Udruženje pisaca Sandžaka.
Drugo izdanje, Novi Pazar, 2001, strana 120

Knji`evnost za decu, paradoksalno, iako ve} vi{e od dva veka ima svoj ta~no ome|eni `anrovski prostor, a po broju izdatih naslova nadmasuje svaki knji`evni `anr ponaosob, nikako da se izbori za ravnopravno mesto u knji`evnosti. Niti da jasno ome|i estetske i tematske osnove na kojima se zasnivaju dela ovog `anra. Knji`evnost za decu, posebno poezija, svela se na, kako se to naziva, igru.Pouka, ako je i ima, skoro se i ne prime}uje. Tako se desilo da paralelno sa smanjenjem vaspitne uloge u {koli, naro~ito u oblasti morala, do{lo i do smanjenja ili odbacivanja moralisti~kih elemenata u knji`evnosti za decu.

Turkovi} je u knji`evnosti za decu nastavio putem Jovana Jovanovi}a Zmaja tog na{eg najzna~ajnijeg pesnika za decu koji, i pored svih zamerki koje su mu upu}ivane za poslednjih 170 godina otkako njegove pesme nadahnjuju najmla|e generacije, svojom ispolinskom figurom, ~esto i sa lo{im posledicama, pritiska mnoge na{e pesnike ovog `anra.

Turkovi} }e svoju poeziju za decu zasnovati na nekoliko osnovnih tema i motiva klasi~nih za ovaj `anr: antrpomorfirana priroda, biljke, ptice, `ivotinje. Drugo {to karakteri{e ovu poeziju jeste obilno kori{}enje humora. Skoro sve pesme unete u Vodeni cvijet po pravilu su kratke, vi{e sli~ice uzete iz `ivota u prirodi, koje kroz smeh, treba da, skoro neprimetno pou~e malog ~itaoca. Ali ima i pesama koje se oblikuju oko neke zabavne anegdote ili opisa prirode, bez nekih drugih pretenzija. Ono {to u ovoj poeziji jeste zanimljivo to je pesnikova sklonost ka neologizmima i onomatopeji. Vredelo bi napomenuti da na nekoliko mesta on unosi i re~i iz agroa “Nind`a iz Japana” koje upotrebljavaju mladi, iako, ~ini nam se, nesto stariji od onih kojima je ova knjiga pri~a i pjesama namenjena.

Onomatopeja mu je posebno bliska tako da se njome koristi ne samo u poeziji ve} i u pri~ama. Zanimljivo je da ona ba{ u pri~ama, kojih ima pedesetak u ovoj knjizi, majstorski ispunjava svoju estetsku ulogu. Skoro da nema pri~ice u kojoj se njegovi junaci Pljuski}, Pljuskica, Brbotko, Kapavica, lisica, je`, kos, razne vrste riba, glavatari koji `ive u svetu gde se ~uju re~i - zvuci kojima oni razgovaraju: pljok, pljik, {ljik, {ljok, mrljik, mljak, bljak, uakaka, kvrk, kraaa, vrkeke, ne poru~uju ne{to malom ~itaocu sa ~ime }e se on susresti u prirodi i u `ivotu, kao pouku.

^ini nam se da je Turkovi}, iako je svoj knji`evni rad zapo~eo kao pesnik, u stvari ro|eni pripoveda~. U tome on nije izuzetak me|u mnogim savremenim knji`evnicima koji su u zrelim godinama otkrivali svoju sklonost ka naraciji. Tako su pri~e u ovoj knjizi, po pravilu, uspele. Sve je u tim pri~ama lepo, dobro i, mo`da najva`nije - neobi~no. A kroz sve to neprimetno se provla~i Turkovi}ev poku{aj da svoje mlade ~itaoce pou~i. Da im poka`e putokaze, da im razdvoji dobro od zla i da im uka`e na granice. Na granice kao izazove ali i na granice kao znake za neprelaz. A sve to, ba{ u tradiciji najboljih pisaca za decu, dato je neprimetno, uzgred, kao ne{to na prvi pogled neva`no.

Knjiga koja se nalazi predamnom - Vodeni cvijet Omera Turkovi}a - komponovana je na sli~an na~in na koji je Desanka Maksimovic oblikovala svoje knjige za decu, sa jednom razlikom: Desanka je stihove uklapala u pri~u a Turkovi} pri~e smenjuje pesmama. Istini za volju, ja u Vodenom cvijetu pri~e smatram boljim od pesama ali ovako dati, kao smena narativnog i poetskog, mo`da, bar iz autorovog aspekta, oni zajedno ~ine plodnu celinu i ukazuju na mnogostrukost Turkovi}evog knji`evnog stvaranja. Ako bi kao knji`evni kriti~ar imao {ta zameriti ovoj knjizi to je, {to nije oslikana prikladnim crte`ima iz de~jeg svijeta.

Suljo Mustafi}

JASMINA MEKIĆ- MEĐEDOVIĆ

"*Pramen zaborava"* Libertas, Bijelo Polje 1996.
"*Zaboravljena*" Pegaz, Bijelo Polje, 2001.

Poznato je da literatura, a poezija pogotovo, ne trpi hronolo{ke odrednice, ma koliko se istori~ari knji'evnosti trudili da, zarad svoga zanata, ome|e ili obilje'e njene tokove, po~etke i ishodi{ta. Poezija je, kao i umjetnost uop{te, univerzalni fenomen, dio svjetskog duha i ne trpi strukturiranja, ome|ivanja, kalupe ili {ablone. Lirika, prevashodno ljubavna, kao najtananiji i najfiniji pjesni~ki izraz, sigurno da je najbolja potvrda iznesenog stava. Od prvih poznatih rukopisa, tamo u anti~koj knji'evnosti, do na{ih dana ni{ta se nije promijenilo. Ljubav kao fenomen, ljubav kao tajna, ljubav kao izazov, ljubav kao simbol, oduvijek se nametala i ljudskom duhu i ljudskom srcu. I omla|ivala se, tako|e, iznova, kroz poeziju. Ako posmatramo ljubavnu poeziju, od one naivno, spomenarske, pa do najzna~ajnijih umjetni~kih sadr'aja, primje}ujemo da je uvijek pisana srcem, da je to uvijek i "govor 'lijezda i govor jezika", i da se, veoma ~esto, opire bilo kakvom {abloniziranju ili klasifikaciji.

Pjesni~ki rukopisi Jasmine Meki},"Pramen zaborava" i "Zaboravljena" upravo hronolo{ki razli~iti, jer su nastali i objavljeni u razdoblju od nekoliko godina predstavljaju jednu cjelinu, jednu "pri~u" koja ima isti imenitelj –ljubav. Zapravo, rije~ je o pjesni~koj drami, ali i drami `enskog srca. Jer, nemogu}e je ne primijetiti tipi~ne "grafeme `enskog pisma", jasne, nesakrivene, razgoli}ene...

Zbirka "Pramen zaborava" prvi je dio pjesni~ke drame: ona je uzburkana rijeka osje}anja, emocija, ~e`nji i nadanja. Pjesnikinja je i avanturista i lutalica, podvi`enik u hramu ljubavi i sanjar i hodo~asnik nepoznatih predjela vlastitih osje}anja. Kao na brodu koji se na{ao u oluji, u kovitlacu osje}anja, pjesnikinja nije sigurna ni gdje }e, ni kada, pristati. Njen monolog uvijek je razgovor, uvijek je imperativno usmjeren ka

slu{aocu, uvijek je On tu, kao nemu{ti sagovornik, kao voljeno bi}e, kao simbol. Cijelo pjevanje pro`eto je simbolikom koja otkriva mnogo od skrivenog i zatvorenog svijeta dugo sa~uvanog od o~iju znati`eljnika. Listaju}i svoj lirski dnevnik, jer to su, nedvojbeno, oba ova rukopisa, ukazuje nam se po djeli} onoga {to po~iva u najskrovitijim predjelima `enske du{e. Na po~etku, ne slu~ajno, su o~i i svjetlost- simboli koji dominiraju. Neko je davno rekao da nema radosnijeg do`ivljaja za ~ovjeka od gledanja i osje}aja svjetlosti. Zato i ovdje o~i i svjetlost otvaraju zbirku, kao prvi ~in pjesni~ke drame. Na putu kroz "neostvarene snove", do "zavi~aja, kroz " hol mladosti" do " njegovog srca" i jo{ dalje do "du{e". Zaborav je na kraju, kao nagovje{taj, kao slutnja, ali i mo`da gorko saznanje " i znam da du{u moju/druga ljubav smiriti ne}e na moje ~elo ~esto pada/te{ki pramen zaborava". Iza toga ostala je samo "srce od kamena" i" sunce koga vi{e nema". Razo~arenje zbog neostvarene idealne ljubavi, zbog prekinutog sna, zbog surove banalnosti svakodnevice, zatvara prvi rukopis.

Pomirena sa svojim gorkim saznanjem, svjesna da je "Zaboravljena", da `ivi u svijetu uspomena, pjesnikinja se u drugom dijelu svog pjevanja otkriva jo{ jednom. Ovoga puta to nijesu avanture i putovanja ka nepoznatom, ve} smirena i zrela razmi{ljanja o pro{losti, `ivotu, ljubavi. Zato stihovi zvu~e zrelije, smirenije, ~ak i dotjeranije. Uzburkana planinska rijeka, sada je u ravnici, na{la svoje korito i svoj tok i nema vi{e bujica, nanosa i naplavina. Voljenoj osobi poru~uje: "Moja du{a mirno te gleda". Do{lo je vrijeme kada utihnu mladala~ki impulsi, doba kada se gase vatre, a ono {to preostaje to je razmi{ljanje o pro{losti i prebiranje po uspomenama. I povratak u djetinjstvo, mitski zavi~aj svakog ~ovjeka. No, ovdje je i on prepu{ten zaboravu:"Zaboravila sam grad jedan/ u kom djetinjstvo mi osta..." I opet, kao na po~etku, reminescencija na pro{le dane, na rijeku uspomena, ali i na rijeku mladosti. Jo{ jedno podsje}anje na Njega, odnosno obra}anje koje je bol, protest, vapaj, ali i molba:"Reci, da l sam sre}u pogre{nu izabrala?".

Traganje za sre}om, najve}e je i nikad dovr{eno ljudsko putovanje. Kao i pjevanje o njoj. Jasmina Meki}-Me|edovi} je hrabro iskora~ila u ovu avanturu. Njene dvije zbirke poezije ne}e dozvoliti da bude " zaboravljena" na tom putu.

Kemal Musi}

DVA PJESNIČKA ISKAZA

DINA MURIĆ, AMARILIS, ROŽAJE 2001. 78 STR.
ALMA MURIĆ, BISER OGRLICE, PODGORICA 1999. 83 STR.

«Nevolja ne ra|a pisca, on se ra|a sa nevoljom koju kasnije ispisuje ~itavog ‘ivota.»

Zaista, pisanje jeste jedna velika nevolja. Ponekad je te{ko iskazati svoja osje}anja i prenijeti ih na hartiju. Te{ko se kretati trnovitim knji‘evnim bespu}ima, a da bodlje ne ostanu na dlanovima.

Dvije poetese iz Ro‘aja, Dina i Alma Muri}, zaputile su se tim pjesni~kim vrletima.

Dina je ve} po~ela polako da savladava strmine. Njena zbirka poezije «Amarilis» je skup prili~no zrelih pjesama. Ona kao i mnogi drugi pjesnici ovoga vremena, te‘i prema hermetizovanoj poeziji, {to, ~ini mi se, ponekad kvari njen pjesni~ki iskaz.

Dinina zbirka «Amarilis» je podijeljena u dva pjesni~ka ciklusa: «To nisam vi{e ja» i «Oprosti i ne sluti».

Prvi ciklus ove zbirke kao da je nastao u ti{ini i nekakvom tajnom pjesni~kom iskazu. Kao da se Dina htjela zavu}i u lju{turu svojih stihova i ostati u vrelom, tro{nom kamenu. Mo‘da je htjela sebe osuditi smr}u cvijeta, ali joj to bu~na ti{ina dozvolila nije. Oti{la je u mrak, nestala, a onda se pojavila prolje}na arija i novi Dinin svijet se rodio svitanjem.

U drugom ciklusu «Oprosti i ne sluti», pjesnikinja je postala svjesna te‘ine pera, koje ona gr~evito ste‘e. Postaje svjesna kako se te{ko «pravi» pjesma, pa ka‘e: «Danima poku{avam/ Definisati svaki atom pjesme/ [to je dalji/ Trag je dublji i krvaviji/ [to je bli‘i/ Tijelo trune u osami...»

Pjesmu jeste te{ko «napraviti», ali Dina je na dobrom putu da na|e svoje mjesto u prostoru.

Njena sugra|anka i prezimenjakinja, Alma, tako|e se oglasila zbirkom pjesama «Biser ogrlice», u kojoj je nanizala 53 pjesme, koje je

podijelila u ~etiri ciklusa: «Kamen zavi~aja», «Pokrivena tugom», «Nanizani biseri» i «Osviti».

U svim Alminim pjesmama se protinje ~e‘nja: ~e‘nja za ocem, ~e‘nja za majkom, za rodnim krajem i voljenom osobom. ^e‘nja je njen glas iz daljine koji tra‘i toplinu rodnog doma i nje‘nost bliske osobe.

U Alminoj poeziji se osje}a mladala~ki zanos, pa je ~esto lukavi stih prevari i odvu~e daleko od ogrlice koju ona ‘eli da nani‘e. Dodu{e, Alma se kad-kad vrati i biser s vremena na vrijeme bljesne i tada se primijeti da Alma ima pjesni~kog dara. Samo treba da pobjegne od onog uobi~ajenog i ustaljenog u pjesmi, da pobjegne od patetike koja je primijetna u njenim stihovima, {to ne ~udi, s obzirom na njene godine, i ima}e solidnu zbirku poezije.

Na kraju krajeva, pred obje ove pjesnikinje je velika poljana knji‘evnog klasja.

@elimo im da ga uspje{no po‘anju.

Rasim]elahmetovi}

HADROVIĆEVO ČAROBNO OGLEDALO

Safet Hadrović - Vrbički, Lovci na školjke, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, Pljevlja, 2001.

Tako se, istrajno, zanosno i strpljivo, pripremao da iznjedri svoje najzrelije ostvarenje, knjigu pjesama: "Lovci na {koljke". @iri za dodjelu nagrade "Bla`o [}epanovi}", u 2000-toj godini, u ~ijem sastavu su bila ~ak tri doktora knji`evnosti, nije imao te`ak posao.

Iz mno{tva rukopisa prispjelih na konkurs, lako su izdvojili, zaista, najbolji - rukopis: "Lovci na {koljke" - Safeta Hadrovi}a Vrbi~kog.

Me|urepubli~ka zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost sa sjedi{tem u Pljevljima, kao i uvijek do sada, svoju obavezu - da objavi nagra|eni rukopis, realizovala je u cjelosti.

I ne samo to. Ovom, Safetovom knjigom, odre|en je format, izabran slog, za{titni znak, korice i sl. za sve budu}e nagra|ene knjige, koje }e biti objavljene u okviru ove edicije.

Eto, i to je jedna od dimenzija knjige "Lovci na {koljke" Safeta Hadrovi}a Vrbi~kog.

Umivena, u svakom pogledu, jo{ topla od {tamparskih boja, ve} svojim obrazom, ova najnovija Hadrovi}eva knjiga budi sva~iju radoznalost.

A kad je otvorimo, krenemo u ~itala~ku avanturu, neka ~udna magija useli se u na{a ~ula, i htio - ne htio, ovu knjigu mora{ pro~itati u jednom dahu.

Na prvi pogled, u~ini ti se: ni{ta novo - ~isti realizam. Pjesnik pun slutnji, ranjen surovom zbiljom, neja~ak da sagleda makar trunku nade za budu}nost, bje'i u pro{lost, svojem porijeklu, korijenima, mudrosti i iskustvu predaka.

U toj sumaglici praiskona, stvaralac, reklo bi se, tra'i uto~i{te, tra'i krhke oslonce i spas od zemaljskih i nebeskih zakona, od pozornice zla,

na kojoj se mijenja dekor, mijenjaju likovi, ali im je tragika i sudbina uvijek ista.

Ima ne{to i od toga. No, ubrzo se uvjerimo da je ovdje knji‘evni postupak dvostruka pi{~eva varka kojom svoje {tivo ~as gura romantizmu, ~as britkoj refleksiji, onom nedoku~ivom lavirintu, vje~nom cjelovu svjetlosti i njenog izvora, kakav jedino susre}emo u Bibliji, Kur’anu i drugim svevremenim obznanama.

Hadrovi} ne tra‘i spas, spas mu je jedino u sopstvenoj ko‘i, on tra‘i spas: za mudrost, za dobrotu, za literaturu.

Ne putuje on kroz vjekove, do anti~kih zdanja, do sre}nih naroda i opjevanih dr‘ava, da bi ~uo od mudraca Sokrata: “Kako zna, da ni{ta ne zna”... a opet “[to on zna, to ne zna niko na svijetu”. Ne. Posigurno ne. Mada mu je i to, ponovo, i te kako, milo ~uti.

Njegova nakana je dublja, smisao slo‘eniji, sadr‘ajniji, ~ovjekoljubiviji.

U zlatnim vjekovima tra‘i one vertikalne stubove duha {to dose‘u Bo‘anski trag, Bo‘ansku svrhu stvaranja, a opet razli~itu, jer je sazdana od ljudskih uzleta, ljudske mo}i, spoznaje i iskustva. I nije va‘no je li ih vijek vijeku do{aptavao ili su plodovi Bo‘anskog nadahnu}a, Bo‘ije volje i milosti.

Od specijalista mudrosti, najboljih koje je ~ovje~anstvo ikad imalo, na{ pjesnik uzima recept koji ima lijek i bajalicu, amanet i poruku: kako urediti vlast, pravednu dr‘avu, kako da ~ovjek u ‘ivotu pronese dva prsta po{tenog obraza, u ~emu je, napokon, ljepota i smisao bitisanja.

I tu nastaje klju~ni momenat Hadrovi}evog poetskog umije}a. On te mudrosti snagom simbola, pjesni~kog uneobi~avanja, transformi{e u ~istu literaturu. Sve raspri~ano susti‘e se do lapidarnosti, do gnomskog iskaza.

Knjiga: “Lovci na {koljke”, ve} svojim naslovom sugeri{e su~eljavanje: dobra i zla, d`elata i `rtve, vlasti za dobro naroda ili protiv naroda. Ona je mudra, vi{eslojna, blago ironi~na i bezgrani~no asocijativna.

Neko }e doku~iti samo {koljke, a oni uporniji traga~i prona}i }e i dragulje u {koljkama.

Izre~eno, u ovoj knjizi, samo je {ifra da se izna|e ono {to je na{ pjesnik svjesno pre}utao, mudro ostavio ~itaocima da odgonetaju.

Pjesnik Hadrovi} se kao sa ‘ivom vatrom poigrava vremenom. On vrijeme izu~ava, kroti, pripitomljava. Napokon }e dokazati da vrijeme podjednako doti~e i oti~e, da nije grijeh u vremenu nego u nama samima.

Iz daleke pro{losti donije}e ~udotvorno ogledalo u kojem }e se ogle-

dati surova zbilja, sagledati sada{njost i ljudska glupost naspram mudrosti i amaneta predaka, naspram zavjeta biv{ih pokoljenja.

Primjerice: Heraklitova tvrdnja: “da u svemu treba imati mjeru/mjerilo stvari da bude istina”; Sokratov savjet: “da treba slijediti vo|e koji umiju da vladaju”; Platonova spoznaja “da se vlast ne sti~e silom, ve} ljubavlju naroda svoga”, ili “nipo{to nasiljem do vlasti”, pa i njegova kletva: “Bez groba i imena nek ostane - ko zlo i jeres {iri!...”, usporedi li se sa stanjem na planeti, pa i na ~eperku tla koji se zove pjesnikov zavi~aj, jasno }e pokazati i u cjelosti dokazati prethodnu tvrdnju. I ne samo to. Doku~i}emo istinu: kako se bolest {iri, prelazi u epidemiju, jer niko propisane ljekove, savjete mudrih, niti prihvata, niti koristi.

^udotvorna knjiga: “Lovci na {koljke” nudi nadu za neizvjesnu sada{njost i jo{ neizvjesniju budu}nost. Ona je mogu}a. Ona je izvjesna. Samo treba, po Sokratu: “upoznati samog sebe”; da se desi, po Heraklitu: “Ljudski i Bo`iji preobra`aj”, pa da On - Svemogu}i, iz pepela stvori `ar, iz gor~ine med”; po Platonu moramo: “Bje`ati od mraka, od {pilje, ka izvoru svjetlosti”. Daleko, daleko, vodi}e nas put i izmicati tajna, sve dok “sjenke Istine ne naslutimo”, dok se ne ostvari Aristotelovo predvi|anje: “da mo`emo biti, makar, nalik Bogu”.

Po meni, ako se to ~udo i ne desi, uz stihove Safeta Hadrovi}a Vrbi~kog, iz knjige “Lovci na {koljke”, lak{e }emo preboljeti dosu|eno i spokojnije do~ekati neminovno.

Na kraju, ova knjiga, veli~anstvena alegorija, podsje}a na scenario za anti~ku tragediju, gdje mudraci iskazuju aktuelne sadr‘aje, zbore o goru}im, takore}i dana{njim problemima.

Ona je, o~igledno, kao i sve Hadrovi}eve knjige, ispisana u jednom dahu. Me|utim, to je iziskivalo ozbiljnu - dugogodi{nju pripremu. Autor je morao, dobro i temeljito, i{~itavati bregove knjiga, gotovo cjelokupnu anti~ku literaturu, pa da vjerno i potpuno primijeni heksametar, onaj kojima su ispisana dva najveli~anstvenija svjetska epa: “Ilijada” i “Odiseja”.

Slobodan stih, bogatstvo metafora, mudrost, dosljednost, mjera i ujedna~enost, skladno dopunjuju osnovni sadr‘aj knjige “Lovci na {koljke” - Safeta Hadrovi}a Vrbi~kog.

Rasim]elahmetovi}

LUČKOM PROTIV OGNJA
Safet Hadrović Vrbički: Patke na legalu; Udruženje pisaca Sandžaka, Novi Pazar, 2001.

Knjiga "Patke na legalu", Safeta Hadrovi}a Vrbi~kog, koju promovi{emo, nastajala je u praskozorje XXI vijeka, za koji je potpuno saglasje proroka i nau~nika da mo`e biti posljednji ~ovjekov vijek. Nastajala u vrijeme sveop{te zabrinutosti pred u`asom koji je prijetio i prijeti ljudskom rodu sa naletom zla da poremete harmoniju i mir na atlasu ~ovje~anstva.

Pjesnici su }utali, za~u|eni, nemo}ni. Bje'ali su u daleku pro{lost, mitovima, nesigurnom uto~i{tu.

Safet Hadrovi} Vrbi~ki nije. Stihom, jedinim oru'jem, ukazivao je na izvore zla, na paklene nakane "crta~a tamnih krugova", na svu patnju i tragiku 'rtve, otvarao nadu da se nikad, do kraja, nedokopa mogu}a grobnica ~ovje~anstva.

Neko re~e: "Stvarala~ki ~in, knji`evno djelo, nastaje iz danono}nog oslu{kivanja samog sebe. Uho|enja sebe. Taj ~in ra|a se iz precjenjivanja svojeg vlastitog slu~aja."

Odavno na balkanskim prostorima nije tako. Uvijek, te'e-prete'e. Vlastito je pjesnika Safeta Hadrovi}a, zaprteno je vrtlogom kijameta, kobi koja se ukleto obnavlja, izmije{ano sa udesom i sudbinom naroda kojem pripada.

Za taj narod, 'rtve, Patke na legalu, gospodin Vrbi~ki }e na}i ta~an, neponovljiv iskaz: "To su oni posve prosvijetljeni/ Bez imalo trunke pra{ine na du{i".

Jedino takvi, ~isti i uzvi{eni, ja~i od ubica i smrti, mogli su, dubimice, u nezaborav, pa i u stihove Safeta Hadrovi}a Vrbi~kog.

Nije u ovoj poeziji sve cakum-pakum, pod konac. Pjesnik je lirsku sr' svjesno 'rtvovao u korist zapisa, fakta, potpune istine.

U smutnom i bremenitom vremenu, kao {to je bilo ovo u posljednjoj deceniji, donekle se izmijeni su{tina stvarala~kog ~ina.

Pjesnik, ako je pravi, ne opisuje patnju i tugu svojeg naroda nego pjeva njom samom. On je njegova probu|ena savjest.

Mora se ‘ivjeti. Mora se pjevati. Mora voda te}i kuda je tekla. Bez obzira na o~aj i bezna|e naroda ~ije su emocije ugu{ene, misli sku~ene a ljudska volja dovedena do uni{tenoga.

Pjesnik Hadrovi}, u ovoj knjizi, u potresnoj poemi, ispovjedno - buntovni~kog tona, afirmi{e op{teljudske ideale, nudi lijek i bajalicu, otvara nadu, podupire krhka nebesa, olak{ava stanje i odgoni belaj.

U pjesmi “Kob” on }e jetko ustvrditi: “Pjesniku pripada pravo da kune!”

A kletva je sveop{ta, narodna: “Neka te sustignu na{e suze!”

Ni premalo. Ni premnogo. Ve} po u~inku i zasluzi.

Istina, knjiga govori, ponajvi{e, o ratu i okru‘enju. No, kada se svijet razara i ru{i zar je bitno ~iji je intenzitet bola ve}i: ~ovjeka u bezna|u ili riba u katranskom glibu? Najva‘nije i naj~ove~nije je bilo stati na stranu nemo}nijeg, na stranu ‘rtve.

Po leksici, po odnosu prema vjeri, pjesnik kao da nas blago ukorava: “Te{ko narodu koji oturi pjesmu, zaboravi mudrost predaka, zanemari svoj jezik i obi~aje a mijenja vjeru kao izno{enu haljinku”.

O~igledno je knjiga “Patke na legalu” nastajala u jednom dahu, kao lavina, onako kako se zlo pojavljivalo i umno`avalo.

Iz prijeke potrebe, pjesnik je htio da ostavi mo‘da posljednji zapis o zlu, o sebi, o nama, ako bi kojim ~udom nestali sa ovih prostora.

Otuda svi ciklusi (ima ih 6) nijesu ni po strukturi, ni po sadr‘aju, ujedna~eni. No, to treba shvatiti, razumjeti, mehlema se stavlja na vru}u ranu. Ali i bez toga svi su oni, tematski, ~vorovi u istoj gredi zla, osnova i potka za cjelovitu pjesnikovu mudrost i nakanu.

Moderan stil i izraz, vi{eslojno zna~enje stiha i poruka, zanimljiv i autenti~an poetski diskurs, glavne su odlike knjige “Patke na legalu”.

Od prologa do epiloga, filigranski, kao u [eherzadinom kazivanju, teku tihani protesti, nadanja i pra{tanja.

Sve se mo‘e oprostiti, ali zaboraviti ne mere - kako to stoi~ki, tvrdo, zubato, umije re}i moj brat po peru - Safet Hadrovi} Vrbi~ki.

Na promocijama se ne iskazuju potpuni knji‘evni osvrti ve} samo tople preporuke da knjiga za‘ivi, da pokrene ~itala~ku radoznalost.

Vi{e sam nego uvjeren, knjiga pjesama “Patke na legalu” Safeta Hadrovi}a Vrbi~kog, ne mo`e budu}eg ~itaoca ostaviti spokojnim i ravnodu{nim.

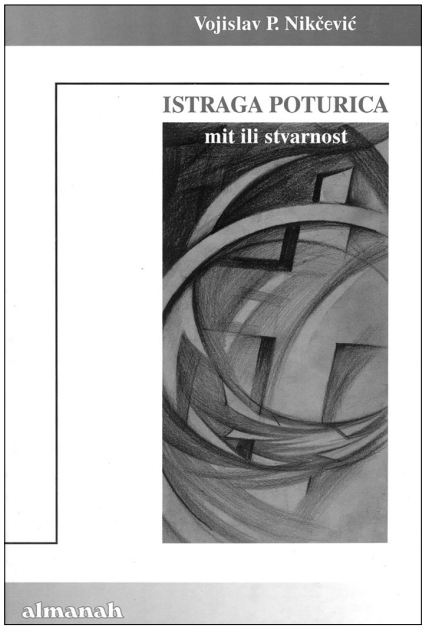

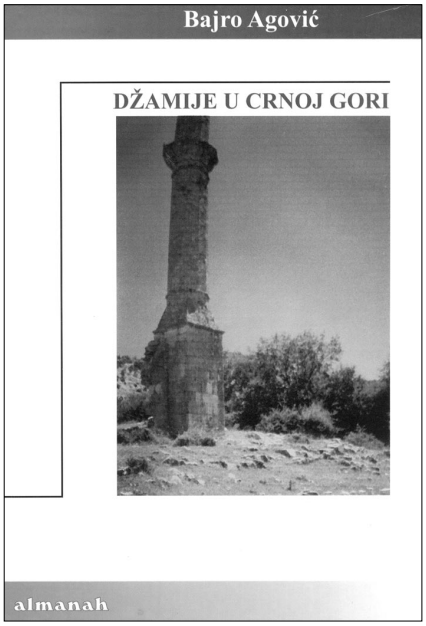

NAJNOVIJA IZDANJA ALMANAHA

VOJISLAV P. NIKČEVIĆ
Istraga poturica - mit ili stvarnost

BAJRO AGOVIĆ
Džamije u Crnoj Gori

OLGA ZIROJEVIĆ
Konvertiti – kako su se zvali

NAJNOVIJA IZDANJA ALMANAHA

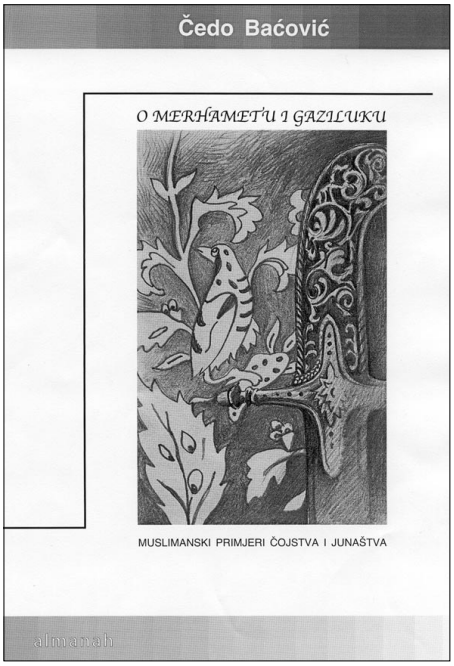

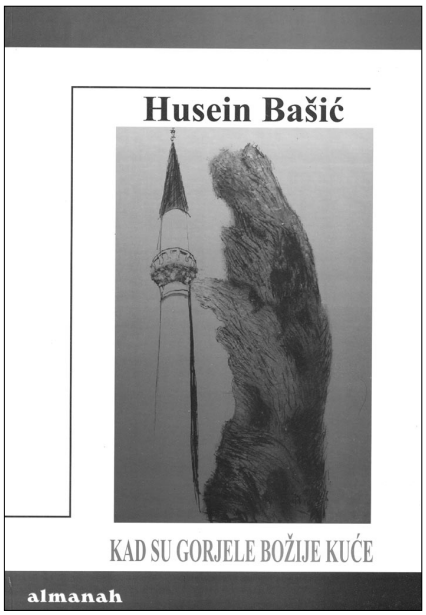

HUSEIN BAŠIĆ
Kad su gorjele božije kuće

MUHAREM, ASIM, HARIS, DIZDAREVIĆ,
Pamćenje i sjećanja,
Muslimansko/bošnjačka
bratstva bjelopoljskog kraja, I-II

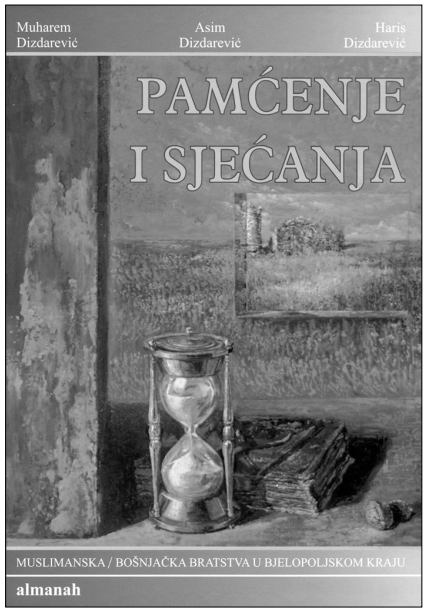

ČEDO BAĆEVIĆ
O merhametluku i gaziluku,
Muslimanski primjeri čojstva i junaštva

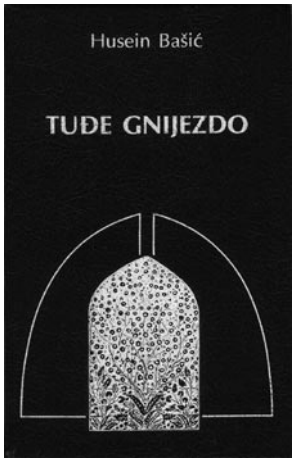

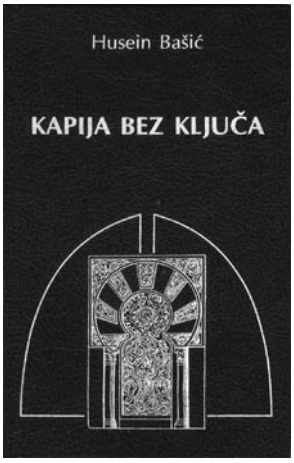

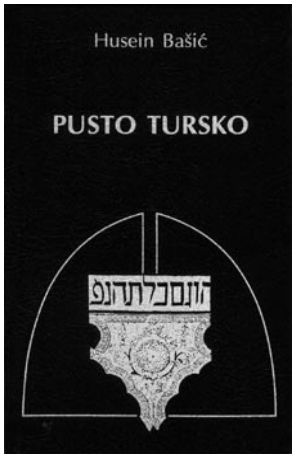

HUSEIN BAŠIĆ
Zamjene
I – V

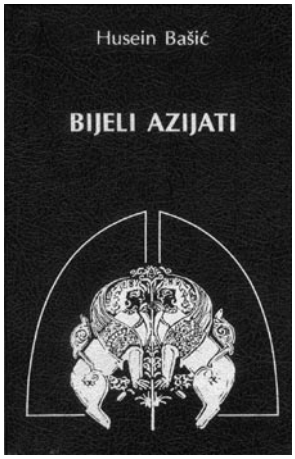

DONATORI UDRUŽENJA «ALMANAH»

FUAD HODŽIĆ	**Ulcinj**	**500** €
LEKIĆ NEDŽAD	**Podgorica**	**250** €
Živko M. Andrijašević	Bar	50 €
Adrović Nadžija	Podgorica	50 €
Kalamperović Emin	Bar	50 €
Đeljošević Jakup	Bar	50 €
Temaj Beti	Bar	50 €
Đokić Osman	Bar	50 €
Mustafić Ibrahim	Bar	50 €
Divanović Pašo	Bar	50 €
Prof. dr Miodrag Perović	Podgorica	100 DM
Ivanović Lilijana	Užice	100 DM
Bosna Dajanišma Grubu (udruženje)	Ankara	150 $
Brkanović Asan	Bar	50 €

Postanite i Vi dio porodice "Almanaha". Poma`u}i nama gradite budu}nost svojoj djeci i svojim potomcima, a spomenik svojim precima. Neka va{e ime ostane zapisano me|u poklonicima kulture, nauke i umjetnosti.

`.ra~un br.: 55100-678-0-23969

Udru`enje "Almanah" - Podgorica

"Almanah" mo`ete naru~iti po cijeni od 10 € po primjerku uplatom na **`iro ra~un**: **55100-678-0-23969**, u korist Udru`enja "Almanah" - Podgorica, ili pozivom na **tel**.: **081/875-430, mob.tel: 069 310 585**

almanah

ČASOPIS ZA PROUČAVANJE, PREZENTACIJU I ZAŠTITU KULTURNO-ISTORIJSKE BAŠTINE MUSLIMANA - BOŠNJAKA

Izlazi dva puta godišnje
Štampa: "ROTO SLOG" - Podgorica
Tiraž: 1000 primjeraka
Adresa: "Almanah", S.M. Ljubiše 11, Podgorica
E mail: almanah@cg.yu
E mail glavnog urednika: serbor@cg.yu
Internet adresa: http://www.almanah.cjb.net